

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. 504V Dik-Ray

सारदाविनोदे

सिद्धान्तकौमुद्याः

Vol. 2, Pt. 2

समासप्रकरणम्

Sa4V

Dik/Ray

SECOND EDITION

REVISED AND ENLARGED

By

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (H).,

Bhishagacharyya.

मूल्यं साहं रुप्यकत्रयम्]

[Rs. 3/8/-

Mehar Chao. 1 month long illness. Re 25/1/1953
Whole lot of me 25/1/53
Date 11/1/53

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. 447.

13/10/53.

समीक्षप्रकरणम् Sa 4 V/Sik/Ray.

Call No.

अथ सुपसुपा

vol. II - Pt. II.

६४७ । समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥

दीक्षितः । पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थान्वितो बोध्यः ।

It is to be understood that injunctions regarding inflected words have to be carried out without alteration of sense.

नितभाषिणी । पदानां विधिः 'पदविधिः' पदसम्बन्धो विधिः । श्रेयवष्टा समासः ॥ 'समर्थः' इत्यत्र अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः । समासो 'सम्' इति तुल्यार्थे वर्तते । सम् तुल्यः अर्थः, यथा समः तुल्यः अर्थः, प्रयोजनसंज्ञा समर्थः अभिप्रायबोधनं प्रति तुल्य-प्रयोजनः । 'राजः पुरुषः' इति राजसामिकं पुरुषं बोधयति । तत्र बोधे 'राजः' इति वशात् सप्रयोजनं 'पुरुषः' इत्यपि तथा । शब्दबोधं तुल्यप्रयोजनो गच्छती परस्पर-सापेक्षी । एवं 'समर्थः' सापेक्षः । इह तु लक्षणाया समर्थशब्दः समर्थान्विते वर्तते । 'पदविधिः समर्थान्वितः' समर्थान्वित इति बोध्यः । सापेक्षान् गच्छानां विधिः पदविधिः प्रवर्तते इति भावः ॥ प्रवृत्तेः पूर्वं यः सापेक्षशब्दानां समुदायः वाक्यमिति विग्रह इति विग्रहवाक्यमिति च कथ्यते । प्रवृत्ते विधौ कालं रूपं हविरेष्यमिषीयते । सामर्थ्या सापेक्षता व्यपेक्षा इति पर्यायवचनानि ॥ किञ्च—अर्थशब्दः अभिप्रायवचनः । संसृष्टः एकीभूतः अर्थः अस्मिन् निधौ इति 'समर्थः पदविधिः' । सत्त्वा इती चटक-पदयोस्तुल्यार्थता जायते इत्यर्थः । राजपुरुषशब्दे राजशब्दः पुरुषयुक्ते राजान-भावे न राजमात्रम् । एवं पुरुषशब्दोऽपि राजयुक्ते पुरुषभावे न पुरुषमात्रम् । इत्येव राजशब्दस्य पुरुषशब्दस्य च अर्थः संसृष्टो जातः । अस्ति संसर्गो भाग्यः, तत्र एकाद्वीमाय इत्यपि कथ्यते ॥ इत्येव समर्थशब्दस्य इह शाब्दार्थः—समर्थः सापेक्षः, समर्थः संसृष्टाये एकाद्वीभूत इति । तत्र सापेक्षता वाक्ये एकाद्वीभाषो इत्यावेव ॥ अथच विधिप्रवृत्तेः प्रागपि वाक्ये बोध्यः परमपि इती स एव । 'राजः पुरुषः' इति

च 'राजपुरुषः' इति च तुल्यमेव राजसामिकं पुरुषं गमयति । इयमेव पदविभक्तिकथा नाम । सत्यामस्यामसमर्थोऽपि क्वचित् प्रचरति विधिः, यथा 'असूयैष्यता राजकाराः' इत्यत्र । अस्ति तु गमकत्वे चमत्कारेण विधिः ॥ समासः, एकशेषः (सविभक्तिक पक्षे), राखितः, सनाथस्तथातुः, क्तु इति पदविधयः पञ्च ॥

६४८ । प्राक् कङारात् समासः ॥ ३।१।३ ॥

दी— । 'कङाराः कर्मधारये' (७५१—२।२।६८) इत्यतः प्राक् 'समासः' इत्यधिक्रियते ।

The name समास attaches itself to all injunctions up to 'कङाराः—' (751),

निय— । इह प्रामिति द्विरावर्धनीयम् । 'कङारात् प्राक् प्राक् समासः' इत्यन्वयः । 'कङारात् प्राक्' कङारबन्धोच्चारणात् पूर्वे 'प्राक्' प्रथमं समाससंज्ञा आयति ततः अन्वयोभावादयः इत्यर्थः । अन्वयोभावादितिः संज्ञाभिः समाससंज्ञा न प्रतिविध्यते इत्याशयः । यथा कारकमिति सामान्यतो नाम अपादानादवस्तुविज्ञेयाः तथा समास इति सामान्यमन्वयोभावादयो विज्ञेयाः इत्यर्थः ॥ समासो हि उनिमेदः । समघनम् एकव निक्षेपः एकस्यो क्तौ भक्तभावः समासः ॥

६४९ । सह सुपा ॥ २।१।४ ॥

दी— । 'सह' इति योगी विभज्यते । सुबन्तं समर्थं सह समस्यते । योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थत्वात् कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः, स च कृत्स्नस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् ॥ 'सुपा' । सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात् प्रातिपदिकत्वम् ।

The word सह has to be separated from its connection in this rule. This gives सुबन्तं &c.—A सुबन्त word may be compounded with any word having syntactical relation with it. But a योगविभाग is made to serve some special purpose only ; hence this समास is but with a few तिङन्त words and appears in

the Vedas only. Thus पथ्यभूषयत् । अन्वयवक्षत् । Next comes सुपा । This gives सुप्सुपा &c.—A सुबन्त word may be compounded with another सुबन्त word: After the compounding the name समास is attached and hence the whole becomes a प्रातिपदिक ।

नित— । “सुपान्विते—” (२६५६—२११:२) इत्यतः ‘सुप्’ इत्यनुवर्तते । पूर्वसुमात् ‘समासः’ इति च । समास इति संपूर्वस्य भक्षते: रूपमावस्योपलभ्यमानम् । इह तु ‘समस्यते’ इति कृ० भ्रष्टते । तेन ‘सुप् सङ्ग समस्यते’ इति जातम् ॥ सुविति सुबन्तम् । केन सङ्गं तत् समस्यते इत्याकाङ्क्षायां—‘व्यपेक्षावता येन जिनचित्’ इत्युत्तरम् । तदाह—‘सुवत्’ समर्थेन व्यपेक्षावता शब्देन ‘सङ्ग समस्यते’ लभ्यस्य शब्दस्य च समास-संज्ञा ॥ नायं योगविभाजः सार्वप्रियः । ‘इष्टानाम्’ अभिमतानां, प्रयोगाणां ‘सिद्धिरिव’ अथ ‘अर्थः’ प्रयोजनम् । तानि इह इष्टानि इत्याह—‘अयं समासः कतिपयं विकल्पाः’ शब्दाः ‘सत्तरपदं यस्य तादृशः । कुत्र तथा दृश्यते ? ‘सं च हृन्दस्वेव’ न भाषायाम् । ‘पद्वेभूषयत्’ इति परिशब्दस्य अभूषयत् इत्यनेन समासः । ‘अनु-व्यपेक्षात्’ इति विश्वस्य ‘अपेक्षात्’ इत्यनेन, ततोऽनुशब्दस्य व्यपेक्षात् इत्यनेन ॥ कर्ते योगविभागे ‘सुपा’ इति शिष्यते । ततोऽनुहत्यां सङ्गं जातं ‘सुप् सुपा समस्यते’ इति । सुवत्स्य पदं समर्थेन सुबन्तेन सङ्गं समस्यते इत्यर्थः ॥ ‘सुप्’ इत्येकवचनं ‘सुपा’ इति च । एकत्वं विवक्षितं, तेन एकमेव पदमेकमेव पदेन समस्यते इति प्राविण्य वक्ष्यां समासो मे भवति । इन्द्रवज्रोच्छोषा ‘अनेकम्’ इति विशिष्योक्तेर्बहुपदत्वं न दोषाव ॥ समस्यमानं परं समाससंज्ञा ॥ ‘पूर्वं सूतः’ इति विश्वे ‘सुप्सुपा’ इति समासः । ततः “लघुवृत्त-समासाश्च” (१०८—११२:४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम्—

६५० । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ २।४।८१ ॥

दी— । एतयोरेववचस्य सुपो लुक् स्यात् । “भूतपूर्वं चवट्” (१८८८—५।३।५३) इति निदेशात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।

A case-affix forming part of a धातु or a प्रातिपदिक disappears. Now पूर्वं भूतः when compounded becomes a प्रातिपदिक ; hence

dropping the case-affixes the form is पूर्व भूत । But Panini himself writes भूतपूर्व in the rule “भूतपूर्व—” (1999); hence the form of the प्रातिपदिक is सूतपूर्व with the word भूत leading in it.

मिश्र—। “सुप्तसिवाय—” (१२६७—१३१५८) इत्यसौ ‘लृक्’ इत्यनुवर्तते । तदपेक्षया ‘सुपः’ इति वष्टौ । ‘सुपो लृक्’ सुप् लृक्षते इत्यर्थः । सुक्तपेक्षया धातु-प्रातिपदिकयोरिति अनवकाशविभावसम्बन्धे वष्टौ । धातुवचनः सुप् प्रातिपदिकानवचनः सुप् लृक्षत इत्यर्थः । ‘पूर्व भूतः’ पदभूतदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा । विभक्ति-सोपे ‘पूर्वभूते’ इति प्राप्ते “भूतपूर्व—” इति निर्देशात् आपकात् ‘भूतपूर्व’ इति प्राति-पदिकम् । ततः प्रातिपदिकार्थे प्रथमा—भूतपूर्वः । समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-चटकपदयोस्तु लृप्तेऽपि प्रत्यये “प्रत्ययसोपे—” (२६३—१३१६२) इति पदसंज्ञा-प्रायेण न ङीवते ॥

दी—। “इवेन समासो विभक्त्यलोपः” (वास्तिक) । जीसूतस्त्वैव ।

A word having syntactical relation with इव is compounded with it and leads in the compound retaining its विभक्ति । Thus जीसूतस्त्वैव—As of the cloud.

मिश्र—। इह ‘पूर्वपदप्रकृतिसत्त्वत्वात्’ इत्यधिकं भाष्ये । ‘सुप्’ इवेन सहस्रते-स च सुप् न लृक्षते इत्यर्थः । ‘सुप् सुप्’ इति समासः ‘इवेन’ इति तृतीयात्मनात्-इववद्स्य परिभाषा । इववद् इह अव्ययत्वात् समासात् प्रागपि लृप्ता विभक्तिः । ‘जीसूतस्त्वैव’ इति “सुपो धातु—” (६५०—१३१७१) इत्यनेन प्राप्ते सोपः ‘विभक्त्यलोपः’ इति प्रतिविध्यते ॥ इवार्थस्य प्राधान्यात् समुदायस्यापि अव्ययत्वम् । इदं तत्पुरुषप्रकरणेऽपि पठितम् ॥

अध्याव्ययीभावः

६५१ । अध्याव्ययीभावः ॥ २११५ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् ।

What follows comes under the jurisdiction of अव्ययीभाव, i. e., this संज्ञा attaches to what follows.

६५२ । अव्ययं विभक्तिसमीपसम्बन्धित्वात्पर्याभावात्स्वयासम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चादयथानुपूर्व्यं यौगपद्यसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्त-
वचनेषु ॥ २।१।६ ॥

दो— । ‘अव्ययम्’ इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन
सह समस्यते । सोऽव्ययीभावः ।

Here अव्ययम् has to be separated from its context and forms a rule by itself. The sense then is—An अव्यय may be com-
pounded with anything syntactically connected with it, and
the compound is an अव्ययीभावः । The object of this योगविभाज is
to compound अप, in the sense मङ्ग, with दिश्वी; for the com-
pound अपदिश्वम् ।

नित— । ‘सुप् सुपा’ इति वर्णौ । यस्य यस्य अव्ययस्य विभक्त्यादिरर्थः तत्तत्
‘समर्थेन सुवर्णेन सह समस्यते’ इति सूत्रार्थः ॥ नन्विह ‘विभक्तिः—’ इत्यादिषु मन्वाद्यर्थे न
भट्टयते, तत् ‘अपदिश्वम्’ इत्यादिषु मन्वाद्यर्थे वर्णभागस्य ‘अप’ इत्यव्ययस्य कालं समासः ?
एतदर्थम् ‘अव्ययम्’ इति योगविभाजः । ततः दिश्वीमन्ध्वे इत्यर्थे ‘दिश्वीः अप’
इति समासे “सुपो चाहु—” (६५०—२।४।७२) इति सूक्तुक्ति ‘दिश्व अप’ इति
जाते, ‘अप दिश्वी’ इति ‘दिश्व अप’ इति वा द्विवचनः स्यात् इति सन्देहः—

६५३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १।२।४३ ॥

दो— । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

In the rules under समास the word that occurs in the प्रथमा
विभक्ति is called an उपसर्जन । Here the rule is ‘अव्ययम्’ and प्रथमा
is in the word अव्यय ; so the अव्यय in an अव्ययीभाव is an उपसर्जन ।

नित—। इह समास इति लक्षणा समासशब्दम् समासप्रकरणोक्तानि सूत्रानि । तदाह—‘समासशब्दे’ इति । ‘अन्वयं विभक्ति—’ इति सूत्रे अन्वयमिति प्रथमवर्तिष्ठम् । तद्देशव्ययीभावे उपसर्जनम् । उदाहरणे ‘अप’ इत्युपसर्जनम् ॥ भवतु, तस्य किम् ?

६५४ । उपसर्जनं पूर्वम् ॥ १।२।३० ॥

दी—। समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोक्तव्यम् ।

In a compound, it is the उपसर्जन that leads. Thus अपदिश्या is the order of the constituents.

नित—। समासे कृते यदुपसर्जनं तत् प्राक् पतति । इह ‘अप’ इत्यस्य पूर्वनिपाते ‘अप दिश्या’ इति जातम् ॥ प्रसङ्गम् उपसर्जनस्य लक्षणात्परमाह—

६५५ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १।२।४४ ॥

दी—। विग्रहे यस्मिन्विभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

In the two words that are being compounded, that which does not change its विभक्ति while that of the other changes, is also an उपसर्जन but will not lead in the compound. Here, in the samasa अप (मध्य) दिश्योः the विभक्ति in दिश्योः, does not change while that in अप (मध्य) changes according to the context. Thus अप (मध्य) दिश्योः पश्यामि, अप (मध्य) दिश्योः गच्छामि, अप (मध्यात्) दिश्योः आगच्छति, अप (मध्ये) दिश्योः निवीर्यते । Hence दिश्या also is an उपसर्जन here but not in the matter of leading in the compound.

नित—। ‘समासे’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । समासश्चेह समाससंज्ञितं सविभक्तिकं पदद्वयम्, तदाह ‘विग्रहे’ इति । एका निघता विभक्तिर्ध्वजम् तर्दकविभक्ति । भिन्नेऽपि वाक्येऽपि प्रविष्टे पदद्वये यस्या विभक्तिर्न मिश्रते सदित्यर्थः । ‘समासे एकविभक्ति-

अपूर्वेनिपाते विषये उपसर्जनम् इत्यन्वयः । पूर्वेनिपाते कर्त्तव्ये तु यदि कविभक्ति
तस्य उपसर्जनसंज्ञा न भवति । अतएव 'राजः पुत्रः' इत्यस्य पूर्वैकेव संज्ञा मानेन ।
उदाहरणं दिशयोर्मध्यं पश्चान्नि, दिशयोर्मध्यं न गच्छान्नि, दिशयोर्मध्यादागच्छति
इत्यादिषु प्रकरणावस्थात् मध्यशब्दादनेकविभक्तिरुत्पद्यते, दिशशब्दे तु एकेन वही-
विभक्तिः स्थिता । यदेव अप इति तदेव मध्यामिति । एवमिह दिशा इत्युपसर्जनम्,
तस्य तु पूर्वेनिपातो न । यद्येवं किं संज्ञया इत्याह—

६५६ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १।२।४८ ॥

दी— । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च तदन्तस्य
प्रातिपदिकस्य छत्रः स्यात् । "अव्ययीभावश्च" (४५१—१।१।४१)
इत्यव्ययत्वम् ।

The word गौ and a word with a feminine affix, if an उपसर्जन
and at the end of a प्रातिपदिक, will have its final vowel shortened
Thus दिश which has the feminine affix टाप् becomes दिश् । The
compound now is अपदिश, and it is an अव्ययीभावः ; also it is an
अव्यय by the rule "अव्ययीभावश्च" (451—1. 1. 41).

नित— । "ऊस्त्री गपुंसके प्रातिपदिकस्य" (११८—१।२।४७) इत्यतो 'ऊस्यः
प्रातिपदिकस्य' इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । प्रातिपदिकस्य अने यदि उपसर्जनगौशब्दः
यदि वा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तशब्दः तदा तस्य ऊसादेशः स्यात् इति धरत्वार्यः । गोशब्दस्य
उदाहरणं चित्रशुः । "एष इक्—" (११२—१।१।४८) इति चोकारस्य छत्रं ककारः ।
स्त्रीप्रत्ययान्तेषु दिशा इति टावन्तः । दिश् इत्येव सिद्धां नर्त्तते ततः "वटि भागुपि-
रङ्गीपमगाव्योरुपसर्गयोः । आपचापि उल्लान्तां यथा वाचा निशा दिशा ॥" इति पुन-
र्याप् । अन्ते येनत् प्रातिपदिकस्य । ततो ऊस्त्री 'अपदिश' इति जातम् । समास-
चटकाकारं तु 'दिशयोर्मध्यं' इति अधिकारप्रधानम्, तेन 'अपदिशे' इति
"अव्ययीभावश्च" इत्यव्ययत्वम् (४५१—१।१।४१) । माते "अव्ययादाप्सुपः" (४५२—
२।४।८२) इति सुप्सुका भाव्यम् । तदाह—

६५७ । नाव्ययीभावादतोऽमृत्वपञ्चम्याः ॥ २।४।८२ ॥

दी— । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् । तस्य तु पञ्चमी

विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । “कौवा-
ध्यं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

An अव्ययीभाव ending in च does not drop its सुप्, but, except in पञ्चमी, the सुप् becomes अम् । Thus finally दिशयोर्मध्ये gives अप-
दिशम् in the सप्तमी । Amara confirms this sense by “कौव—” &c.

नित— । ‘अत्’ इत्यवर्णो द्रष्टव्यः । ‘लृक्’ ‘सुप्’ इत्यनुवृत्तम् । ‘अतः’ अव्ययीभावात्
सुपो लृक् न, अपचम्वात् अम्’ इत्यन्वयः । सुप् न लृप्यते किन्तु यस्मै सुप्ः अमादेशः
स्यात्, पञ्चम्यां तु सुप् स्वरूपैव तिष्ठति ॥ इह सप्तम्या अमादेशे अपदिशमिति रूपम् ॥
‘अपचम्वाः’ किम् ? अपदिशात् अपदिशाभ्यामपदिशेभ्यः ॥ अमरीते दिशोर्मध्ये इत्यर्थे
निर्देशः न विग्रहः ॥

६५८ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २।३।८४ ।

दो— । अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमन्वावः
स्यात् । अपदिशम्—अपदिशेन । अपदिशम्—अपदिशे । बहुल-
ग्रहणात् ‘सुमदम्’ ‘उपपत्तगदम्’ इत्यादौ सप्तम्या नित्यमन्वादः ।

There is diversity in the change into अम् in the तृतीया and
सप्तमी after an अव्ययीभाव ending in च । Thus both अपदिशम् and
अपदिशेन in the तृतीया, also अपदिशम् and अपदिशे in the सप्तमी are
seen ; while after सुमद, उपपत्तगद, &c, the सप्तमी is invariably
changed giving सुमदम् and उपपत्तगदम् and not सुमदे and उपपत्तगदे
also.

नित— । बहुलमिति अनिश्चयलोकं न विग्रहार्थकम् । “कचित् प्रवृत्तिः
कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विकल्पाः कचिदन्वयेः । विधेर्विधानं बहुधा समीत्य बहुविधं बाहुल्यं
वदन्ति ॥” द्विरुपपत्तयोरपि अपदिशमित्यर्थः । अन्वये—अपदिशेन अपदिशाभ्याम्
अपदिशेभ्यः इति तृतीयायां, अपदिशे अपदिशयोः अपदिशेभ्य इति सप्तम्याम् ॥ सप्तमि
“अव्ययम्—” इति श्रुत्यै विदग्धं व्याचष्टे—

दो— । “विभक्ति—” इत्यादेरयमर्थः—विभक्त्यर्थादिषु

वर्तमानमवयवं सुवन्तेन सह सम्बध्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि किं अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अथ निपातेन अभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात् सप्तमी ।

After the शीघ्रविभाग of अवयवम्, the part that remains means this—An अवयव having the sense of some विभक्ति or meaning सप्तमी, सप्तमि etc, is compounded with a सुवन्त word syntactically connected with it and the compound is called an अव्ययीभावः । Thus—(विभक्ति) अधिहरि in the sense of हरौ । Here अधि merely expresses the sense of सप्तमी । The विग्रहवाक्य is हरि किं अधि which exists on paper only and cannot be used in ordinary language. Here though the अवयव indicates the अधिकरण, there is still कि because the rule wants to have a समासः ।

मिल— । ‘हरौ’ इत्यर्थे ‘अधिहरि’ इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः । हरिरित्यधिकरणम् । अधिरिति सप्तम्यर्थमात्रं बन्धि, तेन तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमा, अव्ययत्वात् युक्ता । तदिह ‘हरौ अधि’ इति समासघटकं पश्ययम् । सुप्ते च अव्ययमिति प्रथमात्मन् । तत उप-सर्जनत्वात् अव्ययपूर्वनिपातः तेन च ‘अधि हरौ’ इति विन्यासः । समाससंज्ञा, सुक्-लौपः—‘अधिहरि’ इति प्रातिपदिकम् । अव्ययीभावसंज्ञायाज्ययत्नम् । अधिकरणार्थे सप्तमी । “अव्ययात्—” (४१२—२।५।८२) इति पुनः सुक्लौपः । अम् तु न भवति अदन्ताभावात् ॥ नित्यसमासत्वाद्गौकिकं प्रयोगार्थं विग्रहवाक्यं नास्ति । अलौकिकं शास्त्रीयम् हरि किं अधि इति ॥ इह किरिति अधिरिति च दुस्वार्थौ, तद्वयोरन्वयस्यो नास्ति । नैकम् । अधिरित्यसति ‘हरि किं’ इत्येकमेवैव पदं कृतः समासः ? अस्ति च कौ ‘हरि’ इति प्रातिपदिकमात्रं न सुवन्तम् । ‘सुप्सुपा’ इति च वर्तते, तत्रैव असमासः । इत्येते च विभक्त्यर्थे समासः यतोऽर्थे ‘अव्ययं विभक्ति’ इति नास्ति । यत् सूत्रकारवचनसामर्थ्यादिह अधिना सप्तम्यर्थं किः पुनर्बन्धि ॥

६५८ । अवयवीभावश्च ॥ २।४।१८ ॥

टी— । अयं नपुंसकं स्यात् । “ऋक्षो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”

(३१८—३२१८७) । गोपायतीति, गाः पातीति वा, गोपाः ।
तस्मिन्—अधिगोपम् ।

An अव्ययीभाव compound is in the neuter. Hence with the exposition गोपायति—guards, or गाः पाति—preserves the earth, we have गोपाः । Compounding with अधि in the sense of कि (विम-
लार्थे) we have अधि गोपि or अधि गोपे । Dropping the सुप् the result is अधिगोपा । This is to be in the neuter. Hence by “इत्थो नपुंसके—” (318) we have अधिगोप as the final form of the प्राति-
पदिक । In the सप्तमी this yields अधिगोपम् with णम् attached by “नाभ्यधी—” (675—2. 4. 83).

नित— । गोपायतीति क्तिप्—“अथो गोपः” (२२०८—४।४।४८), “खीपो
म्योः—” (८०३—४।१।६६), “वरप्रज्ञस्य” (३०५—४।१।६७)—गोपाः । यदा गाः
पातीति क्तिप् विधि वा गोपाः । तस्मिन् इति “आतो आतोः” (२४०—
४।४।१४०) इत्याकारलोपे ‘गोपि । गोपि इत्यर्थे अधिना समासे सुप्लुकि
अधिगोपा । अन्त्यत्वे नपुंसकत्वम् । “इत्थो नपुं—” (३१८) इति इत्थत्वम् ।
अधिगोप । ततः समासं “नाभ्यधी—” (६५७) इत्यभावे अधिगोपम् ।

दी— । समीपे—सम्पत्त्य समीपमुपलब्धम् । समया ग्रामम्,
त्रिकषा सङ्ग्राम, आराहनात्, इत्यत्र तु नाभ्ययीभावः “अभितः
परितः—” (५४४, वा—) “अन्वारात्—” (५८५—२।१।२८)
इति द्वितीयापस्यम्योर्विधानसामर्थ्यात् ॥

In the sense of समीप—neighbourhood—उपलब्धम् is an
example, the meaning being ‘neighbourhood of Krishna,’ समया
ग्रामम् etc., are uncompounded and not instances of अव्ययीभाव,
the reason being that the declaration of द्वितीया and पक्षसौ by
“अभितः—” and “अन्वारात्—” then becomes meaningless.

मित— । समीपमिति सञ्चिधिभावे । उप इति समीपार्थकमन्युं प्रथमान्तरम् ।
 ज्ञानस्य समीपमित्यर्थनिर्देशः न विवक्षितः । प्राग्वत् सुखसुखादौ उपपन्नम् । प्रथमाया
 चम्भावः ॥ समया यामन् इत्यादिषु भिन्ने पदे, न समासः । सति समासे “अभितः—”
 (५४४) इति, “अन्धारात्—” (५२३) इति च न्यर्थं स्थात् । द्वितीयायां सत्त्वास-
 न्धास्य समयायामभिन्नेव समासे रूपम् किं कृतं द्वितीयाया ? किञ्च नित्योऽयं समासः,
 तेन यामं समया इत्यादि न्यस्तनिर्देशं परिकल्प्य विधिसमर्थकमप्युक्तमेव । तदाह
 ‘विधामसासर्थात् नाव्ययीभावः’ इति । नाभिवक्तु—‘समया’ इत्यादौनां ‘समीपे’
 इत्यादौभिरन्यत्रप्रधान एवार्थः । ततः ‘समीपम्’ इत्यर्थे ‘असति, समासस्य प्रातिरेक
 नास्ति—इत्याह ॥

द्वी— । मद्रासां समृद्धिः सुमद्रम् । यवमानां वृद्धिर्दु-
 र्यवनम् । विगता ऋद्धिर्दुःस्थितिः । मक्षिकाणामभावा निर्मक्षिकम् ।
 हिमस्य अत्ययः अतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न
 युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि ।

समृद्धि prosperity—सुमद्रम् prosperity of the Madras. व्युद्धि
 adversity—दुर्यवनम् । अर्थाभाव absence of substance—निर्मक्षिकम्
 absence of flies. अत्यय dis-appearance, destruction—अतिहिमम्
 absence of cold. असम्प्रति unsuitability—अतिनिद्रम् unsuitability
 of sleep. शब्दप्राप्त्याव notoriety, spread of fame—इतिहरि spread
 of Hari's fame.

मित— । सुमद्रमिति सवृद्धार्थकसुमद्व्येन अव्ययेन समासः । सु इति प्रथमा-
 न्तम् ; मद्राणामिति वृद्धात्तेन समासः ॥ विगता ऋद्धिरिति प्रादित्तपुत्रः ॥ दुरित्य-
 व्ययम् इह ऋद्धिनामे वर्धते । तस्य प्रथमान्तस्य यवमानांमिति वृद्धात्तेन समासः । एव-
 सुतरवापि वृद्धा एव समासः ॥ निरित्यभावाःकमव्ययम् । ‘अर्थाभाव’ इति लघुरप-
 वाच्यस्य अर्थस्य अभावः । तेन दुर्यवनमित्यादौ नामेन प्रसङ्गः, तत्र हि अभावो
 यवमानासुतेनैव सुतरपदवाच्यानां यवमानात्मेव । निर्मक्षिकमिति लघुसर्जनशब्दो
 नृपशब्दत्वात्तस्यो वा । एवमितिनिद्रमित्यपि ॥ असम्प्रति इत्यस्य सम्प्रति न युज्यते

इत्यर्थः । प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन समासः । प्रादुर्भावः प्रकाशः । इतिशब्द इह । चण्ड-
प्रादुर्भाववचनः । सर्वत्र नित्यः सत्तासः । अन्वयौभावेः अन्वयार्थस्य प्राधान्यम् ।
पुनरुपसर्गप्रधानोऽन्वयौभावात् ॥

दी— । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं
समासः, “ततः पश्चात् स्त'स्यते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

In अनुविष्णु, अनु means पश्चात् । पश्चात् itself cannot be com-
pounded by this rule as is evident from ततः पश्चात् used un-
compounded in the भाष्य ।

नित्य— । पश्चाच्छब्दस्य समासे तु नित्यत्वात् समासस्य ‘ततः पश्चात्’ इति वाक्यं
“तासाञ्च पश्चात् कानश्चप्रभाषाम्” इत्यादि च दुर्लभम् । शपितश्चैवमनेन यत् स्वैः किञ्चिन्
तत्तदर्थनिर्देशी गृह्येताभिः अन्वयानि तेषु तेषु चर्चेषु भावेन समस्येति इति । तेन
चतुर्दशमिन्वययुक्तमन्वयस्योदाहरणम्, अन्वयशब्दे अन्वयश्चात् । निर्वर्तमानमिति
इत्युक्तमेव व्यास इति नारीयः ॥

दी— । योग्यतावीक्षापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः ।
अनुरूपम्—रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् ।
प्रतिशब्दस्य वीक्षायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तत्त्वोणे
द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरिः
सादृश्यं सहरि । अन्वयभावेन सहस्य सः ।

The senses of यथा are—Suitability, Repetition, Non-trans-
gression, Similitude. Thus (योग्यता) अनुरूपम् which means ‘befitting
the looks.’ (वीक्षा) प्रवर्तम् towards all. प्रति has been declared
अन्वयप्रवचनीय in the matter of वीक्षा, hence in connection with it
& वाक्य with the द्वितीया is also allowable—अर्थमर्थे प्रति (प्रत्यर्थ-
नतिवृत्ति) यथाशक्ति, again, in the sense ‘not going beyond one’s
powers.’ (सादृश्य) सहरि in the sense resemblance with हरि

is a compound of सह and हरि where सह implies साथ and is changed into स in the compound by the rule following.

नित—। योग्यता समान्यम् । पदार्थस्य अनतिउत्तरनतिक्रमः ॥ अनुपपत्तिरस्य योग्यता अनुपपत्त्यस्य मुख्योद्देशः, योग्य इति शेषः । अथवा मुख्यार्थे एव समासः । द्विधा चापि दृष्टव्यम् । तथा हि रूपस्य योग्यता अनुपपत्त्यम् । तत् यथा भवति यथा करोति अनुपपत्त्यं करोति ॥ अर्थमर्थं प्रति इति साक्षाद् वाक्यम् । अर्थमर्थं प्रति शब्दः प्रयुज्यते इत्याकाङ्क्षानिर्गतिः । इह विद्वत्तेन शेषा गम्यते प्रतिना च शेषायुक्तस्य शब्दप्रयोगस्य अर्थेन सम्यक् । समासे तु प्रतिना एव दीयिता शेषा, तत् तदर्थं पुनरर्थशब्दो न हि दृश्यते ॥ ननु निवृत्तमासीत् अर्थमर्थमर्थं प्रति इति सपदविग्रहो दर्शितः ? उच्यते—“संज्ञाचोक्त्यात्—” (५५९—१४६०) इति शेषार्थाः प्रतिः कर्मप्रवचनीयता उक्ता । तस्याः साधकता वाक्ये एव स्यात् । नित्ये तु समासे प्रत्यक्षनिवृत्तमासीत् यथा द्वितीयायां तथा प्रथमायामपि तुल्य एवेति निवृत्त्या कर्मप्रवचनीय-द्वितीया । तत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् इह समासो वैकल्पिको न नित्यः । वस्तुतस्तु अर्थमर्थमर्थं इत्यत्र प्रतीक्षावैतान्मावात् व्याख्यानमात्रमेतन्न विवक्षितम् । तेन निर्वाधा समासस्य नित्यता ॥ शक्तिमनतिक्रम्य इत्यपि साक्षात्कृतम् । शक्तिमनतिक्रम्य यतते इत्यादि पूरकोऽयम् । इह शक्तिमतिक्रमः यथाशक्ति, तत् यथा तथा यतते इत्यादयः । शक्तिमनतिक्रम्य यतते इति स एवार्थः ॥ आद्यामैतत्, परं यथा पञ्चाशद्वत् नार्थं समासः इति प्रागुक्तं, तथा सन् शेषाशब्दस्यापि न, तत् कथं यथाशक्ति ? सत् न, यतएव हि “यथाऽसादृश्ये” (६६१—२११०) इत्यनुपपत्तिरवश्यते ॥ सहरोति मुख्यतः सहस्यवाचिनो शेषा शब्दाः सादृश्यार्थकस्य सहस्यस्य प्रथमानस्य ‘इरे’ इति प्रथमिनः समासः । “अन्यथी—” (६६०—६११५९) इति सहस्य स आदिभः ॥

दो—। अथैकस्मानुपूर्व्येण इत्यनुपूर्व्येणम् । चक्षेत्र युगपत् इति विग्रहे—

अनुपूर्व्यं precedence. Thus अनु etc., which means—In order of seniority. यौगपद्य = simultaneity. With the exposition.

चक्रं च पुनपत् we compound मङ्ग in the sense पुनपत् with चक्रं and look forward.

नित—। अनुसृतः पूर्वम् अनुपूर्वः प्राक्समासः । तस्य भावः भागपूर्वम् अनुक्रमः ।
आज्ञायादिवान् यत् । अनुसृज् प्रविशन् भवतः इत्यादि पूर्वतीयम् । शिवाविशेषके
द्वितीया । अन्नायः ॥ यौगपद्यावापिनः सहस्रस्य 'चक्रं' इत्यनेन समासः—

६६० । अवययीभावे चाकाले ॥ ३।३।८१ ॥

दी—। सहस्र सः स्यात् अवययीभावे न तु काले । संचक्रम् ।
काले तु सहपूर्वाङ्गम् ॥ सहस्रः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव
सिद्धे पुनः साहस्रग्रहणं गुणभूतेऽपि साहस्रे यथा स्यादित्येव-
मर्थम् ।

In an अवययीभाव, सह is changed into स but not if the परपद means some 'time'. Thus सह चक्रं च in the sense simultaneously with the discus, becomes सचक्रम् with चक्राय of द्वितीया । But witness सहपूर्वाङ्गम् where the सत्तरपद is a काल and सह is retained. साहस्र is illustrated by ससखि which is a compound of सह and सख्या with सह changed into स as above. This समास is already enjoined and is available because साहस्र is one of the meanings of सखा, yet साहस्र is separately mentioned only to ensure समास even when the साहस्र is indirectly stated.

नित—। पूर्वाङ्गमप्यपरित्यज्य इत्यर्थे सहपूर्वाङ्गम्, साकलीऽवययीभावः । ससखि
इति सहसार्थकसहस्रस्य 'सख्या' इत्यनेन समासः । तत्र सृजे साहस्रमित्यसि न
सहस्रमिति, तत् कुतः सहसार्थकस्य समासः ? तदाह "यथार्थत्वेनैव—" इत्यादि ।
अयमाशयः—साहस्रवान् खलु सहस्र इत्युच्यते । सहस्र इत्युक्ते साहादशुक्तमपि साहस्रं
भवति एव । साहस्रं तत्र गौणम्, साहस्रवान् मुख्यः । साहस्रस्य यथार्थः । तस्मिन्
निहित एव समासः । इह पूर्वाङ्गिभ्यो गौणेऽपि साहस्रे सहसार्थे समासार्थम् ।
अथाकचचित् साहस्रे प्रतीयमानेऽपि समास इति भावः एतेन अनुपूर्वमित्यादिषु
सर्वेषु भूषणार्थे समास एव न्यायः प्रतिपादितः ।

दो— । सत्तायां सम्पत्तिः सत्तत्रम् । अक्षरेतिधिवक् सत्तद्धिः,
अनुरूप आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य
सत्तत्रमस्ति, साकल्येन इत्यर्थः । न त्वत्र तृणमक्षये तात्पर्यम् ।
अन्ते— अस्मिन्नन्यपर्यन्तमधीते साग्निम् ॥

सम्पत्ति development. सत् in this sense is compounded
with सत्तायाम् yielding सत्तत्रम् । सम्पत्ति is different from सत्तद्धि ।
The latter means "exuberance of wealth" while सम्पत्ति is only
"proper development." As an instance of साकल्य—thorough-
ness—we have सत्तत्रम् which is a compound of सत् and तत्रम् ।
सत्तत्रमस्ति does not imply that grass was actually eaten, but that
all that was offered was eaten up, अन्त completion—साग्नि a
compound of सत् and अग्निम्, is an illustration. अग्नि stands here
for the section relating to fire. साग्नि अधीते means—reads to the
end of the section dealing with अग्निभाषणम् ।

मित्र— । इह सर्वत्र सत्तद्धिः समोऽसि । "अथर्ववेदोऽसि" इति च ॥ सत्तद्धि
समासः प्राग्वहिकः । सम्पत्तिस्तु न सत्तद्धिरिति भेदः दर्शयति—आत्मनो भावः आत्म-
भावः निजपरित्यक्तिः । अनुरूप इति प्रादिशब्दाः, नात्यर्थोभावः । अनुरूप आत्मभावो
यथावत् निजपरित्यक्तिः । यादृशो निपरित्यातो युक्तशब्द इत्यर्थः । तत् सम्पत्तेः पृथक्
निर्देशो युक्त एव ॥ सत्तत्रमस्ति इति साकल्यं व्यक्तमर्थं न तात्पर्यम् इत्याह
नल्लवेति ॥ अन्त इति एतावदप्येतद्व्ययम् इति प्रश्नान्तरं आध्ययनस्य अन्तः, न तु
तावतो यत्नः । तत् साकल्यात् पृथक् अन्त इत्युच्यते । अग्निरिति सत्तत्रमा
अग्निसत्तत्रमो यत्नः ॥

१६१ यथाऽसादृश्ये ॥ ११७ ॥

दो— । असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्वते । तेन इह न
—यथा हरिस्तथा हरः । हरिरूपमानत्वं यथाशब्दो धीतयति,
तेन 'सादृश्ये' इति वा 'यथार्थे' इति वा प्राप्तं प्रतिविधायते ।

The word यथा is compounded only when it does not imply resemblance. Thus there is no समास in यथा etc. Here यथा implies resemblance with इति, hence the समास which comes in either through साहचर्य or through यथाई is prohibited.

नित— । यथा इत्यन्वयं तुपा सङ्ग समसते. साहचर्यादि तु न, इत्यर्थः । यथा इतिशब्दा इरः इत्यत्र यथाशब्दः इतिनिश्चय साहचर्यस्य बहुवादकः । यथाशब्दस्य तत्त्वैक साहचर्यस्य इति विवाद्यकः । विधानात् प्राक् इरी एव साहचर्यस्य सत्ता, तदाह इतिरूप-
भागतत्त्वित्यादि । एतेन 'यथा इति' इत्यत्रैव समासप्रसङ्गः न 'तथा इरः' इत्यत्र । स च समासो निषिध्यते ॥ ननु प्राप्तत्वेन प्रतिषेधो भवति, कुत इह प्राप्तिः ? आह च "साहचर्ये इति वा" इत्यादि । "यथाई" इति तु न युक्तम् । यथाशब्दस्य तुने ऋद्धीतत्वात् तदर्थे तस्य समासो ॥ आशङ्क्यकार आह "साहचर्यसम्पत्तिः—" इति प्राप्नोति । एतेन शीघ्रता शीघ्रा पदार्थानिनिष्ठचित्तरिति मित्यर्थेन यथाशब्दस्य समासः समासो विधीयते इति प्रकृतम् । तत् 'यथाशक्ति' इति प्राप्नुतम् अक्षेपोदाहरणम् ॥

६६२ । यावदवधारणे ॥ २।२।८ ॥

दी— । यावन्तः श्लोकास्सावन्तोऽप्युत्तमाद्यामाः, यावच्छ्लोकम् ।

अवधारण is 'estimate or determination of amount'; यावत् should be compounded when meaning अवधारण । Thus यावच्छ्लोकाः—
अन्युत्तमाद्यामाः which means that the prostrations were as many as the number of verses recited.

नित— । अवधारणमिदं तापरिच्छेदः । तस्मिन् शीघ्रे यावदित्यन्वयं नित्यं समसते । ननु कथं नित्ये समासे यावन्तः श्लोकाः इति सम्यगविवक्षः ? अर्थनिर्देशोऽर्थे न विरुद्धः । यावदित्यन्वयेन तुल्यार्थको यावदिति वक्षितान्तोऽप्यादि "यत्तदित्यन्वयः परिमाणे बहुपु" (१८३०—१८३२) इति बहुपा सिद्धः । इह अन्यथस्य समासः, तद्विधानेन न सम्यगविवक्षः । "अवधारणे" किम् ? यावदित्ये तावदनुक्तम्, नित्यद्वयुक्तं नावधारणमिति इत्यत्र न समासः ॥

६६३ । सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ २॥१८ ॥

दी—। शाकस्य लेशः शाकप्रति । 'मात्रार्थे' किम् ? तर्हि प्रति विद्योतते विद्युत् ।

A सूचक word should be compounded with प्रति in the sense 'a little', 'a trace.' Thus शाकप्रति—a trace of vegetables. Why मात्रार्थे ? Witness हर्षं प्रति etc. where हर्षम् is uncompounded.

नित—। सुप्रति प्रबलात् समासे पूर्वं पठति । मात्र इत्यर्थः । प्रतीत्यन्वय-
रपि अन्वयिकमस्ति । 'मात्रार्थे' अस्यापि वचनानेन 'प्रतिना' अव्ययेन सूच्यमानव्यय-
'सूचक' समस्यते अव्ययीभावस्य समासो भवति इत्यर्थः ॥ 'सुप्' इति वचनानि पुनः
सुत्पद्यमानव्ययनिष्ठव्ययम् ॥ हर्षं प्रति इत्यत्र प्रतिलिख्ये न मात्रार्थे, अतो न समासः ॥
६६४ । अक्षयलाकासंख्याः परिणा ॥ २॥१२० ॥

दी—। द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं हस्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

Numerals and the words अक्ष and शलाका are compounded with परि । This समास is allowed in gambling parlance and to imply loss only. Thus अक्षपरि etc., meaning 'reverse caused by an अक्ष etc.'

N. B.—It is not clear what अक्ष and शलाका are here. It seems these are small bodies of metal or bone shaped so as to have a face and a back only. When a cast is made with them they fall either face or back upwards like ordinary shells.

नित—। अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्यावाचकशब्दस्य अव्ययीभावार्थे वर्तमानेन
परिणा अव्ययेन समस्यते अव्ययीभावस्य समासो भवति । द्यूते यो व्यवहारः
अक्षपातः शलाकापातो वा, तस्मिन्, यत्रापि पराजयवर्तमानाभिप्रायां समास इत्यतः ॥
हस्तमिति भावे ततः । अक्षेणेति चतुर्ते कर्त्तरि द्रव्योपा । विपरीतं दिक्च यथा यथा

कर्त्तुं, कयचिद्व्युत्पत्त्या च यो वा वृत्तात्ता वा वर्तते इति भावः । परि इति पर्यायवाची भव्यसम् । प्रथमाशेषेण तेन सह 'चत्वे' इत्यस्य समासः । एवमित्येषः वृत्तात्तानिर्वाहोऽव्यवहारः । तत्र सर्वेषामेव चत्वात्पाते सत्तामपाते वा जयः, एवसापि विपर्यये पराजय इति जयादिकः । 'एकपरि' इति एकस्य चत्वेन भव्यवापातात् पराजय इत्यर्थः ॥

६६५ । विभाषा ॥ ३।१।११ ॥

टी— । अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राप्नोतानां नित्यसमासत्वम् । 'सुप् सुपा' इति ■ न नित्यसमासः, 'भव्ययम्' इत्यादि समासविधानात् प्रापन्नात् ।

Hence-forward all that is ordained is optional. On the strength of this very statement those here-in-before mentioned are obligatory. सुप् सुपा is not obligatory, for then समाससंज्ञा by "भव्ययम्—" (652—2-1-6) etc., would be unnecessary, the संज्ञा having been already attached by सुप्सुपा ।

नित— । 'अधिकारोऽयम्' इत्यस्य विभाषा इत्यधिक्रियते वा समासपरिसमाप्तेः प्रत्ययः । इत उत्तरं यद्व्युत्पत्तिं तत्तत् वैकल्पिकमिति भावः । 'प्राप्नोतानां' प्राप्नुक्तानाम् । भावकारेण विवक्ष्यपट्टरिति 'सुप् सुपा' समासे विवक्ष्यं पट्टः इति स्वपदनिबद्धो दधितः । तत् 'सुप् सुपा' इति न नित्यः समासः । अत्र तुङ्गिमाह— 'सुप् सुपा' इत्यस्यैव विज्ञेया प्रत्ययवैभावादेव । तत् सुप्सुपा इत्यस्य समाससंज्ञायां नित्यां प्रत्ययवैभावादीनामपि प्राप्ता एव । तस्मादि यत् स्वकारः अनुबन्धं 'प्राक् कृत्वात् समासः' (६४८—२।१।९) इति प्रत्येकप्रत्ययवैभावादीनां इत्यक् संज्ञा करोति तत् प्रापयति 'सुप् सुपा' इत्यत्र न नित्यः समाससंज्ञा । अत्र एवाह 'समासविधानात् प्रापन्नात्' इति, समाससंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अत्रापि "समासः पदविधिः" इत्यत्र आरभ्य "सह सुपा" इति यावत् उपक्रमभावम् । "प्रत्ययवैभावः" प्रतीकं यास्मात्ततः । स्वकारेण हि "सह सुपा" इति अधिकारमुख्यपदवैभेदोपपन्नः

न लक्ष्यद्वयैव । सूत्रकाररीत्या “अव्ययम्—” (६५२) इत्यत एव लक्ष्यसूत्रारम्भः ।
‘नित्यता वा अनित्यता वा लक्ष्यद्वयेन प्रसज्यते । तत् कथं “सह सुपा” इत्यत्र तत्तत्
प्रसङ्गः ? सर्वं, सर्वान् भाष्यकारः स्वमिदं निश्चय “सुप् सुपा” इत्यधिकारं लक्ष्यं
कृतवान् । परं तेनापि लक्ष्यद्वयैव नदता निश्चयता एवास्ति दर्शिता ॥ किञ्च “सुप्
सुपा” इति भाष्यकारस्य वचनं न सूत्रकारस्य । तद्विद्विभार्थं नदन् सूत्रकारस्यैवापि
‘नित्यता नैवीतुपपत्तिः । अतएव भाष्यकारेण विन्यसे पट्टरिति लक्ष्यद्वयस्यैव दर्शितः ॥

६६६ । अपपरिवहिरश्चयः पञ्चम्या ॥ २।१।१२ ॥

दी— । अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः । परिविष्णु—परि
विष्णोः । वह्निर्वज्रम्—वह्निर्वज्रात् । प्रास्वजम्—प्रास्वजनात् ।

The indeclinables, अप, परि, वहिस् and those that are deriva-
tives of the root वच्, to go, are optionally compounded with
पञ्चम्यन् words with which they are syntactically connected.
Thus अपविष्णु compounded, or अप विष्णोः un-compounded etc.

नित— । ‘वच्’ इति वच्, तत्पदः शब्दो ज्ञस्यते । अपादीनि वच्, तत्पदनि
च पञ्चम्यानि पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते अव्ययीभावस्य समासो भवति ॥ “अपपरी वर्जने”
(५२६—१।४।८) इति कर्त्तृप्रवचनीयसंज्ञा । “प्रत्ययपाठः—” (५२८—२।१।१०)
इति पञ्चमी ॥ अपादेव सूत्रात् आपकात् वह्नियेनि पञ्चमी ॥ “अकारात्—”
(५२५—२।१।२६) इत्यच्, तत्पदयोरे पञ्चमी । प्राची दिवि इति “दिक्, लब्धेभ्यः—”
(१८०८—५।१।२६) इति सार्थे क्सातिः । ‘प्राची अकारात्’ इति स्थिते “अच्, लुक्”
(१८००—५।१।२०) । प्राची इति जाते “लुक्, तद्धितलुकि” (१८०८—१।२।४८) ।
प्राक् । “तद्धितस्यार्थविभक्तिः” (४४८—११।२८) इत्यययलम् ॥

६६७ । आह् मर्यादाभिविध्योः ॥ २।१।१३ ॥

दी— । एतयोराह् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः ।
आमुक्ति संसारः—आमुक्तेः । आवाले इरिमक्तिः—आ वालेभ्यः ।

The indeclinable **आम्** implying 'inclusion' or 'exclusion' is optionally compounded with the **पञ्चम्यम्** word syntactically connected with it. Thus **आमुक्ति &c.**, implying exclusion, **आवाक् &c.**, implying inclusion.

नित— : 'पञ्चम्या' इत्यस्ति । 'एतयोः' मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानम् 'आम्' इत्यस्य 'पञ्चम्या' समस्यते इत्यन्वयः ॥ सुती सन्ता न संसारः, तेन 'आमुक्ति' इति मर्यादा । आवा अपि इतिभक्ताः, तन् 'आवाक्' इति अभिविधिः । समस्य "आम् मर्यादायाम्बन्धे" इति कर्मप्रपञ्चनीयता । तस्य "पञ्चम्यसंस्पर्शनिः" इति पञ्चमी ॥

६६८ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २।१।१४ ।

दो— । आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नचार्चिगा सह प्राप्यत् । अभ्यग्नि शक्तभाः प्रतन्ति—अग्निमभि । प्रत्यग्नि—अग्निं प्रति ।

When **अभि** and **प्रति** imply 'facing towards' they are optionally compounded with the indicator of that facing. Thus **अभ्यग्नि &c.**,—Locusts rush towards fire; also uncompounded **अग्निमभि &c.**

नित— । लक्ष्णं चिह्नम् । 'प्राप्यत्' इत्यस्य 'वा समकृते' इत्यादिरर्थः ॥ "लक्षणेनाभिप्रती"— (५५२—१।४।२०) इति प्रतिः कर्मप्रपञ्चनीयता, "अभिरमात्रे" (५५२—१।४।२१) इति च अर्थः ॥ इह अभिर्लक्ष्यम् तदभिमुख्यत्वं अभ्यग्निप्राप्यत्वं प्रसिद्धमेव ॥

६६९ । अनुयत् समया । २।१।१५ ।

दो— । यं पदार्थं समया द्योत्वत् तेन लक्ष्यभूतेन अनुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमग्रनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded into an **अव्ययीभाव** with that indicator whose neighbourhood is implied. Thus **अनुवनम् &c.**—

the meaning being 'the thunder-bolt passed close to the forest.'

नित्य—। समया समीपे । 'यत्' इति सामान्ये नपुंसके समयाद्ये द्वितीया-
नाम् । 'लघुत्वेन' इत्यनुवर्तते । वनस्य समीपे भवतिर्गति इत्यनेन वनं लघुत्वमित्यु-
च्यते । समीप्यक्तं लघुत्वम् । ईदृशस्य एतद्व्यपत्तिस्तु तस्य पदार्थस्य समीपे
विशिष्टात्मिति प्रतीयते । तादृशस्य पदार्थस्य वाचकशब्देन अनुवा समस्यते इत्यर्थः ॥
'लघुत्वं विभक्तिरसमीपम्' (६३९) इति न चिह्नः । इह तु 'वनस्य समीपे' इति
विषय न हि 'वनस्य समीपम्' इति । अतो न चिह्नः ॥ उच्यते "वनस्य समीपं मतः"
इति अर्थप्रदर्शनमात्रे न विषयः । विषये समीपमिति प्रथमानां स्मात् इह न
द्वितीयात् ॥ समासाभावे वनमनु इति कर्मप्रवचनीयदीर्घे द्वितीयाः । यद्वा 'यत्
समया' इत्यस्य शीघ्रत्वात् लघुत्ववचनावद्योतनं नास्ति तेन कर्मप्रवचनीयता न, अतो
वनस्य चतु इति युक्तम् ॥

६७० । यस्य चायामः ॥ २१।१२ ॥

दो—। यद्यदैर्घ्यं मनुना दीर्घ्यते तेन लघुत्वभूतेन चतुः
समस्यते । अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया चतु । गङ्गादैर्घ्यं सदृश-
दैर्घ्यं पलक्षिता इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded with the indicator whose
length is expressed by it. Thus अनुगङ्गा etc., which means—
Varanasi is like Ganga in length. Optionally uncompounded—
नग्राया चतु ।

नित्य—। 'लघुत्वेन' इत्यस्मि 'चतुः' इति च । चतुः समस्यते लघुत्वेन यस्य
चायाम् इत्यन्वयः । यस्य लघुत्वस्य आवासी दैर्घ्यं दीर्घ्यते तेन लघुत्वोप चतुः समस्यते
इत्यर्थः । तादृश—यस्य दैर्घ्यं भित्तादि ॥ सदाहरणे अनुगङ्गमिति वाराणसीति च
समानाधिकरणे पदे । समानाधिकरणता च उपमानोपमेयभावाद्भवति । उपमान-
मिह पुनर्न गङ्गा किन्तु गङ्गाया दैर्घ्यम् । तदेव चतुना दीर्घ्यते । दैर्घ्यं विषये गङ्गा-
सदृशो वाराणसी । तादृश—गङ्गादैर्घ्यं इत्यादि । गङ्गाया लघुत्ववचनतो दीर्घा वाराणसी
इत्यर्थः । इहापि लघुत्ववचनावद्योतनं नास्तीति गङ्गाया चतु इति भवति ॥

६०१ । तिष्ठदगुप्रभृतीनि च ॥ २।१।१७ ॥

टी—एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्, दीहनकालः । आयतौगवम् । इह शब्दादेशः पुंनञ्भाव-
विरहः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवम् ॥ इत्यादि ।

तिष्ठद्, and similar words that are listed together are obtained irregularly and are treated as अव्ययीभाव compounds. Thus तिष्ठद्, the time when cows stand still—time for milking, i. e., dawn. Similarly आयतौ etc., the time when cows return—dusk. Here the substitution of दद् for दट्, absence of the masculine form, and the attachment of the समासान्ताffix are irregularities. In खलेयवम्, which means the time when wheat is placed in the mortar for husking, the समासो is irregularly retained.

मिह—। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले सः इति स्थिते, दट्: स्थाने शब्दादेशः, तिष्ठन्तः गावो यस्मिन् इति । इद्वैव निपातनात् प्रथमासमानाधिकारयोऽपि शब्दः । ततः समासे पुंनञ्चारे “गोस्त्रियोः—” (६५८—१।२।१८) इत्युपसर्जनब्रह्मे, अव्ययीभाव-
त्वादव्ययत्वे तिष्ठद् ॥ एवम् आद्यन्ति गावो यस्मिन् काले स इति स्थिते, निपातनात् शब्दादेशः, ततः समासे निपातनादिषु पुंनञ्भावान्ते, आयतौ गो इति जातिः निपातनात् अव्ययीभावेऽपि तत्पुरुषाधिकारोक्तः समासान्तश्च । तेन आचतौगव इति रूपम् । ततः प्रथमाया अप्भावाः ॥ खले चतुर्खले यवा दियन्ते यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ अकार इह अवधारणार्थः । तिष्ठद् पुंनञ्चारेण, अन्तः समासो मा भूत्, परमतिष्ठदगु इति ॥

६०२ । पारमध्यम्यौ पष्ठयन्ते वा समस्ते । ॥ २।१।१८ ॥

टी—। पारमध्यम्यौ पष्ठयन्ते वा समस्ते । यदन्तत्त्व-
ज्ञानयोर्निपात्यते । पक्षे पठोत्तत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय—गङ्गा-

पारात् । मर्थ्यं गङ्गात्—गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्य-
मपि—गङ्गायाः पारात्, गङ्गाया मध्यात् ।

This words पार and मध्य are optionally compounded into an अन्वयीभाव with the syntactically connected वृत्तान्त word. When an अन्वयीभाव, the words end in ए, otherwise there is a वृत्तीतत्पुद्गल । Thus (अन्वयी—) पारिमज्जात् etc., (वृत्तीतत्—) गङ्गा-
मारात् etc., From the original optionality that pervades the whole subject, वाक्य is also allowed ; thus गङ्गायाः पारात् etc.

नित— । इह गङ्गायाः पारम् इति वाक्ये विभाषा समासः । एतद् “विभाषा”
(६६५—२।१।११) इति ब्रह्मात्मना ‘महाविभाषया’—व्यापिन्ना विभाषया । समासपथे
पुनरनेन अन्वयीभावो वा वृत्तीतत्पुद्गलो वा । तत् कैद्वयं भवति—(असमासि)
गङ्गायाः पारम्, (वृत्तीतत्पुद्गले) गङ्गापारम्, (अन्वयीभावे) पारिमज्जमिति ॥ पारि-
मज्जादित्यत्र अष्टसकङ्गस्य पारिमज्ज इति प्रातिपदिकम् । “अन्वयी—” (६५७—
२।४।८३) इति पठन्ना अन्वावाभावे पारिमज्जात् ॥ एवं परिमज्जात् ॥

६७३ । संख्या वंशेन ॥ २।१।१८ ॥

द्वौ— । वंशो द्विधा—विद्यया अध्यना च । तत्र भवो वंशः ।
तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनौ वंशौ द्विमुनि
व्याकरणम् । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां द्विमुनि व्याकरणम् ॥
एकविंशतिभारद्वाजम् ।

Succession is of two kinds—that by birth and that by
initiation. A descendant is one coming in through succession..
A numeral is compounded into an अन्वयीभाव with a descendant.
Thus द्विमुनि means two sages as descendants by initiation, as in
the case of Grammar which has the first sage Papini and then
Katyayana. Similarly द्विमुनि counting पतञ्जलि as the third

descendant. Taking the sage as identical with his science, we may also say विमुनि व्याकरणम्—three sages constituting Grammar. For descent by birth, witness एकविंशति etc.,—twenty one descendants of Bharadvaja.

नित—। संज्ञः सन्तानपरम्परा । स च खन्धना पुनपरम्परा, विद्यया शिष्य-
परम्परा । संज्ञे भवः संज्ञः “दिगादिभ्यो ण्” (११२०—४।१।१७) इति ण् ।
संज्ञास्य संज्ञा संज्ञेन समानाधिकरणेन समस्यते अन्वयीभावश्च समासो भवति ॥
व्याकरणमिति विद्या । तत्र पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिदेव त्रयो भूषणो संज्ञाः
शिष्यपरम्परा । द्वौ भूगो पाणिनिकात्यायनौ द्विमुनि संज्ञौ व्याकरणस्य ॥ पाणिनिरेव
व्याकरणम्, कात्यायन एव व्याकरणम्, पतञ्जलिदेव व्याकरणम्, इत्यभेदे विवक्षिते
द्विमुनि व्याकरणम् द्विमुनि व्याकरणम् ॥ भरद्वाजस्य गोलापल्यानि भरद्वाजाः संज्ञाः
पुनपरम्पराः । भरद्वाजस्यदाहोचे चण् । “यलञोच” (११२०—२।४।६४) इति ङङ्
सुक् । एकविंशतिः भरद्वाजा एकविंशतिभारद्वाजम् । समासे तु भुगभावः, “द्वितीय-
सप्तम्योर्बहुलम्” (६५८—२।४।८७) इति सुप्ते “एकविंशतिभारद्वाजम्” इति
भाव्यप्रयोगात् ॥ नारीशब्दं वाक्ये लुकि सति समासे सुवभार्कं तादित्यते । तेन एक-
विंशतिभारद्वाजसंज्ञा इत्येव वाक्यमाह । किञ्च, अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् भरद्वाजस्यस्य
सप्तकादिषु (११५१—२।४।६२) पाठे कल्पयति । तथा सति वैकल्पिके खोपाभावे
भरद्वाजस्य गोलापल्यानि भारद्वाजा इत्यपि भवति । तत् एकविंशतिभारद्वाजा
इति वाक्ये एकविंशतिभारद्वाजम् ।

६७४ । नदीभिश्च ॥ २।१।२० ॥

दी—। नदीभिः संख्या प्राप्स्यतु ।

Numerals are optionally compounded into an अन्वयीभाव with
words designating rivers.

नित—। ‘संख्या’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नदीवाचकमन्धेन संज्ञे संख्या वा
समस्यते अन्वयीभावश्च समासो भवति ॥ इह बहुवचनेन नदीति न नदीविशेषः नापि

नदीशब्दनामम् इत्युच्यते । तेन नदीभिः कस्य अर्थः तेन समासो जायते । नदी-
शब्दोऽपि भवति ॥

दो— । “समाहारे चायमिष्यते” (वार्त्तिक) । सप्तमङ्गम् ।
विद्यमानम् ।

This applies only in case of समाहारः । Thus सप्तमङ्गम् etc.

नित— । चकारोऽनवारणार्थः समाहारे एवेति । समासा गङ्गायां समाहारः
सप्तमङ्गम् । ननु सप्तमङ्गः । अन्वयः ॥ एष सप्तमङ्गः ‘मङ्ग’, ‘वस्तुना’ इत्यादि
नदीनामस्य वाचकम् ॥ समाहारेऽपि अव्ययीभाव एव दिशुर्न । यदा तु न समाहारः
तदा एका नदी एकनदी, “पूर्वकालेन—” (७२६—२११८२) इति समासः ॥

६७५ । अन्यपदार्थं च संज्ञायाम् ॥ २११२१ ॥

दो— । अन्यपदार्थं विद्यमानं सुवन्तं नदीभिः सह नित्यं
समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह
नित्यसमासः । उच्यते सप्तमङ्गं नाम देयः । लोहितमङ्गम् ।

Any सुवन्त word is compounded into an अव्ययीभाव with words
designating rivers when the whole is a proper name of some-
thing not denoted by the constituents of the compound. Such
compounds are obligatory, though enounced in the section of
optional compounds, because the वाक्य does not give the im-
pression of a proper name. Thus सप्तमङ्गम् etc., which is the
name of a country. Similarly लोहितम् etc.

नित— । कस्या इति निश्चयम् । पूर्वपदात् नदीभिरित्युच्यते । अव्ययीभावस्य
समासो भवति बहुव्रीहिरपवादः ॥ उच्यते गङ्गा अस्मिन् इति निश्चयः । परन्तु निश्चय-
देशो नास्ति यतो । अत आह—नित्यसमास इति । इह वाक्यं नास्ति इति न, वाक्यं
‘अर्थो निश्चय इत्येव । रुनासस्य वैज्ञानिक एव इति “द्वितीयकतीय—” (७२७—२११८६)
इत्यत्र भाष्यम् ॥

६७६ । समासान्ताः ॥ ५।४।६८ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this subject, viz, समासान्ता affixes—

नित— । समासस्य चत्वाः भन्तावयवाः समासान्ताः वहिता एते आभिः काः ॥

एतेः सङ्गः समुदायस्य समाससंज्ञा ॥

६७७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ ५।४।६०७ ॥

दी— । शरदादिभ्यष्टृप् स्यात् समासान्तः अव्ययीभावः ।

शरदः समीपम् उपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश ।
अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अण्डुह् । दिग् ।
हृग् । विश् । चेतस् । चतुर् । स्त्रिद् । तद् । यद् । कियत् ।

In an अव्ययीभावे the समासान्ता affix टृप् comes in after words listed with शरदः leading. Thus उपशरदम् proximity of शरद् । प्रतिविपाशम् towards the river Vipasa. The list is शरद् etc.

नित— । शरदः समीपम् इति समीपाच्चेऽव्ययीभावः । “भ्रमः” (६८२—
५।४।१११) इति विकल्पे प्राप्ते इह पाठाद्विश्वटृप् । उपशरदः टृप् इति समुदायस्य
अव्ययीभावसंज्ञा । तेन ‘उपशरदः’ इति अदन्ते प्रातिपदिके “नान्वयी—” (२५७—
५।४।८७) इत्यम् ॥ प्रतिविपाशमिति “लक्षणेनाति—” (६६८—५।१।१४) इत्यव्ययी-
भावः । शान्त्यन्तः प्रक्रिया । अथ शरत्प्रभवतयो निर्दिष्टान्ते—शरदिति ॥

दी— । “जराया जरस् च” (गणसूत्र) । उपजरसम् ।

जरा is शरदादि and is changed into जरस् when टृप् follows. Thus उपजरसम् proximity of old age.

नित— । टृप् परे जराशब्दस्य जरसादेशः आदिन्यर्थः । जरायाः समीपमिति
निरुक्तः । प्रक्रिया प्राक्त्वत् ॥

दो— । “प्रतिपरसमनुभ्योऽच्छः” (गणसूत्र) । “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) । प्रत्यक्षम् । अच्छः परमिति विश्वे समासान्तविधानसामर्थ्यादवग्रहीभावः । “परोक्षे लिट्” (२२७१—३।४।११४) इति निपातनात् परस्य ओकारादेशः । परोक्षम् । ‘परोक्षा क्रिया’ इत्यादि तु अर्थचाक्षि । समञ्चम् । अन्वञ्चम् ।

अचि directs टच् when coming after प्रति, पर, सम् and अनु । Thus अचि प्रति when compounded gives प्रति अचि टच्, i. e. प्रत्यक्षम् । Now the इ of अचि disappears by the rule “यस्येति च” । Hence प्रत्यक्षम् with अच् by “नाम्नवी—” (657—2. 4. 83) । Again अच् परम्—beyond the range of vision—cannot be compounded into an अन्वहीभाव, there being no rule for it. Yet the समास is allowed, because otherwise this rule ■ attach टच् becomes meaningless in the case of परः । Hence we have पर अचि टच् । Dropping इ by “यस्येति च” पराच् is expected, but परोक्ष follows by निपातन in the rule “परोक्षे लिट्” । With अच्, the form is परोक्षम् । Statements like परोक्षा क्रिया are defended by attaching अच् in the sense of अनुप् । समञ्चम् means अन्वहीर्गम्, and अन्वञ्चम् means अन्वहीः पश्चात् ।

नित— । प्रति, पर, सम्, अनु इत्येतेभ्यः परो यः अपिचक्षः तत्तच्छ्रुत्या अन्वहीभाववशमावयवः ॥ अचि प्रति इति वाक्यं, अचिनेनामि—” (६६८—१।१।१४) इति समासो, प्रति अचि टच् इति स्थिते, “यस्येति च” (१११) इति ईकारलोपे प्रत्यक्षम् ॥ अच्छः परमिति वाक्ये अन्वहीभावविशेषमादाश्च समासान्तविधानेत्यादि । अस्मिन् समासे कुतः समासान्तः ? तद्विद्वा समासीति इत्यस्य टण्डिचिरेव आप्तः । कुतः समासी पर अचि टच् इत्यादि प्राग्वत् । ‘परोक्ष’ इति शब्दो ‘परोक्षे लिट्’ इति निपातनात् परोक्षेति परो भावः । ततः परो केच परोक्षः । ‘एक-

पदात्तादिति" (८६—६।१।१०८) इति पूर्वस्य ॥ अथ, कथं 'परीक्षा' क्तिवा इति ?
अन्वयीभावे तु 'परीक्ष' क्तिवा इत्यापद्यते । उच्यते—'परीक्ष' इति 'परीक्षता' इत्यर्थे
लक्षणा । ततः परीक्ष परीक्षता चक्षि भस्वा इति सत्वर्षीये चक्षि परीक्षा चक्षीरजो-
चरा इति । वस्तुतस्तु परमस्य इह गणह्ये प्रसिद्धे इति ज्ञानेनः ॥ सम्यगिति
यथावेत्यधीभावः अन्वयिभ्यमित्यर्थः ॥ अन्वयमिति चक्षोः पदादिति वाक्ये पदा-
दर्शेऽन्वयीभावः ॥

६७८ । अन्त्यस्य ॥ ५।४।१०८ ॥

दी— । अन्त्यन्तद्वययीभावात् टच् स्यात् ।

टच् is attached after the second member of an अन्वयीभाव
ending in अन् ।

मित— । अन्वयीभावस्य द्वितीये परे अन्त्ये सति ततश्च स्यात् । टच्
समीतस्य समुदायरस्य अन्वयीभावसंज्ञा, न तु टचः पूर्वस्य अन्त्यस्य अन्त्यस्य द्वयस्य । तेन
अन्वयीभावादिति अन्वयीभावद्वितीयपदादित्यर्थे लक्षणा ॥ पूर्वस्येतात् 'अन्वयीभाव' इत्यनुवर्त्य—
अन्वयीभावे कर्तव्ये अन्तः परं टच् स्यात् समासश्च इति व्याख्यानं युक्ततरं
प्रतिभाति ॥

६७९ । नस्तद्धिते ॥ ६।४।१०९ ॥

दी— । नान्तस्य भस्वटेर्लोपः स्यात् तद्धिते । उपराजम् ।

अध्यात्मम् ।

When a तद्धित affix beginning with ह or a vowel follows, the
stem drops the whole of its portion beginning with its last
vowel. Thus उपराजन् टच् gives उपराजन् च which drops अन् from
the stem, the result being उपराज and then अन् is substituted for
सु । Similarly अध्यात्मन् टच् etc.

मित— । इह समीपार्थे अन्वयीभावे उपराजन् टच् इति सिद्धे उपपन्नम् ।
इति ज्ञाते उपराजन् इत्यस्य संज्ञाः । ततश्चोपायम् "अध्यात्मन् भस्वटेर्लोपः"

इति न प्रवर्तते, अन्वयसंज्ञाभावात् । टच्चेनेतस्य सप्तशयर्कस्य संज्ञा इत्युक्तं प्राक् ।
तेन “नन्विति” इति टिलोपः । एवम् विनन्दनस्य अन्वयीभावे अन्वयान् ॥

६८० । नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०८ ॥

दो— । चन्तं यत् क्लीबं तदन्तादन्वयीभावात् टच् वा
स्यात् । उपचर्मम्—उपचर्म ।

If the चन्त word is neuter, टच् is optional. Thus उपचर्मम्
with टच् and उपचर्म without it.

नित— । इहापि चन्तयौमात्रादिति चन्तयौमात्रोत्तरपदादित्यर्थे लक्षणा । यद्वा—
चन्तयौभावे कर्तव्यं नपुंसकादुत्तरपदात् टच् वा इति प्राप्तम् व्याख्येयम् ॥ टचि—
टिलोपे उपचर्मम् । टजभावे उपचर्म इति चदन्तत्वाभावाद् न ॥

६८१ । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ५।४।११० ॥

दो— । वा टच् स्यात् । उपनदम्—उपनदि । उपपौर्ण-
मासम्—उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्—उपाग्रहायणि ।

टच् is attached optionally after the words नदी, पौर्णमासी and
अग्रहायणी final in an अन्वयीभाव । Thus उपनदम् with टच् and
उपनदि without it, the vowel being shortened by “इत्तो नपुंसके—”
(318—1. 2. 47). Similarly उपपौर्ण etc.

नित— । चन्तयौभावे इति प्रवर्तते । नदन्तस्य पौर्णमास्यस्य अग्रहायण्यस्य च
चन्तयौमात्रस्य टच् अन्तावयवो वा स्यात् ॥ उपनदि इत्यादि नपुंसककृत्विन । इह
नदीति न “पुञ्जाश्ली—” (२६६—३।४।१) इति नदीसंज्ञकशब्दः । यथा इति पौर्ण-
मास्याग्रहायणीपौर्णमास्योः स्यात्तयोः नदीसंज्ञयोः वृत्त्युपादानं न स्यात् ॥

६८२ । भयः ॥ ५।४।१११ ॥

दो— । भयन्तादन्वयीभावात् टच् वा स्यात् । उपसमिधम्
—उपसमित् ।

टच् is optionally attached after the second member in an अव्ययीभाव if it ends in a वर्गीय वर्ग except the nasals. Thus उप-समिधम् with टच् and उपसमिध् without it.

नित्—। अय इत्यपसमवर्गीयः। अव्ययीभावादिति प्राप्त्वन्वयात्। यदा—अव्ययीभावे इत्यनुवर्तते। अयः इति अवस्थादित्यर्थः।

६८३। गिरिस्त्वेनकस्त्वं ॥ ५।४।११२ ॥

दो—। गिर्यन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात्। सेनक-ग्रहणं पूजार्थम्। उपगिरम्—उपगिरि ॥

The worthy teacher सेनक wants टच् to be optionally attached to गिरि when it is the second member in an अव्ययीभाव। सेनक is mentioned out of respect. Thus उपगिरम् with टच् and उपगिरि without it.

नित्—। अव्ययीभावादिति प्राप्त्वन्वयात्। यदा—अव्ययीभावे इति—वर्तते। अव्ययीभावे गिरिः परं टच् समावाक्यः स्यात् इत्यमरः ॥ पूजार्थं न विकल्पार्थम्। विकल्पस्तु अव्ययीभावस्य इत्याहुतेरेव उच्यते ॥

अथ तत्पुरुषः

६८४। तत्पुरुषः ॥ २।१।२२ ॥

दो—। अधिकारीत्यं प्राप्त्वहुव्रीहिः।

The designation तत्पुरुष continues so long as the word वहु-व्रीहि is not pronounced (829—2.2.23).

नित्—। 'सेनो बहुव्रीहिः' (८२८—२।१।२३) इत्यतः प्राक् तत्पुरुषस्य अव्ययी-नित्यर्थः ॥

३८५ । द्विगुः ॥ २।१।२३ ॥

दी— । द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं स्वार्थं शक्यम्, “संख्यापूर्वो द्विगुः” (७३०—२।१।५२) इति पठित्वा चकारखलीन संज्ञाद्वयसमावेशक सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्विगु compounds also are deemed as तत्पुरुष । The rule for द्विगु is “संख्यापूर्वो द्विगुः” which supplants the name तत्पुरुष । If we add a च the sense becomes “द्विगु also.” The ‘also’ secures तत्पुरुष संज्ञा too ; and then the present rule becomes superfluous. The object of giving तत्पुरुषसंज्ञा to द्विगु compounds is to have समासान्त affixes that are enjoined after तत्पुरुष compounds. Thus पञ्चानां राज्ञां समाहारः gives द्विगुसंज्ञा = “पञ्चराजम्” । If this is = be a तत्पुरुष the समासान्त affix टच् comes in by “रप्त्राहः—” (788—८.4.91). Thus पञ्चराजम् टच् ६. ८. पञ्चराज । Now this is in the neuter by “स नपुंसकम्” (821—2.4. 17). Hence पञ्चराजम् ।

नित— । सूत्रेणैतेन यौ द्विगुः स तत्पुरुषोऽपि इति संज्ञाद्वयसमावेशक सच्यते । एतच्च कण्ववरीय प्रयत्नेन कर्तुं शक्यमिति दर्शयति संख्यापूर्वेति । “तद्वितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इत्यत्र यः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषः तस्य द्विगुसंज्ञा कियते । सूत्रच “संख्यापूर्वो द्विगुः” (७३०—२।१।५२) इति । एतेन तत्पुरुषसंज्ञा निवर्तते । यदि तु सूत्रे चकारः क्रियते, “संख्यापूर्वो द्विगुः” इति, तदा चकारेण तत्पुरुषस्यानुवर्तनात् संज्ञाद्वयसमावेशो भवति । भवतु, द्विगोः पुनस्तत्पुरुषसंज्ञया किं प्रयोजनम् ? समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति समाससंज्ञायां सूत्रस्य “पञ्चराजम्” इति स्थिते “नखीप—” (२३६—५।२।७) इति पञ्चराजस्य पदसंज्ञाकक नकारो कृष्यते, “पञ्चराजम्” इति भवति । समासचरमावयवानां तु “सत्तरपठले चापदाद्विधौ” (चा, १।१।६२) इति पदसंज्ञा निषिद्धा । तेन राजन्यमदक नैव खोपः । ततस्तत्पुरुषसंज्ञासमावेशश्चैव यत्र टश्रुत्पद्यते । “नचक्षिते” (६७६—

॥४॥१४४) इति टिप्पणी पक्षपात इति च भवति । "ननु 'सप्तमस्य' (॥२१—॥४॥१४५) इति सप्तमस्य पक्षपातम् । स्त्रीत्वं तु न भवति समुदायस्यैव च पक्षपातया न हि सप्तमस्य, तेन "चकारान्तोत्तरपदी द्विः स्त्रियान्तः" (॥२१—॥४॥) इति न प्रवर्तते ।

॥२१॥२४४) द्वितीया त्रित्वातीतपतितगतात्त्वस्तुप्राप्तापत्तैः ॥२॥१॥२४४:

दो— । द्वितीयास्तं त्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समास्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं त्रितः कृष्णत्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि ।

द्वितीयास्तं words are optionally compounded into a तत्पुरुष with त्रित, अतीत, पतित, गत, चत्वर, प्राप्त, चापत्त having a suitable सुब attached. Thus कृष्णं त्रितः gives कृष्णत्रितः where कृष्ण leads because द्वितीया is an उपसर्जन here. Similarly दुःखम् etc.

त्रित— । द्वितीया इति द्वितीयास्तं सत्यते । त्रितदीनि प्रातिपदिकानि । सुपसुप इति वर्तते, तेन सुपा वृद्धेः त्रितादिभिः सह समासः । दशाह त्रितादिप्रकृतिकैरिति । त्रितादयः प्रकृतयः प्रकृतयो वा सुबन्तयो येषां तैरित्यर्थः । "प्रातिपदिकपदके शिक्षविशिष्टस्यापि यद्वयम्" इति "त्रिता अतीता" इत्यादिभिः स्त्रीविभक्तिरपि समासो भवति । कष्टं त्रिता कष्टत्रिता । त्रिताद्यन्तैस्तु न भवति "समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः" (२६, वा) इति वचनात् । प्राप्त इति प्राप्त पतित इति इहैव निपातनादिट् । चत्वर इति विहितः । एभिर्येन कर्मणि द्वितीया, वा समास्यते ।

दो— । "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" (वार्तिक) । गम्यं गम्यो गम्यगम्यो । यत्तं नुमुत्तुः यत्तनुमुत्तुः ।

Words listed with त्रित leading have to be enumerated along with त्रित etc. Thus गम्यं गम्यो gives गम्यगम्यो etc.

त्रित— । "नमिरेति" इत्यादिषु इति: "नमिरेति नमिरेति" (२२०२—

१।१।२ इति भविष्यत्काशविक्रयः । ततः “चक्षुषीः—” (६२८—२।१।३०) इति चक्षुषीर्धत्वात् वाममिधनुर्लो कर्मणि द्वितीया ॥

६८७ । स्वयं क्तिन् ॥ २।१।२५ ॥

दी— । ‘द्वितीया’ इति न सम्बध्यते । अयौग्वत्वात् । स्वयं-
कृतस्य अपत्यं स्वायंकृतिः ।

The indeclinable स्वयम् is compounded in a तत्पुरुष with a word having क् attached. Here द्वितीया does not come in from the preceding rule because द्वितीया cannot be attached to स्वयम् which has the sense of द्वितीया । Thus कर्तुं कृतः स्वयंकृतः । स्वयम् being an अव्यय, the compounded form looks like the uncompounded ; but witness the same with a तद्धित attached as in स्वायंकृतिः having the first-vowel lengthened.

मित— । स्वयमिति द्वितीयासमर्थम् । तदाह ‘द्वितीया न सम्बध्यते चक्षुषी-
त्वात्’ इति । समासस्य द्वितीयातत्पुरुषः । समासफलस्य द्विचिह्नी तद्धिते चाद्विचि-
ह्नी प्रकृतिके ॥ क इति लक्षण्यात् क्तात्प्रकृतिकः सुप् ॥

६८८ । खट्वा क्षेपे ॥ २।१।२६ ॥

दी— । खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तात्प्रकृतिकेन सुवर्त्तनेन
सम्बध्यते निन्दायाम् । खट्वाखटो जात्याः । नित्यसमासोऽयम् । न
हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

The word खट्वा with द्वितीया attached is compounded with a क्तात्
नाम word having a suitable सुप् to express deprecation. Thus
खट्वाखटः which means a fool. The समास is obligatory, because
the वाक्य will not imply censure.

मित— । ‘क्षेपे’ इति वर्त्तते ‘द्वितीया’ इति च । खट्वा इति लक्षण्यात् ‘खट्वा-
प्रकृतिकः’ । ततः “खट्वाप्रकृतिका द्वितीया क्तात्प्रकृतिकेन सुप् सम्बध्यते क्षेपे”

अथर्ववेदः । वेदो-विदः । 'विदो-विदो' हि सूत्रिकयोः अर्थः इति ज्ञेयः । अथर्ववेदो
 शुद्धाथर्ववेदो यद्वै मूलः अष्टाध्यायः इति । अथर्ववेदः, तथा, अथर्व, अथर्वः
 अथर्वः । ततः परित्यक्तयोगार्थः अथर्ववेदः अथर्वः । अष्टाध्यायः इत्युक्ते तु
 अष्टाध्यायः अथर्ववेदः न अथर्वः न अथर्वः, तदाह नृदि नाथर्वेति । अथर्ववेदः अथर्वः
 अथर्ववेदः अथर्वः ।

५८८ । अथर्वः ॥ २॥ २० ॥

दी- । अथर्ववेदः ।

The indeclinable अथर्व (semi?) meaning 'half' is com-
 pounded with a ज्ञाने word. Thus अथर्ववेदः ।

मिति- । 'अथर्व' इत्युक्ते । अथर्व इत्युक्ते अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः ।
 अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः ।

५८९ । अथर्वः ॥ २॥ २० ॥

दी- । 'अथर्व' इत्युक्ते । अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः ।
 अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः ।

Words meaning 'time', when by the द्वितीया, are optionally
 compounded with a ज्ञाने word. This rule contains cases where
 there is no pervasion. Thus अथर्ववेदः अथर्ववेदः means it has
 commenced, measure a fresh month.

मिति- । अथर्वः इति अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः । द्वितीया
 इत्युक्ते 'अथर्व' इति च । ततः अथर्ववेदः अथर्ववेदः । द्वितीयाः ज्ञाने अथर्ववेदः
 अथर्ववेदः इत्युक्ते । अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः ।
 अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः । अथर्ववेदः अथर्ववेदः ।

स हि चक्षुः सादृशमित इत्युच्यते । तत्र इमित इति अजातुमात्रम्, अस्मिन् चक्षुः-
असंनिधौ चक्षुः । आसं प्रमित इति निबन्धे न हि प्रतिपद्यन्ते, अस्मिन् सर्वत्रात्म-
योयो वच्यते । तेन नास्मिन्संज्ञोऽयम् ॥

६८१ । अस्मिन्संज्ञोऽयम् ॥ २।१।२८ ॥

टी— । 'आसाः इत्येव । अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।

Words meaning 'time' are also compounded with a suitable
संज्ञा word when there is pervasion. Thus अस्मिन्संज्ञोऽयम्.

नित— । आसाः द्वितीयासाः समर्थेन समर्थेन आसीत् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम्
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
तदाह— अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । एवमित्येव अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।

६८२ । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ॥ २।१।२९ ॥

टी— । 'तत्कृत' इति अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।
अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् । अस्मिन्संज्ञोऽयम् अस्मिन्संज्ञोऽयम् ।

Here तत्कृत is not compounded with अस्मिन्, but is a separate
word in the अस्मिन्संज्ञोऽयम् which has been dropped irregularly.
Hence the sense is—A word expressing the cause is optionally
compounded in the अस्मिन्संज्ञोऽयम् with the word expressing the change
the cause works in—a substance and also with the word अस्मिन्.

प्रत्ययः समासः पूर्वत्वे हेतुः । हेतुवर्तीयायाः समासः । मादयश्चः पितृवस इति
हेतुवर्तीयायाः समासः । मादयश्चः पितृवस इति हेतुवर्तीयायाः । एवं द्वितीयपि
प्रत्ययस्य द्वितीया ॥

दो— । मिश्रशब्दे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । “मिश्रशब्दसोपसर्ग-
मसम्बन्धौ” (३८८८—३।२।१५४) इत्यश्वत्थसोपसर्गग्रहणात् । शुद्ध-
मिश्र धानाः ।

मिश्र in the rule includes मिश्र with an उपसर्गः preceding,
because Panini in the rule “मिश्रश्च—” (3888) refers to द्वितीय-
सतपुत्र compound with मिश्र having an उपसर्गः prefixed. Thus
शुद्ध etc.

मिश्र— । ननु शब्दशब्दे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं भवति । इह तु ‘मिश्र’ इति
प्रातिपदिकं न धातुः । तदन्तविधिय समासविधौ प्रतिषिद्धः, तेन मिश्रस्य सः समासः
स मिश्रान्तस्य न भवति । तत् त्वं ‘शुद्धमिश्रः’ इति सोपसर्गस्य समासः ? उच्यते—
“मिश्रशब्दसोपसर्गः” इति चत्वारपदस्य मिश्रशब्दस्य द्वितीयासमासे भवतीत्याहता विधौवर्ती
सोपसर्गस्य तु तस्य प्रतिषिध्यते । प्रातिपदिकं प्रतिषिद्धं भवति । तेन सोपसर्गस्यापि
मिश्रशब्दनामं समासो ज्ञायते ॥

दो— । “अवरसोपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । मासेन
अवरो मासावरः ।

अवर should be included in the list in the rule. Thus
मासावरः ।

मिश्र— । अवर इति कनिष्ठः प्रत्ययवर्ती वा । न तु हीनः, तस्य समासस्य
ग्रहणात् ॥

३८८८ । कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ॥२१॥२२॥

दो— । कर्त्तरि करणे च द्वितीया कदन्ते न बहुलं प्राग्वत् ।
हरिषा वातो हरिषातः । नखैर्मिसो नखभिषः ।

A द्वौवाक्य word meaning a कर्त्ता or a करण although not uniformly compounded with a द्वौवाक्य word. Thus हरिवात, where हरि is कर्त्ता ; नक्षत्रिणः in which नक्ष is करण ।

मिति—। द्वौवाक्य इत्युक्तं नैव । कर्त्ता के सम्बन्ध 'कर्त्तृकरणम्' इत्युक्तं । "सर्वोपाधि-विभागात् (१-विभागात्) एवमन्यत्र" (हरिवात) इति एवमन्यत्र । तस्मिन् वा द्वौवाक्य । चतुर्थो कर्त्तरि करणे च वा द्वौवाक्य सा इत्यर्थः ।

दी—। "अद्वयप्रत्यये गणिकारकापूर्वस्यापि यद्वचम्" (परिभाषा) । नक्षत्रनिर्मितः । 'कर्त्तृकरणे' इति किम् ? मित्राभिहितः । द्वौवाक्य द्वौवाक्य । बहुलप्रत्ययं सर्वोपाधिभिन्नविचारार्थम् । तेन 'दात्रेण लूनधान' इत्यादौ न । 'कृता' किम् ? काष्टः पचतितराम् ।

does not mean a simple कृता only, but also includes कृता words with a कर्त्ता or a करण prefixed. Thus नक्षत्रनिर्मितः, where the कृता word has नि, which is a कर्त्ता, prefixed to it. Why say कर्त्तृकरणे ? Witness मित्राभिहितः etc. uncompounded because the द्वौवाक्य in मित्राभिहितः is द्वौवाक्य and does not express a कर्त्ता or a करण । बहुल implies all manner of irregularities ; thus दात्रेण etc. are uncompounded though the rule applies. Why say कृता ? Witness काष्टः etc., which cannot be compounded because though the द्वौवाक्य is करण the second member is a तद्धित not a कृता ।

मिति—। 'कृत्' इत्युक्तं इहः कृत्, गतिपूर्वः कृत्, कारकपूर्वक कृत् गच्छते इत्यर्थः । गतिपूर्व उदाहर्यते । 'वर्द्धनीयम्' इति निर्दिष्टम् । 'मित्राभिहितः' इति स्वाम्यः च निर्दिष्टमन्ते वापि भवति । कारकपूर्वक उदाहर्यते मित्राभिहितः । 'सर्वोपाधि' इत्यादेरप्यर्थः । एते 'कर्त्तृकरणे' इत्येक एवमिति । 'मित्रा' इति निर्दिष्टम् ।

‘अनुपलब्ध्या’ ‘तृतीया’ इत्यपरः । ‘समासः’ इति चतुर्थः । सर्वेषामेव स्वनिष्ठायाः दृश्यते । यद्यतितराम् इति “विभक्तिः—” (२००४—१।४।११) इत्यादिना क्रियाप्रकर्षे, भाम् तद्विना । भाम्भवाद्यवयवम् । तुन्लोपः । अन्तर्भात् करण-
द्वितीयकम् न समासः । तेन ‘कृता’ इति तद्विनिष्ठावयवमिच्छावयवम् ॥

६८५ । कृत्स्नैरधिकार्यवचने ॥२।१।३३॥

टी— । सुतिनिन्द्याफलकम् अर्थवादवचनम् अधिकार्य-
वचनम् । तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कृत्स्नैः सह प्राप्स्यम् ।
वातच्छेद्यं दृष्यम् । काकपेया नदी ।

अधिकार्यवचनम् means a hyperbole resulting in appreciation or deprecation. In such cases a तृतीयायां word meaning a कर्ता or a करण is optionally compounded with a कृत्स्नप्रत्ययायां word. Thus वात etc., which may be either an appreciation on the fineness of the reed or a deprecation of its rottenness. Similarly काक etc.

नित— । तृतीया इत्यस्मि कर्त्तृकरणे इति च । अर्थभावः आदीपितोऽर्थः
अधिकार्य इति शब्दः ॥ वातच्छेदनिति वातेनापि क्षेप्तुं शक्यम् । तीरस्थः वाकः
पीयते इति बहुलवतया स्मृतिः । काकैः पीत्यः परिजीवते इति स्वल्पजलतया
निन्दा वा ॥

६८६ । अन्नेन व्यञ्जनम् ॥२।१।३४॥

टी— । संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम् अन्नेन प्राप्स्यत् ।
दध्ना ओदनो दध्योदनः । इह अन्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा
‘सामर्थ्यम्’ ॥

A word in the तृतीया meaning a flavouring substance is optionally compounded with a word meaning food. Thus

दधा etc. Here syntactical connection between दधि and चोदन is established through उपसेकक्रिया which is implied.

मित—। स्वस्वमिति संस्कारकम् । स्वस्वति रसः धनेन इति स्व ट् करणे । अतः संस्कार्यम् । द्वितीया इत्यधिकः पदाश्च 'संस्कारकद्रव्यवाचकं द्वितीयान्तम्' इत्यादि ॥ इह दधा चोदनस्य कथं सामर्थ्यमिति—इती चानुसृता वा उपसेकक्रिया तद्गुणस्य सामर्थ्यमिति । दध्नु पक्षिण चोदन इत्यर्थो गम्यते, तेन सामर्थ्यमिति समासश्च भवति इति भावः ॥

६८७ । भक्ष्ये च मिश्रीकरणम् ॥२॥१॥३५॥

दी—। गुह्येन धानाः गुह्यधानाः । मिश्रणक्रियादारा सामर्थ्यम् ।

भक्ष्य is hard food. A द्वितीया word meaning some hard food is compounded optionally with a word meaning something that is mixed with the food to improve its taste. Thus गुह्येन etc. Syntactical connection is due to मिश्रणक्रिया ।

मित—। 'द्वितीया' इत्यधिकः । भक्ष्यं कठिनम्, धानं खीमम् । भक्ष्ये मिश्रं क्रियते चनेन इति मिश्रीकरणम्—करणे ल्य ट् । एतदपि चद्रवम् । एवं भक्ष्य-भक्ष्यादिसं मिश्रीकरणस्य व्यञ्जनात् । तेन भास्यं पूर्ववत्तु च संतार्यता । मिश्रीकरणं द्वितीयात् भक्ष्येण समकृते इत्यन्वयः ॥ सामर्थ्यं च पूर्ववत् यथा उपसेकक्रियादारा तथा इह मिश्रणक्रियादारा । कठिना गुह्याः कठिनाभिधानमिभिल्लिता ता मिश्रीकुरुन्ति । इहमपि स्वादुवासन्पादनाथम् ॥

६८८ । चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥२॥१॥३६॥

दी—। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावे एव, वलिरक्षितग्रहण्यात् प्रापकात् । युषाय दाह दूपदाह । नेह—रन्ध्रनाथ स्यात् । अश्वघासादयसु षष्ठीसमासाः ।

A चतुर्थ्यन्त word is compounded optionally, with the words चर्य, बलि, दित, सुख, रचित and words denoting things intended for the substance designated by the चतुर्थ्यन्त word (तदर्थः). The समास with तदर्थः is allowed only when the relation of transformation and the thing transformed exists, i. e., when something is made of something else; this is inferred from the separate mention of बलि and रचित in the rule. A simple तदर्थः includes these two also. Thus दूपाय &c., where दाह (wood) is the material which is transformed into a दूप (a sacrificial stake). Witness also रत्ननाथ etc., where समास is not allowed because रत्नाक्षी is not transformed into रत्नम्. Compounds like चक्रबाध where बाध etc., are intended for चक्र etc., which are not transformation, have to be expounded as चक्रस्य न च बाध बाधः etc.

नित—। 'चतुर्थी' इति चतुर्थ्यन्तं प्रदमिष्ये; तदर्थं चर्ये—इति चर्ये इः। तर्क्ये इदं तदर्थम्। यथा स प्रयोजनमस्य तदर्थम्। दाहयोरित्योः 'तर्क्ये' इति 'स' इति च चतुर्थ्यन्तपदस्य चर्ये अभिधेयं कस्य कस्यते। तेन 'चतुर्थ्यन्तायाय यत्' यत् 'तदर्थम्' इति फलितम्। समासस्य यत्ना न संभवति किन्तु यत्प्राचिना भवेत्। तदाह 'चतुर्थ्यन्तायाय यत् तदाचिना' इति। तद्वैदिके 'दूपाय' इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थस्य दूपनामकं पशुबन्धनम्। तत्र दाहका क्रियते तत् दाह इति दूपायै भवति। तेन 'दूपाय' इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः 'दाह' इति प्रथमान्तेन संबन्धेन समस्यते। तदर्थेन स इह समासः स प्रकृतिविकृतिभावे एव भवति नाम्बन्धः। विकृतिरिव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या प्रथमान्तेन समस्यते इति भावः। तथा वैवोदाहृतम्। कुत इदं व्यङ्ग्यम् इत्याह—तुल्ये बलिबन्धो रचितबन्धश्च पुंस्युपायः। परं यः कुर्वेदाय बलिः स कुर्वे-राय एव। एवं 'तदर्थः' इति यदि तदर्थ्यन्तास्य द्योतकं स्यात् बलिबन्धोऽपि तदर्थानामूतं स्यात् पुंस्यु-तौच्येत। यत् 'तदर्थः' इति न तदर्थ्यन्तास्यमाह किन्तु प्रकृतिविकारभावे सति या तदर्थ्यन्ता तस्या एव आपकम्। एवं रचितबन्धदिप्राधान्यम्। रत्ननाथ स्यादौ इति प्रकृतिविकारभावे नास्ति न च समसः। चक्राय बाधः

इतिपि न संज्ञातः । चर्चोसज्जम् चर्चस्य चर्च इति हला सन्धेर्-इति वार्त्तिक-
अन्यतयादीनामर्थः ॥

दी- । “चर्चो न लिख्यसमासो विविधलिङ्गता चेति वक्तव्यम्”
(वार्त्तिक) । द्विजार्थाय द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थ-
पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

The समास with चर्च is obligatory and the compound has the gender in the word it qualifies. Thus द्विजार्थं चर्चं द्विजार्थः in the masculine, द्विजाय चर्चं द्विजार्था in the feminine, द्विजाय चर्चं द्विजार्थम् in the neuter. Again भूतबलिः, etc., are also बहुव्रीहतत्पदम् ।

वित- । लिख्यसमास इति वक्ष्यपदविषयो दध्यते द्विजाय चर्चमित्यादि । इह
जार्त्तिकः प्रयोजनवचकः । विविधलिङ्गता इति “परवर्जितं इत्यतत्पुनरुच्यते,” (२१२—
२१३।२६) इत्यस्योपपादः । चर्चस्य चर्चस्य उक्ते लिख्यलिङ्गता स्मृतः । सूपदाह,
द्विजार्थः, भूतबलिः, इत्यादिषु सर्वत्र पूर्वपदे तादर्थ्यं बहुव्री । गोभी हितमिति
हितस्य चर्चोर्द्विव्रीचनेन आस्यते इति शेषाविधानायः ॥

३८८ । पञ्चमी भवेत् ॥२१॥३७॥

दी- । चोरादयं चोरभयम् । “भयभौतभौतिभौभिरिति
व्युत्पन्नम्” (वार्त्तिक) । उक्भौतः ।

A पञ्चम्यन्त word is compounded optionally with the word
सम् । Thus चोरभयम् । Along with भय have to be mentioned
भौत, भौति, भौ also. Thus उक्भौतः ।

वित- । पञ्चम्यन्तं भयस्य भवेत् एवमानेन समस्यते । “भौतार्थानाम्—”
(५८८—११३।२६) इत्युपादानेन चोरेभ्योऽतः पञ्चमी ।

३९० । अपेतापोदमुक्तपतितपचस्तरस्यः ॥२१॥३८॥

दी- । एतैः सह चत्वारः पञ्चम्यन्तं समस्यते सू । कल्पनापोदः
मुक्तापोदः । कल्पनापोदः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तन्मन्त्रस्यः ।
‘चक्रस्य’ क्रिम् । प्रसादात् पतितः ।

A few words with पञ्चमी are compounded with अवित, अभिद, मुञ्च, पतित, चपतक optionally in a तत्पुरुषः । Thus मुञ्च &c., strayed from happiness, कल्पना &c., carried away from the original resolve, चह &c., saved from the discus, खनी &c., dropped from heaven, तरङ्ग &c., scared by waves. Why चल्मः ? Witness absence of compound in प्रासाद etc.

नित— । पञ्चमी इत्यसि । चल्मः पञ्चमी इति चल्मः पञ्चमी । अस्मान्ति कर्मणि कारकं यत् । नञ्चामन्त्रकवचनाभावात् रक्षित निपातनात् यत् इति । अत्रापि नागीरी । नसुतसु यत् नञ्चामन्त्रकवचनाभावात् कात्यायनस्य । एतकारस्य तु तद्वचना इत्येव कारकभावे यत् । परवर्तिनार्थिककारप्रामाण्यात् एतकारः प्रयुज्यते इति तु न नञ्चयसीतत् ॥

७०१ । स्त्रीकान्तिकदूरार्थकृष्णाणि क्तेन ॥२॥३॥

दी— । स्त्रीकान्मुक्तः—अल्पान्मुक्तः । अन्तिक्तादागतः—अभ्याशादागतः । दूरादागतः—विप्रकृष्टादागतः । कृष्णादागतः । “सञ्चय्याः स्त्रीकादिभ्यः” (८५८—१११२) धृत्सुक् ।

Words meaning स्त्रीक, अन्तिक, दूर and the word कृष्ण, in the पञ्चमी, are compounded optionally with ज्ञान words. Thus स्त्रीकत्वं &c. In these examples पञ्चमी is retained in the compound by the rule “पञ्चय्याः—” (959).

नित— । पञ्चमी इत्यसि । तस्याथ पञ्चमीमुक्तानि स्त्रीकार्थः ॥ स्त्रीकञ्च अन्तिकञ्च दूरञ्च स्त्रीकान्तिकदूरार्थः । तानि च यथा यथा स्त्रीकान्तिकदूरार्थानि । तानि च कृष्णञ्च स्त्रीकान्तिकदूरार्थकृष्णाणि । एतानि पञ्चम्यानि भवेत् सुवनेन समसमे प्रत्यये ॥ “करणे च स्त्रीक—” (६०४—१११२) इति स्त्रीककृष्णकृष्णः पञ्चमी । “दूरान्तिक—” (६०५—१११३) इति अन्तिककृष्णदूरार्थः पञ्चमी ॥

७०२ । बहो ॥१२॥

दी—। सप्तः पुरुषो राजपुरुषः

Words with बहो are compounded optionally with what is syntactically connected with them. Thus सप्तः etc.

७०३ । बाजवादिभिश्च ॥१२॥

दी—। एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । “हजकाभ्यां कर्त्तरि”

(७०८—१२१५) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणवाजकः ।

देवपूजकः ।

Words with बहो are compounded optionally with words of the बाजवादि class. This provides for exceptions of the prohibition “हजकाभ्यां—” (709). Thus ब्राह्मण etc.

नित—। “बहो” (७०२) इति सामान्यतो विहित एव समासः, तन् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? “बहो च—प्रतिप्रसवोऽयम्” इति । “हजकाभ्याम्” (७०८) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तत्कारणं प्रतिप्रसवः । बाजवादि-पूजक-वत्प्रादयो ब्राह्मणवादिषु विन्यसे । ततः समासः ।

दी—। “गुणवत्तरिणः तरलोपस्येति व्यत्ययेन” (वार्त्तिवा) ।

तरवन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । “न निर्धारणे” (७०४) इति “पूरवगुण—” (७०५) इति च निषेधस्य

प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां शोचतः सर्वश्रेष्ठः । सर्वेषां महत्तरः

सर्वमहान् ।

The word सर्व in the बहो-विशेषि is optionally compounded with an attributive having तरप् attached and the तरप् is dropped. This is an exception to the prohibition “न निर्धारणे—” (704) and also to “पूरवगुण—” (705). Thus सर्वेषाम् etc. “whiter than the white colour of all”, also सर्वेषाम् etc. “mightier than the might of all”.

नित— । 'गुचात्' गुचवचनान् सचरो वः 'तरप्'-प्रत्ययः तदन्तेन सच वक्ष्याः समासः स्यात् तरप्-प्रत्ययस्य च कौपी भवेत् । गुचवचनः ब्रह्मसरोषो गुप्तोऽपि गुचवचन धर । तदाह 'तरन्ते यद्वृचवाचि' इति ॥ समासतो निर्देशः । यद्वृचस्य "सर्वे गुचवात् कौ" (३०२—३०३) इति सर्वब्रह्मविकृतैव संज्ञायात् सर्वब्रह्मसौवाच्यं समासः ॥ सर्वेषां अतएव इत्यस्य भयभयः—'सर्वेषां' प्रकृत्यादपरिणो वः 'चौ' गुचः तदपेक्षया सान्तिभयः अती इति 'अतएव' एवः । "सर्वेषामिति गुचसम्बन्धे षष्ठी" इति "द्रव्यान्तराधारत्वे तृगुणापेक्षया" सान्तिभयः अती गुचः" इति चक्षेयतः । गानेयस्य "द्रव्यान्तराधेयश्चेति" इति षष्ठतिः । गुचसम्बन्धे षष्ठी इति अतीापेक्षया षष्ठी, न तु निर्धारणे इत्यर्थः । निर्धारणे हि अत्यन्त इति तस्य स्यात् । तेन नायं "न निर्धारणे" (३०४) इत्यस्य प्रतिप्रसङ्गः किन्तु "पूरुषगुच—" (३०३) इत्यस्य । इह हि यः अतीः गुचः स 'सर्वेषां' आधारे स्थितोऽपि न तदस्यः । तेन 'तत्तुल्यं च गुप्तैः षष्ठी समस्यते' इति न प्राप्नोति । एवं सति निषेधे गुप्तेन समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वेषां मङ्गलं सर्वमहान् इति "न निर्धारणे" इत्यस्य प्रतिप्रसङ्गः ॥

दो— । "ऊदयोगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्" (वार्त्तिक) । इक्षस्य प्रवचनः इक्षप्रवचनः ।

It should be noted that षष्ठी in connection with इक्ष may also be compounded. Thus इक्षस्य etc.—Wood-chopper.

नित— । ऊदयोगे योनिं कोला या षष्ठी सङ्गमेकस्यते ॥ ननु कुलः समासामासः सान्ध्यः "षष्ठी" (३०२) इति प्राप्त एव समासः २. सच्यते— "प्रतिपदविधानाः—" (२९९, ३, वा) इति विधिः समासः, तस्यायं प्रतिप्रसङ्गः ॥ प्रवच्यते कियते भवेन इति प्रवचनः । इक्ष काष्ठम् । तस्य प्रवचनः । "कर्तृकर्मणोः कृति" (३०३—३०४) इति कर्मणि षष्ठी ॥

३०४ । न निर्धारणे ॥२॥३॥॥

दो— । निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां चित्तः सचः ॥

वही arising out of निर्धारण (638) is not compounded. Thus गृचासु etc., in which गृचा and ज्ञेह, stand un-compounded.

नित—। यत्र निर्धार्यते, यत्र निर्धार्यते, यत्र निर्धारणं इति एतत् नितवसतिवानी एव निर्धारणं भवति इत्यत्राह । तदेव हि समासनिषेधः । वहीसमास एव निर्दिष्टः, सुप्रसूपा तु भवत्येव ।

द्वि—। “प्रतिपदविधाना वही न समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सर्पिणे वृत्तम् ।

वही enjoined by direct mention of वही, वृत्त etc., is not compounded. Thus सर्पिणी etc., has वही वारणे (612—2, 3, 5, 1) and cannot be compounded.

नित—। वारणनिषेधे निर्दिष्टा वही प्रतिपदविधानाभ्यस्यते । कर्तृदि, वसोधि वारणे इत्यादिप्रकारेण पदे पदे विधानं भवति । तादृशी वही न समस्यते ॥

७०५ । पूर्वपदप्रसङ्गितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।

२।२।११ ॥

द्वि—। पूर्वपदार्थः सदादिभिश्च वही न समस्यते । वृत्ते—सता वृत्तः । गुणे—काकस्य काष्णं रम् । ब्राह्मणस्य ब्रह्मताः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति कियेभ्यः ज्ञानं शदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः “तद्विशिष्टं संज्ञानमाचक्षेत्” (१२८५—१।१।१३) इत्यादि निर्दिष्टम् । ज्ञेन—वर्णनोक्तम् ‘तुहि-मान्दम्’ इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तुत्यर्थाः । फलान्नं सुहितः । तृतीयोऽसमाससु स्वादेव । स्मरं विधेयः । सत्-दिजस्य कुर्वन् कुर्वोषी वा । निहन् इत्यर्थः । सम्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरमाहचक्ष्यात् कद्व्ययमेव वृत्तात्, तेन ‘तदुपरि’ इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तथा—तद्विशिष्टं संज्ञानमाचक्षेत् । तद्विशिष्टं संज्ञानमाचक्षेत् । तद्विशिष्टं संज्ञानमाचक्षेत् । तद्विशिष्टं संज्ञानमाचक्षेत् ।

धिकरणे—तत्त्वस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्तु इह साङ्गस्य-
 चात् न । ‘गोर्धनोः’ इत्यादिषु “घोटा युवति—(७४४—
 २।१।६५) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थाणां परत्वादबाधकः
 षष्ठीसमासः प्राप्तः सौष्ठव्येन वाच्यते ।

A word with the sixth case-ending is not compounded with ordinal numbers, attributives, words meaning satiety, words ending in *सह* or *ज्ञानच्*, indeclinables, words ending in *तस्य* and collocative words (co-inherent? *समानाधिकरण*) : “Thus—(Ordinals) सप्त etc. ; (attributives) काकस्य etc. साङ्गस्य इत्यादि is also an example but only when from the context *एक* stands for something white in the person of the Brahmana such as दन्तः । The prohibition of a *गुण* has exceptions, because Panini himself writes *संज्ञाप्रसाधनात्* in “तद्विचित्रं—” (1295). Hence चर्मनौरवन्, बुद्धिमान्वा etc., are defended. सुहितार्थे means दन्तार्थः । Thus पञ्चानाम् etc., पञ्चसुहितः is a द्वितीयातत्पुरुष, not षष्ठी-
 मातृपुरुष । The difference is in the pitch. (*सत्*) i. e. *सत्* and *ज्ञानच्* ; *द्विजस्य* etc.—the Brahman’s servant; (Indeclinable) *ब्राह्मणस्य* etc. Here *कृत्* indeclinables are intended as it appears from the context. Hence तदुपरि etc., are obtained—so says रचितः । (*तस्य*), *ब्राह्मणस्य* etc., *सुखतन्त्रम्* is a द्वितीयातत्पुरुष, the difference lying in the pitch, (collocative—*समानाधिकरण*) *तत्त्वस्य* etc. विशेषण समास (736—2.1.57) is irregular, and is not available here. *इष गोर्धनो* etc., षष्ठीसमास bars the *समानाधिकरण* समास guided by “विशेषण युवति—” (744) because the former is subsequent in Panini’s arrangement and the latter still has its scope in case.

other than the sixth. This rule, however, bars the बह्वी समास also.

मित— । पूरयेति पूरकप्रत्ययः । गुणेति गुणवत् द्रव्यम्, तद्भावश्च । सुहितकृतः । पूरकायाश्च गुणायाश्च सुहितायाश्च पूरकगुणसुहितायाः । अथैकस्य प्रत्येकं बन्धाच्च सम्बध्यते । “ती सत्” (३१०१—३१०१२०) इत्यनेन सहिति संवृत्तानयोः संज्ञा । समानाधिकरणम् एकद्रव्यनिष्ठम् । यथा पूरकः इति वस्तु, पूरकावकाशानुप्रत्ययः । कार्यं कृत्वा कृत्वगुणयुक्तस्य द्रव्यस्य भावः । सोऽपि गुणेन सञ्जाते । गुणज्ञाः गुणगुणयुक्तानि इत्यादि । कानि तानि ? इत्याः, पक्षाः, इत्यादि । एतच्च प्रकारवाचीभ्यम् । तदाह—यदा प्रकारवादिना इत्यादि । ‘इत्या’ इति विशेष्यं ज्ञातम् इत्यस्य नाद्यसर्थः ‘इत्या’ इति विशेष्यमध्याहार्यं “ज्ञातव्यस्य यथा इत्या” इति नाम्नं पूरकौपमिति । तथा सति “ज्ञातव्यस्य युक्ताः” इति सामर्थ्ये नास्ति समासश्च न प्राप्नोति । तत् कृतः प्रतिविधेः । वस्तुतस्तु ‘गुणधाः’ इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाची भव्यः, गुणधाः इत्या इत्यर्थः, स्वतन्त्रेन विशेष्यं विशेष्यभारं नादेयते । यदाहरणमिदं गुणोपसर्जनद्रव्यस्य, अपरस्य—कारकस्य कार्त्तमिति—भावप्रत्ययान्तस्य तादृशद्रव्यवाचकभ्यस्य । नादे कार्यमिच्छो निषेधः । तथाहि “तदभिध—” (१२८३) इति सूत्रे “संज्ञाप्रमाचलात्” इति सूत्रकारस्य प्रयोगः । प्रमाचलं हि प्रमाचगुणवती द्रव्यस्य भावः । प्रमाचमितीह गुणमुक्त्वा सञ्जाति गुणोपसर्जनद्रव्यमाह । तादृशमाचलाः भावप्रत्ययान्ताय ते, निषेधस्य विषयः । अस्मादिव स्तोपात्तात् समासात् आपन्नात् अन्यमाप्येवंविधे स्थले सिद्धः समासः । तथाहि ‘अथैवीरवम्’ इत्यत्र ‘गुरु’ इति शेषस्य गुणमुक्त्वा सञ्जाति गुणवत् द्रव्यमाह । वीरवत् तद्भावः । तेन निमित्तोऽपि आपकसिद्धः समासः । एवं बुद्धिसान्द्रामित्यपि । सुहितं तद्विधः । भावे क्तः । तदाह सुहितायाश्च गुणाः । तृतीयासमासे तु ‘सुहित’ इति कर्मणि क्तः । तृतीयासमासे ज्ञानस्य प्रकृतिसंज्ञः, बह्वीसमासे चत्तोदासः इत्याह स्वरे विशेष्ये इति । द्वित्यस्य कृत्वेन इति चेत् बह्वी, न कर्मणि “न चोक्त—” (३१०—३१०१२०) इति निषेधात् । तदाह कृत्वेति किञ्चकार्यम् । इत्या इति “अन्त्यस्योक्तेः भावे” इति भावे क्तः । करणमित्यर्थः । ज्ञातव्यस्य ज्ञाता इति, ज्ञातव्यस्य कार्यमित्यर्थः । शेषवद्भावाः समासप्रतिविधेः । ‘अपरि’ इति रिक्तप्रत्ययकञितः न क्तः । तेन समासः । ज्ञातव्यस्य कर्त्तव्यमिति कर्त्तरि बह्वी । अकर्त्तव्यमिति तन्मतां समासे अन्यस्येति ।

अथैव न गन्धोदात्तं स्यात् ॥ तच्चकस्य सदैव इति इत्यान्तरादिषां षष्ठी, तच्चकस्य सदैव विवक्षितम् । परमिण्डितविभक्त्या प्रायः सम्प्रसारणसमासो निविवक्ष्यते, तच्चकसदैव विवक्षितम् न भवति ॥ ननु तच्चकसाधो सदैव इति कर्त्तृधारयः, अत्रात्रिच-
सम्प्रत्ययोगात् षष्ठा, भविष्यति तच्चकसदैव विवक्षितम्, तत् किं प्रतिषेधेन ? इत्याहुः—
विशेषणसमासस्य चेति । बहुलपदमिति “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” (७१६—
२/११७) इति सूत्रे षड्बन् ॥ अथदपि पदमाह बोधेनोरिति । एषापि इत्यान्तरादिषां
षष्ठी, बोधेनोर्षाच इति । ननु किमिह “षोडाशुवति—” (७४४—२/११६५) इति
कर्त्तृधारयः षष्ठीसमासो वा प्रायः ? षष्ठीसमास इत्याहुः । “मयी” (७०२—२/११८) इति
अत्राप्यत्र प्राप्तिः “षोडाशुवति—” इति पूर्वा प्राप्तिः वाच्येति । नैतावता “षोडाशुवति—”
इति निविवक्ष्यं भवति । बोधेनोश्चरति बोधेनोश्चरति, या धेनुं धारय बोधेनोश्चरति इत्यादिषु
सावकाशं सूत्रम् । एवं विभक्त्यन्तरे चरितार्थस्य नायमयुक्तः षष्ठीभावे वाच्यः । अथविहः
बोधेनोर्षाच इति प्रायः षष्ठीसमासः “पूरकगुण—” इति निविवक्ष्यते ॥

७०६ । क्तेन च पूजायाम् ॥२॥२॥२॥

टी— १. “मतिबुद्धि—” (३०८५—२/२१८८) इति
सूत्रेण विहितो यः क्तः तदन्तेन षष्ठी न सम्भवति । राज्ञो मती
बुद्धः पूजितो वा । ‘राजपूजितः’ इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह
द्वितीयान्तस्य समासः ।

Words with the sixth case-ending are not compounded
with क्तान्ते. क्तान्ते: words got from the rule “मतिबुद्धि—” (308g) — Thus
सम्प्रसारण, राजपूजितः etc. have राजभिः in the द्वितीया, compounded
with पूजितः etc., with क्त in the past as usual.

निरु— १. ‘न’ इति वक्ष्यते । ‘पूजायाम्’ इति क्तस्य विशेषणम् । पूजायाः क्त-
क्तः तेन वक्ष्यते । क्त च पूजायां क्तः ? “मतिबुद्धि—” इति सूत्रे । ‘पूजायाम्’ इति
तत्सूत्रोक्तानां सर्वेषामन्वयानुपपन्नम् । तदन्तः “मती बुद्धः पूजितो क्तः” इति ।
वर्तमाने क्तः । राज्ञामिति “क्तस्य क्त—” (६२५—२/११६७) इति कर्त्तरि, षष्ठी ॥
अथच वर्तमाने क्तस्य चकारे विधिः न हि प्राप्तः भूते क्तस्य इति चेत्तत्र, “पूजितो

वाः सुरासुरैः” इत्यादिषु सूत्रेऽपि प्रयुज्यते । तत्र चतुर्थी कर्तरि ह्यतोऽयम् “न चोक्त—”
(६२७—२।१।६८) इति वचनाः प्रतिषेधात् । तेन तृतीयासमासे राजपूजितः
इत्याद्यापि भवति ॥

७०७ । अधिकरणवाचिना च ॥२।२।१६॥

दो— । क्त्वेन चठो न समस्यते । इदमेषासितं गतं सुक्तं वा ।

Words in the sixth case-ending are not compounded with words having क्त्वे in the locative. Thus इदम् etc.

नित— । इषी ‘क्त्वेन’ इत्यादिकं स्वाचरैरन्वितम् । अधिकरणवाचिना क्त्वेन न
चठो न समस्यते इति ॥ आसिधमिव्यादिषु “क्त्वोऽधिकरणे—” (३०८०—१।४।७६)
इति क्तः । ततः “अधिकरणवाचिना” (६२६—२।१।६८) इति ‘एषाम्’
इत्यत्र चठो ॥

७०८ । कर्मणि च ॥२।२।१७॥

दो— । “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (६२४—२।१।६६) इति या
चठो सा न समस्यते । आचर्यो भवां दोहोऽगोपेन ।

Words in the sixth case-ending directed by “उभयप्राप्तौ” (624)
are not compounded with the corresponding क्त्वन् word. Thus
आचर्यो; etc., where we cannot have the compound दोहोः ॥

नित— । ‘न’ इत्यनुवर्तते ‘चठो’ इति च । ‘कर्मणि’ इति तु वचनाः न विहितवर्ध
‘कर्मणि’ वा चठो वा’ इति । तथा चति निमित्ताया अपि कर्मवत्ताः समासनिर्धन
आपद्यते । “इत्यत्राभ्यां कर्तरि” (७०८) इति च निषेधः पुनः कर्मण्यो न भवति ॥
‘क्त्वेन’ इत्यनुवर्तते ‘कर्मणि’ विहितो यः क्तः तेषां चठो न समस्यते’ इत्यपि
आख्यानमसङ्गतम् । समासिन् “क्त्वेन च—” (७०६) इत्यनुवर्तते प्रतिषेधः स्यात् ॥
तद्विद् एते वचन इति-इत्यत्राभ्यां आचर्योऽगोपेन, निपातानामभेदावस्थानम् । एषाम्
‘क्त्वेन’ इति निहितम् ॥ ‘कर्मणि च’ कर्मणि इति विहितो वा चठो वा न समस्यते ।
कुत्र-हो ‘कर्मणि’ इति विहितः ? “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इत्यत्र ॥

७०८ । वृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥२॥१५॥

दो— । कर्त्तर्यवृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अर्थां स्वष्टा ।
वृजस्य भर्त्ता । शीदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् ? इच्छां
भक्षणमिच्छुभक्षिका । पत्यर्थभर्त्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः
—भूभर्त्ता । कथं तर्हि "घटानां निर्मातुलिभुवनविधातुच
कासकः" इति ? शेषषष्ठ्याः समास इति कैयटः ।

Words having the sixth case-ending are not compounded with words ending in वृच् or चक् in the कर्त्तरिवाच । Thus चपाम् etc. Why say कर्त्तरि ? Witness इच्छुभक्षिका where भक्षिका has चक् in the भाववाच and the compound is allowed. In compounds like भूभर्ता the word भर्त्ता in the sense 'lord' 'master' etc., though with वृच्, is of the याजकादि class, and the समास is allowed (703). What about the compound लिभुवनविधातुः in the line "घटानाम्—" ? कैयट says लिभुवनस्य विधाता has क्ते not कर्त्तरि, hence the समास is not barred,

नित— । 'कर्त्तर्यं' इति 'कर्त्तरिवाचि' इत्यर्थः । ननु वृच् कर्त्तर्येव, तत् कथं 'कर्त्तरि' इति प्युटोक्तिः ? चकार्यं तत् । तच्च भावेऽपि भवति । 'कर्त्तरि' वाच्ये यी 'वृजका' ताभ्यां कर्मपटो न समस्यते ॥ वृजस्य भर्त्ता इति तत्रस्य दीपक इत्यर्थः न तु वृजस्य पतिरिति । पत्यर्थ इत्येत एव समास इत्यनुपपत्तिवत् नत्विति 'याजकादित्वात् समासः' इति ॥ भक्ष्यं भक्षिका । धालयन्निहंति भुङ्क्ते भावे । भुञ्जते भर्ता पतिः भूभर्ता, "याजकादिभिश्च" (७०३—२१२८) इति समासः ॥ अर्थं हि कर्मपट्याः समासनिषेधः । शेषषष्टौ तु समस्यते एव । तथा च भवन्तीः 'लिभुवनविधातुः' इति ॥

७१० । कर्त्तरि च ॥२॥१६॥

दो— । कर्त्तरि षष्ठ्या चकेन न समासः । भवतः
आयिका । नैष्ठ वृजनुवर्त्तते । तद्योगे कर्त्तरिभिहितत्वेन कर्त्तरि
षष्ठ्या समासात् ।

Words having the sixth case-ending in the कर्त्तरि are not compounded with words ending in चक. Thus भवतः etc.—It is your turn to sleep. दृक् does not come in here, because, being in the कर्त्तृ शब्दे, it cannot give the sixth case-ending to the कर्त्ता ।

नियम—। 'कर्त्तरि' इति वदन् विवेचनम् । कर्त्तरि या वडौ तथा इत्यर्थः । पूर्वपदादक इति इत्याजसमुपपत्ते न च ढगिष्वङ्गान्तरम्, वसन्भावान् । दृक् कर्त्तर्येव, तेन बीजे कर्त्तरि वदन्ः सुतपामभावः । 'चकन' इति भावे विहितेन चकन प्र-
शस्तिका मयनपर्यायः । "पर्यायार्थः—" (३२८८—३३१११) इति लृच् भावे ॥

७११ । नित्यं क्रोडाजीविकयोः ॥ २।२।१७ ॥

द्वौ—। एतयोरेकयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालक-
सुषुम्भस्त्रिका । क्रोडाविशेषस्य संज्ञा । "संज्ञायाम्" (३२८६—
३३११०८) इति भावे खलु । जीविकायाम्—दन्तलेखका ।
तत्र क्रोडायां विक्षेपे, जीविकायां "दृजकाभ्यां कर्त्तरि" (७०८
—२।२।१५) इति निषेधे प्राप्तो वचनम् ।

A word with the sixth case-ending is compounded with one ending in the affix चक, the compounded being a संज्ञा of some sport or profession. The समास is obligatory (नित्य) । Thus रङ्गचक etc., which is the name of a kind of sport. The लृच् is भावे by the rule "संज्ञायाम्" (3286). Again वच etc., is the designation of a dentist by profession. In the case of sport, the लृच् (चक) is भावे, the समास was expected to be optional, this rule makes it obligatory. Implying a profession, the कर्त्तरि (चक) is कर्त्तरि, and the prohibition "दृजकाभ्याम्—" (700) comes in, but is barred by this rule.

निति—। इतो निषेधाधिकारः । दृजकान् क्रोडाजीविकयोः संज्ञा नास्ति, तदेक-
चकन इति 'एतयोरेकयोः' इति क्रोडायां जीविकायाश्च सम्बन्धोक्तिरिति । निति-

समासत्वात्सप्तपदविभक्तः । सहायको इत्यपिमेवः, त्रीणां च इति चरद्वयः । तस्य
मुखाच्च सहायकपुत्राच्च । तानि भगवतो यस्यां क्रीडावसिति कर्त्तापिपदी च, च अङ्गि-
करणे, इति इरदत्तः । अतएवचरद्वयं तु तत् स्वाख्यानभावात्तत्र उपस्थापितम् । इह यावे
न सन्तेन चरद्वयः समास इष्टः । भञ्जिका भञ्जनम् । सहायकपुत्राणां भञ्जनम्,
नित्यसमासः । साहाय्यां क्रीडाविशेषस्य संश्रमावसीतत् न हि तत्र तत्ततः पुत्राच्च
भगवतो । सहायविभाषया भावे अङ्गेन विभक्त्यः प्राप्तः, नित्यता विधीयते । अर्धवि-
चकेन निविष्टः समासः (७०८), स चेह नित्यं विधीयते ।

७१२ । पूर्वोपराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिककरणे । २।५।१।

द्वौ— । अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यन्ते, एकत्व-
संख्याविशिष्टश्चेदवयवौ । षष्ठौसमासापवादः । पूर्वं कायस्य
पूर्वकायः । अपरकायः । 'एकदेशिना' किम् ? पूर्वं नामिः
कायस्य । 'एकाधिकरणे' किम् ? पूर्वञ्चात्रात्राम् ।

पूर्व, अपर, चर, उत्तर, denoting parts, are compounded with
the word denoting the whole in the sixth case-ending if
the whole is a single object and not a collection of distinct
objects. This bars षष्ठौसमास (702—2. 2. 8). Thus पूर्वम् etc., the
fore part of the body. Here पूर्व refers to a part of the entire
काय and the काय is a single object ; hence the समास । Similarly
अपर etc.. Why say 'एकदेशिना'—with the whole ? Witness पूर्वम्
etc., where नामि, not being the whole of which पूर्व is a part, we
have no समास of पूर्व with नामि ।

मित्र— । एकीदेश एकदेशः अवयवः । सः अस्ति अथ इति एकदेशी अवयवौ ।
तेन । अविशिष्टो अस्मिन् मुपादयो वर्णा इति अधिकरणं द्रव्यम् । एकस्यधिकरण-
मेकाधिकरश्चित्तद्रव्यम्, तस्मिन् सति, तदाह एकत्वसंख्याविशिष्ट इत्यादि । भगवन्—

‘एकदेशिकरके’ इति ‘एकदेशिना’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘तृतीयार्धे सप्तमी सीतो’ पूर्वस्य अपरस्य चरस्य उत्तरस्य पूर्वापराधरोत्तरम् । इत्थं कलम् । पूर्वापराधरोत्तरम् एकदेशिकः एकदेशिना वंशानेन सह समस्यते एकदेशिकरके सति इत्यन्वयः ॥ पूर्वोपरिति प्रथमान्तादुपसर्जनम् । अतः समासो पूर्वादयः भावः एतन्नि वञ्च्यते परम् । तदाह ‘वहीसमासापवादः’ इति ॥ उदाहरणं पूर्वादीनां पूर्वभागद्वयः चर्चाः । दिव्यीगुरुचर्चा पञ्चमौ नाधित्वा कायस्य इत्यवयवावयविसम्बन्धे वही ‘तस्य परमावधिकृतम्’ (८२—८११२) इति निर्देशात् । ‘एकदेशिना’ इत्यनुक्ते तु चसति एकदेशिनि अवयवावयविसम्बन्धो नास्ति, तेन ‘पूर्वं नामिः कायस्य’ इत्यतः ‘नामिः’ इति पञ्चमैव । ‘नामिर्गते’ पूर्वं तत् कायस्य इत्यर्थः । न हि नामिरेकदेशिनी । पूर्वं नामिः इति समासश्च न भवति ॥ ‘पूर्वश्चाभावात्’ इत्यस्य वितयसन्निधानाभावात् निर्धारणम् । अस्ति च अवयवावयविसम्बन्धः, ततः वही । अवयवी तु बहुलविशिष्टः, तेन न समासः ॥

दी— । सर्वोऽर्थकदेशः अस्मा समस्यते, “संख्याविधाय—” (२३८—६।३।११०) इति ज्ञापकात् । मध्यरात्रः । सायरात्रः । केचित्तु—सर्वं एकदेशः कालेन समस्यते न तु चञ्चैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन ‘मध्यरात्रः’ ‘उपारताः पश्चिमरात्रः’ ‘गोचरात्’ इत्यादि सिद्धम्—इत्याहुः ।

All its parts are compounded with चङ् as the whole, not merely the parts पूर्व &c. This is implied by the rule “संख्याविधाय—” (238). Thus मध्यरात्रः etc. Others again contend that parts are compounded with time as the whole, not merely with चङ्, because the implication rests upon generalisation. Thus मध्यरात्रः, पश्चिमरात्रः etc.

नित— । सर्वोऽर्थः, न केवलं पूर्वादयः स्मोक्षा एकदेशाः । “संख्याविधाय—” इति सर्वं ‘सायरात्र’-शब्दस्य सिद्धयान्वितस्य प्रवर्तते । अत्र प्रत्ययस्य सिद्धिः ? साय इति सो जन्मकर्मणि इति दैवादिकस्य अविकारणे सति उपपत्तिः । सोवर्तः जन्मितिः

सायः चरमा भागः । भागस्य भागवता अर्धद्विवचनया सायश्च तद्वचन इति अर्धभागाये सायाहः इति भवति न तु सायाह इति । अत्र साय इति विग्रहे तु चरमसंज्ञासि चहःसाय इति प्राप्नोति । एकदेशिसंज्ञासि एव सायाहन् टच् इति स्थितिः “चक्रोऽह एतेभ्यः” (७६०—१.४।५८८) इति सायाह्नवचनः सिध्यति । एवं कृत्वा आपकृता भवति पूर्वार्धस्य विग्रहोऽप्येकदेशः समस्यते इति । ततो मध्यमत्रः इति विग्रहे मध्याह्न इत्यपि साधु । ननु “संख्याविधाय—” इति सूत्रेण ‘साय’ इति एकदेशविशेषवदेव समासो ज्ञाप्यते कथं पुनर्भावात् विशेषमतिशब्दस्य सामान्यतयाह ‘सर्वोऽप्येकदेशः’ इति ? सत्यते—आपकृतिह विशेषपरमपि सामान्यमपेक्षते इति ॥ अर्धवर्गैकदेशे सामान्यापेक्षा, एकदेशिनि अपि किं सा न ज्ञात् ? तदस्तु सामान्यापेक्षा एकदेशिनि अपि । तेन इह भवति विज्ञापितम्—“सर्वोऽपि एकदेशः, न केवलं पूर्वादयः, सर्वेष्वपि आक्षिप्य एकदेशिना, न केवलमह्ना, समस्यते” इति । ततश्च ‘सध्य’ रावैः सध्यराजः, पश्चिमं येवः रावैः पश्चिमराजः, इत्यादि सिध्यति । इह राज इति चच् समासात्ताः (७८७—१.४।५८७), मुञ्जम् (८१४—२।४।२६) ॥

७१३ । अर्धं नपुंसकम् ॥२।२।२॥

दो— । समांशवाची अर्धशब्दो नित्यं क्लीबे । स प्राप्नोति ।

The word अर्ध meaning 'half' is always in the neuter. It is optionally compounded with the whole in the sixth case-ending. Now if we compound अर्धे पिप्पलाः we expect अर्धपिप्पलिः because पिप्पली here is an उपसर्जन and becomes पुल्लिङ्ग by “लोपिक्लिबोः—” (666—1. 2: 48) Hence—

नित्यं— । “अर्धं समीक्ष्यते” इत्यमरः । तदाह ‘नित्यं क्लीबे’ इति ॥ प्राप्नोति— । एकदेशिना समस्यते एकाधिकरूपेण इति इति कल्प्यते । अर्धं पिप्पला इति नास्ति अर्धं प्रधानं पिप्पलीत्यप्रधानमुपसर्जनम् । साक्षात्तस्य ‘अर्ध’ पिप्पलासिद्धिः, अर्धं पिप्पलास्य मुञ्जते, अर्धेन पिप्पलास्युपपत्ति इत्यादिषु पिप्पलीशब्दे नित्यमर्धोदकेनात्

“एकविभक्तिः—” (११५—११२४४) इति तस्य उपसर्जनसमीपः । ततोः सप्तमौ
 “लौकिकीः—” (११६—११२४५) इति प्रथमोऽर्थपिपक्षिः इति प्राप्तिः—

दो—। “एकविभक्तावस्यष्टान्तवचनम्” (वास्तिक) ।
 एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिवधः । “तेन पञ्चसद्वी”
 इत्यादि सिध्यति । अर्थे पिपक्ष्याचर्षे-पिपक्षी । झीवे किम् ?
 आभासः । इत्येक्ये एव चर्षे पिपक्षीकाम् ।

The sixth case-ending even though invariable, does not
 make an उपसर्जनम् । Thus the ई of पिपक्षी is not shortened and the
 form is चर्षेपिपक्षी । This prohibition relates to the एकदेशिसमास
 only. Hence चक्षानां चट्टानां समाहारः gives an optional form
 पञ्चसद्वी । Why speak of the neuter चर्षे ? Witness वासाहः
 where we have the ordinary सटीसमास with चर्षे, meaning a part
 only, in the masculine. All this is the case of a single ob-
 ject only. Thus there is no एकदेशिसमास in चर्षे पिपक्षीकाम् with
 पिपक्षी in the plural.

नित—। एकविभक्तौ विषये वदुर्कं तस्य चक्षान्तस्य अवचनमनुक्तिः, अविमिति
 मेवः । अत्र—तत् चक्षान्तस्य वदुर्कवर्जितस्य अवचनमिति सक्तव्यम् । एकविभक्तौ
 उपसर्जनसंज्ञा सजा, सा वदुर्का विभक्तौ न उपलब्धः । तत्रैव वदुर्कपिपक्षीयद्वौ
 औपसर्जनम् । अतो न प्रत्या, “चर्षेपिपक्षी” इति च रूपम् । मयसु, पक्षानां चट्टानां
 समाहार इति वाक्ये द्विती, “पञ्चसद्वी” इति प्रातिपदिके कृते, “वासाहो वर”
 (१०२—१०३) इति वैकल्पिके झीवे, यदा नपुंसकं तदा “प्रसो नपुंसक”
 (११८—११२४०) इति प्रथमो पञ्चसद्वी । झीवपक्षे “चट्टानाम्” इति
 चक्षान्तस्य उपसर्जनता नास्ति । तेन प्रसो न, पञ्चसद्वी इत्येव रूपम् । “अथर्व”
 (१०८—११२१) इति कौमु, वृत्, चट्टान्तस्य चि वत्, न वृत्तान्तस्य चि । भाव
 युगः पञ्चसद्वीति इत्यन्ते । तदाह—अथ चक्षान्तस्य उपसर्जनसंज्ञानिवधे एकदेशिसमासस्य

एव प्रवर्तते नाम्नः । तेन द्विती विद्या संज्ञा । उपसर्गमङ्गलिन च पञ्चसङ्ख्यं इति च्छेदो
चक्षुःशब्दात् कौपि पञ्चसङ्ख्येति भाव्यं सङ्गच्छते ॥ समास इति वहीसमासः । यामस
आगमात् नृसङ्गः ॥

०१४ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याश्चन्यतरस्याम् ॥२५॥३॥

दी— । एतानि एकदेशिना सह ग्रास्यन्ता । द्वितीयं भिक्षाया
द्वितीयभिक्षा । 'एकदेशिना' किम् ? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षु-
कस्य । अन्यतरस्यां यद्वयसामर्थ्यात् "धूरणगुण—" (७०५—
२।२।११) इति निषेधं बाधित्वा पक्षे वहीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

The words द्वितीय, द्वितीय, चतुर्थ, तुर्थ are optionally compounded
with an एकदेशिन् as before. Thus द्वितीयम् etc.—the second
portion of the alms. Why say एकदेशिना ? Witness द्वितीयम् etc.—
The beggar's second half of his alms—where there is no समास ।
The word अन्यतरस्याम् in the rule makes the एकदेशिसमास optional
with वहीसमास । This implies that the prohibition "धूरणगुण—" (705)
is barred in this case. Hence भिक्षा etc.—half of the alms.

नित— । एकदेशिया इत्यस्ति एकाधिकरत्ने इति च । भिक्षाया एकदेशिनि
द्वितीयमिति द्वितीयो भागः यथा पूर्वमिति पूर्वो भागः ॥ प्रत्युदाहरणे भिक्षुकस्य
भिक्षाया द्वितीयं द्वितीयो भागः इत्यन्वयः । तत्र द्वितीयं भिक्षुकस्य इति न एकदेशि-
समासः । कुतः ? भिक्षुकस्य इति श्रेये वही । भिक्षाया वहीद्वितीयं तत्र ख्याती भिक्षुः ।
एवम् अन्यदावद्विषयसम्बन्धाभावात् समासमाधः ॥ अन्यतरस्यामिति भिक्षायां बोधयति ।
कस्य भिक्षुः ? न हि भिक्षुस्य, स च "विभावा" (६६५—२।१।११) इति मङ्ग-
विभाषयेन सिद्धः । तत् वहीसमासेन विषयः । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा
भिक्षाद्वितीयं वा ॥ अत्र वहीः पूरणं द्वितीयमिति पूरणप्रत्ययानेन कार्यं वहीसमासः ?
अन्यतरस्यां यद्वयसामर्थ्यात् "धूरणगुण—" (७०५—२।२।११) इति निषेधो नैक-
प्रवर्तते ॥

७१५ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥२॥१४॥

दो— । पक्षे “द्वितीया यित—” (६८६—२।१।२४) इति समासः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविकाः—जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकाः—जीविकापन्नः । इह सूत्रे ‘द्वितीयया च’ इति क्त्वा अकारोऽपि विधीयते, तेन जीविकां प्राप्ता स्त्रीः प्राप्तजीविका—आपन्नजीविका ।

प्राप्त and आपन्न are optionally compounded with a द्वितीयाया word, the alternative being a compound by “द्वितीया यित—” (686). Thus प्राप्ता जीविका yields प्राप्तजीविका by this rule and जीविकाप्राप्तः by “द्वितीयायित—”. Similarly आपन्न etc. Here द्वितीयया in the rule is a सूत्रि of द्वितीयाया and च following. The च thus obtained goes with प्राप्त and आपन्न, the sense being that प्राप्त and आपन्न will become अकारान्त when compounded by the rule. This makes no difference when प्राप्त and आपन्न are in the masculine; but in the feminine प्राप्तजीविका, the form expected, is replaced by प्राप्तजीविका etc.

नित— । इव एकद्वित्रिसमासः । अन्तरसामित्वात् । प्राप्तशब्दः आपन्नशब्द-
द्वितीयायाञ्च सङ् वा सम्बन्धते इत्यर्थः । तेन “द्वितीया यित—” इत्यनेन विकल्पः ।
तस्यैव ‘पक्षे—’ इत्यादि । प्राप्ता जीविकायामिति वाक्ये चनेन प्राप्तापन्नयोः प्रत्यय-
निर्दिष्टयोः पूर्वनिपाते प्राप्तजीविका इति स्थिते “एकविभक्ति—” (६३५—१।१।४४)-
इति जीविकाशब्दस्य उपसर्जनञ्जे “गोत्रिषोः—” (६३६—१।१।४८) इति इत्यञ्जे
“विद्युप्राप्त—” (६८१—५) इति परवर्जितशेषायाः । ततः प्राप्तापन्नशब्द-
सङ्गे प्राप्तजीविकाः ॥ “द्वितीयाया च” इति छेदे—‘प्राप्तापन्ने द्वितीयाया’ अन्तरसामि-
तसम्बन्धते ‘च च’ प्राप्तापन्नयोर्भवति इत्यन्वयः ॥ ननु प्राप्तापन्ने अन्ते एव वाऽन्तःस्थितयो-
रन्वयः कियते ? एतदर्थं शिवाहदाहरति । जीविकां प्राप्ता इति वाक्ये प्राप्तजीविका
इति स्थिते प्राप्ताशब्दस्य अकारः—प्राप्तजीविका । उपसर्जनशब्दे प्राप्तजीविका । शिवा-

टापि प्रासजीविनाः ॥ प्रासापदे 'म म' इति छेदः, 'ममममम' इति तु
अन्धायय इति गानिकः ॥

७१६। कालाः परिमात्रिणा ३२२५५॥

दो— । पश्चिच्छेद्यवाचिना सुवस्तेन सह कालाः संभस्यन्ते ।
भासो जातस्य भासजातः । इन्द्रजातः । द्वयोरङ्गोः समाहारो
द्वयः । इन्द्रो जातस्य इति विश्वः ।

Words meaning time are compounded with what is measured in time. Thus **अश्वजातः**—born a month; **वृद्धजातः**—born two days. In the latter case **वृद्ध** is first obtained as a **समाहार दिवः**, and then **वृद्धो ज्ञातः** is the **साम्य**. **दिवदि** is a misreading.

मित—। परिमाणं कालपरिमाणमस्मादिति परिभाष्यौ । 'परिच्छेद' परि-
मेषम् । 'कालाः' मासादयः परिमाणाणि 'परिमात्रिभा' तैमैव कालेन यत् परिमितं
तेन समस्यन्ते इत्यर्थः । परिमाणपरिमात्रिसम्बन्धे परिमात्रिणि पठौ । अष्टाक्षर-
समासः । तथाह—मासो जातस्य इति । इह वाक्ये भासः प्रधानम्, समासो तु प्रधानं
जात इति । एवं द्विविधव्ययीनिर्भाष्ये नमस्कता नास्ति तथापि वचनमन्तात्
समासः । केचित्तु 'मासो जातस्य यस्य सः' इति पठन्ति, अपपाठः सः । एतदुत्तरम्
संशुटीभविष्यति । वाक्ये इति "न संख्यादेः—" (५८२—५८३) इति अष्टमदीर्घ-
इतिषेव । "वाचाह्नादाः—" (८१४—२४१६) इति पुल्लम् । 'द्वीवरद्गोः—'
इत्यादि वाङ्मातृप्रत्यय विवरणम् । 'विबहः' इत्यस्य 'विषयः' इति अर्थः पठन्ति
तत्समकक्षम् । सप्तमी च उत्तरिण्यस्यार्थं अवययति, तत्तु न सङ्गच्छते । उत्तरस्य
हि वङ्गनां तत्पुत्रयो विषयः । तत्र 'वाचो जातस्य' इति द्विपदविषयी विबह एव ।
वङ्गस्य 'वाचो जातस्य' इति 'वाचजातः' इत्यस्यैव विबहः । एवं सति तस्यै
पूर्ववापि 'मासो जातस्य' इत्येव विषयी द्वितीया दौर्घ्येन निष्कर्षेणैव योजितम् 'यस्य
सः' इति प्रचिदम् ।

दी—। “उत्तरपदेन परिमाचिना द्विगोः सिद्धये वङ्गसं
तत्पुङ्गवस्योपसंख्यानम्” (वाचि०क) । इह चहनी जातस्य यस्य
■ (१) द्वाङ्गजातः । “चहनीङ्गः—” (७६०—५।४।८८) इति
वक्ष्यमाणः अङ्गनादेशः । पूर्वतः तु “न संख्यादेः समाहारे”
(७६३—५।४।८८) इति निषेधः ।

Special provision has to be made for a तत्पुङ्गव of more than
one पद with a view to secure द्विगु compounds with an उत्तरपद
meaning something measured by what is denoted by the द्विगु ।
Thus द्वाङ्गजातः—born two days. Here द्वे चहनी जातस्य are com-
pounded all at the same time, the whole being a तत्पुङ्गव and
the first two members forming a द्विगु । चहन् becomes अङ्ग by
‘चहनीङ्गः—’ (790). In द्वाङ्गजातः there is no अङ्ग because of the
prohibition “न संख्यादेः—” (793).

निरु—। ‘सुपुष्पा’ इत्यस्ति । तत्र एकलः विनियतमित्युक्तं प्राक् । ततः एकं
सुपुष्पपर्यन्तं सुपुष्पेण एवैवैः समासतोऽङ्गस्योक्तं । तस्य सति ‘द्वे चहनी जातस्य’
इति विपक्षतत्पुङ्गवो दुर्लभः । अङ्गनादेशः—परिमाचिना उत्तरपदेन सङ्केतं पुनरङ्गं,
परिमाचिनापके उत्तरपदे सति इत्यर्थः । पूर्वयोः पदयोः द्विगोः सिद्धये वङ्गना पदाकां
‘तत्पुङ्गवस्योपसंख्यानम्’ कर्तव्यम् इत्यर्थः । द्वे चहनी जातस्य इति विपक्षे तत्पुङ्गवस्य
तत्पुङ्गवसंज्ञा । चास्योच द्विगुसंज्ञा । द्विगुस्य तत्पुङ्गवसंज्ञा । तत्र द्वे चहनी
इत्यतः परं तदनन्तरं समासात्तत्पुङ्गवो प्राप्नोति । यस्मिन् सति चहनीङ्गः—‘अङ्गनादेशे’
द्वाङ्गजातः । इहपि ‘द्वे चहनी जातस्य’ इत्यतः परं ‘यस्य सः’ इति प्रचितमिवास्ति ।
द्वाङ्गजात इत्यत्र तु नहि त्रयाणां पुनरङ्गं समासः । पूर्वयोः समाहारात् परं तृतीयेन
समासः । तत्र “न संख्यादेः—अङ्गनादेशनिषेधः ।

७१७ । सप्तमी शोणकेः । २।१।४० ।

दी—। सप्तम्यन्तं शोणकादिभिः प्राप्नोद्व्य । अतोऽस्य शोणकः
सप्तशोणकः । अधियाहोऽत्र पठ्यते । “अङ्गनादेशः—”
(२०७६—५।४।७) इति सूः । ईश्वराचीनः ।

A word with the seventh case-ending is optionally compounded with words listed with शीङ्ग-reading. Thus चलेषु etc.—adept at dice. The word चरि occurs in this list; hence ईश्वराधीनः—dependent upon God, or a master. In this example the तद्धित affix श्च is compulsory by “—चञ्चुश्च—” (2079).

धित—। शीङ्ग इति आसक्त उच्यते । शीङ्गादिषु चरिचञ्चः पठ्यते । तेन समसौ ‘ईश्वरे चरि’ इत्यत्र निम्नं स्वप्नवये ईश्वराधीनः । “चरिचौश्वरे” (६४४—१।४।६०) इति कर्मप्रवचनीयता । “—यस्य चञ्चुरयचनत्—” (६४५—२।१।६) इति कर्मप्रवचनीययोनि समसौ ॥ ‘शीङ्गः’ इति बहुवचननिर्देशात् चाङ्गतिगचौश्वरे इति कौयट—अहंनाकादयः ।

७१८ । सिद्धशुष्कपक्षवन्धे च ॥२।१।८१॥

दी—। एतैः समस्यन्तं प्राप्नुवत् । साक्षात्सिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रवन्धः ।

A word in the सप्तमी is compounded optionally with सिद्ध, शुष्क, पक्व, चक्र । Thus साक्षात्सिद्ध etc.—Attained success in Samkasya etc. धित—। साक्षात्सिद्धे केनचित् सुदिना विवेचितं कर्म साक्षात्सिद्धम् । चातुरसिद्धे समः (१२६२—४।१।८०) । तत्र सिद्धः तपसा कर्मसिद्धिः साक्षात्सिद्धः । एवमपि शुष्कं पक्वं च ।

७१९ । ध्वङ्क्षवाचिना सह समस्यन्तं ॥२।१।८२॥

दी—। ध्वङ्क्षवाचिना सह समस्यन्तं समस्यती निन्दायाम् । तीर्थे ध्वङ्क्ष इव तीर्थे ध्वङ्क्षः । तीर्थे काक इत्यर्थः ।

A word in the सप्तमी is optionally compounded with ध्वङ्क्षवाचिना meaning a word if censure is implied thereby. Thus तीर्थे ध्वङ्क्ष, तीर्थे काक etc. which imply desultory habit and therefore censure.

मित—। प्राक्चः काकः । चययदचसितम्, तदाह प्राक्चवाचिनः इति । चेपी
 निन्दा । विवर्धे 'इव' इति साहचर्यमुक्तं निन्दावाच न तु वाचवाचं तम् । तीर्थे इतस्ततो
 बलिभवाद्ये वाचप्रवृत्तितः काकः । एव यो शुद्धुर्ध्वे विरं न दधति सोऽपि
 साहचर्यात् तीर्थकाच इत्युच्यते । चनवृत्तितया तत्र निन्दा ॥

७२० । कृत्यैष्टे ॥२१॥४३॥

दी—। समस्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राम्बदावस्थके ।
 मासेदेयम् ऋचम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्ष्यार्थम् । पूर्वार्धे गेयं
 साम ।

A word in the सप्तमी is compounded with a word ending
 in a कृत्य affix to imply the inevitable or unavoidable character
 of something. Thus मासेदेयम् to be paid back in a month.
 This rule has ऋच—debt; this stands for anything unavoidable
 like the repayment of a debt. Thus पूर्वार्धेदेयम्—to be chanted
 in the morning.

मित—कृत्वा वक्ष्येवः । तीर्थे च वदप्रत्यय एव इह दधते । तदन्वयिनिना
 चनप्रत्ययान्ता भेदश्चेत् । तादृशानां भेदानां बहुव्यात् । बहुवचनम् ॥ मासेदेयमिति
 “तत्पुदमे कति—” (८७२—६।१।१०) इति सप्तम्या चतुर्थः । ऋचमिति च
 कैवल्यचमैव, अपि तु यत् यत् ऋचनिर्वातमनिव चययदचसितम् तत् सर्वशेषाच-
 चम् । तदाह प्राक्चवाचि इति नियोयति च । सैन्येष्टे पूर्वार्धेदेयमिति ॥

७२१ । संज्ञायाम् ॥२१॥४४॥

दी—। समस्यन्तं भूषणं प्राम्बदावस्थके । संज्ञायाम् ।
 संज्ञाणवगमादित्यसमसोऽयम् । अदृष्टे तिङ्शकारः । वनेकमेवकारः ।
 “हसदन्तात् सप्तम्याः—” (८६३—६।१।८) इत्युक्तम् ।

A word in the सप्तमी is compounded with a syntactically
 connected भूषण word to imply a proper name. A वाच does

not give one the impression of a proper name, hence the समास here is obligatory. Thus चरखेतिलकाः a kind of flower, etc. The समासो is retained, not elided, by the rule "इत्यदन्तात्—" (५६६).

नित— : 'वाक्येन संज्ञा—' इत्यादि व्याख्यातं प्राग् (६०५) । चरखेतिलको व्याख्याः पुष्पमिदाः । संज्ञायन्ता एते न हि योगार्थं नैव व्यभिचरन्ति । तेन चरखेत्येव जातानि पुष्पाणि इति न ॥

७२२ । क्षीमाक्षोरास्त्रावयवाः ॥२॥१॥४५॥

दी— । अह्नो रात्रौ च अवयवाः सप्तम्यन्ता ज्ञान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाञ्जलतम् । अपवरात्रजतम् । अवयवग्रहणं किम् ? अहिन दृढम् ।

Words indicating stages of day or night and in the समासो are optionally compounded with words ending in ऋण्यत् । Thus पूर्वाञ्च etc. Why say 'अवयव' ? Witness अहि दृढम् uncompounded, अहि referring to the day in general not to any particular stage of it.

नित— । अह्नो रात्रौ च अवयवाः । तत्र अवयवाः । पूर्वाञ्च इति अहिः पूर्वाञ्चम् अवयव-एव । अपवरात्र इति रात्रौ तृतीयाञ्चम् अवयवः ॥

७२३ । तत्र ॥२॥१॥४६॥

दी— । 'तत्र' इत्येतत् सप्तम्यन्तं ज्ञान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

The word तत्र, which is in the समासो when implying an अवयव, is optionally compounded with a ज्ञान्ता word. Thus तत्रभुक्तम्—the meal taken there.

नित— : 'तत्र' इति स्मार्थिकञ्च । स्मार्थेन सप्तम्यन्तः । अवयवस्य समासो । सप्तम्यन्तस्य प्रत्यये पुनः समासो तदाह सप्तम्यन्तमिति ॥ इदं हरदनादीनाम् । अन्ते तु स्मार्थिकेन सप्तम्यन्तस्य उक्तत्वात् न पुनः समासो । सप्तम्यन्तमिति तु सप्तम्यन्तसप्तम्यन्तस्यः इति सम्बन्धो । भुक्तमिति भावे क्तः ॥

७२४ । चेपे ॥२॥१४७॥

दी—। समस्यन्तं ज्ञानेन प्राग्व्यसिन्हायाम् । अथतपस्-
नकुलस्त्रितं त एतत् ।

A word in the *सप्तमी* is optionally compounded with a *ज्ञान* word to imply censure. Thus *अथतपस्नकुलस्त्रितम्* etc.—This of yours is like the stand of a weasel at a heated spot.

नित—। नकुलस्य स्थितं नकुलस्त्रितम् । अथ तः । अथतः कर्त्तुं प्रतीयते ।
“कर्त्तुं कर्त्तुं” (६२४—२॥१४७) इति समासः । इह त्वं इति ज्ञात्वा । “अथतपस्-
नकुलस्त्रितम्” इति परिभाषया ‘नकुलस्त्रितम्’ इति कर्त्तुं कर्त्तुं-
पूर्वपि तत्रत्यः ‘ज्ञान’ इत्यनुवृत्त्या न्यस्यते । अथतपस् नकुलस्त्रितमिति विषयः
“तपस्त्रितम्” इति— (२०३—६॥१४७) इत्यनुवृत्त्या । त एतदिति त एतत् । यथा
सर्वे दीप्ते नकुलस्त्रितम् इति तद्वत् तथा सर्वे अपि सर्वे आरम्भ-एव ततो निवृत्तः ।
अथतपस्त्रितम् एवम् इति ॥

७२५ । पात्रे समित्तदयस ॥२॥१४८॥

दी—। एते निपात्यन्ते चेपे । पात्रे समित्तः । भोजन-
समये एव सङ्गता न तु कार्ये । गेहेश्वरः । गेहिनर्दी । पात्रेति-
गन्धस्थम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया
प्रवेशो न । परमाः पात्रे समित्तः ।

Words, listed with *प्रतिपत्ति* leading, are irregularly formed *सप्तमी* compounds implying censure. Thus *पात्रे समित्तः* implies appearance when plates are laid, *a.* at meals, and disappearance when it is time for work. Similarly *गेहेश्वरः*, *गेहिनर्दी* etc., are applied to an *atrio-chair* hero. The list is not a closed one and is added to from usage. The *च* in the rule is *emphatic*—*पात्रे समित्त* etc. only and not also compounds made up

with पात्रे सन्निभ etc., as constituents. Thus परमाः पात्रे सन्निभः must stand uncompoundd.

नित्य—। चेषे इत्यनुवर्तते । पात्रे भोजनपात्रे एव सन्निभः सन्निभः कार्य-
काली भक्ष्या इति निन्दा ॥ एवं चेषे स्रष्टु एव गुरो मर्दनशीलो वा न तु रक्षे
इति निन्दा ॥ चाक्रत्या नञ्वाते संज्ञायते इति चाक्रलित्यर्थः । कर्मणि धत् । प्रवीये
दृष्टेन एषां मर्चानिर्ययः न तु पाठादित्यर्थः ॥ 'चकार—' इत्यादि व्याख्यातं
प्राक् (६०१) । पात्रे सन्निभ एव साधुः इत्यन्वयश्च ॥ समासान्तरे प्रविष्टः पात्रे-
सन्निभः न साधुरित्यर्थः तथा च कौस्तुभः “चकारो गुणसमुद्भवाः समासान्तरे
षट्कृतया प्रवेशोभामत्” ॥ सर्वत्र “तत्पुरुषे इति—” (२७५—६:५१४) इति
समन्वा चतुक् । इदं निपातनादनुमित्यर्थः ॥

७२६ । पूर्वकालीकसर्वज्ञरत्नपुराणमयकेवलाः समानाधिकरणेन ॥

२।१।४८ ॥

दो—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७२६—२।१।५०) इति
सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य “दिक्संख्ये
संज्ञायाम्” (७२७—२।१।५०) इति नियमबाधनार्थश्च । पूर्वं
ज्ञातः पश्चादनुलिप्तः ज्ञातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः ।
जरसैयायिकाः । पुराण-सौमंशकाः । नव-पाठकाः ।
केवलवैयाकरणाः ।

Words expressive of what is antecedent and the words एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल, are compounded with collocative (समानाधिकरण) words. The compounds here intended are available by “विशेष्येण—” (736); the object of the rule is to restrict the lead in the compound to these particular words, and also in the case of एक, to remove the restriction introduced by “दिक्संख्ये—” (727). Thus ज्ञातानुलिप्तः—first hathed next anointed. Similarly एकनाथः—the sole master ; सर्वयाज्ञिकाः— all sacrificers ; जरत् etc.—old logicians ; पुराण etc.—old ritualists ; नव etc.—young reciters ; केवल etc.—mere grammarians.

ः। तस्यैव। अधिकरणं द्वयम्, पदार्थः। समानाधिकरणस्य समासाधिकरणम् एकपदार्थनिष्ठम् ॥ पूर्वे। कात्वा यस्य पूर्वकात्; तदायकः शब्द इत्यर्थः। पूर्वे इत्या-
 पेक्षिकः। तदपेक्षया पूर्वत्वं तत्तन्निधाने एव पूर्वशब्दः। एवं परकात्पेक्षे
 र्मिन् त्वन्मर्त्यं सम्प्रदाते—पूर्वकालिकार्थवाचकः शब्दः एकद्वयनिष्ठेन परकालिका-
 र्थवाचकभूतेन समस्यते। एकादयस्य शब्दाः एकद्वयनिष्ठेन शब्दान्तरेण समस्यन्ते ॥ यत्
 “आद्योऽस्ति विशेषणम् अनुलिप्तम्” इति विशेष्यम्। यत् “विशेषणं विशेष्येण” इति सिद्ध
 एकाध्यात्मविशेष्ये” इति, किमेतेन भूयेष? सस्यते—यत् विनचाधीनो विशेष्यविशेष्य-
 मन्तकालात्तत्तत्किं चिदित् आत्मा, केचिदस्मात्ता इति विनचादां जाते इति अनुलिप्तस्य
 विशेष्यं भवति ॥ यदा तु जातेषु केचिदनुलिप्ताः केचिच्च न, इति विनचा तदा
 अनुलिप्त इति जातस्य विशेषणं जायते समासश्च अनुलिप्तजात इत्येव सम्प्रदाते।
 तत्तन्निष्ठम्। ततो नियमः क्रियते पूर्वकात् एव विशेषणं परकात् एव विशेष्यम्।
 पूर्वकात् पूर्वनिपातो भवति। तदाह—पूर्वनिपातनियमाच्च सूत्रम्” इति ॥
 एकशब्दस्य संज्ञावाचो न मुखाधिकः। संज्ञायाः “दिक् संज्ञा—” इति संज्ञायासिच
 केचिदस्ति नियमः। तत् एवमाद्यः, एकवीरः इत्यादयः असंज्ञायामपि यथा
 केचिदस्ति सूत्रम्। ‘पुरातन’ इति शब्देन क्लियातमात् न तदः। “अवाधकान्मपि
 निपातकान्मपि पुरातन” इत्यपि भवति ॥ एवमेव द्वयस्य वाचिकमैवाधिकौ ठकि,
 मीमांसकी इति, ऐसाकरकः अचिः। अरव इवः। पुरातनशब्दाच्चर्यात् ‘नव’
 इति नूतनार्थकम् ॥

७२७। दिक् संज्ञा संज्ञायाम् ॥२१॥५०॥

समानाधिकरणेन इत्यापादपरिसमाप्ते रविकारः।
 संज्ञायामेव इति नियमाच्च सूत्रम्। पूर्वोऽनुक्तामशमी। सप्तम्यः।

नेकान्तरात् संज्ञाः। पञ्चमसंज्ञायाः।

Words meaning some दिक् or some संज्ञा are compounded with the corresponding noun (विशेष) only when the compound is intended to be a compound. The condition समानाधिकरणेन continues

to the end of the section. Now, दिक् and संज्ञा are attributives, hence can be compounded by the rule "विशेष्यं विशेष्ये च—" (736—3. 1. 57), hence this rule has to be interpreted as restrictive, allowing the compound only when it is a संज्ञा । Thus पूर्वेषु etc.—East Isukamasami, सप्तर्षयः—The constellation Ursa Major ; but no compounding in उत्तरा; etc.—the trees to the North, पञ्च etc.—five Brahmanas.

नितम्—। दिव्याचक्षाः संज्ञावाचकाश्च शब्दाः संज्ञायामिव समाभासिकरूपेण समस्यन्ते । "विशेष्यं विशेष्ये च—" (७३६) इति सिद्धे सम्प्रसिद्धे नियमार्थोऽस्मात्प्रत्ययः । विशेष्यं यो दिव्याचक्षः संज्ञावाचकश्च शब्दः तस्य "विशेष्यं विशेष्ये च—" इति कर्मधारये कर्मण्ये संज्ञायामिव कर्मण्यो भाग्यन्ते । कर्मधारये एवायं नियमः भिन्न पञ्चतुः इति बहुव्रीहौ, एकगवमिति च द्विनौ सिध्यति ॥ कर्त्तुं "दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी" "तत्पूर्वभर्त्रे वितथप्रवक्त्रा" "पूर्वजन्मधनुषा समावृतः" इत्यादयः । जेतुं दिक्षु शरीराः । क वशिष्ठे ? कासी । "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" (८५०—८५१), "तद्विभाषोत्तरपद—" (७२८—२११५१), "चतुष्टयपदे" (६१८—६१११) इत्यादिषु च हेतुः ।

७२८ । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारि च ॥२१॥५१॥

द्वौ—। तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारि च यावत् दिक्संख्ये प्राग्वह्या । पूर्वस्यां शास्त्रायां भवः पौर्वशास्त्रः । समासे लुते "दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः" (१३२६—४२१०७) इति जः । आपरशास्त्रः ।

If the object is to attach a तद्वित, or if there is an उत्तरपद following, or again if समाहार is indicated, words implying दिक् or संज्ञा may be, optionally, compounded with a collocative (समाभासिकरूपेण) word: Thus पूर्वेषु etc.—born in the eastern

room—is the वाक्य of a तद्धित in the sense तत्र भवः । The rule “दिक्पूर्वम्—” (1328) directs अ ; but to attach it we want a प्रतिप दिक् by compounding पूर्वसा वाचावान् । The समास may therefore be allowed. Hence पीर्यशास्त्रः । Similarly आपर etc.

मित— । तद्धितः चर्चः प्रयोजनं वक्षिन् तस्मिन् विषये, किञ्चयत् किञ्चिदुत्तरं—
 पदं परं यत्र तत्र, एवं समाहारो यदा वाच्यतादा च, दिक्संख्ये समासाधिकारणेन वा
 समर्थेति इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् ॥ तद्धितार्थमुदाहरति पूर्वसामित्यादि । श्री कर्त्तव्ये
 समासः । अस्ति समासे प्रतिपदिकत्वाभावात् “व्याप्प्रतिपदिकत्वात्” (१८३—
 ४१२१) इति विहिततद्धितो न ज्ञात् । अस्ति समासे चादिहृदिः—पीर्यशास्त्रः ॥ इति
 उत्तरम् ‘आपरशास्त्रः’ इत्यतः प्राक् मुद्रितेषु पुस्तकेषु “सर्वनाम्नो हस्तिमात्रे पुंवद्भावः”
 इति चार्त्तिकं दृश्यते । उत्तरपदीदाहरणविषयकं तत् “इह तु ‘पुंवद् कर्मणा—’
 (३४६—६६१४९) इत्यपि सिध्यति तदिदं चार्त्तिकमुपरिटादृतव्यम् ॥

दी— । “सर्वनाम्नो हस्तिमात्रे पुंवद्भावः” (चार्त्तिक) ।
 पूर्वा शास्त्रा प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तर-
 पदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे भाकार उदात्तः—
 पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्ति—अनभिधानात् ।
 संख्यायास्तद्धितार्थे—वर्णनां मातृणामपत्यं चाष्मातुरः । यच्च
 मातो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवाप्सरतस्य रूपस्य विकल्पे
 प्राप्ते—

In any sort of a इति, a सर्वनाम्न will appear in the masculine form. Thus पूर्वा शास्त्रा etc. gives a बहुव्रीहि of the three words पूर्वा, शास्त्रा, प्रिया । Hence, this being a इति, the feminine form पूर्वा is replaced by the masculine पूर्वम्. Also with प्रिया as उत्तरपद the preceding two make a तत्पुरुष । The वा in शास्त्रा is therefore of a high pitch—पूर्वशालाप्रियः । विभक्तक words give no sense with a समाहार, hence no examples. As an

example of संख्या = तद्विगते we have यथा &c., giving यत् in the sense तत्प्रापकम् । Hence compounding यत्प्रा + यत् = यावत्प्रातः where प्रा become प्रातु by "मातृपदान्तेष्व" (1118—4.1. 115) and र comes in by "उरत्—" (70—1. 1. 51). For an instance of उत्तरपद, if we compound पञ्च etc., into a बहुव्रीहि of the three पञ्च, नाव, वनम् then the तत्पुरुष, in पञ्च नाव, being optional, we get, where there is no तत्पुरुष, the undesirable form पञ्च-लोवनम् । Hence—

नित— । इह बहुव्रीहि 'पूर्व' इति पूर्वपदं 'यावत्' इति मध्यपदं 'दिशु' इति उत्तरपदम् । पूर्वसध्यधीकृतपुरुषो बहुव्रीहिका समकालीन भवति, तेन यावत्पदस्य उत्तरपदसंज्ञा न. नापि तस्मिन् परतः पूर्वपदस्य पुंवज्ञावः । "जियाः पुंवत्—" (८३१—६.३.२४) इत्यत्र हि 'उत्तरपदे' इत्यभिप्रायोऽस्ति । अत आह "सर्व-नाको वृत्तिरिति—" इति ॥ पूर्वसध्यधीकृतपुरुषे यावत्पदस्य अन्त्य आकार सदातो भवति, अस्ति तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेय पूर्वपदस्य अन्त्य उदात्तः स्यात् ॥ 'दिशु' इति विषयवृत्तौ । दिशु विषये समाहारो नास्ति न सम्भवति । अनेकस्य एकस्य अन्त्य समाहारः । अनेकस्य इत्यादिभिः संख्यावर्दैरेव प्रतीयते न दिश्वर्दैः । तदाह—अनभिधानादिति । एवंविधे दिश्वर्दैः समाहारार्थे कान्तिवति इति भावः । तेन समाहार इह लोकाद्विद्यते ॥ यावत्प्रातः इति "मातृपदान्—" (१११८—४.१.११५) इत्यन्तः । "उरत्—" (७०—१.१.५१) इति रः ॥ 'विष्णवे प्राड' इति लङ्गविभावया विकल्पः प्राप्तः । तेन पञ्च तत्पुरुषाभावः स्यात् । तदा च पञ्चलोवन इत्यनित्यमापद्यते । तदाह—

दी— । "इन्द्रतत्पुरुषयोः उत्तरपदे नित्यसमासवचनम्" (वार्तिक) ।

In a इत्त or a तत्पुरुष, with an उत्तरपद outside either, the समास is obligatory. Hence the तत्पुरुष is compulsory in पञ्च नावो वने न्यस्य सः । We now look forward—

नित—। सत्तरपदे परे पूर्वबन्धयोः वी इत्यः यच्च तत्पुरुषः तस्य नित्यसुमास-
संज्ञा दृश्यते । निस्सार्येण तौ न वैकल्पिकौ । तेन पक्षे बाणो भवमस्य इत्यत्र पक्षः ।
भाव इत्यत्रे नित्ये तत्पुरुषे—

७२८ । गोरतद्धितलुकि ॥५॥८२॥

दी—। गोऽन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्मात् समासान्तः । न
तद्धितलुकि । पञ्चमवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः—

A तत्पुरुष ending in गी will have टच् affixed to it as a part
of the compound, but not if some तद्धित affix disappears from
it. Thus attaching टच् after the तत्पुरुष portion पञ्चानां above, we
get पञ्चानी + टच् + वन = पञ्चमवधनः । As an instance of समाहार let
us take the statement of पञ्चानां गवां समाहारः—

नित—। पञ्चानी इत्यत्र सत्तरं टचि कृते पञ्चमवधन इति ज्ञातम् । तत्रैव पञ्चमवधन
शब्दे कमेव रूपं न च पञ्चमीवन इत्यपि ॥ इन्द्रपक्षे वाक् च इवञ्च प्रिया चस इति वाक्ये
पूर्वमन्त्रयोः समाहारं “बन्दासु—” (८२६—१०४१०६) इति ठचि बाभ्रुवदभिरुः ॥
समाहारस्य सद्वदरत्वं प्रति पञ्चानां गवां समाहार इति स्मरते—

७३० । संख्यापूर्वो द्विगुः ॥२॥१॥५२॥

दी—। “तद्धितार्थ—” (७२८) इत्यलोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः
स्मात् ।

Compounds with numerals leading as directed by “तद्धि-
तार्थ—” (728) are called द्विगुः ।

नित—। पूर्वसूत्रे दिव्याचकस्य संख्यावाचकस्य च समास उक्तः । अत्र संख्या-
वाचकस्य यः समासः स द्विगुसंज्ञः स्मात् । समाहार इत्यर्थमिदं, न त्वयं समासस्य
चयवयवः । तेन ‘पञ्चानां गवाम्’ इत्येतावदेव समासमस्तीत्यम् । अत्र च विवर्तना
संज्ञायाः प्रवृत्त्या—

७३१ । द्विगुरेकवचनम् ॥२॥५॥

दो— । द्विग्वर्थः समाहारः एकवत् स्यात् । “स नपुंसकम्”
(८२१—) इति नपुंसकत्वम् । पञ्चमवम् ।

The समाहार, which is one of the senses of द्विगु above, always indicates a single object. Hence ‘पञ्चानो नवाम्’ in the sense of समाहार gives पञ्चम (with टप् affixed) as a single object. This is to be in the neuter by “स नपुंसकम्” (821) yielding पञ्चमवम्.

नित— । द्विगोरिह त्रयोऽर्था निहिताः—तद्विचार्ये, उत्तरपदे. समाहारे च स इति । तत्र समाहाररूपी त्रयोऽर्थः स एकवत् स्यात् ॥ अथ विमलमिदंभेकवत्तावचनं यावता समाहृतानां पङ्क्त्यामपि अवयवाभामिदंभिवचनां समूहस्य एकत्वेन सिद्धास्तीति एकवत्ताः सत्यं सिध्यति । यदा पुनरवयवानां भेदो विपक्षते, तदा न सिद्धाति । तत्रियमाद्यं सूत्रम्—तिरोहितावयवभेद एव समासो नञ् स्यात् न तु पक्षे उद्गतावयवभेदोऽपि । समाहारे एकाधिकव्यञ्जेनपक्षितावपि समुदाय एकवत् स्यात् । तस्य समुदायस्य अवयवानां भेदविषया न स्यादित्यर्थः । कुतश्चिन्नमर्थो लभ्यते ? उच्यते—एकवचनमिति चत्वर्यः शब्दः पारिभाषिकम् । वक्ष्यति वचनं, बहुलकान् चर्चरे स्वत् । एकस्य एकद्रव्यस्य वचनम् । द्विगुः एवमवचनम् एकं द्रव्यं वक्षि । सामान्ये नपुंसकम् । “उच्यते वचनम् । एकस्मिन्वचनम्” इति तु साध्यम् । तत्र कैयटः—“छान्दोग्योटी बहुलमिति चर्चरे स्वत्. एकस्मिन्वचने वाच्यमावकसम्बन्धो यदौ” इति । अवयववयवानां भेदविषयाभागे विरागेन न इत्येऽपि । तेन इत्ये अवयवभेदस्य अविवक्षायां संसर्गोक्तिवत्, विपक्षायां तु संसर्गोक्तिरौ ॥ ननु सर्वत्रैव समाहारस्य समुदायत्वात् पञ्चमवचनवत् “तस्य समूहः” १९७१—४१२।३७ इति तद्वितीतपक्षिः कथं न भवति ? तद्विचार्यस्य समाससिद्धेयं उक्तत्वात् अन्यत्रोक्तोत्पद्यते ॥

७३२ । कुतश्चित्तानि कुत्सन्तः ॥२॥५॥

दो— । कुत्स्यमानानि कुत्सन्तः सह प्राग्वत् । वेद्याकारश्च स्वचिः । मोमांसकदुर्दुर्दुः ।

A word, relating to one who is being deprecated, is compounded with the word attaching the deprecation. Thus वैवा-
 etc.—A grammarian pointing at the sky; भीमांसक etc.—A
 ritualist addicted to vicious habits.

नित—। "नतिबुद्धिपूर्णाद्येभ्यश्च" (५०८८) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयादे-
 त्वात् कुत्स चक्षुष्ये इति भावोर्वर्णनार्थं ततः । कुत्सितानि कुत्स्यमानानि इत्यर्थः ।
 कुत्स्यते पभिरिति कुत्सनानि, करणे क्युट् ॥ स्वमाकारं सूचयति दर्शयति पञ्चति
 वा ससृचिः, कर्त्तरि औगादिक इ-प्रत्ययः । वैयाकरणवादी ससृचिश्च । यः प्रतिभाङ्गीभो
 वैयाकरणः ब्रह्मः प्रत्ये विद्यारविबुद्धमाकारं दर्शयति—पक्षो निर्मलं गवगमिति—
 स पञ्चसृचते । ससृचित्वमिह निन्दाप्रकारः वैयाकरणत्वं निन्दाविषयः ॥ दुर्दुष्ट
 इति रुदिष्टब्दो दुष्कर्त्तृनिर्णयार्थं । अत्रापि भीमांसकत्वं निन्दाविषयः, दुर्दुष्टता
 निन्दाप्रकारः ॥ १६ यत् कृत्यसितं तद्विशेषमेव, कुत्स्यत्वं तस्य विशेषश्च । एतयोः
 समासे "विशेषश्च विशेषश्च"—(७५६—२१५७) इति कुत्सनस्य विशेषश्चस्य
 पूर्वनिपातः प्राक्, कुत्सितस्य विशेषश्च तु पूर्वनिपातात्वे सूत्रम् ॥

७२३ । पापाशब्दे कृत्यसितैः ॥२॥१५३॥

टी—। पूर्वसूत्रापवादः । पापनाधितः । अपाककुलाक्षः ।

The words पाप and चक्षुश्च are compounded with what is
 being deprecated. This is an exception to the previous rule.
 Thus पाप etc.—a wicked barber. चक्षुश्च etc.—A wicked potter.

नित—। पापमखास्तीति चर्षभाद्यधि पापः पापीत्यर्थः । चक्षुको मर्षः ।
 अत्रापि कुत्सनो । एतौ कुत्सितेः सह सम्बन्धे । पूर्वसूत्रेण कुत्सनस्य परनिपाते प्राप्ते
 पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥

७२४ । उपमानानि सामान्यवचनैः ॥२॥१५४॥

टी—। घन इव म्हात्मो घनश्चात्मः । इह 'पूर्वपादं तन्माहसि
 साधयिष्यम्' इति सूचयितुं लौकिकविषये इवमशब्दः । प्रयुज्यते ।
 पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ।

Words, referring to standards of comparison, are compounded with words expressing the basis of comparison. Thus 'वन इव' etc., which is a compound of वन, the standard, and ज्ञान, the basis, of comparison. The इव in the वाक्य is not a constituent of the compound and is used only to show that the first member in such compounds is an attributive meaning 'like it' 'by transference of epithets'. The rule is to restrict the lead to the standard.

नित—। उपमीयते लोच्यते सङ्गपरिग्रहानार्थमित्युपमानं प्रसिद्धं परिचयकम् ।
 "इह उपमानमिति लघुत्वया उपमानसङ्गते परोक्षे । ततश्च उपमीयं विशेषयति ॥
 'समानं साधारणम् । तद्विद्व सामानम्' व्यञ्ज् स्तौते । साधारणता च एकाधिकद्रव्यनिष्ठा
 भवति । अत्र तु उपमानसंयन्दात् उपमीयमिति द्वितीयं द्रव्यमाधिष्यते । उप-
 मानोपमीयोर्लक्ष्णं साधारणं, तद्विद्व सामानम् । सामान्यमुक्तवन्त इति सामान्यनचनाः,
 'ये पूर्वं सामान्यमुक्ता सम्प्रति सामान्यविशिष्टं द्रव्यमभिधत्ति ते, यथा सुखवचनशब्दाः ।
 'एतेऽपि विशेषणशब्दा एव ॥ 'वनज्ञानशब्दे' धनशब्दः ज्ञानशब्दस्य उपमीयत्व
 दीवदतस्य विशेषणम् । वस्तुविषयया दृष्टोर्भिन्नैवचयोरेव कस्यापि विशेष्यता, इत्यर्थ
 च विशेष्यता जायते । स्वैयानेन तु निम्नः क्रियते साक्षात्तवचनमेव विशेष्यम्
 'उपमानवचनमेव विशेष्यं, तेन च पूर्वनिपातो निम्नयति । 'एवं वचनशब्दस्य पूर्वनिपाते
 विश्वं वनज्ञान इति ॥ अथ कथमिवशब्दो वाक्यं प्रयुज्यते इती चे न दृश्यते ? दासं
 'समासावयवः शब्दः किन्तु वचनशब्दो वचनसङ्गते प्रयुक्त इत्यस्य आपत्कमात्रम् । एतदेव
 लक्ष्यते 'पूर्वपदं तत्सङ्गते इत्यादिना ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥२॥१॥५॥१॥

दो—। उपमीयं व्याघ्रादिभिः भृङ्ग प्राग्वत्, साधारणधर्मस्य
 'अप्रयोगे इति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः ।
 वृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो
 व्याघ्र इव शूरः ।

The subject of comparison is compounded with such standards as व्याघ्र सीम etc. if the basis of comparison is not mentioned. The rule is to give the lead to the विशेष in the compound. Thus पुंरुच्य etc.—a tiger-like person, च्च etc.—a moon-like man. Words of the व्याघ्रादि class have to be gathered from usage. Why say सामान्य etc.—if the basis etc. ? Witness पुंरुच्ये etc. where there is no समास because पूरः points out the सामान्य—basis.

मित—। उपमितं तोखितं उपमेयमित्यर्थः । सामान्यं व्याख्याते प्राक् । उपमितनिर्देशात् सामान्यशब्दोच्चारणाय व्याघ्रादय उपमानानि ॥ पूर्वसुप्ते इव इहापि उपमानशब्दा व्याघ्रादयो लघुचक्षुः तत्संदेहो यतोऽने, ततोऽप उपमितस्य उपमेयस्य शब्दयोः विशेषणानि सम्यक् । तदेव चापयितुं वाक्ये प्राग्भावे इत्यमरस्य प्रयोगः ॥ पुंरुच्यो व्याघ्रः इव पुंरुच्यव्याघ्रः सा सीम इव पुंरुच्यः, इत्येकमिदं पुंरुच्यः सीम इत्यादीनि विशेषणानि, पूर्वसो विभक्तिम् । पुंरुच्यशब्दो व्याघ्रश्च व्याघ्रादयश्च विवक्ष्यमाणस्य ॥ 'विशेषणं—' (७३६) इत्यनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते चनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाता विधीयते । तत्र यदि विशेषणं व्याघ्रादिषु वृत्तते तदैव भाव्यं । केऽनी व्याघ्रादय इत्यपेक्षावीनाश्च व्याघ्रादिः प्राक्त्वा प्रयोगदर्पणं वृत्तते इत्याहुतिरप्यः । निष्पन्नवीणादशुचैर्वत् इत्यर्थः । पठुवावरणे पूर इत्यनेन शीले सामान्यसुज्ञाततो न समासः ॥

७३६ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥२॥५॥

टी—। मेदव्यं सामानाधिकरथेन सिद्धेन बहुलं प्राग्वत् । मौलमुत्पलं मौलोत्पलम् । बहुलं प्रत्ययस्य क्वचित्निर्माणं—कृष्णसर्पः ; कथिक—रामो जामदेयः ।

Differentiating epithets may be compounded with words denoting the differentiated, but there is no compulsion in this.

matter. Thus नौकीतपकम् in which the compound is optional, कृत्वत्तपः where it is obligatory, रामो आमदन्तः in which it is not allowed at all.

मित—। विशेष्येते पृथक्क्रियते अनेन इति विशेषणं भिन्नम् । यद्विधीयते तद्विधेयं ज्ञेयम् । नौकमिति भेदकं पीतीतपकात् रक्षीतपकाच्च तत्पकमिदं पृथक् करोति ॥ बहुवचमिति नानात्वबोधकम् । तदेव दर्शयति—नौकीतपकमिति समास-विशेषः कृत्वत्तपः इति द्विवचः समासः, रामो आमदन्त इत्यसमास एव । ‘कचित् मङ्गलिः कश्चिद्वज्रकृतिः कश्चिद्विकृत्यः कश्चिद्वन्द्विनः । विधेर्मैथानं बहुधा कभीच्य चतुर्विधं बाहुवचनं भवति ॥’ ‘समानाधिकरणेन’ किम् ? द्विवचस्य गुणः इत्यन भैतत् तत्र प्रदर्शितम् ॥

७५७ । यमपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥

२।१।५८॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्वद्वियाक्षरः । अपरार्धापकः ।

The words पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर may be compounded with collocative (समानाधिकरण) words. This is only to restrict the use in the compound to these words. Thus पूर्व etc.—an older grammarian ; अपर etc.—the other professor.

मित—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७२६) इति सिद्धे समासे पूर्वदीर्घासिद्ध-विशेषणता, वैशाकराद्यादीनामिव विशिष्टता इति निवृत्तावेव, ततः पूर्वनिपातनियमार्थं सङ्गम् । पूर्व इति नार्थ विभिन्नवृत्तः सङ्गः नाप्यपर इति ॥

दी—। “अपरस्याहं पञ्चभावो यत्तस्यः” (शान्तिः) । अपरस्यासावहं च पञ्चाहं । कथम् ‘एकवीर इति ? “पूर्वकाशेक-

—” (७२६—२।१।५८) इति वाचित्वा परत्वादनेन समाधि
‘वीरैकः’ इति हि स्यात् । बहुलपदस्याहविष्यति ।

In compounding by this rule, चर changes into चर when
चर follows. Thus चराह, the lower half. How can you have
एववीरः? The rule पूर्वकालेक—” (726) does not apply ; because
एकः and वीरः being समानविचरच, the rule “पूर्वपद—”, which comes
later, over-rules. “पूर्वकालेक—” and gives the lead to वीरः, thus
yielding वीरैकः. The fact is बहुलम् comes in here from the
preceding rule and justifies the anomalous form एकवीरः ।

नित— । प्रथममन्त्रः, चरमन्त्रः, मन्त्रमन्त्रः, समानमन्त्रः मन्त्रमन्त्रः
पाठ्यः वीरपुत्रः इत्यादिभिः संज्ञाभिः संज्ञाभिः । एको वीरः इति समाधि तुल्यमन्त्र-
विधिः । “पूर्वकालेक—” (७२६) इति मन्त्रमन्त्रः, चरमन्त्रः वीरमन्त्रः, पूर्वमन्त्रः
मन्त्रः । इदं तु पूर्व विधासि परं दृश्यते । तदनेन पूर्वमन्त्रे वीरैक इति भवति ।
इत्येते च “इतः च राजमन्त्रमन्त्रवीरः” इति प्रयोगः काश्चिदाशङ्कः । तत् वीरमन्त्र
समाधिः ? चाह च “बहुलपदस्याहविष्यति” इति । पूर्वमुक्तं बहुलमन्त्रमुच्यते,
तेन च वीरमन्त्रवीर इति संज्ञाभवः ।

७३६ । अस्त्रादयः क्षतादिभिः ॥२१।५८॥

दी— । “अस्त्रादिषु चार्थमन्त्रं कर्तव्यम्” (वास्तिक) ।
अस्त्रादयः अस्त्राः क्षताः अस्त्रक्षताः ।

Words listed with अस्त्र leading may be compounded अस्त्र-
क्षता etc. It should be noted that अस्त्रादि words convey the
sense of अस्त्र when compounded by the rule. Thus अस्त्रक्षताः
means that those that were previously unclassified have now
been classed together and punished or rewarded collectively.

मित—। शेषादयः शब्दाः कृतादिभिः शब्दैः समसत्वे वा समासविकाररूपे
सन्ति । एतेन विश्वेन पश्येन वा शी लोकेन तेषां समूहं श्रेयः । विप्रलयस्य लोड्यः
अमृतप्राप्तयः स इह वल्लभः । विप्रलयस्य अर्थे समासः इति फलितम् । समासिनेन
बुद्ध्या सत्त्वत्वात् न पुनश्चिन्त्यवयवः । येन श्रेयोक्तताः इति यत् बहुषु पुलादिषु दृश्यते
अवपाठ एव सः । शेषविकारचिह्नं इवन्कुक्षितानात्मनि दृष्टमादिषु तुल्यककृताभिजेन
व्यवस्थापनम् ॥

३२८ । त्तेन नञ्विशिष्टेनामञ् ॥२॥ १।६०॥

दो—। नञ्विशिष्टेन ज्ञानेन अमञ् ज्ञानं समस्यते ।
ज्ञतश्च तदज्ञतश्च ज्ञताज्ञतम् ।

A ज्ञान word may be compounded with itself having नञ्
added and referring to the same object (collocative—समानाधि-
करण) । Thus ज्ञताज्ञतम्—done yet not done—referring to some-
thing that is only partly done.

मित—। अमञ् इति प्रथमान्तम्, तस्य पूर्वनिपाती नियम्यते । ‘समासश्च
“विशेषणं—” (३१६) इति विह ५६ ॥ नञा, नञा एव न तु चञ्चिनापि केनचित्,
विशिष्टः चञ्चिः नञ् विशिष्टः । यस्मिन् नञ् भावमधिकं सर्वमन्वत् समानं सः । एतेन
इदीरपि ज्ञानदीरिरेव प्रकृतिरिति लभ्यते । तथा च विश्वस्य तदनुक्तस्य इत्यत्र सिद्धा
मुक्तयोः समासो न निवर्तः, प्रकृतिर्भेदात् । तेन सिद्धाशुक्तम् अशुक्तविद्वन्मिति वाच्यं
भवतः ॥ इह नञ् चञ्चालबोधकाश्रयमात्रस्योपकरणम् । तेन ज्ञतश्च तदज्ञतश्च
ज्ञतापज्ञतमिति भवत्येव नियमः ॥ ननु समानाधिकरण्येन प्रत्यदिज्ञतमिति । तत्र
ज्ञताज्ञतयोः समानाधिकरण्यात् ? नहि चञ्चतः ज्ञतं तद्विच चञ्चतः अज्ञतम्, इत्य-
वयवत्वात् ज्ञताज्ञतता समुदाये आरोप्यते, समानाधिकरण्यता च सिद्धा भवति ॥

दो—। “शाकपार्थिव्यादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योप-
संख्यानम्” (वात्तिक) । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः ।
देवप्राज्ञः ।

Words like शाकपार्थिव are derived by the elision of the last member of certain compounds. Thus शाकपार्थिवः comes from शाकप्रियः पार्थिवः—a king fond of vegetables. The compound शाकप्रिय is समासाधिकरण with पार्थिव and drops प्रिय which is its last member. Similarly दीवपूजको राज्ञः दिवराज्ञः।

नित—। शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः। यत्नं तु समासाधिकरणेन 'पार्थिवः' इत्यनेन समासि उत्तरपदस्य प्रियश्चक्षुः स्तोपः॥ निवोऽयं स्तोपः। तेन शाकप्रिय-पार्थिवः, दीवपूजको राज्ञः, इत्यादयो न भवन्ति इति भावः॥

७४०। सप्तहत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः॥१॥१॥१॥

दी—। सदैवः। सप्तमभाष्येन (८०७) महत् आकारः—सप्तहत्पाकरवः। 'पूज्यमानैः' किम्? उत्कृष्टो गौः, पञ्चादुत्कृत इत्यर्थः।

The words सप्त, महत्, वरम्, उत्तमम्, उत्कृष्टम्, may be compounded with what is honoured by the epithets. Thus सदैव—a good physician; महत् etc.—a great grammarian, महत् becoming सप्त by a subsequent rule (807). Why say पूज्यमानैः? Witness उत्कृष्टो गौः, which means a cow extricated from mud, and, therefore, no praise is implied; the two stand uncompounded.

नित—। सदादयः पूजावचनाः सर्वसाधवता इत्यर्थः। वीरमूर्तिः पूजा जन्यते। तेरिजि सप्तहत्ती समासाधिकरणत्वे सति। सप्तम् सप्तहत्पाकरवः इति विग्रहे "आत्महतः—" (८०७—६।१।३६) इत्याहं सप्तहत्पाकरवः। एवं परमवैभवं, उत्तममसावः, उत्कृष्टवत् इत्यादि॥ "विशेषणं विशेष्येण—" (७१६) इति सिद्ध एव समासः। यत्नं तु नृपतिशब्देन सप्तहत् सदादीनामिव पूर्वनिपातमिदमाहम् इति ह्यर्थः॥ सप्तहत्पाकरवः उत्कृष्टो गौः इत्येव उत्कृष्ट इति न पूज्यमान इति पदे सोढुम् उद्धारम्। इह उत्कृष्टो गौः इति वाक्यस्य पूज्यमानोत्कृष्टोत्कृष्टेति

“इह समासाभावज्ञापनार्थम् । तथा च “भद्रापापमित्यादौ पूजाभावेऽपि विधिवत्समासो
 नीध्याः” इति भाष्यम्, “पूजाभावेऽपि विधिवत् निज्ञेयश्च इति समासः” इति शब्दकोशम्
 पदमङ्गरी च । तद्वत् समासो चतुर्लङ्घनः, गङ्गुल्लङ्घः यथोत्तुल्लङ्घः इति रूपानि ।
 यदि पूजा स्मात् चतुर्लङ्घन इत्येकमेव रूपं स्यात् । गोल्लङ्घतुल्लङ्घता अभिधरति,
 चतुर्लङ्घता च गोल्लमित्यसि संभयथा समासप्राप्तिः ॥

७४१ । इन्दारकनामङ्गुल्लङ्घरैः पूज्यमानम् ॥२१॥६२॥

दी— । गोइन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगन्धत्वादेव सिद्धे
 सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

Words refering to what is honoured may be compounded
 with इन्दारक, नाग and कुङ्कर implying honour. Thus गी etc.—
 a fine cow. This समास is already available, because व्याघ्रादि is
 an open list to be filled in from usage. Hence the rule is to
 allow the mention of the basis of comparison.

नित— । इन्दारकनामङ्गुल्लङ्घरभ्यः । यदा पूजा गमयति तदा यस्य पूजा गम्यते
 तत् एभिः समकृते वा । तत्र इन्दारकमब्दी दीव्याची, नागमब्दी नङ्गाची, सर्पनाची
 च, कुङ्करमब्दी कृतिवाची । नञेति सामान्येन पूजावचनाः उपमानत्वेन प्रयुक्ताश्च
 पूजा गमयन्ति । तत् गीइन्दारक इव इति विधयः । तथा इति इन्दारकमब्दस्य
 व्याघ्रादिषु पाठादेव “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” (७३५—२११५६) इति सिद्धः
 समासः किमेतेन पूजेय ? युक्तञ्चेत्तत् यतो व्याघ्रादयः प्रयोगादनुधर्त्तव्या न हि
 सुल्लङ्घरिण निःसिवात् पठिताः । एतत् प्रत्याह सामान्यप्रयोगार्था वचनमिति ।
 “उपमितं—” इत्यत्र ‘सामान्यप्रयोगे’ इत्यसि । इह च सामान्यप्रयोगे अपि समासो
 निबोधते—गोइन्दारकः स्यात् ॥

७४२ । कतरकतमौ जातिपपिमन्त्रे ॥२१॥६३॥

दी— । कतरकठः । कतमकास्तापः । “गोवश्च चरथैः सह”
 इति जातिस्त्वम् ।

The words कतर and कतम may be compounded with one of whom enquiry relating to caste or class is made. Thus कतर etc.—which of you two is of the class Kāṭha? कतम etc.—Which of you belongs to the class Kāṭhapa? कठ and कात्थाप are taken class by the Kaṛika “जीवन्—” ।

मित— । यस्य जातिगतः परिग्रहः कतरकतमव्याख्याः जायते तेन सङ्गो गन्धौ वा समास्यते ॥ भवतोः कतरः कठः इत्यर्थे भवतोः कतरकठः । भवतां कतमः कात्थापः इति भवतां कतमकात्थापः ॥ कठ इति अविनाम । कठेन प्रोक्तः इति । विभिः । तस्य “कठवरकाङ्गु” (१४८०—४-१।१०७) इति कुञ्जि कठः वेदमाखा-विशेषः । वरचः शाखा इति पञ्चम्यवद्दी । कठं वेदाख्यं वरचमधीते इत्यण् । तस्य “प्रोक्ताङ्गु” (१२७४—४।१।६४) इति कुञ्जि कठः कठमाखाध्वेता । “गोमच वरचोः सङ्ग” इत्येव लक्षणया वरच इति वरवाध्वेता षट्छते । तस्य जातिले कठ इति जातिः ॥ एवं कथापी ऋषिः । तेन प्रोक्त इत्यपि टिलीपि कात्थापः शाखा वरच इत्यर्थः । कात्थापमधीते इति षष्पकुञ्जि कात्थापो जातिः । इह सुप्रतिषु उच्यते कतमकवाप इत्यपपाठः ॥ ननु जातिपरिग्रहे एव कतमञ्च विधीयते, तद्वृत्तौऽप्येतन्मिन् जातिपरिग्रही ख्यते एव । तस्मान्मुच्यते आपनादेम्—अन्यथापि कतमञ्च भवति, सेनालक्ष्णे चक्षिन्नेवाप्ये नान्यथे नान्यत्र इति । तेन कतमः प्रकृतौ भवतामिव समासी न भवति । एवञ्च गान्धरी मन्वते ॥ वदो—भवतोः कतरः कठः, भवतां कतमः कात्थापः इत्यादिषु कतरः कतमः इत्येते भवतां भवताम् इत्येताभ्यां सापेक्षौ । तेन चरति सासन्धे च्चातः समासीनेन विधीयते । इत्थं ॥ ह्यस्यतानिदमसंमर्थम्—भवतां कतरः भवतां कतमः इत्यत्र भवतोः भवताम् इत्येतां कतरः कतमः इत्येतयो विज्ञेयम् । ततः “अविधिव्यानां न इतिः” इति माधकदचनादसमासः कटकथ राजमातङ्ग इत्यादिषु यथा । दीवदत्तस्य शुबकुलम् इत्यादिषु तु संयुतां यमकतां ततोः अविधिवदस्यापि इति इति माधकम् । एवमप्राप्तं समासं विधिः ॥

७८६ । किं ज्ञेये ॥२।१।३४॥

दो— । कुत्सितो राजा किंराज्यं यो न रक्षति ।

When किम् implies censure, it may be compounded with the object censured. Thus किंराजा—a bad king—as applied to one that neglects the protection of his people.

नित—। क्विसिद्धमवयवमवयवम् । अवयवं तु निन्दायामपि दृश्यते । निन्दिनेन सह तन् वा सम्बन्धते । कृतसिद्धो राजा इत्यर्थे किंराजा । “क्विमः क्वे” (६५५—५।१।७०) इति ट्प्रतिषेधः । प्रजानामरक्षणां निन्दा ॥

७४४ । पीटायुवतिस्तोककतिपयगृह्णित्वेन वशावेहद्व्ययपी-
प्रवक्तृशोचियाभ्यापकधूसीर्जातिः ॥ २।१।३५ ॥

A class-name may be compounded with the words पीटा, युवति, शोक, कतिपय, गृह्णित्व, वेन, वशा, वेहन्, व्ययपी, प्रवक्तृ, शोचिय, अभ्यापक and धूसी when these are collocative (समासाधिकरण) with it. Thus suppose our वाक्य is इमी वासी पीटा च, we now look forward.

नित—। आतिशयोक्तः स्यात् समासाधिकरणेन पीटाप्रभृतिना सम्बन्धते । इमी वासी पीटा च इति विग्रहः—

७४५ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १।२।४२ ॥

A तत्पुरुष in which the constituents refer to the same object (collocative—समानाधिकरण) is called a कर्मधारय । Hence इमी वासी पीटा च is a कर्मधारय ; we now look further forward.

नित—। आध्विद्येति गुणकर्मणो अस्मिन्निमित्तकारणं द्रव्यम्, पदार्थः । समानम् एकम् अधिकरणं इदोरपि पदवीः अधिन् इति समानाधिकरणः । तादृशस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञा कर्तते । तत्पुरुषसंज्ञा तु न अस्ति । इतोः संज्ञयोः समानेयः । अतएव निमित्तकारणे कर्तृमत्तं सूत्रम् । बाधोदितः स्यात् इदम् तत्पुरुषाधिकारे

“समानाधिकारः कर्मधारयः” इति श्रुत्या तत्कालं संभवभावसंज्ञायां प्रकृते एतावता
इतो चासौ पौटो च इत्येवं कर्मधारयसंज्ञायां—

७४६ । पुं वत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥

दो—। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्
परं अङ्गभावो यस्मिंस्तथामृतं पूर्वं पुं वत् । पूरणीप्रियादिषु
अत्राप्तः पुं वद्भावो विधीयते । महानवमी । कृत्वा चतुर्दशी । महा-
प्रिया ।

An attributive in the feminine, not ending in the affix **कृ**,
takes the corresponding masculine form when leading in a
कर्मधारय and also when the affixes **जातीयर्** and **देशीयर्** follow. This
enjoins the masculine form which was not available with an
ordinal numeral or a word of the **प्रियादि** class following. Thus
महा etc.—the great ninth phase of the moon, **कृत्वा** &c.—the
dark fourteenth phase, **महा** &c.—a great favourite.

नित—। भाषितः प्रागुक्तः न तु भाष्यसाधः पुंस्कात् येन स भाषितपुंस्काः शब्दाः ।
यः शब्दः प्रथमं पुरुषवृत्त्या सम्पत्तिं सिद्धमाचष्टे सः । “स्त्रियाः पुं वत्—” (८२१—
६।३।४६) इत्येव भाषितपुंस्कादर्थो व्याख्यास्यते । भाषितपुंस्काः शब्दाः सप्तमित्र-
ज्योत्स्नवयोमान् स्त्रियं चेदं वृत्तिः, तस्य पुं वद इव ज्ञातुं यदि स कर्मधारयस्य पूर्वपदं
सम्पत्तिः, यदि चा स जातीयदेशीयरात्यां प्रत्ययाभावं युज्यते इत्यर्थः । “स्त्रियाः
पुं वत्—” (८२१) इति सामान्यतो निश्चितः पुं वद्भावः तत्रैव सूत्रे “अपूरणीप्रियादिषु”
इति प्रतिषिद्धः । कर्मधारये तु पूरणीप्रियादिष्वपि एवेन पुं वदसंज्ञा भवति । तथा च
सङ्गतो नवमी इत्यत्र पुं वदादि “भाष्यचतुर्थः—” (८०७—६।३।४६) इत्यालोच्य
सङ्गानवमी ॥

दो—। तथा कोप्रधादेः प्रतिषिद्धः पुं वद्भावः कर्मधारयादौ
प्रतिप्रसूयते । पाचकश्चौ । हस्तभार्य्या । कन्दसभार्य्या । सुकेशभार्य्या ।
ब्राह्मणभार्य्या । एवं पाचकजातीयः । पाचकदेशीयः । इत्यादि ।

Besides, in a कर्मधारय, and when जातीयर् or दीवीयर् follows, provision is here made for the masculine form prohibited by the five rules beginning with "न कोपधायाः" (838—6.3.37). Thus पाचकस्त्री (कोपध); इत &c. (संज्ञा); पचम etc. (पूरणी); शीघ्र etc. (इष्टि); सुखेन etc. (साह); ज्ञात etc. (ज्ञाति) । पाचक etc. (कोपध)—(like a cook, as good as a cook).

नित— । ध्रुवस्य प्रयोगान्तरस्य, "न कोपधायाः" (८३८) इत्यादि पञ्चसूत्रां प्रतिबिम्बस्य पुंल्लङ्घनस्य कर्मधारयजातीयदीवीयसु प्रतिप्रसवः । पाचिका स्त्री इति कर्मधारये "न कोपधायाः" (८३८) इति निषेधो निवर्तते । इतभार्या पचमभार्या इति "संज्ञापूर्वकोप" (८३८) इत्यस्य व्यावृत्तिः । शीघ्रीभार्या इतीह "इष्टि-शिक्षितस्य—" (८४०) इति निषेधो बाध्यते । सुखेभार्या इति "साहायितः" (८४१) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । ज्ञातभार्या इति "जातिः" (८४२) इत्यस्य । पाचिकासुख्या इत्यर्थे "प्रकारवचने—" (१०२४—५.१.१८) इति पाचिकाशब्दान् जातीयर्प्रत्यये पुंल्लङ्घनः । ईददस्यजाता पाचिका इत्यर्थे, "ईददस्यजाती—" (१०२९—५.१.२०) इति दीवीयर् पुंल्लङ्घनः ।

दी — । इभपोटा—"पोटा स्त्रीपुंससाध्वणा" । इभसुवतिः । अग्निस्तोकः । सदग्निस्तुल्यपयम् । "गृष्टिः सप्तमस्तुता"—गोशृष्टिः । "धेनुर्नवमस्तुतिका"—गोधेनुः । यथा वन्धा—गोवधा । वेहधर्मघातिनी—गोवेहतृ । वष्कयणी तद्वयवस्था—गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ।

In the rule "पोटा—" (744), पोटा = one with both male and female characteristics. पोटा इती gives इभपोटा with पुंल्लङ्घनं and पूर्वनिपात of the class-name इभ । Similarly इभसुवतिः । स्तोकः अग्निः a small fire. कतिपयम् सदग्निम् a little thin card etc. तद्वयव is well advanced towards maturity, etc.

मित— । इह पीडादयो विशेषणानि, जातिर्विशेषम् । “विशेषणम्—” (७१६—
—२।१।५७) इति विशेषस्य परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनम् । स्त्री च पुमांश्च
स्त्रीपुंस्त्री । “वचनम्—” (८४३—५।४।७७) इति निपातः । तौ चत्वार्येते सूच्येते
चमसा इति करणं कृष्टि स्त्रीपुंसस्य च । या सनादिभिः स्त्रीति श्रमश्रमश्रमिभ्यः पुंस्त्व-
इति प्रतीयते सा । पीडा इमी इति विषये चमेन इमी इत्यस्य पूर्वनिपातः । “पुंसत्व-
म्—” (७४६) इति पुंस्त्वान्नः । उद्विक्तं तत्तम् । तद्वचो वाच्यधीवनधोरन्तवा
वर्तमानः । चतस्रस्यवत्ता इति पाठे तद्वचो वासः । कतः प्राग्व्याख्यातः (७४९) ।
कठधूर्त इत्येवमादिषु न हि कठवादिषु कुर्वन्ते । तथा च “कुलितानि—” (७१२—
२।१।५९) इत्यनेन न गतायेताः ।

७४७ । प्राग्व्याख्यचमैश्च । २।१।६६ ।

दी— । एतैः सप्त जातिः प्राग्वत् । गोमतज्ञिका । गोम-
चर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोच्चः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरि-
त्यर्थः । मतज्ञिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः
किम् ? कुमारी मतज्ञिका ।

A class-name may be compounded with words implying
appreciation and referring to the same object with it (collo-
cative—इत्येवमाधिकरणम्) । Thus गो etc.—a fine cow. मतज्ञिका etc.,
retain their gender and do not adopt the gender of what they
qualify. Why say जाति ? Witness कुमारी etc., uncompounded.

मित— । जातिरिति विशेषं वर्तते, तस्य च पूर्वनिपातः । मतज्ञिकादयः प्रमत्तः
नमयन्ति । ३ पुमांश्च ? “मज्ञिकोऽभिन्नाः स्याः प्रकाशस्तत्त्वमिच्छाः । इत्ययमश्रुताः
पादपात्तौमचर्चिकादयः ॥” एते नियतलिङ्गाः भव्याः । ततो मतज्ञिका चासौ गौश्च
इति विषये गोमतज्ञिकेति तुल्यं भेदा इत्येव च । तथा प्रकाशं चासौ गौश्च गोप्रकाण्ड-
मिति पुंसि लिङ्गाच्च स्त्रीमेव रूपम् ।

७४८ । युवा खलतिपलितवलिमजरतीभिः । २।१।६७ ।

दी— । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरि-

भाषया युवतिशब्दोऽपि सम्भवति । युवा खलतिर्युवखलतिः ।
युवतिः खलतो युवखलती । युवजरती । युवत्यामिव जरतीधर्मो-
पक्षधर्मेन तद्वपारोपात् सामानाधिकरस्यम् ।

The word युवन् leads when compounded with खलति, पतित, -
जलित, जरती । The object of the rule is to restrict the lead in
युवन् । What is enjoined of a प्रातिपदिक is enjoined of it in all
genders. Hence युवति in the feminine may also be compounded
with the lead restricted to it. Thus युवा etc.—a bald-headed
young man, युवतिः etc.—a bald-headed young woman, with
पुंशब्ध of युवति (746). In युवजरती—young yet old—the same
person having the characteristics of youth and age, such as
darkness of the hair of youth, and wrinkles of age, etc., may be
styled both young and old.

नित— । जातिरिति निश्चितम् । युवा इति सामानाधिकरणेन खलत्यादिशब्देन
सम्भवति ॥ युवा इत्यस्य खलत्यादिषु विशेषनिर्देशकशब्दः अनियतः । अन्तर्निवेशका सः
कसिदिशो विशेष्य भवति यन्त्री विशेषणम् । तद्विह निवृत्तः क्षियते—एभिः समासैः
युवा इति विशेषणं वा विशेष्यं वा पूर्वमेव नियतति न कदापि परम् ॥ इह स्त्रियां
जरतीशब्दो गृह्यते, सामानाधिकरणेन इति न वर्धते । अथ न युवा इत्यस्य जरती
इत्यनेन सामानाधिकरणता स्यात् । अच्यते—एतदर्थं युवन्शब्दः स्त्रियां नियतः । प्राप्नोति
यानि—अनेन सूत्रे श्रद्धांताणां प्रातिपदिकानां लिङ्गमनियतमिति । अस्ति च परिभाषा
“प्रातिपदिकवचने लिङ्गविहितस्यापि वचनम्” इति ॥ खलतिर्बुद्धकैः युवः । स्त्रियां
‘कीचि खलतीति । समासो युवतिशब्दस्य पुंशब्दो युवखलती ॥ एवं युवजरती । तथा
युवपतितः युवपतिता इत्यादि ॥ युवजरती इत्यर्थं युवतिशब्दो गृह्यतेऽपि
युवतीत्यजरतीत्यर्थः सामानाधिकरणता दुर्लभा इत्याह युवत्यामिव इत्यादि । युवतिरिव
इव, जरतीत्यन्तु यान्तुको वर्ध इत्यर्थः । तथा सति जरती इति युवतिरित्यन्त

विशेष्यम्, विज्ञायां च समानाधिकरणता । विशेषणस्य जरतीवन्दस्य तु पूर्वनिपाते प्राप्ते (७३६) अनेन विशेषस्य युवतिशब्दस्य पूर्वनिपातः । पुंल्लोके युवजरती ॥ किञ्च साम् यदि इह जरत्या युवतिधर्मं कपलम् इत्येवं मन्यते ? तदा युवतिरिति विशेष्यं जरतीति विशेष्यं भवति । “विशेष्यं—” (७३६) इति विशेषणस्य च युवतिशब्दस्य पूर्वनिपाते युवजरतीति प्राप्तेऽप्येव कपलम् ! अस्मिन् जरतीवन्दस्य युवत्या जरतीधर्मादीनि जरदयुवतिः, जरत्या युवतिधर्मादीनि च युवजरतीति कपल्यं साम् ॥

७४८ । कृत्यतुल्याख्या भजात्या ॥ २।१।६८ ॥

दो— । भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः । सदृशश्चेतः । भजात्या किम् ? भोज्य भोदनः । प्रतिषेधसामर्थ्यात् विशेषणसमासोऽपि न ।

Words formed with कृत्य affixes, the word तुल्य and its synonyms, may be compounded with a collocative (समानाधिकरण) word but not if it is a class-name. Thus भोज्य etc.—hot food, तुल्य etc.—white like it. Why say भजात्या ? Witness भोज्य भोदनः—food that has to be chewed and eaten—uncompounded. भोदन being a class-name. Here the prohibition bars also the समास by “विशेष्यं—” (736).

निते— । कृत्यप्रत्ययानां शब्दाः, तुल्यशब्दः तत्त्वव्याप्तशब्दाश्च, समानाधिकरणेन शब्देन समसस्योच्चारितादिना तु न ॥ एवं भोज्यमिति विरुद्धं एवंमिति विशेष्यं भोज्यमिति विशेष्यम् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । एवं चेत इति विशेष्यम्, तुल्य इति सदृश इति च विशेष्यम् । तस्य च परनिपातः ॥ भोदन इति कृत्यविशेष्यम्, भोज्यः पर्वणेन मत्स्य इति विशेष्यम् । “भजात्या” इति विशेष्ये च विशेषणस्य प्रतिषिद्धः समासः “विशेष्यं—” (७३६) इति पूर्वनिपातसमासस्य प्रतिषेधे पर्यवस्यति, तदाह “विशेष्यसमासोऽपि न” इति ॥

७५० । वर्णो वर्णेन ॥ २।१।६९ ॥

दो— । समानाधिकरणेन सह मात्स्व्यम् । कर्णसमासः ।

A word meaning some colour may be compounded with another collocative word also meaning some colour. Thus कृष्ण etc.—dark and spotted.

मित—। कर्षं इति वर्णविशेषमाचौ शब्दः । स तथाविधेन शब्दान्तरेण समानाधिकरणेन सङ्ग वा समस्यते । सारङ्गशिवः बहुवचं इत्यर्थः । स हि कर्षणीः कृष्णो वा खोदितो वा इत्येकवच्योऽपि भन् सारङ्गत्वं न जहाति, भवति च तदा कृष्णवर्णः सारङ्गः खोदितवर्णः सारङ्ग इत्यादिसङ्ग व्यपदेशः । एवं कृष्णो खोदित इत्यादि विशेषणं सारङ्ग इति विशेषम् । समासस्य “विशेषणं—” (७५६) इति न सिध्यति वाचता कृष्णशब्दः कर्षणोर्वा चरणेषु वा पुष्पे वा वर्षमानः समुदाये कृगशरीरे वर्तमानेन सारङ्गशब्देन नैव समानाधिकरणः । इह तु कर्षणे स्त्रिया कृपता समुदाये आरोप्यते, तेन च समानाधिकरण्यता ज्ञायते । ततो “विशेषणं—” (७५६) इत्येव सिद्धः समासः, सर्वत्रैव सूत्रम् ॥ अथवा आरोपकम् । समानाधिकरण्यता गीवी इति इत्यन्ता, न सुक्या । तत् गीवीऽपि समानाधिकरण्यते यथा वर्षक इत्येव समासः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

७५१ । कङ्काराः कर्मधारये ॥२॥१॥२॥

हो—। कङ्कारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्व प्रयोज्याः ।
कङ्कारजैमिनिः । जैमिनिकङ्कारः ।

Words listed with कङ्कार at the head are optionally given the lead in कर्मधारय compounds. Thus कङ्कारी जैमिनिः—purple-headed Jaimini—gives कङ्कार etc.

मित—। कङ्कारः पिङ्गकः । विशेषणमेतत् जैमिनिः । “विशेषणं—” (७५६) इति नियमे पूर्वनिपाते विकल्पो विधीयते ॥ ‘कङ्काराः’ इति बहुवचनेन नचो कङ्करीः । तदाह ‘कङ्कारादयः’ इत्यादि ॥

७५२ । कुमारः अमषादिभिः ॥१॥१॥७०॥

हो—। कुमारी अमषा कुमारअमषा । इह गणे अमषा ‘प्रव्रजिता’ गर्भिणी इत्यादयः स्त्रालिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया एतदेव आपकं बोध्यम् ।

The word कुमार may be compounded with words of the नमचादि class that are collocative with it. Thus कुमारी etc., with पु'बद्धान् of कुमारी ; Feminine words यमया, प्रयजिता, गर्भिणी etc. are here found in this list. But कुमार in the masculine cannot be collocative with them. Hence कुमारः must include कुमारी also and the latter has to be compounded, not the former, with these words. Thus the inference that some such परिभाषा as "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि सङ्गम्" exists.

नित—। कुमारश्चः यमचादिनये पठितेन समानाधिकरणेन बद्धात्तस्य वा समसते ॥ यमया भिद्यः स्त्री । स्त्रीत्वात् कुमारः इति पु'लिङ्गेन समानाधिकरणता भावि । अतः कुमारीयद्धीः पठ्यते । यमयेन प्रयजिता, गर्भिणी इत्यादिषु अपि इह पठितेषु यद्धेषु गतिः ॥ विशिष्टः अविक्रः । लिङ्गविशिष्टस्य येन केनचित् विशिष्टेन, तद्विषयप्रत्ययेन इत्यर्थः, अविक्रम्य सङ्गस्य इति "प्रातिपदिकग्रहणे—" (७४८ टोका) इति सा परिभाषा प्रागुक्ता तस्मात् आपकमेतदेव एतदपि इत्यर्थः । "युवा सङ्गति—" (७४८) इत्यनेनार्थे तदुच्यते ॥ पूर्वनिपातनियमार्थे एतम् ॥

७५२ । चतुष्पादो गर्भिण्या ॥२॥१॥३॥

दी—। चतुष्पादजातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सङ्गं प्राग्वत् । गोगर्भिणी । "चतुष्पादजातिरिति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । मेह—
स्वस्तिमती गर्भिणी ।

Class-names of four-footed animals may be compounded with the word गर्भिणी । Thus गो गर्भिणी । Note that class-names only are compounded, hence there is no समास in स्वस्तिमती गर्भिणी ।

नित—। चत्वारः पादा यस्य चतुष्पादः । "चत्वारः—" (७७२—५/४ (४०)

इति पादद्वयस्य 'लोपः समासात्' । आदिरेव समासो न व्यक्तेः इति वार्तिकार्थः ॥
 'द्रव्यदाहरणे सक्तिमतीति' चतुष्पादपि न जातिः । तेनैवं बोधिशेषस्य नाम,
 सत्ता नन्दिनीति । सती न समासः ॥ सर्वत्र गर्भिणी इति विशेषणम् । तस्य
 परिनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७५४ । मयूरव्यंसकादयश्च ॥२१॥७२॥

हो— । एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः ।
 व्यंसको धूर्तः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । निश्चितश्च
 प्रश्नितश्च निश्चप्रश्नम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ।
 नास्ति कुतो भयं यस्य सः अकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् ।
 विदेव चिन्तात्रम् ।

Compounds like मयूरव्यंसक are तत्पुद्गल Irregularly derived.
 Thus मयूर &c.—a decoy pea-fowl, व्यंसक meaning a cheat ;
 उदक् &c.—high and low ; निश्च &c.—collected and hoarded ;
 अकिञ्चनः—Possessing nothing whatever ; अकुतो etc.—Suspecting
 danger from no-where ; राज &c.—Another king ; चिन्त् etc.—
 Consciousness in the abstract.

नित— । मयूरव्यंसकादनः अविवक्षितव्यवसायतत्पुद्गल निपात्यन्ते । 'मयूरव्यंसक'
 इति उद निपातनाविशेषणस्य परिनिपातः ॥ उच्चावचमिति चार्थे तत्पुद्गलः, उदक्चतस्य
 उदभावः, अवाक्चतस्य अवचभावश्च, इति त्रीणि निपातनफलानि ॥ निश्चप्रश्नमिति
 निश्चितस्य निश्चभावः, प्रश्नितस्य प्रश्नभावः, चार्थे तत्पुद्गलश्च, इति त्रीणि फलानि ॥ अकि-
 ञ्चन इति भक् किम् चन इति त्रिपदी तत्पुद्गलः, अचक्षदार्थे तत्पुद्गलश्च, इति द्वि फलं
 निपातनस्य परिनिपातः । अक्षयद्विषयी निष्कृता बोधयति ॥ चिन्तात्रमिति मात्र-
 मन्दोऽवधारणे । चैतन्यलब्धये अवधारणम् । विशेषणस्य परिनिपातः ॥ सूते चत्ता-
 रोऽवधारणार्थः । मयूरव्यंसकादय एव, अक्षः समासो न भवति परममयूरव्यंसक
 इति । विश्वरक्ष 'तिष्ठद्—' (६०१—२।१।१०) इत्यत्र द्रष्टव्यः ॥

दी—। “आख्यातमाख्यगतेन क्रियासातत्ये” (मणसूत्र) ।
अन्नीत पिवत इत्येवं सदतं यन्नाभिधीयते सा अन्नीतपिवता ।
पचतभृञ्जता । खादतमीदता ।

One तिङन्त word is compounded with another तिङन्त word when ceaselessness of their action is implied and the compound means some thing different from the sense of the constituents, अन्नीतपिवता—Some thing in which the cry “Eat and drink” is incessantly uttered. Similarly पचतभृञ्जता—A function at which “Boil and bake” is constantly shouted. खादतमीदता—A function at which “Eat and be merry” is repeatedly uttered.

मिग—। “आख्यातं तिङन्तं पदम् । तिङन्तश्च तिङन्तेन तदनुवचो विधास्यते । अन्मपदादि, तिङन्तमोध्यक्रिययोः सातत्ये देरन्तयो बोधे ॥ अन्नीतपिवता इति लोङ्गयोः समासः । अन्मपदादे इह ‘क्रिया’ चाचित् । तस्याः स्त्रीत्वात् अपि अन्नीतपिवता । एवमुत्तरवापि । पचतभृञ्जता इत्यतः मीदधमिति वक्तव्यं विधासनात् मीदत् इति । इह “एहीकादयोऽन्मपदादे” इत्यतः ‘अन्मपदादे’ इत्यनुवर्तते । तदेतत् “एहीङ्—” इत्यतः परं भाष्यम् ।

दी—। “एहीकादयोऽन्मपदादे” (मणसूत्र) । एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीङ्म् । उच्चर कोष्टात् उत्सृज देहि इति यस्यां क्रियायां उच्चरोष्ठ आ । उच्चमविधमा । असातत्कार्य-
मिह पाठः ।

एहीङ् &c. are compounded to mean some thing different from the meaning of the constituents. Thus एहीङ्म् is a function in which the phrase “come and sing in praise” is pronounced. Similarly एहिपचन्—A function in which “come and cook” is shouted. Similarly उच्चर- &c.—A function at

which is shouted "Bring out from the room and distribute" ;
उद्गम etc.—A function at which is shouted "Exhale and in-
hale" or "Inflate and deflate." These are separately mentioned
here because ceaselessness is not implied by them.

नित— । इहपि तिष्ठन्त्यस्य तिष्ठन्तीम तत्पुरुषो निपात्यते अन्वपदार्थे, सततम्
तु नास्ति ॥ एहीकम् इति केषिदिह ईक इति विष्टञ्जलि, केषिञ्च एहि ईके इति ।
आद्ये ईक इति खोटि रूपं परस्मैपदं तु निपात्यते । द्वितीये ईके इति खटि रूपं तस्य च
इह निपातमादीकादिभ्यः ॥ इह अन्वपदार्थे 'कर्म' इति न द्विधा' इति । तस्य च
लौकिकान् एहीकम् न एहीका ॥ अहम् इति खोटि रूपम् कर्ममात्रम् इत्यर्थः । मूर्धन्ये
कीटे भावं निधीयते । तस्मादस्यादिकमादाय चतुस्तय समासतन्मो दिहि इति
यस्मात्सुच्यते सा चतुरोत्सका क्रिया ॥ अहम् निवसिदि विरम प्रवसिदि—कर्मणि
चटित्वा व्यावच्छेद—इति यस्मात्सुच्यते इत्यादि ॥ नये इदमेव प्रथमं पठितमन्वपदार्थे
इत्यनुवर्तनार्थम् ।

दी— । "अहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारिच्छाभिद-
धाति" (गण्यसूत्र) । अहि इत्येतत् कर्मणा बहुलं समस्यते
आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत् कर्त्तारि अभिधीयते । अहिजोकः ।
अहिस्तम्बः ।

अहि is compounded with its कर्म if frequency is implied, and
the compound refers to the speaker ; there is, however, no uni-
formity in the matter. Thus अहिजोकः etc.—One who fre-
quently shouts "sever connection." अहिक्षाब्जः—One who often
says "destroy the trunk."

नित— । 'अन्वपदार्थे' इति वर्तते । अहीति खोटि रूपम् । कर्मणा अहीत्यङ्गैव
कर्मणा । आभीक्ष्ण्येति अस्तस्युच्चारणं गमयति । कर्त्ता च कर्मसमेतअहिस्यतो-
च्चारणक्रियायाः कर्त्ता । अयमेव कर्त्ता इह अन्वपदार्थः । जुह कर्मणे इत्यस्य अहि
जोकः अन्वपदम् । 'अहि ओह' मुक्तवचनं सुख इति यः अस्तस्युच्चारणं च अहि-
जोकः । एवं अहिक्षाब्जः ॥

७५५ । ईषद्रक्तम् ॥२॥७॥

दी— । ईषत्पिङ्गलः । “ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्”
(वार्तिक) । ईषद्रक्तम् ।

The word ईषत् may be compounded with a collocative word not ending in क्तम् । Thus ईषत् &c.—slightly brown. It should be said that ईषत् is compounded with a गुणवचनम् word. Thus ईषद्रक्तम्—slightly pink—though रक्त has a क्तम् ।

नित— । पिङ्गल इत्यध्वत्पक्षे प्रातिपदिकम् ॥ समानाधिकरणेन इत्यसि । पिङ्गलतायास्तथा पिङ्गलतानिष्ठताया ईषतायाश्च भिन्नेऽप्यधिकरणे परस्परसम्बन्धेन एकमेव अधिकरणम् ॥ अथवा असमानाधिकरणे एव विधिः ॥ कसमीषद्रक्तमिति ? रक्तवद्वयं कृदन्तः । एवमाद्यर्थे वार्तिककारः ‘अङ्गता’ इत्यप्राकृत्य ‘गुणवचनेन’ इति पठति ॥

७५६ । नञ् ॥२॥६॥

दी— । नञ् सुपा सह समस्यते ।

The privative particle नञ् may be compounded with any कृदन्त word having syntactical connection with it. Thus with the statement न ब्राह्मणः we compound and look forward.

नित— । समानाधिकरणेन इति निष्ठयम् । निषेधं नञ् निषेधाधिकः । “तत्सामर्थ्याभावात् तदन्तर्गतत्वात् । ब्राह्मणः विरोधक नञर्थाः षट् प्रदीप्तिताः ॥ न ब्राह्मण इति विग्रहे—

७५७ । नलोपो नञ् ॥६॥७॥

दी— । नलो नञ् लोपः स्त्रादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः
अब्राह्मणः ।

nञ् drops its न् before the last member of the compound.

Thus च् being an इत्, the final form is च । Hence the compound
अज्ञाञ्चः ।

नित— । “अनुपपत्तिः” (२५८—६।३।१) इत्यतः ‘उत्तरपदे’ इत्यनुवर्त्तते ।
नलोपे सति अकारमानसमिश्रितः । तस्य अज्ञाञ्च इति रूपम् । आज्ञाचलक्षण-
इत्यर्थः । निर्दिष्टादेव साहचर्यमिह प्रतीयते । नाथ गीः इति वचनं गीसङ्घी भवत्ये-
वमप्यस्यैव न तु अज्ञानमसङ्घी कोट्ये ॥

७५८ । तस्माच्चञ्चि ॥६।३।७५८॥

दी— । सुप्तनकाराच्च उत्तरपदस्य अजादेर्नुजागमः स्यात् ।
अनञ्चः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सङ्घ अयं विकल्पते, “रसोद्वाग-
मसप्तसन्देहाः प्रयोजनम्” इति “अहुतायामसंहितम्” इति च
भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेन ‘अनुपपत्तिः’ ‘अविवादः’ ‘अविज्ञम्’
इत्यादि सिद्धम् ।

After नञ् has dropped न, the final member of the compound,
if beginning with a vowel, will have नृद् prefixed to it. Thus न
अञ्च gives च्चञ्च; dropping न । Now चञ्च becomes नञ्च with नृद्
prefixed. Hence अनञ्चः । This समास alternates with अव्ययीभाव
that implies privation, i. e., the absence of some thing, because
such alternation is seen in both भाष्य and वार्त्तिक । Thus the
भाष्य writes असन्देहाः with a तत्पुरुष in “रसोद्वा—” and the वार्त्तिककार
has both अहुता, a तत्पुरुष, and असंहितम्, an अव्ययीभाव in the same
line in “अहुतायाम्”—all in the sense अर्थाभाव । Hence अनुपपत्तिः
etc. are justified.

नित— । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘चञ्चि’ इति तद्विशेषणम् । “अस्मिन् विविक्तवा-
दावकूपकस्ये” इति चञ्चि इत्यस्य अज्ञादी इत्यर्थः । अज्ञादी उत्तरपदे अयं नृद्विविधिः ।
ननु कस्यायं विधिः, पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा ? ‘चञ्चि’ इति सप्तमीनिर्दिष्टात् “तच्चि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (३०—१।१।६६) इति पूर्वपदस्य नञः प्राप्नोति । ‘तस्मात्’

इति मन्त्रोद्देशात् "यथादिहत्तरस्य" (४१—१११६०) इति अत्रादेरुत्तरपदस्य प्राप्तीति । किमत्र कर्तव्यम् ? तस्मात्—"इति सुत्रं परत्वात् नल्लवपरम् । अत उत्तरस्य अर्थं विधिः । किञ्च "आदेः परस्य" (४४—१११४४) इति परस्य यो विधिः स परस्य य आदिवर्तकस्यैव भवति । एवमुत्तरपदस्य आदेरपी बुद्ध्वात् इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ अत्रापि सन्देहः यच्चः 'खाने' आदेशो बुद्ध्वात् सत 'प्राक्' वा 'परं' वा जातम् ? "आद्यन्तो टकितौ" (१६—१११४५) इति टित् चवं बुद्ध्वाच्च प्राक् जातम् । तेन न चयः इति दिवङ्गे नलोपे (७५०) च चयः इति स्थिते नुदावसी च नचयः इति जाते चनय इति रूपम् । अङ्गते परादित्ते कर्तव्य इति स्मात् ॥ कर्तुं तर्हि "अविप्रसक्तं ते स्त्रियोः पितेन धुरि पुत्रिणाम्" ? नष्टतत्पुत्रयोः परत्वादभावात्तु वयः अस्त्रयोभान् नाधेय । तेन अविप्रः इति पुं सि स्मात् । समाधिमाह अस्त्रयोभावेन पुत्रं विकल्पते इति । विकल्पे प्रसाधम्—सन्देहस्य अभाव इत्यर्थे 'असन्देहः' इति पुं सि प्रयोगो भाव्यः, तथा हताया अभाव इत्यर्थे 'अदृष्टा' इति स्त्रिया प्रयोगो वार्तिकः, तथा च संहिताया अभाव इत्यर्थे 'असंहितम्' इति लोपे प्रयोगस्तत्रैव । आद्यवोक्तपुत्रवः वस्त्रयोऽभ्यधीभावः ॥

ही— । "नञो नलोपसिद्धिं चोपे" (वार्तिकः) । अपचसि त्वं जातम् । 'नैकधा' इत्यादौ तु नमन्देन "सह सुपा" (६४८—२१११३) इति समासः ।

If censure is implied, नञ् is compounded with a तिङन्त word and drops न । Thus अपचसि etc.—you cook badly etc. नैकधा etc. are compounds of न not नञ्, by the rule "सहसुपा" (649—2.1.4).

मित— । 'सुपा' इति वचनात् तिङन्तेन समासो न प्राप्नोति । उदनेन विहीयते । अपचसि कुतश्चित् पचसि इत्यर्थः । न एकधा इति विवक्षितं नायं भावः, किन्तु अन्यथा यासमानार्थको निवृत्तकर्मको कर्मणः पदार्थः । नञः उच्यते तु नलोपसिद्धिः इत्येव भवति ॥

७५८ । नञ्वाचनपाकवेदा नसत्त्वा ननुचिन्तयन्तस्यनञ्वाचन-

दो— । पादिति प्रकृतः । वेदा इत्यस्य कृतः । न सत्याः असत्याः । न असत्या नासत्याः । न सुखतीति नमुचिः । न कुलमस्य । न स्वमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न चरतीति नचचम् । च्रीयतेः चरतीर्षा चरमिति निपात्यते । न क्लामतीति नक्लः । क्लमिर्ऌः । न अकमस्त्रिभित्ति नाकः ।

नक् stands unaltered in नक्काङ्, नक्वात्, नक्विस् नासक्य, नमुचि, नकुल, नक्ल, नपुंसक, नचच, नक्ल, नाकः । पात् ends in यत् । वेदस् has असन् affixed. नासक्य, not inimical to the good. नमुचि—does not relinquish. नकुल—without a pedigree. नक्ल—not allowed in heaven. नचच—does not move ; चच is irregularly derived from चि or चर । नक्ल—does not stir ; the affix is ऌ after क्लम् । नाक—having no room for sin.

नित— । भाजते इति क्विप्ति भाट् । न भाट् नभाट् नभात् वा । “नयधत्त—” (२८४—८११३६) इति ककारस्य वकारः । तस्य “भक्तो नवीऽनी” (८४—८११३८) इति ककारः । तस्य च “बाडवसानि” (२०६—८११३९) इति पञ्चे टकारः ॥ पातीति पात् यत्कृतः । “अन्” तु क्विप्ति निपातनात् तुक् इत्याहुः ॥ वेलीति वेदाः । श्रीपादिकः असुम् । असुम् साधनः सत्या । नहुमचनं वैधिमार्गमिति नारीयः ॥ अत्वारि एतानि वृषकपदानि । सतम्यर्थे मयमा ॥ सुखतीति मुचिः । श्रीपादिकः ६ ॥ स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुंस्त्री । “नचचुर—” (८४५—५११३९१) इति निपातः । न स्त्रीपुंभौ नपुंसकम् । स्त्रीपुंसकन्दश्च पुंसकभाव एकवचनस्य सप्तशयस्य निपात्यते ॥ चिद्यति चरति वा चकम् । अचि निपात्यते । चो इति द्विदिषु न पठितः । च्रीयते इति दीर्घपाठो दिवादीनामाहतिनचत्वात् ॥ चकं दुःखम् ॥ नभाजि नपाति नवेदासि नासक्य असुच्यादिषु च सप्तपु नक् प्रकृत्या सभावेन सङ्ग तिष्ठति नक्षीपादिविकारं न भाजति इत्यर्थः । तेन नासत्यनाशयोर्न तुद् ॥

दी—। नम इत्यत्र नञ् प्रकृत्वा वा । नगाः—अगाः पर्वताः । अग्राणि इति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ।

नञ् optionally stands unchanged in नम when it does not refer to an animate being. Thus a mountain may be termed नम or अम । Why say अग्राणि ? Witness अमः etc.—the servant has become stiff with cold—where न-लोप is compulsory, the reference being to the servant—an animate being.

नित—। न गच्छतीति नञः । गच्छीः । सधर्म्ये प्रथमा । सदाह 'नम इत्यत्र' इति अग्राणि इति विषयसम्बन्धः । 'नञ् प्रकृत्वा' इत्यनुवर्तते । अग्राणि विषये यो नमश्चः तस्मिन् नञ् प्रकृत्वा वा इत्यर्थः ।

दी—। "नित्यं क्रीडा—" (७११—२।२।१७) इत्यतः 'नित्यम्' इत्यनुवर्तमाने—

The अनुवर्तित of नित्यम् being obtained from the rule "नित्यं क्रीडा—", we look forward—

नित—। उत्तरार्धे च "कृति—" (७६१) इत्यादिषु 'नित्यम्' इति सम्बध्यते इत्यर्थः ।

७६१ । कुपतिप्रादयः ॥२।१८॥

दी—। एते सम्बन्धेन नित्यं सम्बध्यन्ते । कुपितः पुरुषः कुपुरुषः । "मतिष" (२३—१।४।६०) इत्यनुवर्तमाने—

The indeclinable कृ. words that are technically called कृति, and the particle म् etc. are always compounded with words syntactically related to them. Thus कुपुरुषः—one of disagreeable features. The designation कृति attaches itself to the following—

नित—। मतिप्रादिसाक्यत्वात् कृ इत्यर्थः कृतिः कृतिप्रादयः । नित्यः समासः इत्यस्यपदविशेषः । कृतिप्रादयः कृतिप्रादयः । प्रादोभासपि तदासी-

सर्वं संज्ञा । कृतवितार्थः कृतवत्, नतिसंज्ञकाः नन्दाः, चक्रियायुक्ताश्च प्राद्वयः निर्णयमयेन समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । इत् “उपपदमतिङ्” (७८५—१।२।१८) इत्यतः ‘मतिङ्’ इत्यपह्णश्च ‘मति’ इत्यनेन सम्भवति । तेन तिङ्मतेन मतिर्न समस्यते प्रकरोति, करोकरोति, खाट्करोति इत्यादयः अस्मन्माः एव । ते पुनर्मतिसंज्ञका इत्याद्याद्यामाह—

७६२ । ज्योतिर्विज्ञापय ॥१॥६१॥

दी— । एते क्रियायोगे मतिसंज्ञाः स्तुः । करोकृत्य । यज्ञीकृत्य । पटपटाकृत्य ।

Words listed with the indeclinable कर्त्तृ leading and words ending in चि or क् are termed मति when they are connected with some क्रिया । Thus करोकृत्य, having accepted, which is a compound of कर्त्तृ with कृत्य ; यज्ञीकृत्य, having transformed into white, which is a compound of यज्ञ with चि added and कृत्य ; पटपटाकृत्य, uttering a sound like पटम्, which is a compound of पट् with क् added and कृत्य ।

मति— । “उपसर्गाः क्रियायोगे” (२५—१।४।५८) इत्यतः ‘क्रियायोगे’ इत्यनुवर्तते । ज्योतिर्वत् नन्दाः, चित्रव्यमानाश्च, तथा काचप्रव्यमानाः नन्दाः क्रियायोगे मतिसंज्ञका भवन्ति । तस्य “कृगति—” (७६१—१।२।१८) इति क्रियायां निर्णयसमस्यते । करो इत्यङ्गीकारे । यज्ञीकृत्य इत्यर्थे करोम्यस्य कृत्यामर्थेन समासः । “समासोऽनङ् पूर्व—” (२२३२—७।१।२७) इति ज्ञा-प्रत्ययस्य व्यावर्तिशः । “अयङ् यङ्” इत्यङ्गानां कृत्वा इत्यर्थे “कृतुस्त्रियोगे—” (२११७—१।४।५७) इति कृत्यामर्थेन यङ्प्रत्ययान् चित्रव्यये यङ् चि इति जाति, ‘अयङ् दी’ (२१२८—७।४।२९) इति अकारस्य ईकारे चिदीये च यज्ञी इति रूपम् । तस्य कृत्यामर्थेन समासो ज्ञा-प्रत्ययस्य शब्दत्वाद् व्यावर्तिशः । पटत्-सङ्घर्षं मय्यं कृत्वा इत्यत्र पटदिति अयङ्प्रत्ययस्य शब्दविशेषस्यानुकरणम् । ततः पटत् कृत्वा इति क्रिये “अयङ्मातृ-करणात्—” (२१२८—१।४।५७) इति ङाच् । पटत् ङाच् कृत्वा इति जाति ।

“अणि वृद्धं हो—” (८२—वा) इति विले—पठन् पठन् वाच् कृत्वा । ततः “निष्-
भाषे वृत्ति—” (२११८—वा) इति पररूपे पठपठन् वाच् कृत्वा । वाची कित्वात्
टिठोषे पठपठ्वा कृत्वा । “कुगति—” (७६१) इति समासोत्पत्तिं पठपठ्वात्वा ॥
नैवत् परेण “अनुकरणम्—” (७६१) इत्यादिना गतार्थम् । पठपठ्वात्वात् न तु
पठपठि, तेन वृद्धपठ्वात् ॥

दो— । “कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । कारिका
क्रिया । कारिकाशब्दः ।

The word कारिका has to be counted as a कृति । कारिका
means क्रिया work. Thus कारिका etc.—having finished the
work.

नित— । कारिका-शब्दस्य वृत्तिः उपसंख्यानं परिचयार्थं चर्तव्यम् । कारिका
इति भावे कृत्वा, यदाच क्रिया इति । कारिका कृत्वा इत्यर्थे कारिकाशब्दः कर्म समास्य
इत्यर्थः ॥

७६३ । अनुकरणशानितिपरम् ॥१॥४॥२॥

दो— । आट्कृत्वा । ‘अनितिपरम्’ किम् ? “आडिति
कृत्वा निरहोवत्” ।

A word in imitation of an inarticulate sound is a कृति in
connection with a क्रिया if not followed by इति । Thus आट्कृत्वा
uttering a sound like आट् । Why say अनितिपरम् ? Witness
आडिति कृत्वा ।

नित— । इति परं यस्मात् अनितिपरम् । न तथा अनितिपरम् । तादृशः
अनुकरणशब्दः क्रियावीथे नितिसंज्ञः स्यात् । ततश्च तद्वैयं कृत्वा नित्यसमासः ॥
आट्कृत्वा निरहोवत् अनितिपरम् । इति-शब्दे परे नितिसंज्ञा नास्ति, ततः चातोः
प्राक् प्रयोग इति नियमो न । तदा च ‘आडिति कृत्वा’ ‘कृत्वाः आडिति’ यत्किञ्च
भवति ॥

७६४ । आदरानादरयोः सदसतो ॥१॥६॥६॥

दी— । सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

सत् and असत् are सति when respectively implying honour and dis-honour in connection with some क्रिया । Thus सत्कृत्य having honoured ; असत्कृत्य having dis-honoured.

नित— । सदित्यस्यै क्रियायीति गतिसंज्ञं यदा आदरे वर्तते, चनदिति च यदा अनादरे ॥

७६५ । भूषणेऽक्षम् ॥१॥६॥६॥

दी— । असत्कृत्य । 'भूषणे' किम् ? अर्थं कृत्वा श्रीदमं गतः, पर्याप्तमित्यर्थः । "अनुकरणम्—"(७६३) इत्यादि तिसृष्वी स्वभावात् कृष्णविधया ।

अक्षम् is a सति in connection with a क्रिया when it implies decoration. Thus अक्षदूष । Why दूषते ? Witness अक्षं कृत्वा etc.—I eat after having cooked enough food—where अक्षम् implies पर्याप्ति and therefore, not being a सति, is not compounded. The three rules beginning with "अनुकरणम्—" (763) naturally refer to the root कृ ।

नित— । भूषण-पर्याप्ति-कालम्-प्रतिविधाः अक्षनर्थाः । तत्र भूषणे क्रियायीति अक्षमिति गतिसंज्ञा संभवति । अक्षदूष्य प्रसाध्य इत्यर्थः ॥ कृष्ण विधयो यस्याः सा कृष्ण विधया, गतिसंज्ञायां कृष्णेषामुपदीव्य इत्यर्थः । संज्ञाभावे चननिधानश्च इति तु न । तथा च इतिकारः प्रवृत्तिः अर्थं भुक्त्वा श्रीदमं गत इति ॥

७६६ । अक्षरपरिग्रहे ॥१॥६॥६॥

दी— । अक्षरैतत् । मध्ये इत्या इत्यर्थः । 'अपरिग्रहे' किम् ? अक्षरैतत्वा गतः, इत्तं परिग्रह्य गत इत्यर्थः ।

The indeclinable अक्षर is a सति in connection with a क्रिया when there is no seizure implied. Thus अक्षरैतत्—Having killed

in the middle of flight. Why चरित्तु? Witness the absence of समास in चलाईया बतः which means—went away having killed and carried off in the middle of flight.

मित्त—। आच्छिद्य त्वत्तत्परिग्रहः । न भविष्यः अपरिग्रहः । तच्चिन्त्योक्तं
 चत्वारस्तथो नित्यसंशयः आत्मा शिवाद्योनि ॥ चत्वारिभ्यो प्रयागैकदेशे कृत्वा प्रागैकदेशे
 गतः चत्वारिभ्यो गतः ॥ यदा तु कृत्वा इति प्रागैकदेशे गतं च यद्वीत्वा कृत्यर्थः,
 तदा न गतिः ॥ प्रयोगदर्शनानुसारेणः प्रयोगादयः—समाप्ति अपरिग्रहः, अक्षयः
 परिग्रह इति ॥

७६७ । कृष्णमनसो अस्मात्प्रतीयाते ११।५।५५॥

दो—। कथं ह्यस्य प्रयः पिवति । मनो ह्यस्य । कथं शब्दः
सप्तमीप्रतिष्ठापको निपातः अभिज्ञावातिशये वर्तते । मनः—
शब्दोऽपि अत्रैव ।

The indeclinables **बभे** and **ममसु** are **वर्ति** in connection with a **विषय** when **सत्ये** is implied. Thus **बभेहम** etc.—drinks till satiety. **बभे** looks like a **सप्तम्यन्त** word ; it is in fact an **अव्यय** meaning 'ardent desire.' **ममसु** too means the same.

नित —। कस्यै इत्यस्य वत् । साङ्ख्यभ्यां तु जन इत्यपि चम्ययनेच । “जनचम्य-
नितिनित्यजनैः” इत्यस्य वचने चर्तुर्भावाः ॥ अङ्गायाः पञ्चः पान्नाग्नीनिः प्रतीक्षावः निहन्तव्य-
चपाञ्चरभितर्कः । अभिहावातिमये इत्या इत्यर्थे कणेच्छत् । पञ्चः पानात् परमभि-
हावनिहन्तिः तथापि चासौ व्यादाय स्वयिति इति वत् कृतावेयम् । जनमस्योऽपि जनैश्च
इति चम्ययने च अभिहावातिमये पञ्च इत्याशयः ॥

୩୬୯ । ପୁରୋଽଧ୍ୟକ୍ଷମ୍ ୩୧।୩।୬୩-

०६३—। पुरस्कृत्य ।

The indeclinable **पुनः** is a **वर्ति** in connection with some **विभक्ति**. Thus **पुनश्च**--Having placed in front.

नित—। अथर्वः ॥ पुरश्चरस्य नतिर्गता सात विरायोः ॥ अथर्वः विरा ?

- नगरवाणिजः पुरयन्त्यस्य द्वितीयायाः बहुवचने सप्त पुरः इति कर्त्तुं तस्य संज्ञा भा स्यात् ।
 कामधाम्नां पुरो दग्धः । भक्तसादकरोहितः ॥

७६८ । अस्तस्य ॥१४॥६८॥

दी— । अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्वा ।

The indeclinable अस्तम् is a गति in connection with some क्तिवा ।
 Thus अस्तंगत्वा—Having disappeared.

- नित— । अव्ययमिति वरैति । असमित्यनुपलब्धी । अव्ययवत्त्वं तु—अस्तिर्गोत्रं
 पिपू दूरमर्कं कृत्वा जघाम ॥

७७० । अच्छ गत्यर्थवद्देशु ॥१४॥६९॥

दी— । अव्ययमित्येव । अच्छगत्वा । अच्छोद्य । अभिसुक्तं
 गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । 'अव्ययं' किम् ? जलमच्छं गच्छति ।

The indeclinable अच्छ is a गति in connection with गत्यर्थे roots
 and the root वृह । Thus अच्छ etc.—Moving towards, अच्छो etc.—
 Shouting at. Why say अव्ययम् ? Witness अस्मत् etc.—plunges
 into or makes for clear water.

- नित— । अव्ययम् अच्छगत्वा अभिसुक्तस्योक्तं वरैति । अस्ति च अच्छगत्वा दियद-
 शब्दस्यार्थे अनव्ययम् । तस्य तु क्रियायोगेऽपि गतिसंज्ञा न भवति । अस्मत्प्रत्ययस्य
 अस्मिन्प्रत्ययस्य वचनम् । गतिसंज्ञायां निपातत्वे द्वयोर्लुक् स्यात् ।

७७१ । अदोऽनुपदेशे ॥१४॥७०॥

दी— । अदःकृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्ययपदेशे प्रत्युदाहरणम्
 —अदः कृत्या अदः कृतम् ।

The pronoun अदम् is a गति in connection, with a verb but not
 when used in instructing another. Thus अदःकृत्य etc.—This was
 done by him after having done that. The rule does not apply

when another person is to be instructed ; thus चरः कृत्य etc.—Do this after having done that.

मित—। चरप्रमिति मेव संन्यते चरप्रधानम् । चरप्रधानं क्रियायोगे गतिसंज्ञः ।
आत् न चेत् परस्मै च पूर्वबोधने प्रयुक्तः । अन्ये 'चरः कृत्य' इदं कर्म कृत्वा त्रिन 'चरः'
कृतम् । पूर्वमन्वत् कृतम् इति लक्षणेन चरिते पक्षोक्तोचयति । १८ चरकृत्य इति
गतिसंज्ञायां निवृत्तमाहः । परबोधने न संज्ञा । तथाचि—कृतम् 'चरः कृत्य चरः'
इदं प्रथममितं कृत्य पश्चात् पठतु ॥

७०२ । तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ १।४।७२ ॥

दी—। तिरोभूय ।

The indeclinable तिरो is a नति in connection with some क्रिया when implying dis-appearance. Thus तिरोभूय ।

मित—। चरार्थिर्बोधने मेवयोरमीचरता । तच्चिन्ते कर्तव्यम् तिरो इत्यन्वयं
क्रियायोगे गतिसंज्ञं स्तम् । चरार्थं चिन्ते ? तिरो कृत्वा चित्ता, यार्थो कृत्वा इत्यर्थः ।

७०३ । विभावा कृजि ॥ १।४।७३ ॥

दी—। तिरस्कृत्य—तिरःकृत्य—तिरः कृत्या ।

The गतिसंज्ञा of तिरस् is optional in connection with the root कृ । Thus, if तिरस् is a नति, we get कृ for चिन्ते optionally, resulting in तिरस्कृत्य and तिरःकृत्य if it is not a नति the only form is तिरः कृत्या uncompounded.

मित—। पूर्वसुलभमुक्ततेः । तिरस् इत्यन्वयमन्तर्द्धौ विभावा गतिसंज्ञं स्तम् ।
कृत्यालक्षणेन गतिसंज्ञायां "तिरोऽन्तर्द्धौ" (१।४—चरः १५३) इति चिन्तेमीचरता
वैकल्पिकः सः ॥

७०४ । उपालेऽन्वाजे ॥ १।४।७४ ॥

दी—। यत्तौ कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपालेकृत्य—

उपाले कृत्या । अन्वाजेकृत्य—अन्वाजे कृत्या । उपलक्ष्यः
वक्ष्यमाशय इत्यर्थः ।

The indeclinables उपाले and चमाले are optionally नञि in connection with the root कृ; Thus उपालेकृत्य etc., which means—Having imparted strength to the weak.

नित—। विभाषा कृञि इत्यञि, तदाह एतो इत्यादि ॥

७७५ । साक्षात्प्रवृत्तीनि च ॥१॥४॥७५॥

दी—। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । “चूर्णे” इति वाच्यम्” (धार्तिक) । साक्षात्कृत्य—साक्षात् कृत्वा । लवचंकृत्य—लवचं कृत्वा । मानसत्वं निपातभात् ।

Words, listed with the indeclinable साक्षात् leading, are optionally नञि in connection with the root कृ the sense being that imparted by the affix चि । Thus साक्षात्कृत्य or साक्षात् कृत्वा—Having seen what was unseen; लवचंकृत्य etc.—Having salted what was not salted. The न in लवचंकृत्य does not disappear because in the साक्षात् प्रवृत्ति list लवचम् उपचम् etc. are listed with न attached.

नित—। विभाषा कृञि इत्यञि । तदाह कृञि वा इत्यादि । “चूर्णे” इति सूत्रेण चक्षयः—साक्षात्प्रवृत्तीनि च चूर्णे कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः—इति । तेन साक्षात् कृत्वा, लवचं कृत्वा, इत्यादिष्वपि चूर्णोच्यते ॥ मानसं निपातनादिति इहैव नञो मकारानिपातसामर्थ्यात् सनासिऽपि मकारो न लुप्यते इत्यर्थः ॥

७७६ । अमत्याधान उरसिमनसौ ॥१॥४॥७६॥

दी—। उरसिकृत्य—उरसि कृत्वा, अम्युपगम्य इत्यर्थः । मनसिकृत्य—मनसि कृत्वा, निमित्त्य इत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषम्, तत्र न । उरसि कृत्वा, पाणिं श्रेते ।

The indeclinables उरसि and मनसि are optionally नञि in

connection with the root कृ when no contact is implied. Thus उरसि etc. the sense being 'having accepted'; मनसि etc. meaning 'having resolved.' The संज्ञा is not available with चक्ष्वाधान which is contact; thus उरसि etc.—Sleeps with hand on his chest.

नित—। विमोघा कृञि इत्यसि । उरसिमन्तौ विभक्तिप्रतिष्पत्तौ निपातौ चक्ष्वाधाने वर्तेते । प्रत्युदाहरणे तु चक्ष्वाधाने समसनी चक्ष्वाधान्दावेतौ न निपातौ ।

७७७ । मध्येपदेनिवचने च ॥ १॥४॥७६॥

दा—। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्मरनत्याधाने । मध्ये कृत्वा—मध्ये कृत्वा । पदेकृत्वा—पदेकृत्वा । निवचनेकृत्वा—निवचने कृत्वा, वाचं नियम्येत्यर्थः ।

The indeclinables मध्ये and पदे and the word निवचन are नति optionally in connection with कृ when no contact is implied. Thus मध्ये etc.—having exposed the middle (P), पदे etc.—having raised the foot (F), निवचने etc.—having restrained speech.

नित—। विमोघा कृञि इत्यसि चक्ष्वाधाने इति चाहुवर्तेते । मध्ये पदे विभक्तिप्रतिष्पत्तौ निपातौ मध्यपदमन्तयोरर्थे । निवचनमिच्छन्त्यधीनाद्ये वचनाभावात् । इहैव निपातनादेकारागता । मध्यं कृत्वा पदं कृत्वा निवचनं कृत्वा इति त्रिविधार्थः । गीतिकायां “चक्ष्वाधाने इति चाहुवर्तेते” इति सूत्राभावेन निपातते । उरसौ तु न” इत्याह । चक्ष्वाधाने समसनी इत्यत्र पदे कृत्वा चित्ते इति इति ।

७७८ । नित्यं हस्तिपायावुपयमने ॥ १॥४॥७७॥

दी—। कृञि । उपयमनं विवाहः । स्त्रीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्वा । पाप्येकृत्वा ।

The indeclinables हस्ते and पाप्ये are नति optionally in connection with कृ when marriage or, according to others, mere

acceptance is implied. Thus हस्ते etc., having taken by the hand.

नित—। वनस्याधाने इति निवृत्तम्, क्वचि इत्यसि । हस्त पाथी निभक्तिप्रति-
-रूपसौ निपाती वस्तुपाथिबन्धयोरर्थः । एतौ क्वचि निवृत्ति गतिसंज्ञौ स्तः । पाथीमस्तु
-वस्तुपाथिबन्धयोः सत्यव्यवहारीः “तत्त्वप्रवचने क्वचि—” (२७९—६।३।१४) इत्यनुक्तमाह ॥

७७८ । प्राध्वं बन्धने ॥१४॥७८॥

दी—। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वं कृतम् । बन्धनेनानुक्तस्य
-कृत्वेतत्पर्यः । प्रार्थनादिना तु आनुकूल्यकरणे—प्राध्वं कृत्वा ।

The indeclinable प्राध्वम् is a गति in connection with कृ when
restraint is implied. Thus प्राध्वंकृतम् implies that force has been
applied in winning over or securing co-operation. Witness प्राध्वं
कृत्वा when one is won over with entreaties.

नित—। क्वचि इत्यसि निवृत्तिमित्यनुवर्त्तते । प्राध्वनितिनात्मसम्बन्धमाहुर्गुणी
-वर्त्तते । तत्रानुक्तस्य यदा बन्धनस्य इदं कृत्वा कृत्वा यदा प्राध्वनिति निवृत्ति गतिसंज्ञं
-भवति क्वचि । इह विपिकरप्रसाददुष्टः शब्देन्दुशेखरः पठति “यद् भावसम्बन्धे बन्धने-
-नानुक्तस्य वर्त्तते” इति । तद्वद्वत् । आनुकूल्यभावेनैवार्थः । बन्धनेनानुक्तस्य तु
-“बन्धने” इति व्यर्थं स्यात् सूत्रम् । “बन्धयमानुक्तस्य वर्त्तते” इति काशिका शब्दकौस्तुभः ।
-तथाच बन्धनाभावेऽपि काशिकादस्य “समाकने वी भुजसूत्रं बाहुः सम्बन्धेन प्राध्वनितः
-प्रवृत्तः” इति ॥

७८० । जीविकापनिषदावौपम्ये ॥१४॥७८॥

दी—। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृतम् । उपनिषदमिव
-कृत्वा उपनिषत्कृतम् । “औपम्ये” किम् ? जीविका कृत्वा ।

The words जीविका and उपनिषद् are गति in connection with
कृ if comparison is implied. Thus जीविकाकृतम्—treating as
livelihood, उपनिषत्कृतम्—treating like an Upanishad. Why say

शौपयि—implying comparison. Witness जीविका कृत्वा—making a livelihood of it—which makes it actually the livelihood not merely like livelihood.

नित्—। कृति इत्यतिः । जीवयतीति जीविका जीवयोपायः । कृत्वा कर्त्तृणि । उपनिवत् वेदावधिदा । शौपय्यसुपमाया मायः । शौपय्ये विषये जीविकाशब्दः । उपनिवत्त्वस्य त्वि नित्यं गतिसंज्ञः स्यात् । जीविका नाम सर्वप्राप्तेनपुञ्जियते । तत् जीविकाकृत्य इत्यस्य चत्वरतो निवेत्य इत्यर्थः । उपनिवत् ररुडि आख्यायते । तेन उपनिवत्कृत्य इत्यस्य सुकुतं कृत्वा इत्यर्थः । दाव्येतावर्त्तौ । शौपय्यशब्देते । प्रत्युदाहरणे जीविका कृत्वा इति तत्पुरुषमम् । एवं “कृत्वाति—” (७६१—२।१।२८) इत्यव्ययं गतिसमासे निदृश्य प्रादिसमासे व्याचष्टे—

दो—। प्रादियङ्गणसमप्रथम् । सुपुरुषः । अत्र वार्त्तिकानि—

The rule “कृत्वाति—” (761) mention प्रादि separately to provide for cases in which प्र etc. are not कति. Thus सुपुरुषः is a fine-looking person. Here are the following Varttikas—

नित्—। “कृत्वाति—” (७६१—२।१।२८) इत्यत्र यतिवदर्थेन प्रादयोऽपि सञ्जीताः । चनर्वर्त्तते तेषां इत्यङ्गुलचत् इति नो विरोधि । क्रियाद्येने एव प्रादयो वतिसंज्ञका भवन्ति नतिवदर्थेन च सञ्जीते नावधौ । क्रियासीमभावेऽपि यथा तेषां समासः स्यात् तदर्थमुच्यते प्रादयः इति । शीनितः पुंस्त्वः इत्यर्थे सुपुरुषः इति नित्यः समासः । प्रादितत्पुरुष इत्यस्य समासस्य नाम ।

दो—। “प्रादयो नताव्यर्थे प्रथमया” (वार्त्तिक) । प्रमतेः आचार्यः प्राचार्यः ।

The particles प्र etc. are always compounded with a प्रथमक- word when they mean ‘past’ etc. Thus प्राचार्यः means the late professor, the professor that is dead.

नित्—। इह प्र इत्यस्य आचार्यः प्राचार्यः इति । प्राचार्यः प्रथमः

इत्यर्थः । अतश्चन्द्रस्य तु न समासः ॥ अत्रचन्द्रश्च आचार्यश्चन्द्रः इति अत्रिले न सम्भवति
अतो वचनम् ॥

दी— । “अथादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वार्त्तिक) ।
अतिक्रान्तो मालामतिमालः ।

The particles अति &c. are always compounded with a द्वितीयान्त-
word when they mean ‘surpassed’, ‘exceeded’ etc. Thus अतिमाला
means over-passed the garland.

मित— । इह अतिशब्दस्य अतिशान्त इत्यर्थः । मालामित्युपसर्जनम् । निम्नः
समासः । उपसर्जनश्रृङ्खलः । अतिमालः । देशीय माला व्यतीत्य स्थितः, यथा सौरभसद्व्या-
माला विविध्य स्थितः इत्यर्थः ॥

दी— । “अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वार्त्तिक) ।
अवकुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ।

The particles अव etc. are always compounded with a तृतीयान्त-
word when mean ‘cried down’ etc. Thus अवकोकिलः—cried
down by a female cuckoo.

मित— । आत्मकोशमनिय कोशमे सुता निनीषया यदुच्यते कोशमे तदवकोशमम् ।
अवशब्दस्य अवकुष्ट इत्यर्थः । कोकिलया उपसर्जनम् । निम्नः समासः । उपसर्जन-
श्रृङ्खलः । अवकोकिलः ॥

दी— । “पर्यादयो ग्यानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वार्त्तिक) ।
परिस्नानोऽध्वनाय पर्यध्वयनः ।

The particles परि etc. are always compounded with a चतुर्थान्त-
word when they mean ‘tolling’ ‘weary’ etc. Thus पर्यध्वयनः—
tolling for study.

मित— । अध्वयनात् परिस्नानः अध्वयनमपिमेव परिस्नानः अध्वयनमपिमेव
परिस्नान इत्यर्थः । “क्रियासौपण्डस्य—” (३८१—२।१।२४) चतुर्थी ॥

दी—। “निराद्यः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वार्त्तिक) ।

निष्क्रान्तः कौशाभ्यां निष्कौशाभिवः ।

The particles निर etc. are always compounded with a पञ्चम्यन्त word when they mean ‘to come out of’, ‘to depart from’ etc. Thus निष्कौशाभिवः—departed from Kausambi.

नित—। पञ्चमीसाङ्गपर्यादिषु कर्मिकर्मकः । “आद्याद्यः—” इत्यत्र तु सङ्गर्मकः । ‘कौशाभ्याः’ इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनप्रत्ययः । निष्कौशाभिवः—कौशाभ्यां निर्गत्य गवरात्तरं प्रति पञ्चम्या प्रतिपद्य इत्यर्थः ।

दी—। “कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । वृत्तप्रति ।

The कर्मप्रवचनीय particles (646—1.4.83.) चनु etc. are not compounded. Thus वृत्तं प्रति stands as uncompounded.

नित—। कर्मविशेषेण प्रादिकः कर्मप्रवचनीयसङ्गता भवन्ति (५४६—१.४।८३) । तथा “—आद्यः” (७५१२।१।१८) इति समासः प्राप्नोति । स इह निमित्तव्यतिरेकः ।

७८१ । तन्नीपपदं सप्तमीस्वम् ३३।१।८२॥

दी—। सप्तम्यन्ते पदे ‘कर्मणि’ इत्यादौ (२८.१३—३।२।१) वाच्यत्वेन स्विर्तु कृत्वादि । सहाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । अस्मिन् सप्तम्यन्ते पदमात्रे प्रत्ययः स्यात् ।

In some of the rules guiding affixes to roots, certain words appear with the सप्तम्यन्तस्वि, such as कर्मणि etc. in rules “कर्मण्यद्” (2913—3. 2, 1) etc. These words refer to such things as ‘a pitcher’ etc. Such words denoting ‘a pitcher’ etc. are termed उपपद, the corresponding affixes being available only in presence of the उपपद ।

नित—। वृत्तप्रवचनार्थं इत्यभिप्रायः । “आद्यः” (१८१—३।१।१८) इत्यत्र निमित्तव्यतिरेकः । “आतोः” (२८१२—३।२।१३) इति वाच्यः । तन्नीपपदः—वाची उपपदः स्यात् । ‘सप्त’—तन्निम्नं प्रत्ययः कर्मणि—विशेषणार्थं । “सप्तमीस्वम्” तन्

‘उपपदं’ भवति, उपपदवशां चम्बूः उपतिष्ठति ॥ किमिदमुपपदमिति ? पद-
मिति सुबन्तं तिङ्बन्धः । उप समीपे सञ्चारितं पदम् उपपदम् । सामीप्य-
बन्धवत्तम् । अतो यस्य प्रत्ययार्थेन प्रत्ययः तदुपपदम्, तस्य तच्चिन् प्रत्यये समर्थम् ॥
अथ सप्तमीस्थमित्यस्य कोऽर्थः ? सप्तमीति सप्तम्यन्तं पदम् । तर्हि सिद्धतीति सप्तमीस्थम् ।
“सुमि स्याः” (२८१६—२८२४) इति कः । किञ्च तच्चिन् पदे तिष्ठति ? यत् तस्य पदस्य
वार्थं तदेव तच्चिन् तिष्ठति । एवं सप्तमीस्थमित्यस्य सप्तम्यन्तपदवार्थं द्रव्यं सुख्योऽर्थः ।
इदमिह उपपदमिति श्रुतेः । तदनेन पदेन किञ्चित् भाष्यम् । द्रव्यस्य पदे न स्यात् इति
मुखायवाधे वाच्यं वा समर्थ्यन्तपदवाच्यद्रव्यस्य वाचकमर्थः सप्तमीस्थमित्यनेन पृथगेति ।
एतस्य दुष्प्रमाणस्य व्याख्यानं परिश्रोति—“कर्तव्यम्” (२८१६—२८१९)
इत्यर्थविधायकं सूत्रम् । इह ‘कर्तव्य’ इति सप्तम्यन्तम् । प्रथमार्थे बीजो सप्तमी । अत्र
पदे वाच्यत्वेन स्थितः ‘कुम्भः’ इति द्रव्यम् । अत्र च कर्मरूपेण वाचकं ‘कुम्भम्’
इति पदमिह ‘उपपदम्’ । प्रत्यये कर्तव्ये उपपदमुपतिष्ठति इति ‘तस्य’-शब्द-व्याख्यायां
उक्तम् । तदस्य तच्चिन्नुपपदे एव प्रत्ययो न स्यात् । तदाह तच्चिन् सत्त्वेन
इत्यादि ॥

७८२ । उपपदमतिङ् ॥२॥१८॥

दी— । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङ्बन्ध-
वार्थं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भं च
कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । ‘अतिङ्’ किम् ? मा भवत्
भूत् । “माङ्गि सुङ्” (२२१८—२२१९) इति सप्तमीनिर्देशात्
माङ् उपपदम् ॥

An उपपद ending in a सूप् is always compounded with
what is syntactically connected with it, but not with a तिङ्बन्ध-
word as the last member of the compound. Thus कुम्भकारः,
meaning one who makes pitchers, a potter. Here the
exposition is the unusual one कुम्भं च कार which cannot
be used in ordinary language. Why say अतिङ्—not with a

‘तित्’ word final. Witness *मा* and *सूत* uncompounded in *मा भवाम् सूत*, though by the rule “माङि—” (२३१९) *माङ्* is an उपपद, and should have been compounded with *सूत* ।

नित—। तित् इति तित्कन्तम् । इह भार्थ ‘अतित्’ इति शीघ्रो विनश्यते । पूर्वसमात् ‘अति’ इति च पृथक् द्विवृत्ते । तेन “गतिः” “उपपदम्” “अतित्” इति विवृत्तौ प्राप्ता । ‘सुपा’ इति गिरपम् । अतित् इति इयोरपि पूर्वयोः सम्भवत्ये । व्याख्यानम्—“गतिः समर्थेन समस्यते अतित्” “उपपदं समर्थेन समस्यते अतित्” इति । तत्र अतिक्रितिक कस्य विशेषणम् ? न हि समासे पूर्वपदे स्थितयोः गत्युपपदयोः । गतिषु तित्कन्तव्यमाभावात् । यथा च बाबेयो नन्वर्थे तथा नापि अतित् इति अतिक्रान्तिः । अतित्कन्तेन उपपददेन, इत्यर्थे सुप्रसूतोपायम्, भाष्ये “किनेदानौ समासः” इति प्रश्नः “कर्मणेन” इति उत्तरम् । यदि तु द्वितीयान्तं तेनैव उपपददेन समासो भवति । तत्कन्तव्यमाभावात् । एवं “किनेदानौ समासः” इति प्रश्नः सङ्गच्छते “समर्थेन” इति च उत्तरं भवेति । अथा च “सह सुपा” समासः शीघ्रविनाशिकः “सह” इति द्वितीयान्त-विरहिते सुप्ते कस्य “सुप् समस्यते । केन सह ? समर्थेन” इत्युक्तं भाष्ये । अत इह सुप्रसूतोपायमे प्रज्ञापकम् एव न स्यात्, सत्यपि “अतित्” इत्येव उपपदं स्थाप्य इति हि नास्ति स्यादिति । अतस्तु “समासः” इत्यविकृतमपि तत्रैवैवं विशेषणं भविष्यति । तदाह “अतिक्रान्तं समासः” इति । अवसायः—अविवक्षितं तित् तित्कन्तम् अक्षिन् अतित्, समास इत्यत्र विशेषणमेतत् । उपपदस्य सुप्रसूतात् उपपददेविशेषणं पर्यायसामानं । सुप्रसूत इति कर्मणश्च (२२१२—२२१३) इत्यत्र प्रत्ययः । सुप्रसूतक कर्मणश्च जित्प्रसूतः । कुर्म करोतीति व्याख्यानमात्रं न विदुः । लौकिकविदुः प्रयोगार्थं इह नास्ति । अलौकिके भाष्ये च इति कस्य कस्योक्तं कर्मणि । “माङि लुङ्” (२२१२—२२१३) इत्यत्र माङ् उपपदम् । तस्य तित्कन्तेन समासे मा सूत इति जित् समासः स्यात्, ततो ‘सुपा’ इति कस्य शीघ्रो न स्यात् ।

दो—। ‘अतित्’-ग्रन्थे प्रापयति—“सुपा” (२३२—२३३) इत्येतयोः शीघ्रविनाशिके इति । पूर्वसूत्रेऽपि अतित्कन्तेन सुप्रसूतव्य

“अतिङ्-” इत्यं तत्रापलभ्यते, “सुप्” इति च निवृत्तम् । तथाच
 “गतिकारकोपपदानां कृत्तिः सह समासवचनं प्राक्सुप्तपत्तेः”
 (परिभाषा) इति सिद्धम् । व्याघ्रो । अश्वक्रौत्तो । कच्छपी ॥

The prohibition अतिङ्—not with a विकृत word as final—implies that the general maxim “सुप्” (649—2.1.4) does not attach itself to this rule. In the former rule (761—2.2.18) again गति is detached and taken along with अतिङ्, also “सुप्” is counter-manded. Hence we paractically arrive at the Paribhasha “गतिकारक—” —गति, कारक and उपपद are compounded with कृदन्त words but before such words take सुप् । Thus व्याघ्रो, which is an उपपदसमास of वा and घ्र, and then गति समास of गि and वाघ्र, the feminine symbol and सुप् coming in after the compound is finally formed. Similarly अश्वक्रौत्तो is a compound of अश्विन—which is a कारक, viz. करव—and क्रौत्त with no feminine symbol or सुप् attached. In कच्छपी too the समास is of कच्छिन—an उपपद—and प without any feminine symbol or सुप् ।

नित— । अतिङ् इति मनुष्यपदस्योर्ध्वे विशेषणं परन्तु उत्तरपदद्वारा समासं नियोजयति इत्युक्तं प्राक् । परं “सुप्” इत्यधिकाद्यात् उत्तरपदे तिकः प्रसङ्ग एव नष्टः कुतो विशेषः ‘अतिङ्’ इति ? इदं च अतिङ्पदस्यैवादि । अयमाशयः—अद्यापि ‘अतिङ्’-वद्वत्पदसुप्तपत्तेः यदिसमासे उपपदसमासे च ‘सुप्’ प्रत्ययः न सम्भवः । उत्तरपदे सुप्तपत्तेः प्रायेव समासो भवति । अतएव प्रायसौचित्य-विशेषं कृत्वा अच् कार इति कारग्रन्थः अविमलिकः प्रयुक्तः । एतच्च प्रायो “गतिकारको—” इति परिभाषाया अनुवृत्तम् । अथवा परिभाषा—गतिः कारकस्य उपपदस्य च कृदन्तेन सह निवृत्तसमासो वाच्यः । स च समासः कृदन्ते सुप्तपत्तेः प्रायेव भवति । स्त्रीप्रत्यययोगः सुप्तपत्तेः समासात् परं श्रियते । तथाहि

व्याजितप्रति श्वमित्यर्थे व्याजितपूर्वात् प्राधातोः । क्रिया क-प्रत्यये प्रथमं हि प्राक्तन्य 'प्र' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन तत्पुञ्जः । तत्पुञ्जः पुनस्त्रिपदीक्य न भवति इति प्राक्ते 'प्र' इत्यन्तेन उपपदसमासे कृते, धेरात्र इत्यन्तेन नविद्यमासः क्रियते । तेन जातं 'व्याज' इति निर्विभक्तिकं रूपम्, व्याजिततीव-मित्यर्थेऽपि जायातः । तन्मर्थे प्रति यत्तन्मानेन प्रथमं स्त्रीत्वस्य लिङ्गमाशङ्कनीयं ततः कर्तृत्वस्य । तेन जातिप्रत्यये कौषि (३१८—४११६६) सुपि च व्याजौ । सुहुतपथेः परं समासे तु 'च'-शब्दे सुध्वयोगात् पूर्व लिङ्गयोगः । ततो 'घृ' शब्दश्च जातिपरत्वाभावात् टावेव । तेन जातं 'घृ' इति । समासे 'व्याजौ' इति । व्याजौति तु न सिद्ध्यति । एवम् चर्चनेन क्रीता प्रत्यये प्रथमम् 'चर्च' इत्यस्य 'क्रीत' इति निर्विभक्तिकेन कान्तेन समासः । तेन 'चर्चक्रीत' इति जाते स्त्रीत्वार्थं कर्मत्वाद्येषु लिङ्गयोगः सुध्वयोगश्च । ततः "क्रीतात् करणपूर्वात्" (५०६—४११५०) इति कौषि सुपि च चर्चक्रीतौ । सुहुतपथेः परं समासे चर्च-क्रीता इति खान् । कर्चनेन विधति श्वमित्यर्थे कर्चनेन इति सुवन्तीपपदी प्राधातोः "सुपि स्त्री" (२२१६—४११७) इति शीवविभागात् क्रिया क-प्रत्यये प्रथमं कर्चनेन इत्यस्य 'च' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन समासः । तेन कर्चप-इतिद्वये जाते स्त्रीत्वार्थं कौषि ततः सुपि कर्चपी । सुहुतपथेः परं समासे तु 'कर्चपा' इति खान् ॥ इह चर्च टाहुतपथेः परं समासे स्त्रीत्वस्य समासे चर्चर्भावात् क्रियानिव प्रातिपदिकं वर्तते परन्तु चर्चत्वाभावात् कौश्च न भवति ॥

अथ ॥ अमैवाव्ययेन ॥२॥२०॥

टी— । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेव अव्ययेन सह समस्यते । लादुङ्कारम् । नेह—“काक्षसमयविलासु तसुम्” (३१७८—३१११६७) ; काक्षः समयो विलासो वा भोजम् ॥ 'अमैव' इति किम् ? अग्रे भोजम्—अग्रे सुखा । “विभाषाश्व-प्रथमपूर्वेषु” (३३४५—३१४१२४) इति ज्ञापयसुखी । अमा च कर्चनेन च तुल्यविधानमेतत् ॥

An उपपद is not compounded with an indeclinable क्त

except with असुल् if the उपपद is enunciated with असुल् alone and then the समास is obligatory. Thus खादुहारम्—having sweetened—is a निवृत्तसमास with अम् (असुल्). But there is no समास with भोजम् in कालः &c.—though भोजम् is an अव्यय and कालः etc. are उपपदः। Why say अमैव—enunciated with असुल् alone? Witness the uncompounded form in अग्निं etc. because by “विभाषा—” (3345—3. 4. 24) the उपपद arises not in connection with असुल् alone, but with असुल् as well as आ।

नित—। उपपदनित्यधि। ‘अम्’ इति असुल्खसुली। ‘अमैव’ इत्युपपद-विशेषणम्। अमा एव यत् उपपदम्, अमा एव सह सन्न उपपदत्वम्, येन ह्येष अम् एव शिखरं विधीयते तत्र यत् उपपदं तत्, इति सूचितम्। तदाह ‘अमैव तुल्यविधानं यम् उपपदं तत्’ इति ॥ ‘अव्ययेन समस्यते’ इत्युच्यते। केनाव्ययेन? प्रसङ्गात् अमा इति लभ्यते। अमैव तुल्यविधानत्वे अव्ययान्तं प्रति उपपदत्वमेव नास्ति कुतः समासश्चेन? तर्हि यत्र असुल् च अव्ययं विधीयते तत्र अम्नेन समासनिवृत्त्यर्थमिदम् ॥ ‘तदेव समस्यते’ इत्युच्यते ‘तत् समस्यते’ इति तु गीतम्। कुतोऽवमैवकारः? पूर्वसूत्रे उपपदमात्रस्य समास उक्ताः, तत्र अव्ययेनापि सिद्धः समासः। एवं सिद्धे सति यत् पुनरिह उपपदविशेषणं समासविधानं, तद्विपर्ययं भविष्यति, ईदृशमैवोपपदमव्ययेन समस्यते गान्धितिः। अत आह तदेवेति ॥ खादुहारम् इति खादुशब्दं निपातयान् मकारान्ते उपपदं कारयितुं असुला निवृत्तसमासः। “खादुभि असुल्” (२२४७—३. ४. २६) इति असुला एव तुल्यविधानमिहोपपदम् ॥ अव्ययान्तरेण उपपदं न समस्यते। तथा च कालादीनां तुमुना उपपदत्वं न तु अमा तेन न समासः ॥ ‘अग्निं भोजम्’ इति असुलप्रत्ययेन क्ताप्रत्ययेन च तुल्यविधानमुपपदं न तु अमैव, तेन न समासः ॥ उपपद-समास एवेह निवर्तते। नतिसमासस्तु येन केनचिदव्ययमेव नर्तते। तेन निमित्तं उपपदानुम् इत्यादयो निवर्तयः ॥

७८४ । तृतीयाप्रभृतौन्वतरस्याम् ॥ २।२।२१ ॥

दी—। “उपदेशस्तृतीयायाम्” । (३३६८—३।४।७)
इत्यादिन्वुपपदानि अमस्तेन अव्ययेन सह वा समस्यन्ते ।
मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते—मूलकोपदेशम् । उच्चैःकारम् ॥

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उपदेशः—” (3368—3. 4. 47) are optionally compounded with the corresponding अमस्ते indeclinable. Thus मूलकेन etc. uncompounded and मूलकोप etc. compounded. Again in उच्चैः etc.—उच्चैः is an उपपद by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59) but it is enunciated along with सप्तृच् and क्त्वा as well; yet it is optionally compounded with सप्तृच् by this rule.

नित—। ‘अमेव इत्यनुवर्तते, अव्यय ‘अमेव समासः’ इति । इह तृतीयाप्रभृतिषु यानि अमेव तुल्यविधानानि तेषां पूरणेन नित्ये प्राप्तिं विवक्ष्यते । अचनम्, यानि तु अमा च अच्चेन च तुल्यविधानानि तेषामप्राप्तिं विवक्ष्यः । मूलकेन इत्यादीनां नित्ये प्राप्तिं विवक्ष्यः, उच्चैःकारमित्यत्र “अव्यये—” (३३८१—३।४।१८) इति शास्त्रव्ययेन सप्तृच् च तुल्यविधानत्वात् च प्राप्तिः । अमेव समासो नाम्नेन । तथा हि “पर्याप्ति-
वचनेषु—” (३३७८—३।४।१६) इति तृतीयाप्रभृतिषु पठ्यते, परं तु मुनोऽऽ विधि-
न सप्तृच् । तेन न समासः—पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

७८५ । क्त्वा च ॥ २।२।२२ ॥

दी—। तृतीयाप्रभृतौन्वुपपदानि क्तान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वा “अव्ययेऽययाभिधेय—” (३३८१—३।४।१८) इति क्त्वा । ‘तृतीयाप्रभृतौ’ इति किम् ? अस्मि कृत्वा । सप्तृच् कृत्यम् ।

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उप-
देशः—” (3368—3. 4. 47) are optionally compounded with the

corresponding. क्त्वा indeclinable. Thus चक्षे etc.—Aloof. The क्त्वा is by “चक्ष्वे—” (3381—3. 4. 59). समास is not available outside the range द्वितीया प्रथमि । Thus चक्षं क्त्वा etc.—need not be done. The क्त्वा is by “चक्षंसलो—” (3316—3. 4. 11) which precedes “उपदेशः—” (3368—3. 4. 47)

मित— । ‘क्त्वा’ इति क्त्वा-शब्दस्य द्वितीयैकवचनम् । चातु-शब्देन धात्वधिकारीकः प्रत्ययोऽप्योह गच्छति । तेन “चातो चातोः” (२४०—४।४।१४०) इत्याकारलोपे ‘क्त्वा’ इति रूपम् । तथा अग्राभावि “—क्तो क्त्वा” (१२३२—७।१।२०) इति । ‘द्वितीयाप्रथमि’ इति सर्वसंज्ञि । “चक्ष्वेऽग्रथा—” इति द्वितीयाप्रथमिषु सूत्रम् । अतो विकल्पः । अग्रान् विकल्पः । द्वितीयाप्रथमिषु यत्र यत्र क्त्वा विधीयते तत्र तत्र वैकल्पिकः समासः । तिथ्यैक्यत्वा—तिथ्यैक्यत्वा ॥ अलं क्त्वा इत्यादिषु “चक्षंसलोः...” (१२१६—२।४।१८) इति क्त्वा. स च द्वितीयादीनां पूर्ववर्ती विधिः अतो न समासः ॥

७८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलीः संख्याव्याधादेः ॥ ५।४।८६ ॥

दी— । संख्याव्याधादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासात्तः अच् स्वात् । हे अङ्गुली प्रमाणमस्य अङ्गुलं दातु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

The affix अच् is the समासात् of a तत्पुरुष beginning with a numeral or an indeclinable and ending with अङ्गुलि । Thus अङ्गुलम्—measuring two finger-breadths ; निरङ्गुलम्—projecting both ways when grasped with the fingers.

मित— । अच् इत्यनुवर्तते । संख्याव्याधादेस्तत्पुरुषस्य समासवचनः अच् स्वात् अङ्गुलीः परम्. इत्यन्वयः । यथा—संख्याव्याधादेस्तत्पुरुषस्य यो अङ्गुलिशब्द उत्तरपठम् तस्मात् अच् स्वात् समासात्तः । अथ तत्पुरुषस्य इति समासात्कारेण्यथा चर्तौ, द्वितीये चाङ्गुल्येवया उभयत्र अङ्गुलीः इति पश्यती ॥ “हे अङ्गुली प्रमाणमस्य इति प्रमाणे भावश्च प्रत्ययः । तदर्थं ‘हे अङ्गुली’ इत्येतयोः “तद्धितार्थे—” (७९८—२।१।५१) इति तत्पुरुषो विनिसंज्ञकः । अनेन अच्-तद्धिताः “यस्येति च” २२।२

—(४१।१४८) इतीकारलोपे “द्विगोर्नित्यम्” (१८२८—५।२।२७ वा) इति नामनी सुक्ति वङ्गुल भङ् इति स्थितम् । वङ्गुलम् ॥ निगङ्गुलमिति प्रादितत्पुचवे भवि इतीकारलोपे वपम् ॥

७८७। अहः सर्वकदेशसंख्यातपुष्पाश्च रात्रेः ॥५॥४।८७॥

दी—। एभ्यो रात्रेरच् स्यात्, संख्याव्ययादेः । अह-
र्यहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्व-
रात्रः । पूर्व रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुष्परात्रः । द्वयो-
रात्रयोः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः ।

The word रात्रि coming after अहम्, सर्व, and एकदेश, संख्यात, and पुष्प also; in a तत्पुचवे, takes अच् as a समाधान । By ‘also’ संख्या and अन्त्य are included here: अहम् is mentioned for a द्वन्द्व compound with रात्रि ! Thus अहोरात्रः means अहश्च रात्रिश्च with अच् added and इ of रात्रि dropped ; the compound being in the masculine by “रात्रा-
क्रादाः—” (४१४—२.४.२९). सर्वरात्रः has पुंवद्भाव by “पुंवत् कर्मधारय—” (७४६—६.३.४२) etc. द्विरात्रम् is neuter by “संख्यापूर्वे रात्रं क्लीबम्” (४१४, Vartt).

१। नित—। अहम्पदे पूर्वपदे रात्रिपदे चोपरपदे तत्पुचवी न दृश्यते ।
इह च “अहोरात्रे” (२२८८—२।४।२८) इति समाधानो दृश्यते । तदाह अह-
र्यहणं द्वन्द्वार्थमिति । अहश्च रात्रिश्च इति समाहारो “वपरात्रि—” (१७९—८।२.६८
वा) इति वतम् । “इति च” (१६८—६।१।११४) इत्युक्तम् । अचि इतीकारलोपः ।
समाधारस्य एकत्वार्थकत्वम् । “रात्राक्रादाः—” (८२४—२।४।२८) इति पुंल्लम् ॥
सर्वरात्र इति “पूर्वक्रादौकसर्ग—” (७२८—२।१।४२) इति समासः, “पुंवत् कर्म—”
(७४६—६।३।४२) इति “सर्वनामो कर्मसाधे—” (७२८—२।१।४२, वा) इति वा
पुंवत् ॥ द्विरात्रमिति “संख्यापूर्वे रात्रम्—” (८२४, वा) इति क्लीबलम् ॥

७८८। रात्राहः सप्तविंशत्यब्ध ॥५॥४।८८॥

दी—। एतदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्मात् । परमराजः ।
अतिराजी । कृष्णसखः ।

A तत्पुरुष ending in राजन्, चङ्, and सखि takes the समासान affix टच् । Thus परमराजः—a great king. अतिराजी—a woman surpassing the king himself. कृष्णसखः—Krishna's friend.

नित—। 'तत्पुरुषश्च' इत्यनुवर्तते । तत्पुरुषश्च यी राजन्-शब्दः, चङ्-शब्दः, सखिमन्द् ततः समासान् टच् । पञ्चमीसामर्थ्यात् एवामुत्तरपटता गम्यते । तद्वद् 'एतदन्तात् तत्पुरुषात्' इति । परमराज इति टचि "नसहिते" (१७८—१७९/१४४) इति टिलोपः । टचः टिलस्य कर्त्तुं दहयति राजानमतिराजाना इत्यमिति चित्रवाक्येति राजीति—'टिक्टाचल्'—(४७०—४११/१४) इति लोपः ॥

७८८ । चङ्गटस्योरिव ॥६॥१४५॥

दी—। एतयोरिव परतः चङ्गटिलोपः स्वामान्यत्र । उत्तमाहः ।
इ चङ्गनो अतो (१ भूतो) अहीनः प्रातुः । तद्विचार्य दिगुः ।
“तमधीष्टः—” (१७४४—५/११८०) इत्यधिकारे “द्विगोर्वा”
(१६५०—५/११८६) इत्यनुवर्त्तते “रात्रयः संवत्सराश्च” (१७५१—५/११८७) इति खः ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अभित्यक्तामेक
—मद्राणां राज्ञी मद्राणी ॥

The word चङ् drops its टि (चम्) only when ट or ख follows but not with any other affix. Thus चङ्गनः with टः । As an instance of ख we have अहीनः meaning “in progress for two days”—This is a दिगु with a view to attach the तद्धित affix ख । The context is “तमधीष्टः—” (1744—5/180); the rule “द्विगोर्वा” (1750—5/186) attaches itself to the rule “रात्रयः—” (1751—5/187). मद्राणां राज्ञी gives मद्राणी without टच् because the maxim “प्रातिपदिकपक्षे लिङ्गविशिष्टस्यापि चङ्गन्” (748, Mitabhashini) is not universal, and does not affect the समासान section.

मित—। टच् सख टच्। तयोः। इत्यर्थे प्रातिपदिकम्। परसप्तमी। तदाह 'एवशोरिव पथः' इति॥ समासाच्च टच् इति स्मृते टिलोपः। "राजा-
क्रावः—" (८१४—१४।२६) इति पुंसम्॥ अत इति लिपिकरप्रमादकः पाठः।
वेतनेन प्रीत इति अतश्चत्वारिः स च प्रती न सक्तवती। भूत इति पाठः।
भूतः असक्तया व्यासकायाः कालचर्क दाहात्मकः। अथवा अलिखी भूतः इति
कतुरपि अत इत्युच्यते। ततो भूत इति पाठः। इ' अहनी भूत भूतो वा इत्यर्थे
'ख' इति तद्धितः कर्तव्यः। अलिख् कर्तव्ये इ' अहनी ख इति जाते
आद्यलोपि तुः (७२८—२।१।५१)। अहन् ख इति जाते "राजाहः—" (७८८—
५।४।२१) इति टच् प्राठः, समासाच्चलिपिरनित्य इति तु म कृतः। सखटिलोपे दाहनी।
ख-प्रत्ययस्य "समासाः खः" (१७४८—५।१।८५) इत्येव प्रकृतान् उपरिष्ठादनुवृत्तम्।
ततो "विनोर्वा" श्रवणमुपसर्तते। एतेः सङ्गान्तये 'राजाहः' इत्यस्य 'संघतसङ्गान्ता-
विनोर्वा खः' इत्यर्थः सम्भवति। तेन खम् इह खः॥ कथं भद्राणीति? राजन्-
बलविशिष्टकम् राज्ञीक्यादयिभ्यः। ततो भद्राणी-टच् इति स्मृते, "भखाटि—"
(८५६, ३) इति पुं वक्रत्वे सङ्गान्त-टच् अत जाते, टिलोपे, भिन्ना भद्राणीति
जातः। अतस्माच्च—लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
उपचमम्" (७४८, मित—) इत्यस्याः अनिवार्यात् परिभाषे सर्वत्र न उपसर्तते,
समासाच्च लिङ्गविशिष्टस्य उपचमं नास्ति। तेन राज्ञीक्याच्च टच्॥

७८०। अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः॥ ५।४।८८॥

हे—। सर्वविध्याः परस्य अङ्गान्तरस्य अङ्गादेशः स्वात्
समासान्ते परे।

The word अङ्ग coming after a संज्ञा, an पञ्चम्य, an एकदेश
and the words सर्वे and संज्ञात changes into अङ्ग, a समासान्त
following.

मित—। 'तत्पुङ्गवम्' इत्यङ्गान्तोः। तत्र च "राजाहः—" (७८८—

५।४।८१) इति समासान्तरम् भवति । तदाह 'समासानि परे इति । 'एतिम्' इति प्राशुक्ता पराकथने । तानि च "तत्पुरुषस्य—" (७८६—५।४।८६) इत्यतः संज्ञा, अव्ययानि च, "अङ्गः सर्व—" (७८७—५।४।८७) इत्यतः अङ्ग, सर्व, एकदेश, संज्ञासं, पुष्पा इत्यपि । तत्र अङ्गत्वभेदात् परः अङ्गत्वभेदो न भवति प्रत्ययभेदाच्च प्रतिविद्धः अङ्गादेशः (७८४—५।४।८०) । शिष्टानि तु गृह्यन्ते ।

७८१ । अङ्गोऽदन्तात् ॥ दा३।७ ॥

दी— । अदन्तपूर्वपदस्याङ्गेणात् परस्य अङ्गः अङ्गादेशस्य नस्य ङः स्यात् । सर्वाङ्गः । पूर्वाङ्गः । संज्ञापाताङ्गः । इयोरङ्गोर्भवः —"कालाट्ठञ्" (१३८१—४।१।११) । "दिगोलुङ्गनपत्ये" (१०८०—८।१।८८) इति टञ् लुक्—ङङङ्ङः । स्थिथामदन्तत्वात् टाप् अङ्गा । ङङङ्ङम्रियः । अत्यङ्गः ॥

The word अङ्ग, substituted for अङ्ग, changes its न into ङ if the cause for the change (र) is in a पूर्वपद that ends in short ङ । Thus सर्वाङ्गः &c. (790) with a cerebral (791). अङ्ग is compounded with a view to attach the लङ्गित affix टञ् in the sense "तव भवः" by the rule "कालाट्ठञ्" (1381—4. 3. 11). The टञ् disappears by "दिगोलुङ्" (1080—4. 1. 88) and अङ्ग changes to अङ्ग ।

नित— । 'अङ्गः' इति अङ्गत्वभेदस्य य चादेशः अङ्गत्वभेदः, तस्य प्रथमाया एकवचनम् । अङ्गत्वभेदो म्रियमा सौम्यः । अङ्गत्वभेदस्य इत्यर्थः । "रवाभ्याम्—" (२९५—८।३।१) इत्यतः 'रवाभ्यां नो ङः' इत्यनुवर्तते । "पूर्वपदात्—" (८५७—८।३।१) इत्यतः 'पूर्वपदात्' इति च । "अट्ठञ्—" (१८७—८।३।२) इत्ययमिति । तदीकोऽन्वयः—अदन्तात् पूर्वपदात् रवाभ्यां परस्य अङ्गत्वभेदस्य नो ङः अङ्गादिभ्यवायेऽपि । एतदेवाह अदन्तपूर्वेति । अङ्गादिभ्यमित्येकवचनारम्भावादाह रिकादिति । 'ङङङ्ङः' इति लङ्गिते कर्तव्ये दिगुः । इयोरङ्गोर्भव इति भवार्थे टञ् । इयोः अङ्गोः टञ् इति

चित्—पूर्वयोर्दिगौ हि चङ्—उच् उक् इति जातेः संस्काराः परम् चङादिभि हाङ् उक् इति । ‘‘दिगोर्बुक्—’’ (१०८०—४।१।८८) इति उक्बुकि हाङ् । ‘हाङ्’ इति त्रयोऽङ्गोभेदा । इह चङाः स्यान्निहारिण उक् उत्तरं विहितो ङीप प्रातः, स तु ‘‘अपरिमाण—’’ (४८८—४।१।२२) इति निविध्यते, तेन टावेव ॥ हाङ्प्रिय इति उत्तरपदे द्विगुः । इह चङनी द्विगे वङ् इति विवदः ॥ अति-मतमङ्गः चङङ्गः ॥ नन्विह सूत्रे ‘चङ्’ इत्यङ्गन्यादात् बही इति व्याख्यानं को ह्येव ? उच्यते—तत्रा सति ‘दीर्घाङ्गो शरत्’ इत्यत्र चङं प्रसज्यते, भाष्ये ॥ इत्यः पाठः । अतएवेह ‘चङारान्ताङ्गुम्यादात् प्रथमा परिवर्त्तयते इत्युत्तरं नञ्प्रति रूपविध्यति च ॥

७८२ । चुम्नादिषु च ॥ पा०।३८ ॥

दी—। एषु चङं न स्यात् । दीर्घाङ्गो प्राहट् । एवञ्च एतदर्थम् ‘अङ्गु’ इत्यदन्तानुकरणे ङीपो न वार्त्तयः ‘‘प्रातिपदिकान्त—’’ (१०५५—८।४।११) इति चत्ववारण्याय चुम्नादिषु पाठस्य आवश्यकत्वात् । ‘अदन्तात्’ इति तत्परत्वात्—परागतमङ्गः पराङ्गः ॥

Words listed with चुम्ना leading do not change their न into च । Thus दीर्घाङ्गो is deemed ॥ be of the चुम्नादि class and read with a dental न । If so, it is unnecessary to explain चङ्गः in the previous rule as the प्रथमा of चङ्ग with च final to defend the dental here. It cannot be said that by so doing the necessity of classing दीर्घाङ्गो with चुम्ना is avoided ; for, the rule ‘‘प्रातिपदिकान्त—’’ (1055—8. 4. 11) still operates and makes च optional in दीर्घाङ्गु । If, however, listed with चुम्ना, this rule too is barred. पराङ्गु with dental is with परा preceding, hence, the पूर्वपदोच्चारणं is barred ; we do not get च ।

नित—। ‘चुम्ना’ इत्यङ्गनादिषु चङ्गु इति चङ्गुम्यादात् प्रथमा परिवर्त्तयते इत्युत्तरं नञ्प्रति रूपविध्यति च ॥

‘अस्मिन्प्रयोजनं दीर्घाङ्गीरुद्दि’ अत्यन्तविधः । अतः पूर्वसुखस्यास्यानि अङ्गम् इत्य-
कारालोत् प्रथमेति, तदर्थं नाशम् । तेन “अङ्गी—” (७८१) इति सूत्रं
‘नाशते’ सत्यं किन्तु “प्रातिपदिकान्तशुभ्रविभक्तिषु च” (१०३५) इत्यस्य तु न
‘विभक्तिः’ । तथा च दीर्घाङ्गीरुद्दिमिति विषये दीर्घाङ्गं कौप् इति स्थिते
अकारलोपे दीर्घाङ्गीरुद्दि रूपम् । तत्र नकारो दीर्घाङ्गं इति प्रातिपदिकस्य
अने स्थित इति सूत्रस्य प्राप्तिः । अथा च शुभ्रादिषुपाठेनैव निवर्त्यते न
‘मुनिरङ्गमयदस्य’ प्रथमात्तात्प्रास्यानेन । तस्यास्य तत्त्वविधं व्याख्यानम् अङ्गमयदस्य
‘यद्वा’ रूपमिच्छेवास्तु ।

७६६ । न संख्यादेः समाहारः ॥ ५४८८ ॥

टी— । समाहारं वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् ।
‘संख्यादेः’ इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गीः समाहारो द्वाहः । अत्रहः ।

The substitute अङ्ग is not available in a तत्सुख in the
sense of समाहार with a numeral leading. The qualification
“with a numeral leading” (संख्यादेः) is added merely for
a clear statement. Thus द्वाहः means a समाहारः of two days
अङ्गम् disappears as before.

नित— । ‘अङ्गीरुद्दि’ इत्यस्मिन् । संख्याव्यादेः सर्वत्रदेवसंख्याताह अङ्गादेन
उक्तः । एतु संख्यादेरेव समाहारः स्यादिति नाशम् । तत् “न समाहारः” इत्या-
वति उक्तं ‘न संख्यादेः’ इत्येतदप्रादायाति स्पष्टोक्तिं नापेक्षते । तत्रापि स्पष्टार्थ-
मिह संख्यादेरित्युक्तम् । इत्यादिषु टण्टिषोपादि प्राप्तिम् ।

७८४ । उत्तमैकाभ्याम् ॥ ५४८९ ॥

टी । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः अन्वयार्थः पुष्पशब्द-
माह । “पुष्पैकाभ्याम्” इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुष्पाङ्गम् ।
सुदिनाङ्गम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाचो । एकाहः । उत्तमशब्द-
मुपास्तस्यापि संश्लेषार्थमित्येके । संख्याताहः ।

चक्षुः is not substituted after एकः and the last word above. उत्तम means 'last' and therefore refers to पुष्प in the above list. The rule is better worded with पुष्पकौश्याम् । Thus पुष्पाङ्गम् &c. सुदिन means 'fair' 'auspicious'. Some say उत्तम here is deliberately used to include the last but one also. Thus सखायाङ्गः ।

नित— । 'चक्षुःसर्वः' स्वस्ति, नेति चागुचते । उत्तम ऊर्ध्वतमः अन्त्य इत्यर्थः । "चक्षुःसर्वः" (७८७—११४ ८०) इति सूत्रे अन्त्यः । तदुच्यते 'पुष्पकौश्याङ्ग' इति । 'पुष्पकौश्याम्' इत्युक्तौ स्पष्टतरं स्यात् । पुष्पाङ्गसुदिनादयोः "पुष्पाङ्गसुदिनाभ्याम्—" (८२१—११४१७, वा) इति छौदलम् ॥ उपनतम् अन्त्यम् अपान्तम् अन्त्यात् पूर्वम्, संख्यातृभ्यङ् इति श्रियः । अत्र पक्षे अहचिञ्चापनाय नाङ् 'इत्यङ्' इति ॥

७८५ । अश्वसंघायासुरसः ॥ ५४८३ ॥

टी— । टच् स्यात् । अश्वानासुर इव अश्वोरसम्, सुखगोष्ठ्य इत्यर्थः ।

After टच् final in a तत्पुङ्गव, टच् is added as a समासात् if टच् means 'best'. Thus अश्वोरसम्—like the chest among horses i.e. the best horse.

नित— । 'तत्पुङ्गवस्य' इत्येव । 'अव' प्रथमम् । आश्वया चर्चः । तत्पुङ्गवस्य च उरस्यर्थः अन्त्यावयवः अश्वसंघाया प्रथमार्थे वर्धते तस्मात् टच् स्यात् समासात् । इत्यर्थः । यदा च उरस्यर्थे उपमानं तद्विषय प्रथमावयवता । तदाह 'उर इव' इति । अहं तु यथा उरः प्रथमं तथावयवत्वम् । उर इव उर इति लक्षणा प्रथममिति ध्वनितम् । निर्धारयामि नाभिः, अश्वानामिति श्रियं वही । नाभिश्च 'अश्वसंघाया' इति उपमानं कथं । अश्वः अश्वः अश्वः प्रथममित्यर्थः ॥

७८६ । अनोऽस्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ५।४।८४ ॥

दी— । टच् स्याज्जातौ संज्ञायाश्च । उपाससम् । अस्तुताश्मः ।
कालायसम् । मण्डूकसरसम् । इति जातिः ॥ महानसम् ।
पिच्छाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसम् । इति संज्ञा ॥

In a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्ता after अनस्, अयस्, अयस्
and सरस् to signify a class or a proper name. Thus, as class
names, उपा &c.—a kind of cart, अस्तु &c. a kind of stone, काल
&c.—a kind of iron, मण्डूक etc.—a frog-pond ; instances of
proper names are महा etc.

नित— । अनः क्लीबे शकटम् । अस्मा पुंसि प्रसारः । अयः क्लीबे लौहम् ।
अनसादीनां वचः । पञ्चम्ये वही सौमि । अनः प्रथमिभक्तान्पुरुषात्तावयवैव्यटच्
स्यात् समासात्तो जातौ संज्ञायाश्च विषये ॥ समासान्ताः कार्यिकाः प्रत्यया इति प्रकृति-
वक्षिण्वचनानि । “परवक्षिण्वम्—” (८६२—२।४।२६) इति, अस्तुताश्मः पिच्छाश्म
इति पुंसि, क्लीबे चैतराणि ॥

७८७ । ग्रामकौटाभ्याश्च तच्छः ॥ ५।४।८५ ॥

दी— । ग्रामस्य तच्छा ग्रामतच्छः । सुसधारश्च इत्यर्थः ।
कुट्यां भवः कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तच्छा च कौटतच्छः ।

The word तच्छन्, a carpenter, coming after ग्राम or कौट in a
तत्पुरुष will have the समासान्ता affix टच् added after it. Thus ग्राम
etc.—a village carpenter working in the house of any one in the
village that might require his services ; कौट etc. a carpenter
working at his own shop.

नित— । तच्छा सुसधारः । तत्पुरुषे ॥ ग्रामस्य वक्ष्यतां संस्कारश्च इत्यर्थः ।
अयमेव कुट्यादि भवः कर्मकारः । कुटी पञ्चमाना । तत्रैव कर्मकारः स्वतन्त्रः
इत्यर्थः । अभयस्य टचि द्वितीयः ॥

७८८ । अतीः शुनः ॥ ५१४।८६ ॥

दी— । अतिशो वराहः । अतिशो सेवा ।

The word अन् coming after अति in a तत्पुरुष takes टच् as समासान् । Thus अतिशः etc.—the boar is faster than the hound ; अतिशो etc.—service beyond that of the dog even, i. e., meaner than or surpassing that of the dog even.

वित्त— । 'अतीः' इति पक्षमी । 'शुनः' इति पक्षमी वा बह्वी या । पक्षमी-पक्षे—तत्पुरुषे अतिशब्दात् परी यः अनुशब्दः समासकरमावयकः ततः परं टच् स्यात् समासान् इत्यर्थः । बह्वीपक्षे—तस्य अती टच् स्यात् समासान् इत्यर्थः । आत्मनसि-मानो वेत्येव अतिशः । टचि टित्तिपः ॥ टचटित्त्वरूपफलं दर्शयति—आत्मनसिमान्ना, सर्वप्रपञ्चेन ज्ञाता इत्यर्थः, अतिशो सेवा । "टिट्ठावच्—" (४७०—५११।१५) इति लोप् । गनिमस्य आत्मनसिमान्ना लोपतया अतिशो अतिशो वा सेवा इत्याह ।

७८९ । उपमानादप्राणिषु ॥ ५१४।८७ ॥

दी— । अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनश्च स्यात् । आकार्यः श्वेव आकार्यश्च । 'अप्राणिषु' किम् ? वाग्वरः श्वेव आनरश्च ॥

टच् comes after अन् which is intended as a standard of comparison and is final in a तत्पुरुष, the reference being to something inanimate, i. e., if something inanimate is compared to अन् । Thus आकार्यः meaning an wooden आकार्य resembling a dog in shape. Why say अप्राणिषु ? Witness वाग्वरः without टच्, the sense being—a monkey, which is not अप्राणिम्, resembling a dog.

वित्त— । तत्पुरुषोत्तरपदान् उपमानवाचकान् अनुशब्दात् टच् स्यात् समासान् अप्राणिषु विषये अप्राणी जेदुपमेयः पूर्वपक्षम् इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुली धान्वादिकर्षकः काष्ठविशेष आकार्यः येन आत्मने श्वोपकार्यं धान्वादिकं प्राञ्जने आकार्यं विचिष्यते आत्मपाशवे च सचिष्यते सः ॥ उपमानादिव । कृष्णं वा कृष्णं वा इति न टच् ॥

८०० । उत्तररजगपूर्वाच्च सकथ्यः ॥ ५।४।८६ ॥

दो—। चादुपमानात् । उत्तरसकथ्यम् । मृगसकथ्यम् । पूर्वसकथ्यम् । फलकमिव सकथि फलकसकथ्यम् ॥

उच् comes after सकथि in a तत्पुरुष if preceded by उत्तर, मृग and पूर्व । The च in the rule gives उच् also when an उपमान- precedes. Thus उत्तर etc.—The lower part of the thigh etc. Also फलक etc.—thigh flat like a plank.

मिति—। उत्तरश्च मृगश्च पूर्वश्च उत्तररजगपूर्वम् । एकवद्भावेः । एषां, शब्दानाम् अन्तर्गते पूर्वपदे परपदं यः सम्प्रतिशब्दः तद्वन्तात् तत्पुरुषान् उच् स्वात् समासाच्चः । शकारात् उपमानपूर्वपदेऽपि सकथिशब्दादुच् भवति । उत्तरं सकथ्यः, पूर्वं सकथ्यः इत्येकदेशिसमासः । मृगस्य सकथि इति, यन्मोक्षनः । फलकसकथमिति मयूरभ्यंसकादि इति गणेशः । यथा—फलकमिव फलकम् । तच्च तत् सकथि च इति विशेषणसमासः । सर्वत्र टचि द्विवोपः ॥

८०१ । नावो द्विगोः ॥ ५।४।८८ ॥

दो—। नौशब्दाभ्यामिद्विगोष्ठच् स्वात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतौ द्विनावरूढ्यः । “द्विगोर्लुगनपत्य” (१०८८—४।१।८८) इत्यत्र ‘अचि’ इत्यस्त्रापकर्षणात् हस्तादेः न लुक् । पञ्चनावप्रियः । दिनावम् । द्विनावम् ॥ ‘तद्धितलुकि’ इति किम् ? पञ्चभिर्नौभिः श्रौतः पञ्चनौः ॥

A तत्पुरुष, of the द्विगु variety with नौ final, takes उच्, but not if some तद्धित affix has disappeared. Thus द्विनावरूढ्यः proceeding or resulting from two boats—a तद्धितार्थद्विगु with उच् after नौ because the तद्धित affix इय in the sense नत आगत does not disappear. The reason for the retention of the affix is that, in the rule “द्विगोर्लुक्—” (1080—4.1.86), अचि is incorporated from the next rule (“नौशेषवचि”); hence an affix with a consonant

leading, such as इक is not elided. Similarly पञ्चवारु etc. is not
उत्तरपदसिद्धि with no दक्षिण elided because none added. दिनावक etc.
are instances of समाहारसिद्धि । Why say 'सद्वितसुक्ति' ? Witness
पञ्चवीः—bought in exchange for five boats—without a टच्
because the affix टक् has disappeared from it.

मिति—। "नोरतद्वितसुक्ति" (७२८—५।४।८२) इत्यतः 'सद्वितसुक्ति' इति मण्डूक-
ब्रुवा चतुर्वर्ते । तदाह न ॥ सद्वितसुक्ति इति ॥ दाम्ना नीम्यान् चागंतं त्वर्थं "वितु-
कमुत्थंभोऽन्वतरत्ता इत्यः" (१४६१—४।४।८२) इति इत्यप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्य विधये
"सद्वितार्थ" (७२८—५।४।८२) इति समासः, टच्—दिनावक्यः । चेन्न 'चमपत्नी' इति
श्रीपामने कारकमाह 'अपि इत्यपवर्णवात्' इति । 'अपवर्णस्य' "गीतोऽनुवाचि"
(१०८२—४।४।८३) इत्यतः । पञ्च नावः मिया पञ्च इति बहुव्रीहौ पूर्वयोर्विभुः, टच्—
पञ्चमवर्णस्य । 'अयोर्नावी' 'समाहार' इति द्विभुः, टच्—दिनावम् । "सप्तपुंसकम्"
(८२१—२।४।१७) इति स्त्रीवत्त्वम् । ननु टचि कृते 'चकाराणांवात्' 'चकाराणांवात्-
पदी'—(८२१, वा) इति स्त्रियां लोपसु । तस्मात् चकारोऽस्य 'सप्तपुंसकानामप्यनो
न तु सप्तपुंसकानामप्यनः । एवं स्तिनामन् । पञ्चवीः इत्यस्य 'तेन' 'लोपम्' ? (१०८२—
५।४।८३) इत्यतः 'चार्दीक्यो' (१६८१—५।४।८६) इति टचि । तस्यैव
'सद्वितार्थ' इति समासः । "अथर्वपूर्वदिनोः" (१६८२—५।४।८८) इति
टची शुक् । तेन न टच् ॥

८०२ । अर्धाक्ष ॥ ५।४।१०० ॥

दी—। अर्धनावष्टयं स्वात् । नावः अर्धम् अर्धनावम् ।
स्त्रीवत्त्वं लोकात् ॥

नौ final in a यत्पुङ्गव takes टच् if नौ leads. Thus अर्धनावम्
meaning 'half the boat'. Feminine was expected, but we have
neuter through usage.

मिति—। 'नावः' इत्यनुवर्ते । नीम्याणां चाम्नाणां यत्पुङ्गवसिद्धयः ।

यत एकदेशिसमासमुदाहरति । “परवर्जित—” (८१२—१।४।१६) इति श्रुत्यै
भाते “विश्वसगिण्य” कोणाश्रयत्वात्किञ्चल” इति भाष्यरीत्या क्लीबत्वम् ॥

८८१ । खार्याः प्राचाम् ॥ ५।४।१०१ ॥

दो— । दिगोरर्थाच्च खार्याः टच् वा स्यात् । दिखारम्—
दिखारि । अर्धखारम्—अर्धखारो ॥

खारी final in a द्विगु or after अर्ध in a तत्पुरुष, takes टच् according
to the older grammarians, i.e., the टच् is optional. Thus
दिखारम्—two खारी measures—with टच् added, दिखारि without टच् ।
Similarly अर्ध etc. the neuter here being through usage.

वित्त— । ‘दिगोः’ इति ‘अर्धांश्च’ इत्ययमुपसर्गः । खारीमप्यात्मात् दिगोः
खारीमप्यात्मात् अर्धपूर्वपदात् तत्पुरुषाच्च इत्यर्थः । ‘प्राचाम्’ इति विकल्पबोधकम् ।
एकं प्राचीनाग्रामस्य अर्धांचीनाग्राममिति विलक्षणः । तदाह ‘टच् वा’ इति । दिखार-
मिति समादारे टचि नपुंसकम् । टजभावे नपुंसककृत्वे दिखारि ॥ अर्धखारमिति
अभिगुत्यात् परवर्जितत्वात् श्रौते भाते क्लीबत्वं लोकात् । ‘अर्धखारि’ इति टजभावे
नपुंसककृत्त्वः, न तु लपसर्जनकृत्त्वः, “एकविभक्तौ—” (७११, वा) इति लपसर्जन-
संज्ञाया एव अभ्यावात् ॥

८०४ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ ५।३।१०२ ॥

दो— । टच् वा स्यात् दिगी । द्व्यञ्जलम्—द्व्यञ्जलि ।
‘अतद्वितलुकि’ इत्येव हाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीडौ द्व्यञ्जलिः ।

अञ्जलि final in a द्विगु with द्वि or त्रि leading takes टच् optionally.
Thus द्व्यञ्जलम् etc.—two handfuls. The restriction अतद्वितलुकि
persists. Thus द्व्यञ्जलिः without टच्, in the sense ‘bought with
two handfuls of grain’, the affix टच् having disappeared from
it by “अप्यर्थ—” (1628—5. 1. 28)

नित—। 'अधाम्' इत्यनुवर्तते 'द्विगोः' इति च । द्विगोः द्विविधस्तुतरे यः-
अधलिख्यः ततः अनासान्ठच् वा स्यादित्यर्थः । आध्यात्मलिखिणां श्रौत इत्यन्तः-
अधलिख्यस्य लघ्वचया अधलिख्यमिति गृह्ये वर्तते । तेनायं परिमाद्यवाचो आधलि-
ख्यः । ततश्च "आर्हात्—" (१६८१—५।१।१६) इति ठक् अत्रात् "मात्वतेष्टच्"
(१६८०—५।१।१८) इति ङच् । तस्य "अध्वक्—" (१५८९+५।१।१८) इति
सुच्, तेन च न टच्—वाच्यः ।

८०५ । ब्रह्मणो जानपदाश्च ग्रायाम् ॥ ५।१।१०४ ॥

दी—। ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषात् टच् स्वात् समासेन
जानपदत्वमाश्रयायति चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

A तत्पुरुष-ending in ब्रह्मन्-takes टच् if the compound implies
that the ब्रह्मन् is a provincial. Thus सुराष्ट्रब्रह्मः—A provincial
Brahmana coming from Surashtra.

नित—। ब्रह्मा ऋषयः । जानपदे सवः जानपदः । तस्य चास्या कचनम् ।
तस्या षोडशावाम् । यो हि जनपदः सञ्जातः तावा निर्दिष्टः तत्र भवत्ये वेदनायकः, किन्तु
जानपदेऽयं ब्राह्मण इतिमात्रं वेदवस्तुमिष्यते तदैव टच् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा इति अर्थकचनं
सुराष्ट्रब्रह्म इति विवक्षितं सन्नीतत्पुरुष इह दुर्लभम् । सुराष्ट्रब्रह्म इति न हि
सौराष्ट्रतमाश्रयातुमिष्यते किन्तु जानपदत्वम् । एवं गारुडब्रह्म इत्यादयोऽपि ।
'जानपदश्च ग्राया' किम् ? पाटलिपुत्रस्य ब्रह्मा पाटलिपुत्रब्रह्मा । पाटलिपुत्रमिति नगरं
न वर्जयन् । द्विगोः ऋषेः द्विगोः द्विगोः नगरः ।

८०६ । कुमहन्न्यामन्यतरस्याम् ॥ ५।१।१०५ ॥

दी—। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्वात् तत्पुरुषे । कुतश्चितोः
ब्रह्मा कुमहन्न्यामन्यतरस्याम् ।

ब्रह्मन् final in ४ तत्पुरुष optionally takes टच् if coming after कु-
or मन् । Thus कुमहन्न्यामन्यतरस्याम्—A wicked-Brahmana. For मन्-

compounding in the sense महान् ब्रह्मा—a great Brahmana—we look forward.

मित—। 'ब्रह्मणः' इति वर्तते । ब्रह्मन्ब्रह्मेण कुम्भस्य "कुम्भसि—" (७६१—२।२।१८) इति समासः । महत्ब्रह्मस्य तु "विजेतव्यं विजिष्येच—" (७६६—२।२।३७) इति । महान् ब्रह्मा इति विग्रहे—

८०७ । आत्महतः समानाधिकरण्यजातीययोः ॥६॥३॥४६॥

दी—। महत् आकारः अन्तादेशः स्यात् समानाधिकरण्ये उत्तरपदे जातीये च परि । महाब्रह्मः—महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः ॥ समानाधिकरण्ये किम् ? महत्तः सेवा महत्सेवा ।

महत् will have its final letter changed into आ, i. e., महत् will become महा, if a collocative (समानाधिकरण्य) or the affix जातीयर् follows. Thus महाब्रह्मः or महाब्रह्मा—a great Brahmana, or the image of ब्रह्मन् in a स्तम्भात् । Similarly महादेवः &c. Why say समानाधिकरण्ये ? Witness महत्सेवा—the service of the great—with महत् unchanged.

मित—। 'जातीय' इति जातीयर् प्रथमो गृह्यते । "प्रकारवचने जातीयर्—" (२०२४—१।२।६८) । "बहुगुत्तरपदे—" (२३८—६।१।१) इत्यतः 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । तत्र 'समानाधिकरण्य' इत्यनेनैव सम्बध्यते न 'जातीय' इत्यनेन, असम्बधत् । तदाह 'समानाधिकरण्ये उत्तरपदे' इति ॥ महाब्रह्म इति "अशानाधिकृतो ब्रह्मा इति वा चर्यः । तत्रापि सूरित्वयसत्तायाः तत्रैव प्रसिद्धत्वात्" इति नाभिः ॥

दी—। लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः "समहत्—" (७४०—२।१।६१) इति समासो ग्रहीष्यते इति चेत् 'महाबाहुः' न स्यात् । तस्मात् "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य" इति परिभाषा नेह प्रवर्तते, समानाधिकरण्यग्रहणसामर्थ्यात् ।

The maxim “लक्षणप्रतिपदीकयोः—” here apparently requires that, when speaking of the समास of मङ्गत्, only *Samāsa* enunciated by specifically mentioning (प्रतिपदीक) the word मङ्गत् are to be understood, and not such *Samāsa*s as are, in the ordinary course of the operation of a rule, available for मङ्गत् also (लाक्षणिक) without specific mention of मङ्गत् । In that case the समास of मङ्गत् here is to be that enunciated in “सङ्गङ्गत्—” (740—2.1.61), But then समानाधिकरण, in the rule here, becomes superfluous ; for, the rule “सङ्गङ्गत्—” is already enunciated as a समानाधिकरण समास । Consequently we must assume that the maxim “लक्षणप्रतिपदीकयोः—” does not apply to the present base. In other words, मङ्गत् here covers both kinds of cases, लाक्षणिक as well as प्रतिपदीक । Hence मङ्गान् बाङ्गुरस्य is also subject to this rule and gives मङ्गाबाङ्गुः । Had the maxim been allowed scope here also, the बहुव्रीहि form would have been मङ्गबाङ्गुः ।

मिह— । इह प्राप्तिर्हि भिदा । एका सुप्रोक्तसामान्यसचचोत् प्राप्तिः, या प्रकृते च चमकते भवति । तत्र यथा—सङ्गङ्गत्स्य समासप्रसङ्गे “बङ्गी” (७०२—२।१।८) भेति मङ्गत्, सेवा सङ्गत्सेवा इत्यत्र प्राप्तिरिति, परं इत्यत्र बाङ्गा इत्यत्राङ्गा इत्यादिवपि । इयं नाम “लाक्षणिकी” प्राप्तिः । द्वितीया तु प्राप्तिः प्रकृते एव वर्तते नात्यत्र । तद् यथा—“सङ्गे ननु सङ्गम्” (७१२—२।१।२) इति चर्चपदभुक्ता विहितत्वात् तत्रैव प्राप्नोति नात्यत्र । इत्यत्र ‘प्रतिपदीक’ प्राप्तिः । यथाय यी सङ्गङ्गत् पूर्वपदे लभ्यते सः लाक्षणिको च प्रतिपदीको नोक्तः बहु प्रतिपदीक एव । “लक्षणप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकस्य” इति परिभाषया उभयसम्बन्धे प्रतिपदीका प्राप्तिरिति न लाक्षणिकी । तथा यदि सङ्गः सेवा सङ्गत्सेवा इत्यप्रसङ्गे एव भवत्यस्य, असत्यपि ‘समानाधिकरणप्रसङ्गे’ लाक्षणिकत्वादेव चात्यन्तमेव भविष्यति । किञ्च मङ्गान् बाङ्गुरस्य मङ्गाबाङ्गुरिति लाक्षणिकं बहुव्रीहि, सत्यपि इह समानाधिकरण-

गृह्ये, चात्वं न सिध्यति । अत्र समाधिमाह 'साम्प्रतिपदः—' इति परिभाषा नैव प्रवर्तते इति । आत्मविधिरिव आत्मविधिः प्रतिपदोक्तिं च समासे गुणां प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत एवमिति चेत् 'समानाधिकरणवद्वैद्यामर्थोत्' । अथमाह—प्रतिपदोक्ति एव तदस्य प्रकृतिः स्यात् "साम्प्रतिपदः—" (७४०) इति समास एव सूचितः । न च समानाधिकरण्ये एव सिद्धितः । तदिह पुनः 'समानाधिकरणवद्वैद्य' न स्यात् ॥

दो— । 'आत्' इति योगविभागादात्वम्, "प्राज्ञिकादशब्दः"—
(१८८५—५।३।४८) इति निर्देशाद्धा—एकादश ।

If आत् be separated (योगविभाग) from the rule "आत्महतः—"
it will stand by itself as a rule meaning—"आ of the पूर्वपद may
be allowed in a compound." This defends आ of एका in
एकादश । Or we may defend this from निपातन in the rule
'प्राज्ञिका—' (1995—5.3.49).

मित्र— । उत्तरमुक्तविषयकमेतत् त्रिपिस्वरप्रमादादिहोपपन्नविभाषाति । ननु
यदि द्वाष्टनीरेव आत्वं कथमेकादश इति ? उच्यते—"आत्महतः—" इत्यत्र 'आत्'
इति योगविभागः कर्तव्यः । अथवा भाष्ये योगविभागो न दृश्यते इति चेदश्विः
"प्राज्ञिकादशब्दः—" इति निपातनादात्मनोक्तिः ॥ जातीयरसुदाहरति—

दो— । मङ्गलीशब्दस्य 'पुंवत् कर्मधारय—" (६४६—
६।३।४२) इति पुंवदभावे कृते आत्वम् । मङ्गाजातीयौ ।

Attaching जातीयर् to मङ्गली by the rule "प्रकारवचने—" (2024—
5.3.69). in the sense मङ्गलाः प्रकार इव प्रकारो यस्याः we get मङ्गल्
through पुंवद्भाव by 'पुंवत्—(746) ; and the मङ्गल् becomes मङ्गा
yielding मङ्गाजातीयौ ।

मित्र—मङ्गलाः प्रकार इव प्रकारो यस्याः इत्यर्थे मङ्गलीशब्दः प्रकारवत्या
वर्तते । ततः "प्रकारवचने जातीयर्" (१०२४—५।३।६८) इति ख्याये

आतोयर् प्रत्ययः । प्रत्ययस्य उत्तरपदत्वाभावात् पुंवत्वचनम् ॥ 'महती आतोयर्' इति । स्मृतौ पुंवदभावः तत आत्मन् । इह 'प्रातिपदिकयङ्गि लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भाष्ये स्थितम् । तेन पुंवदभावे व्युत्क्रान्त्य महतीमण्डस्यैव न आत्मन् ॥ प्रत्ययानामप्यसौ परिभाषायां आतोयरप्रत्यये न दोषः । तत्र हि "ससिद्धादिभू—" (८२६—६।३।१५) इति पुंवदभावः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुनः "आत्मन् इतः—" इति आत्मन् प्राप्तोति । परत्वात् आत्मन् पुंवदभावस्य बाधः स्यात् । "पुंवत् कर्मधारय—" इति पुनर्जातोयरो यङ्गात् स बाधो निवर्तते । तेन प्रथमं पुंवत्पदाच्च "आत्मन् इतः—" इत्यात्मन् । "सङ्कटतो विप्रतिषेधे यद्वाचितं तद्वाचितमेव" इति नेह प्रवर्तते । गतिरेव न स्यात् कुतो विप्रतिषेधो नाभा वा ? तदाह पुंवदभावो कुतो आत्मन् इति ॥

दो— । "महादात्वे घासकरविशिष्टे पूसंख्यानं पुंवदभावश्च" (वार्तिकः) । असमानाधिकारणार्थमिदम् । महती महत्वा वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ।

"The substitution of आ in महत् has to be enjoined when घास कर or विशिष्ट is the उत्तरपद, also there is पुंवदभावः" । This is for cases where there is no collocation. Thus महाघासः in the sense—grass for the great. Similarly महाकरः meaning—the hand of the mighty, &c.

मित— । महाविशिष्टयङ्गं महत्वा विशिष्ट इति द्वितीयात्मनः विग्रहः ।

दो— । "अष्टनः कपासे हविषि" (वार्तिकः) । अष्टाकपालः ।

"अष्टन् takes the substitute आ when कपाल is the उत्तरपद and the reference is to sacrificial offerings." Thus अष्टाकपालः—an offering cooked in eight pans.

मित— । कपासे उत्तरपदे अष्टनः आत् स्यात् इत्थि दुष्यते संभासेन । अष्टसु कपासेषु संकृतः इत्थि कर्षणे विद्युः । ततो "विनीर्षु क—" (१०८०—३।१।८८) इत्यथो ध्रुक् । एतदपि उत्तरपदसंज्ञार्थकम् ।

दो—। “गवि च युक्ते” (वार्त्तिक)। गीशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्वं स्यात्। अष्टागवं शकटम्। “अच् प्रत्यन्वय—” (१४३—६।३।७५) इत्यत्र ‘अच्’ इति योगविभागात् बहुव्रीह्यापि अच् ॥ अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम्। तदयुक्तत्वात् शकटमष्टागवमिति वा ॥

“अष्टन् becomes अष्टा when गो is the उत्तरपद and the sense ‘yoked’ is implied.” Thus अष्टा t.e.—A cart with eight oxen yoked on to it. Here we have a बहुव्रीहि in the sense अष्टौ गावः अपिन्। अच् comes in as a समासान् by योगविभाग in the rule “अच् प्रति—” (943). Or, first derive अष्टगवन् by समाहार in the sense ‘a batch of eight oxen.’ Next transfer this epithet to the cart from the fact that this batch is yoked to it, and change अष्ट into अष्टा by this Varttika.

नित—। अस्यापि उत्तरपदे एव प्रसक्तः। ‘उत्तरपदे’ इत्यभिहित्यते, तदाह ‘गीशब्दे परे’ इति ॥ इह प्रकरणे विविध कश्चित् समासो नाधिकृतः, तत् तुल्या एव प्रातिपदेषा तत्पुरुषे तथा बहुव्रीह्यादिषु च। किञ्च समासालोऽपि यथा तत्पुरुषे ऽन्त् तथा बहुव्रीहौ अच् सुलभ एव। अष्टौ गावः अपिन् युक्ता इत्यर्थे बहुव्रीहौ अपि समासान्ते अष्टागवं शकटम् ॥ योगविभागोऽयं वृत्तावृत्तौ भाष्ये तु न दृश्यते इति व्याख्यानान्तरमाह ‘समाहारः’ इति। ‘अष्टगवम्’ इति द्विगुः। लचचया यत् अष्टगवयुक्तं तत् यदा लभ्यते तदा अनेन वार्त्तिकेन अष्टन आत्वे अष्टागवमिति ॥

८०८। इष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशोऽशोः ॥६।३।४७॥

दो—। आत् स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश, द्वाधिका दश इति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। ‘अबहुव्रीह्यशोऽशोः’ किम्? द्विगुः। द्वाशीतिः ॥

हि and अष्टन् take the substitute आ if a numeral is the उत्तरपद but not in a बहुव्रीहि or if अलोति follows. Thus द्वादश meaning—

'two and ten' or 'ten increased by two.' Similarly द्वाविंशति etc. Why say 'अवङ्'—? Witness द्विधा without the transformation द्वा, because the compound is a बहुव्रीहिः । Similarly त्रयोतिः does not change द्वि into त्रि ।

नित— । द्विष्यत्स अष्टन् यद्वत्स च चात् स्वात् संख्याबद्धे उत्तरपदे न तु बहुव्रीहौ न वा प्रसीतो उत्तरपदे इत्यर्थः । द्वौ च दस च इति समाहारः । द्वाविंशति इति शाकपाणिनादिः । द्वाविंशतिः इत्यपि समाहारः । स्त्रीलं स्त्रीकात् । प्रथमस्य त्रयि ॥ द्वौ वा त्रयो वा इति विग्रहे "संख्यायाव्यम्—" (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । तत आत्वप्रतिषेधे "बहुव्रीहौ संख्ये—" (८५१—५।४।७३) इति उपि च द्विधाः ॥ एतद्वन्तरं पूर्वैस्तत्त्वम् "आदिति योगविभाषात्—" इत्यादि, "अष्टमः कपाले—" इत्यादि च याव्यम् ॥

दी— । "प्राक् यताक्षतव्यम्" (वार्तिक) । नैह—द्विशतम् । द्विसहस्रम् ॥

"It should be noted that the उत्तरपद must be below a hundred." Thus द्विशतम् etc. do not change.

नित— । यतात् प्राक् या संख्या तस्यामेवोत्तरपदे द्वैष्टमोः प्रादुक्तमात्रं वक्ष्य-
मित्यर्थः । तेष यतौ उत्तरपदे न—द्विशतम् । द्वौ यतौ इति विग्रहः । एवं
विशदयाम् ॥

८०८ । त्रैशतयः ३।३।४८ ।

दी— । त्रिष्यत्स त्रयसं स्वात् पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशाः, सुख्ये बहुव्रीहिः । अशीतो त्रयोतिः । "प्राक् यताक्ष" इत्येव—त्रिशतम् । त्रि-
सहस्रम् ॥

Under similar conditions त्रि becomes त्रयस् । Thus त्रयोदश etc. The change does take place in a बहुव्रीहिः । Hence त्रिदशा, which is a बहुव्रीहि involving the sense of the affix सुच्—

'three times ten', etc. thirty. With अशीतिः again we get वाशीतिः without the change. The restriction 'below a hundred' also exists here ; thus त्रिंशत् &c.

नित—। 'तयोदय' इति सन्धिवेलादिषु पाठात् 'अयस्' इति संकारान्न आदेशः । 'पूर्वदिपये' प्राक्पत्नीयायाम् । अशीतिभिन्नायां संख्यायास्तु चरपदैः बहुव्रीहिविधे च ॥ 'तयोदय' इति समाहारः, यानपदयि'यादिकर्मधारयो वा ॥ इतो 'विर्हय' इति विपश्चकारम् । 'मिः' इति सुबन्तः । विराड्ना 'दय' इत्यर्थः । "संख्यानाम्बय—" (८४३—११२२३) इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ संख्येय—" (८५१—५१३१०३) इति ङस् समासान्तः । चित्वाः चित्वादिभ्यः । समासिनेन सुप्प्रत्ययस्य अर्थे सक्त इति इतो सुप् न डध्यते, सक्त एव नियम् उपलभ्यते । तदाह 'सुजर्थे बहुव्रीहिः' इति ॥ ८१० । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृती सर्वेषाम् ॥६॥१४८॥

दो—। द्वाष्टनोस्त्रेष्ट प्राशुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादी परे । द्विचत्वारिंशत्—द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्—अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्—त्रयसत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

The change in द्वि, अष्टन् and त्रि, as noted above, is optional if the सङ्ख्यपद is a numeral from चत्वारिंशत् onwards. Thus द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशत् etc. Similarly with पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्तति and नवति ।

नित—। 'प्राशुक्तम्' इति द्वाष्टनीरालं तेषां त्रयस् । 'चत्वारिंशदादिः' इह प्राक्पत्नीया संख्या । तासु चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, नवतिश्च । अशीतीति प्रतिक्रियो विकारः ॥

८११ । एकादिष्वैकस्य चादुक् ॥६॥१४९॥

दो—। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यात् एकस्य चादुगागमश्च । मञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सङ्घ 'तृतीया' इति योग-

विभागात् समासः । भनृनामिकविकल्पः । एकेन न विंशति
एकात्रविंशतिः—एकाद्विंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

n stands unchanged coming after एक्, and एक् then takes the augment चट् or चाट् (चट्) । Thus, with the exposition एकेन न विंशतिः we first compound न् and विंशतिः into नविंशतिः with न् unchanged ; next एकेन is compounded with it by योगविभाग of द्वितीया in the rule “द्वितीया तत्कृतः—” (692—2.1.30). Eliding the सुप् and changing एक् into एक् चट् or एक् चाट् we get एकाद्विंशतिः । This optionally changes ट् into न् by “यरोऽनु—” (116—8.4.45) ; hence the additional form एकात्रविंशतिः meaning एकोनविंशतिः, etc., nineteen.

वित्— । “नलोपी नञः” (७५६—६.१.७६) इत्यंती ‘नञः’ इत्यनुवर्त
‘नञाव्—’ (७५६—६.१.७५) इत्ययं ‘नञ्’ इति प्रथमया विपरिधत्तम् । तत्संख्या-
दिव ‘प्रकृत्या’ इत्ययमनुवर्तते । एताभ्यां सङ्ग ‘एकादिव नञ् प्रकृत्या’ इत्याद्यन्वयो
सम्भवे । आगतस्य ‘अट्’ इति इतिहासः, ‘चाट्’ इति अपवादः । अस्य
दीर्घे एकादिवे ‘एकाद’ इति रूपम् । चाट्कि “यतो नञे” : (१२९—६.१.२७) इति
न प्रवर्तते, पदसादृश्यस्य ॥ ‘एकेन’ इति द्वितीया द्वितीया । यस्य समासो न
विहितः । तत आह ‘योगविभागात् समास’ इति । “द्वितीया तत्कृतः—” (६९२—
२.१.२७) इति सूत्रे योगविभागः इत्याशयः । यस्य तु योगविभागस्य भाष्ये ‘अद्वयनात्
सुप्सुपा संयुष्यसंज्ञादिभ्यो वृत्तम्’ इति नान्वयः ॥ “यरोऽनु—” (११५—८.४.४५)
इति ‘भनृनामिकविकल्पः’ ॥

दो— । “यस्य उल्लंघनं दत्तदशधासूत्ररपदादिह, त्वच्च घासु वेति
वाच्यम्” (वार्त्तिक) । षीडन् । षीडय । षीडा—षीड्या ।

“With हट्, टट् and षा following, ष् changes its final into ट् and the ट् or ष changes into ष or ट्, but this is optional

with धा” । Thus षोडश—having six teeth; षोडश—sixteen, षोडा
or षड्धा—in six ways.

नित—। ‘दश’ इति दशशब्दस्य “वयसि दशब्द—” (८८०—५।४।१४१)
इत्यादिषु । अकार इत् । दश इति स्थितम् । धा इति प्रत्ययः, अतएव नामाधि-
करणवाचित्वाद्दशले ‘धासु’ इति बहुवचनम् । ‘टु’ इति टवर्गः ॥ तेन—दशदशधासु
परतः ॥ उत्वं भवति, सत्तरपदस्य य आदिबर्गः तस्य च टवर्गादेशो भवति । वा-
ग्रथये परे तु विकल्पः—इत्यर्थो लभ्यते । इह तीणि वाक्यानि, आद्ये उत्वं विधीयते,
द्वितीये टवर्गः, तृतीये विकल्पः । उत्वं षष्, टुलसत्तरपदादिः । परं ‘धा’ इति
प्रत्ययः, न सत्तरपदम्, तेन प्रथमयोर्बाधयोः ‘धा’ इत्यस्य टुत्वं न विधीयते, यत्र उत्वं
‘धा’ इत्यपि निमित्तम् इत्येतावदेष उच्यते । तत्तु निमित्तं परवर्तिन्या ‘धासु धा’
इत्यवच्छया सप्तम्यापि कथ्यते । तत् ‘दशदशधासु’ इत्यत्र ‘धासु’ इति व्यर्थम् ॥ वस्तुतया
वार्तिकमिदं शिष्यकदैरन्वेषापादितमिव भाति । भाषा तु “यत्र उत्वं दशदशसत्तर-
पदादिटुलम्” इत्येवं वार्तिकम्, “धासु वेति वक्तव्यम्” इति द्वितीयम् । तत्र प्रथमात्
‘उत्वं’ ‘टुलम्’ इति इवमपि अनुवर्तते परेषु च उच्यते । तेन धासु उत्वं चेत्
टुलमपि, न वेदुलं नामि टुलम् । आद्ये षष् धा इत्युक्ते षष् धा, टुले षष् डा, षोडा ।
द्वितीये षष् धा इति भाष्ये षडा धा इति ॥ एतच्च हरदत्तातुरीयेन । कैयटस्य
उक्त्याभावेऽपि टुलमिच्छति । तस्यते षड्धा इति द्वितीये रूपम् । नामैव आह—
“कैयटोक्तं युक्तं भाष्येऽपि ‘षड्धा’ इत्येव पाठस्य प्रायेणोपलभ्याम्” । ‘प्रायेण’ इत्युच्यते
तद्वदि षड्धा इति सार्वजनिकः पाठः, छान्दित षड्धा अपि दृश्यते । किञ्च गायत्रिसि-
न्धुः यत् प्रायिकमेव आदौ हेतुमेव कादाचित्कमिति । एकोऽपि ग्रन्थः सुविस्मृतः
शतादपि विशिष्टा दुर्विस्मृतः । तन्मन्त्रे हरदत्तोक्तमेव व्याप्यम् । यद् दशा
अक्ष इति विषये “वयसि—” इति दशदिशि, षष्ठ्यब्दस्य लले बीमावे द्वाारक्ष षकारे
षोडश इति प्रातिपदिकम् । सुपि षोडश ॥ षट् च दश च इति षड्विंशो दश इति
वा विषये षोडश ॥

८१२ । परवर्जिकं दशसत्पुरुषयोः ॥२।४।२६॥

दी— । एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्या-
विमे । मयूरोकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥

The gender of *चन्द्र* and तत्पुत्र compound is that of the final member. Thus कुक्कुट etc.

मित— । समाहारस्य नपुंसकलिङ्गता विहितः । तदिह 'इन्द्र' इति इतरे-
तरयोरीक्यते । तत्र समवधारणप्रधानत्वात् भिन्नलिङ्गयोः समासं लिङ्गमनियतं
भवति । तदिह लिङ्गं परपदं स्यात् इति नियम्यते । कुक्कुटमयूरौ मयूरोकुकुटौ
इत्येक एवार्थः । तथापि परपदमात्रं लिङ्गं भिद्यते । तत्पुत्रस्य अचरपदार्थ-
प्रधानः । तुन इत्यशब्दा इत्यादितु विनापि वचनेन स्त्रीलादिकं लभ्यते एव । एक-
देशिततत्पुत्रस्य तु पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्ववन्निके प्राप्ते परवन्निकता विधीयते । तदुदा-
हरति अर्धपिप्पलीति ॥ अतिप्रसङ्गं निरस्यति—

दी— । “विशुभ्राप्ताप्रभ्राकं पूर्वगतिरसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः”
(वार्तिकः) । पञ्चसु कपालेषु संस्त्रतः पञ्चकपालः पुरोडाशः ।
प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत-
एव आपकात् समासः । निष्कौशाम्बिः ।

“This should be prohibited in *विशु* compounds, compounds with the प्रातः आपन्न and अलन् leading, and in गतिरसमासः. Thus पञ्चकपाल is not neuter with कपालः, but has the gender of the विशेष्य । Similarly प्राप्त etc., आपन्न etc. The compound अलंकुमारिः in the sense “master of the girl” is sanctioned by this very *Varttika*, and is masculine.” Likewise निष्कौशाम्बि is in the masculine.

मित— । ‘विशु’ इति “तद्वितार्थः—” (२२८—२३१) इत्युक्ताः समासः ।
‘प्राप्तापन्न’ इति “प्राप्तापन्न” च— (२३१—२३३) इति समासः । ‘अल-
पूर्व’ इति न चैकचित् सूत्रेण विहितः समासः, उदाह ‘अतएव’ अक्षादिकं वार्तिकान्
‘आपकात् समासः’ । निषेधइत्यर्थान् वार्तिकः अत्रापि अर्थः । ‘निष्कौशाम्बि’ इति गते-

समासो येन इति बहुव्रीहिषा 'कुशति—' (७६१—२।१।१८) इति सूत्रस्य प्रादिसमासः ॥ एषु परवक्षिक्ता न भवति इत्यर्थः । तेन प्राधान्येन विवक्षितो योऽर्थः तदनुगतमेषु निष्क्रमिति फलितम् । न्यायसिद्धमेतन्न वचनसापेक्षमित्यपेक्षितं वार्तिकमिदं सत्यं । सूत्रस्य 'परवक्षिक्ता' इत्येवमर्थः 'वार्तिकमिति' इति ॥

८१३ । पूर्ववदश्ववङ्गवौ ॥२४॥२७॥

दो— । द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववङ्गवौ । अश्ववङ्गवान् । अश्ववङ्गवैः ।

The gender of अश्ववङ्गवौ is that of the first member in the compound. The duality is not essential. Thus अश्ववङ्गवौ etc.—the horse and the mare etc.—all in the masculine because अश्व is masculine.

मिति— । अत्रच वङ्गवा च इति विद्यते 'विभाषा इत्य—' (८१६—२।४।२२) इति वैकल्पिक एकवद्भावः । तस्य तु 'स नपुंसकम्—' (८२१—२।४।३०) इति नपुंसकत्वम् । पक्षे एकवद्भावाभावे अश्ववङ्गवौ इति पुंसि । परवक्षिक्तापवादः । 'द्विवचनमेव वक्तुं' शास्त्रम् इति न मत्तमम् । अत्रात्र वङ्गवाच इति विद्यतेऽपि पक्षे इतरैतरयोरेव अश्ववङ्गवाः इति पुंसि भवति । तान् अश्ववङ्गवान् पुंस्यप्रदर्शनार्थं शसि रूपं कृतम्, कसि तु स्त्रीपुंसयोरेकवदपता ॥ अश्ववङ्गवौ इति प्रथमायां द्वितीयायामपि भवति । एतेन प्रथमाद्वितीययोरेव विधिः इति न भवितव्यम् । द्वितीयादिव्यपि भवति, तदपि अश्ववङ्गवैः इति ॥

८१४ । रात्राक्राहाः पुंसि ॥२४॥२८॥

दो— । एतदन्तौ हन्वतत्पुरुषौ पुंस्त्वौ । अनन्तरत्वात् परवक्षिक्तापवादोप्यर्थं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते । अक्षीरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वार्द्धः । इत्यर्थः ।

हन्व and तत्पुरुष compounds ending in रात्र, अत्र and अह, with the समासान् affixes चच् and टच् attached, are in the masculine.

'This restriction coming immediately after "परवर्जितम्—" (812—2.4.26) supersedes that rule and, being subsequent, also bars the neuter enjoined of समाहार compounds. Thus चकोरावः (इव), पूर्वरावः (तत्पुरुष), पूर्वावः (तत्पुरुष), इवः (समाहार) ।

नित— । रात्रिभक्ष्यान्तात् तत्पुरुषात् इत्याद्य समासोत्पत्तिरिति कश्चित् समासादस्य 'रात्र' इति कथं भवति, चक्षुःशब्दात्तात् तत्पुरुषात् टचि 'अह' इति 'अह' इति वा । तदा तु समासः पुंलि प्रसज्यते । परवर्जिततायां रात्र्यान्तस्य स्त्रीत्वे चक्षुःशब्दात् क्लीबत्वो प्राप्ते इदं वचनम् । तदाह 'परवर्जिततापराधोऽयम्' इति ॥ किंच इवः इत्यादिषु समाहारविशेषेषु "स नपुंसकम्" (८२१—१।४।१७) इति नपुंसकत्वम् अनेन च पुंस्त्वमिति विप्रतिषेधः प्रसज्यते । ततो "विप्रतिषेधे परम्—" (१७५—१।४।२) इति परवर्जितत्वादस्य स्वंस्त्व पुंस्त्वमेव भवति । तदाह 'अयं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते' इति ॥ चकोराव इति इवः । "अहः सर्वक—" (७८७—५।४।८७) इत्यम् ॥ पूर्वराव इति एकदेशिततत्पुरुषः, प्राग्वदम् ॥ पूर्वाह्न इत्यप्येकदेशिसमासः । "रागाहः—" (७८८—५।४।८१) इति टच् । "चकोरावः—" (७८९—५।४।८२) इत्यभ्यादिभ्यः ॥ इव इति समाहारः । टच् । "न सख्यादिः—" (७९१—५।४।८२) इति चक्षुःशब्दादेर्न । इह 'इव' इति समुदायः अकारान्तः, उत्तरपदस्य चह इति हान्त्वमेव । तेन "अकारान्तोत्तरपदो विगु—" (८२१ वा) इति स्त्रीत्वं न भवति इति नागोष्ठाः । ए प्रचिप्रतिषेधज्ञापि । अकारोऽयमुत्तरपदस्य अभाः इति यद्येऽपि परत्वादनेन पुंस्त्वमेव स्यात् ॥

दी— । "संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्" (वार्त्तिक) । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ।

रात्र preceded by a संख्या in a तत्पुरुष is neuter. Thus त्रिरात्रम् etc. These are all समाहार विगु । नच is a संख्या by "चक्षुःशब्द—" (256—1.1.28).

नित— । 'संख्या पूर्व' पूर्वपदं यस्मिन् पदस्य 'रात्रं' परवर्जिततत्पुरुषः, अत्यर्थः "क्लीबम्" । 'रात्रम्' इति तदन्ततत्पुरुषोत्पत्तिः । समाहारं द्विरात्रमित्यस्याः । "चक्षुः-

गणवत्—” (१५८—२।१।२५) इति भवशब्दोऽपि संज्ञा । नवानां सप्तौषां समाहार इति विग्रहः ॥

८१५ । अपयं नपुंसकम् ॥ २।४।१० ॥

दौ— । तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपयो देशः ।

सप्तसप्तासान्तनिर्देशात्—अपन्याः ।

The compound अपय is neuter. This is in a तत्पुरुष only. Witness अपयो देशः—a country without a good road—where the बहुव्रीहि has the gender of the corresponding विशेष । The enunciation being with a समासान्त attached, the optional form अपन्याः, without a समासान्त, is masculine by “परवह्निङ्गम्—” (४।३—२. ४. २६).

नित— । अपयम् इति तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । ‘तत्पुरुषः’ इत्यनुवृत्ति-संज्ञम् । “परवह्निङ्गम्—” (८१२) इत्यतो ‘द्वयतत्पुरुषयोः’ इत्यनुवृत्तेः । अपयस्यात् ‘द्वय’ इति नेह सम्बध्यते । ‘तत्पुरुष’ इति च प्रथमया विपरिचय्यते । तदाह ‘तत्पुरुष इत्येव’ इति ॥ अपयः इति बहुव्रीहिः । “अकसुः—” (८००—५।४।७४) इति भवशब्दः समासान्तः । विशेषणिकः । न पन्याः इति विग्रहे “पयो विमाषा” (८५७—५।४।७२) इति समासान्ताभावे ‘परवह्निङ्गम्—” (८१२) इति पयिन् शब्दस्य पुंस्त्वान् पुंस्त्वे अपन्याः ॥

८१६ । अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २।४।११ ॥

दौ— । अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि लौके च स्युः । अर्धर्चः—अर्धर्चम् । ध्वजः—ध्वजम् । एवं तोर्वर्गशरोरमण्डपीयूषदेहाङ्गुश-कलशेत्यादि ।

Words the अर्धर्चादि class are both masculine and neuter. Thus अर्धर्चः—अर्धर्चम् with the समासान्त affix च attached. Similarly ध्वजः—ध्वजम् । So are तोर्वर्ग etc.

नित— । अर्धम् अर्चः अर्धर्चः अर्धर्चं वा इत्येकदेशिसमासः । “अकसुः—”

(२४०—३४०४) इति समाधानः च-प्रत्ययः । 'परवर्तिङ्' (८१२—
२४१२६) इति मित्यस्योत्ते प्राप्ते वचनम् ॥ चर्चार्थाः इति आद्यर्थे बहुवचनम् ।
चर्चार्थाः चर्चार्थादिगते पठिताः इत्यादि इत्यर्थः ॥

८१७ । जात्वास्त्रायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १२।५८ ॥

दी— । एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—

ब्राह्मणः पूज्यः ।

In speaking of a class, the plural may be optionally used though the class is but a single object. Thus ब्राह्मणाः etc.*

मित— । ब्राह्मणत्वं चर्चिषत्वमित्यादिकं जातिः । भा च एकेव इति मितं
न्यतिवृत्तात् भावप्रत्ययान्तादिकवचनेन चाख्यायते । अथा तु द्वित्वेव भावप्रत्यये
लक्षितः जातिः ब्राह्मणत्वादेः (अप्यर्थः) आख्यायनं कथनमित्यस्य तथापि अतिरेकत्वादेक-
वचनेनैव कथनं न्यायम् । बहुवचनस्यपि साधुत्वार्थमाह 'एकस्मिन्' जातिरूपे चर्च-
मन्यतरस्याः चिकित्सेव 'बहुनाम्' चर्चार्थाः 'वचनम्' चर्चिः कथनं स्यात् । तदाह
'एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्' इति । अत्र—एकम् एकत्वम् । एकस्मिन् एकत्वे अपि
'बहुवचनं वा स्यादित्यस्य । तेन वैकल्पिकं बहुवचनं कथ्यते ॥ विशिष्टत्वानामपि भवति
मितः बहुवचनयोगः 'पूज्याः' 'पूज्यः' इति ॥

८१८ । अस्मादो द्वयोश्च ॥ १२।५९ ॥

दी— । एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मादो बहुवचनं वा स्यात् ।

यथै ब्रूमः । एते चर्चं ब्रवीमि—आवां ब्रूमः इति वा ।

The word अस्माद् takes the plural optionally when speaking of one person or two. Thus वयं ब्रूमः etc. Or again आवां ब्रूमः ।

मित— । पूर्वपदानां 'बहुवचनमन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते । 'द्वयोः' चर्चयोः
बहुवचनं वा इत्यर्थो भवति । 'च' इत्यनेन 'एकस्मिन्' इति अनुवर्तयते । तदाह
'एकत्वे द्वित्वे च' इत्यादि । 'आवां ब्रूमः' इत्यर्थे 'वयं ब्रूमः' । एते चर्चिषि भवति ।
यथै 'चर्चं ब्रवीमि' इत्यर्थे 'वयं ब्रूमः' इत्यादि ॥

दी—। “सविशेषस्य प्रतिषेधः” (वार्तिक) । पटुरहं
ब्रवीमि ।

The plural is prohibited if अच्च् is qualified. Thus पटुः
etc.—I, an expert, say so.

नित—। विशेषणवित्तस्य अच्च्स्यस्य प्रागुक्तं न स्यात् इत्यर्थः । “अच्च्ान्
आप्तु विचिन्त्य संयमचमासुदैः कुञ्चन्नात्मनः”, “स्वराणां नवमप्राप्तितनुप्रज्ञाभि-
मानोक्तताः” इत्यादिषु विशेषणस्य विधेयलक्षणमथा बहुत्वं सिध्यति इति हरदत्तादयः ।
नारीयसु तत्प्राप्तिसिद्धिं सम्बन्धनः “अच्च्स्यस्य स्ववृत्तिरिति समुदाये अच्च्स्य” इत्याह ॥

८१८ । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नचत्वे ॥ १।२।६० ॥

दी—। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यम् वा स्यात् । पूर्वं
फल्गुनी—पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।
‘नचत्वे’ किम् ? पूर्वं फल्गुनी माणविके ।

फल्गुनी and प्रोष्ठपदा optionally take the plural for dual while
each means two stars. Thus पूर्वं etc. Why say नचत्वे ? Witness
पूर्वं etc.—The first two female children born with the moon in
the Phalguni star—which does not allow the plural.

नित—। ‘बहुवचनसम्पत्तरस्याम्’ इत्यनुवर्तते । ‘च’ इति अकारिण्य पूर्वसूत्रात्,
‘इयोः’ इत्यनुवर्तते ॥ भङ्गुनीति प्रोष्ठपदेति च प्रत्येकं नचत्वेन प्रयुक्तस्य व्याख्या । फल्गुनी
च प्रोष्ठपदे च फल्गुनीप्रोष्ठपदाः । तासाम् । ‘इयोः’ इत्यनेनैव वा गौरी । ततः
‘फल्गुनीप्रोष्ठपदानां इयोः’ अर्थयोः ‘बहुवचनसम्पत्तरस्यां’ वा भवति ‘नचत्वे’ न्योतिमि
चमिधेयं इत्यर्थो वायते । योगेनसु ‘नचत्वे’ इति प्रत्ययद्विवचनं सत्या ‘नचत्वे
चमिधेयते’ इत्यर्थं व्यापद्ये ॥ द्वित्वाच्च द्विवचनं न्यायम्, अनेन तु बहुवचनमपि
भवति । तदाह ‘द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यम्’ इति ॥ ‘पूर्वाः फल्गुन्यः’ इति च तारके
‘पूर्वाः प्रोष्ठपदाः’ इति च ॥ फल्गुनीयां नचत्वाभ्यां युक्तः काणः इति ‘नचत्वेच—’
(१२०४—४।२।१) इत्यहम् । “सुविशेष” (१२०५—४।२।४) इति सुप् । “नपि

युक्तवत्—” (१२८४—१२९१) इति द्विवचने फलपुत्री काकः । सायविके इति
इति कायविके । ते च कायविके फलपुत्रीजाते इति “फलपुत्रीकाकाभा टागौ वक्तव्यौ”
(१४०८, वा) इति टा । तस्य च “अविष्ठाफलपुत्री—” (१४०७—४११४) इति
सुक् । “टिङ् टाणच्—” (४००—४११२५) इति लौप् । तेन सिद्धं ‘फलपुत्री’
इति मातृविद्याविमेषणम् । इह बहुलं न भवति ॥

८२० । तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
नित्यम् ॥ १२।३३ ॥

दो— । बहुलं द्वित्ववद्वति । तिष्यश्च पुनर्वसुश्च तिष्य-
पुनर्वसु । ‘तिष्य—’ इति किम् ? विशाखानुराधाः । नक्षत्र—
इति किम् ? तिष्यपुनर्वसवो भाव्यवकाः ।

A द्वन्द्व compound of तिष्य and पुनर्वसु, though with a plural
idea, always takes the dual. Thus, तिष्य is a single star and
पुनर्वसु a double star ; their द्वन्द्व gives a plural idea, but it is
तिष्यपुनर्वसु in the dual. Why say तिष्य etc. ? Witness विशाखा etc.
in the plural. Why say नक्षत्र etc. ? Witness तिष्य etc.—children
born some when the moon is in the तिष्य star and some when
it is in the पुनर्वसु stars—in the plural as expected.

०० सिद्धं— । तिष्यः इत्येका कारा पुंलिङ्गं पुनर्वसु इति द्वे पुंलिङ्ग । त्वे तु
‘अनुक्तवचनस्योः’ ‘असौ’ इत्येति तिष्यश्च पुनर्वसुश्च तिष्यपुनर्वसु, तयोः । ‘नक्षत्राणां नक्षत्र-
वचनार्थं नक्षत्र—’ इत्येति नक्षत्रं नक्षत्रं । तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रं नक्षत्रं नक्षत्रं ; तस्मिन् भावमाश्रय्य
‘बहुवचनस्य’ ‘मित्रं’ द्विवचनं भवति । तदेवाह ‘बहुलं द्वित्ववद्वति’ इति ॥
‘नक्षत्रे’ इत्येति तिष्यं विशाखां नक्षत्रं इति । बहुलं द्वि द्विवचनं मित्रं तिष्यपुनर्वसु इति ।
‘तिष्य—’ इत्युच्यते, ‘असौ’ इति नक्षत्रं नक्षत्रं नक्षत्रं । तस्मादि विशाखे इति द्वे
नक्षत्रे, नक्षत्राणां इति तिष्यः । त्वे बहुलं बहुवचनस्य । नक्षत्रवचनस्य इत्येति एव ।
तदा तु फलपुत्रीकाकाभा (८१८) चर्माकारे चर्माकारस्य नक्षत्रं तदा बहुवचनस्य । तदा
च—तिष्यश्च नक्षत्रवचनं युक्तं । सायविके इति नक्षत्रं सायविके इति ‘असौ’ इति—

(१३८०—४।१।१६) इत्यम् । तस्य भुक्तिं तिष्ठा साचवकाः । पुनर्वसुर्भा नचवाभ्यां
भुक्तः कालः पुनर्वसुः । तत्र जाताः पुनर्वसवो साचवकाः । तिष्ठान् पुनर्वसवश्च
तिष्ठपुनर्वसवो साचवकाः ॥

८२१ । स नपुंसकम् ॥ २।४।१७ ॥

दो— । समाहारि द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवस्त्रिङ्ग-
पवादः । गञ्जगवम् । दन्तोष्टम् ।

द्विगु and द्वन्द्व compounds implying समाहार are in the neuter.
This bars the rule “परवस्त्रिङ्ग—” (812—2, 4, 26). Thus पञ्च
etc.—a collection of five oxen, &c.

नित— । ‘सः’ इति कः ? ‘यस्य एकवचने विहितं सः’ इति एकवचनप्रकरणा-
ज्ञायते । कस्य च एकवचनं विहितम् ? “द्विगुरेकवचनम्” (७६१—२।४।१) इति द्विगोः,
“द्वन्द्वश्च—” (६०६—२।४।२) इत्यादिभिर्द्वन्द्वश्च । तच्च समाहारि एव ।
तदाह ‘समाहारि—’ इत्यादि ॥ पञ्चानां यथा समाहार इति टच् समासान्तः
(७२८—३।४।६२) ॥

दो— । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ठः”
(वार्त्तिक) । पञ्चपूली ।

A द्विगु, with an अकार final in its last member, is in the
feminine. Thus पञ्च etc.—a collection of five pans or bundles
of hay &c.

नित— । द्विगु समाहारद्विगुः । पूली भालनविशेषः त्वयुच्छो वा । पञ्चानां
पूलानां समाहारः इति वाक्ये समासो चनेन स्त्रीले “द्विगोः” (४७८—४।१।२१ इति)
स्त्रीणि पञ्चपूली ॥ अकार इति त्रसदोर्ध्वीरुमयोरपि यङ्गम् । तेन सुदे पातीति
भूपाः कर्तारि कृप् । पञ्चानां भूपां समाहारः पञ्चभूपी ॥

दो— । “आवन्तो वा” (वार्त्तिक) । पञ्च खट्वी—
पञ्चखट्वम् ।

A द्विगु ending in चप् in its last member is optionally in the feminine. Thus पञ्चस्रष्टौ (feminine) or पञ्चस्रष्टुम् (neuter).

मित—। आविति स्त्रियां विहितेषाम्प्रत्ययः । टावन्तोचरपक्षौ द्विगुः समाचारे स्त्रियां वा स्यात् । पक्षे ह्रस्वेणैव नपुंसकम् । स्रष्टाशब्दस्य उपसर्जनङ्गसः ॥

दो—। “अनो नलोपस्य वा च द्विगुः स्त्रियाम्” (वार्त्तिक) ।
पञ्चस्रष्टौ—पञ्चस्रष्टुम् ।

A द्विगु ending in चन् in its final member drops the न् and then it is optionally in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। अन् इति चत्वनोचरपक्षौ द्विगोः ॥

दो—। “पाताद्यश्वस्य न” (वार्त्तिक) । पञ्चपात्रम् ।
त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।

A द्विगु ending with a word of the पातादि class is not in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। ‘द्विगुः स्त्रियाम्’ इत्यनुवर्त्तते, तत्र द्विगुरिति च पक्ष्या विपरिचक्ष्यते । ‘विधिः’ इत्यप्याह्वयेम् । तेन ‘पाताद्यश्वस्य द्विगुः स्त्रियां न विधिः’ इत्यन्यथोच्यते । एवं स्त्रीले प्रतिषिद्धे ह्रस्वे च नपुंसकं भवति । पातादिशक्तितिगणः प्रयोगतोऽद्वयत्वेऽप्यः ॥

दो—। “पुष्पसुदिनाभ्यामहः क्षीवतेष्ठा” (वार्त्तिक) ।
पुष्पाहम्—सुदिनाहम् ।

A तत्पुञ्च, with पुञ्च and सुदिन leading and having अहन् as final, is in the neuter. Thus पुष्पा etc., in supercession of “राताहम्” (814—2. 4. 29).

मित—। सुदिनशब्दः प्रत्ययवाची । ‘तत्पुञ्च’ इति प्रकरणाश्रयम् । पुष्पशब्दात् सुदिनशब्दाच्च पठो यः अहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुञ्चस्य क्षीवता दृश्यते इत्यर्थः । “राताहम्” (८१४—२।४।२९) इत्यप्यपवासीत्यर्थः ॥

दो—। “पथः संख्याव्ययादेः” (वार्त्तिक) । संख्या-
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः स्त्रीवमित्यर्थः । त्रयाणां
पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्त-
निर्देशात्तद्—सुपन्थाः, अतिपन्थाः ।

पथ, with the समासान्त attached, being the last member of
a तत्पुरुष in which a numeral or an indeclinable leads, is
in the neuter. Thus त्रिपथम्—passage for three ; विपथम्—rug-
ged way. सुपन्थाः and अतिपन्थाः meaning ‘a fine road’ are in the
masculine by “परवर्जित्वात्—” (812—2. 4. 36) because no समासान्त
is attached.

नित—। तत्पुरुष इति प्रकरणात्तन्मन् । ‘पथ’ इति कृतसमासान्तस्य तत्-
पुरुषस्य परावैय्यानुकरणम् । प्रथमानाम् । ‘संख्याव्ययादेः’ इति पथमी । तद्वाङ्
‘संख्याव्ययादेः, परः’ इत्यादि । परवर्जित्वात्पवादः ॥ सुपन्थाः इत्यत्र “न पुत्र-
नात्” (६५४—५।४।६८) इति समासान्तप्रतिषेधः । पूत्रर्त्तं प्रथमा तच्च अतिपन्था-
मेव ॥ तत्पुरुष एव, नेह—विपथो नगरी ॥

दो—। “भामास्ये नपुंसकम्” । शृद्धु पचति । प्रातः
कमनीयम् ।

Reference in general terms (without an eye to any particu-
lar gender) should be in the neuter. Thus शृद्धु etc.—cook
gently ; प्रातः etc.—desirable in the morning.

नित—। भामास्ये लिङ्गविशेषनिरूपणम् । तादृशं यदि किञ्चिदुच्यते न
नपुंसकलिङ्गेन वक्तव्यम् इत्यर्थः । एतच्च व्याससिद्धसाधेय अनुवादः, न विधिः ।
तत् वार्त्तिकमेतदिति न सत्यम् । “व्याससिद्धमेतत्, विशेषविशेषावधिप्रधाने लिङ्ग-
सूत्रेणास्त्री नपुंसकस्य व्याख्यात्—दाक्षिणाथनेति तुल्ये भाष्ये स्पष्टम्” इति नागेशः ॥
‘शृद्धु पचति’ इत्यत्र शृद्धता पाकधर्मः । तत् ‘शृद्ध’ इति क्रियाविशेषणम् ॥ ननु
‘क्रिया’ इति स्त्रीलिङ्गम् । तत् ‘सृष्टी’ पचति इत्यस्य । मातु—इह क्रिया
इत्येव विशेषणम् इति नासि नियमः । ‘कर्म’, ‘पाकः’, ‘पक्तिः’, ‘पचनम्’ इत्याद्यपि

स्यात् । तदेवं बहुविधैः संभवे विशेषविशेषस्य अनुज्ञौ नपुंसकत्वे सिद्धे 'घट्ट पचति' ।
 भक्त्यु नपुंसकम्, कच्चं पुनः कर्मत्वम् । प्रवृत्ते धाके व्यापारजनितः कक्षायां १४ 'घट्ट'
 इत्यभिधीयते, तैनास्य कर्मता ॥ 'प्रतिः कर्मनीयम्' इत्यत्र 'कर्मनीय' इति विशेषणस्य
 विशेष्ये अनिर्दिष्टे मान्यत्वात् सामान्ये नपुंसकम् ॥

८२२ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २।४।१८ ॥

टी— । अधिकारोऽयम् ।

What follows relates to तत्पुरुष compounds except नञ्कर्मधारयः and कर्मधारयः ।

नित— । इत उत्तरम् 'अनञ्कर्मधारयः' नञ्कर्मधारयवर्जितः 'तत्पुरुषः'
 प्रथितदणुवर्तते । यदन्तः परमुच्यते घट्टस्य सुवेत्तु, तत् तत्पुरुषसमासे वेदितव्यम् । ननु
 नञ्कर्मधारयः कर्मधारये वा इत्यर्थः ॥

८२३ । संज्ञायो कन्योऽशीनरेषु ॥ २।४।२० ॥

टी— । कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्, सा चैदुशीनर-
 देशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः ।
 तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? वीर्यकन्या ।
 'उशीनरेषु' किम् ? दाक्षिकन्या ।

A तत्पुरुष ending in कन्या will be in the neuter if the com-
 pound is a class-name of wraps made in उशीनर । Thus descen-
 dants of सुशम are सौशमि, a clan in उशीनर । Wrap made by
 them is सौशमिकन्यम् । This is a general name of a peculiar sort
 of wraps. Why संज्ञायाम् ? Witness वीर्यकन्या—a wrap of the
 Viranas (another clan in उशीनर)—which, not being a संज्ञा, has
 कन्या unchanged, though it is made in उशीनर । Why उशीनरेषु ?
 Witness दाक्षिकन्या—a wrap of the Dakshis—which, not being
 of उशीनर, retains कन्या though it is a संज्ञा of a kind of wraps.

मित—। 'उशीनरेषु कन्या' इति वृत्तिज्ञानमन्वयः, नान्यत्र तु 'उशीनरेषु संज्ञा' इति । 'कन्या' कन्यान्तस्य तत्पुरुषः । सुश्रमशब्दादप्यर्थो "अत इत्" (१००५—४।१।८५) इति इत्—सौमनस्यः । "असौ नपुंसके—" (२१८—१।१।४७) इति अस्मै सौमनिक्यम् । उशीनरदिशब्दात् कन्याविशेषश्च संज्ञा इति वृत्तिज्ञादर्थः, कन्याविशेषश्च उशीनरदिशब्दात् संज्ञा इति नान्यत्रः ॥ 'वीरव' इति उशीनरद्वये सङ्गमिदः । तेषां कन्याः ॥ यथा—वीरवानि उशीराः, तज्जिर्मिता कन्याः । उभयत्र संज्ञाभावात् नपुंसकं न । इत्यस्य अपत्यानि दातव्यः, तेषां कन्याः संज्ञा एव, जिन्तु निवृत्तुशीनरेषु संज्ञा इति नपुंसकाभावः ॥

८२४ । उपपन्नोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २।४।२१ ॥

दी—। उपपन्नान्त उपपन्नमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोश्चपञ्चायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राच्यस्य चिदास्मात्तुमिच्छन्ते । पाणिनेश्चपञ्चा पाणिन्युपपन्नं यन्वः । नन्दोपक्रमं द्वेषः ।

A तत्पुरुष ending in उपपञ्चा and उपपन्न is neuter if the object is to declare first inspiration or first introduction. Thus पाणिनि &c.—यन्व is originally Panini's inspiration. Here यन्व refers to the चडाभ्यासो system of grammar devised by Panini. Similarly नन्द etc.—the measure द्वेष was first introduced by king Nanda.

मित—। उपपञ्चायते इत्यपञ्चा उपपन्नमन्तं परिहृयमानं कश्चि । कर्मणि अत् । उपपन्नयते इत्युपपन्नः उपपन्नमन्तं प्रादभ्यमाद्यं कर्मे । कर्मणि अत् । उपपञ्चा च उपपन्नश्च उपपन्नोपक्रमम् । समाहारश्चः । आदिः प्राच्यम् । भावे कश्चया । तस्य उपपन्नोपक्रमस्य आदिः तदादिः । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । तदादिः आचिख्यासा । तस्यां स्यात् ॥ पाणिनेः इति कर्मणि क्योना वही । यन्व इत्यष्टाभ्यासी । 'पाणिन्युपपन्न' पाणिनिना प्रथमं परिज्ञातो 'यन्वः' । प्रकृते यन्वे चन्वोऽपि सं जानाति—देवदत्तोपपञ्चा चडाभ्यासो ॥ एवं नन्दोपक्रमं द्वेषः । चन्वोनासाख्यासा देवदत्तोपक्रमो यागः ॥

८२५ । काया बाहुल्ये ॥ २।४।२२ ॥

दी—। कायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थ-
बाहुल्ये । इष्टुषां काया इष्टुच्छायम् । “विभाषा सेना—”
(८२८—२।४।२५) इति विकल्पस्थायमपवादः ॥ “इष्टुच्छाया
निषादिभ्यः” इति तु ‘षा’ समन्तात् ‘निषादिभ्यः’ इत्याह-
प्रत्येपो बोध्यः ॥

A तत्पुरुष ending in काया is in the neuter if the पूर्वपद is in the plural. Thus इष्टु etc.—‘The shade of sugar canes. This overrules the option allowed by “विभाषा—” (828). “इष्टुच्छायानिषादिभ्यः” (Rag 15. St. 20) has to be explained with an च introduced, thus इष्टुच्छाये च समन्तात् ‘निषादिभ्यः’ ।

नित—। ‘काया’ इति कायान्तस्तत्पुरुषः । ‘बाहुल्ये’ गत्यर्थम् इति इति-
कारः । ‘बाहुल्ये’ सति इति नारीयः । बाहुल्यञ्च कायाया एव । काया सु सर्व्वस्य
भाववशात् जायते । तत् भावरक्तद्रव्यस्य बाहुल्ये कायाया बाहुल्यम् । भावरक्तद्रव्यस्य
कायाया समासे पूर्वपदम् । तदाह ‘पूर्वपदस्य’ यः ‘धर्मः’ इष्टुषां वटी वा तस्य बाहुल्ये
इति ॥ “इष्टुषां निषादिभ्यः” इत्येव पाठो रघौ चतुर्थे प्रायेण दृश्यते ॥ अबाहुल्ये
विकल्पो न दृश्यते “विभाषा सेना—” (८२८—२।४।२५) इति ॥

८२६ । समरराजामनुष्यपूर्वा ॥ २।४।२३ ॥

दी—। राजनपर्यायपूर्वः अमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो
नपुंसकं स्यात् । इनसमम् ईश्वरसमम् । पर्यायैव दृश्यते ।
नेह, राजसभा—चन्द्रशुसंभवा ॥ अमनुष्यशब्दो रुद्ध्या रक्षः
पिशाचादीनाह । रक्षःसमम्—पिशाचसमम् ।

A तत्पुरुष with समा final, and some synonym of राजन् or some word meaning a demon leading, is in the neuter. Thus इन etc. The rule covers synonyms only ; hence राजसभा, चन्द्रशुसंभवा

etc. are not in the neuter. The word **अमनुष्य** is restricted to mean **राक्षस**, **पिशाच** etc. Hence **रक्षःसभम्** etc.

नित—। 'सभा' इति सभाशक्तत्पुरुषः । सभां चरात्मनुरुपपूर्वा इति शब्दः । न राजा चरात्मा राजसङ्घस्य इत्यर्थः । तत्सङ्घस्ये गच्छ, इवाये इति शेषः । ये च राज-
पर्यायाः ते खलु राजसङ्घाः । तदाह 'राजपर्यायपूर्वः' इति ॥ 'इम' ईश्वर
इत्यादयो राजपर्यायाः । 'राजम्' इति तु न राजनृशब्दसङ्घः किन्तु राजनृशब्द
एवम् । पुनर्निवचनप्रयुतादयोऽपि न राजसङ्घाः किन्तु राजनिश्चितधीका एव ।
तद्वितीया व्यासतये समकारेण चाह 'पर्यायस्यैव' इति ॥ न मनुष्यः इति व्युत्पत्त्या
'अमनुष्यः' इति द्विधा प्रतिपद्यते—एकस्मात्तु योग्यद्वयः रक्षःपिशाचादिषु वर्तते, अमनु
ष्येति च मनुष्यादन्वयात् । इह प्रथमो यद्व्यति । तदाह 'इत्यादि' । द्वितीयस्तु
'अमनुष्यकर्तृत्वे च' (२८७०—२८७१) इत्यत्र । व्यासकारस्य इवममनयोऽप्युत्-
पत्त्याह ॥ सभाशब्द इहो शांतिवचनः । तस्य उत्तरपक्षे च सामान्यतः स्त्रीव्यतिविधान्
चरात्मनुरुपपूर्वस्य विधीयते ॥

८२७ । अशांता च ॥ २४१२४ ॥

शे—। सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीर्वा
स्यात् । स्त्रीसभम्, स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अशांता किम् ?
धर्मसभा, धर्मशांता इत्यर्थः ।

A तत्पुरुष ending in सभा—in the sense 'an assemblage'
not in the sense शांता, a house—is neuter. Thus स्त्री etc. meaning
a body of a females. Why say अशांता ? Witness धर्मसभा which
means धर्मशांता, a house in which religious meetings are held,
a rest-house for pilgrims, etc.

नित—। 'सभा' इति वर्तते, अशांता इत्यनेन च विशेष्यते । 'शांता'
यद्व्यति । सभाशब्दः शांतिं सङ्घातार्थे च वर्तते । तत्र 'अशांता' इति पर्यायशब्दात्

सङ्गातावै रङ्ग मेघः । तदाह 'सङ्गातावां या समा' इति ॥ धर्मावां समा धर्मसभा
पान्थनिवासः । स च शालादिशेष एव तेन न लोचन् ॥

८२८। विभाषा सेनासुराष्वायाशालानिशानाम् ॥ २।४।३५ ॥

दी—। एतदन्तस्तत्पुरुषः कीदं वा स्वात् । ब्राह्मणसेनम्—
ब्राह्मणसेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुशाक्षायम्—कुशाक्षया ।
गोशालम्—गोशाला । खनिशम्—खनिशा ॥ “तत्पुरुषोऽनञ्
कर्मधारयः” (८२२—२।४।१८) इत्यनुवृत्तेर्नेह—इदं सेनो राजा,
यसेना, परमसेना ।

A तत्पुरुष ending in सेना, सुरा, शाला or निशा is optionally
neuter. Thus ब्राह्मण etc. “तत्पुरुषः—” (822) following, we do
not get neuter in इदं etc. (बहुव्रीहि), यसेना (नञ्), परम etc.—(कर्म-
धारय) ।

नित—। ‘निधानाम्’ इति प्रथमावै वही । ‘---निशाः’ इत्यर्थः । तत्पुरुष-
विशेषकम् । तदाह ‘एतदन्तस्तत्पुरुषः’ इति ॥ कुशाक्ष लाया इति विग्रहः । कुशाना-
मिच्छते निधः स्वात् (८२५—१।४।३२) ॥ इतो निशा कञ्चनसुदैवो । तस्मां हि
शान उपपन्नमिति प्रसिद्धिः इति व्यासपदपञ्चमी ॥

अथ बहुव्रीहिः

८२८ । शेषो बहुव्रीहिः ॥ २।२।२३ ॥

दो—। अधिकारोऽयम् । “द्वितीयाश्रित—” (६८६
—२।२।२४) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः
स शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः ।

The rest are called बहुव्रीहिः । This is the subject matter
of the rules following. शेष is that particular triad of case-affixes
of which no समास is specifically mentioned as in the case of
द्वितीया, तृतीया &c. by rules such as “द्वितीयाश्रित—” (686—” In
other words शेष is प्रथमान्तः ।

मित—। उक्तादयः शेषः । समासः इत्यस्ति । द्वितीयाद्या विजाग्रधी विशिष्य
इह समाससूत्रेषु उक्ताः । तद्वशा—“द्वितीयाश्रित—” (६८६), “तृतीया तन्-
श्रित—” (६८९—२।२।२०), “चतुर्थी—” (६८८—२।२।२६), “प्रथमी—”
(६८६—२।२।२७), “पञ्ची” (७०२—२।२।२८), “सप्तमी—” (७१७—२।२।३०)
इति । अनुक्ता प्रथमा । शेष शेषः । तदाह ‘शेषः प्रथमान्तम्’ । प्रथमान्तं समस्यते
समासस्य बहुव्रीहिसंज्ञो भवति इत्यर्थः । न चैतावता नीलसुतपुत्रं नीलसुतपुत्रमित्यादिसु
वर्तमानेषु बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । तेषां तु विशिष्यं विवेचय—” (७३०—
२।२।३७) इत्यादिषु विजाग्रदसूत्रेषु विशिष्य प्रथमा नोक्ता ॥

८३० । अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

दो—। अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते, स
बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति, समानाधिकरणा-
नामिति च, फलितम् । प्राप्तसुदकं च प्राप्तोदको ग्रामः । ऊदरयो-
ऽनङ्ग्वाम् । उपहृतपशू रङ्गः । सङ्कृतौदना स्वासौ । पीताम्बरो

हरिः । वीरपुरुषकोशामः ॥ प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः ॥
अधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥

Several mutually related words in the प्रथमाविभक्ति are compounded in the sense of some word other than those that are compounded and the compound is called बहुव्रीहि । In effect, बहुव्रीहि is of collocated (समानाधिकरण) words and in the sense of a विभक्ति other than प्रथमा । Thus प्राप्नोदको ग्रामः,—the village reached by the floods. Here the compound means neither प्राप्त nor उदक, but something different, viz, यम् which refers to ग्राम् ; also यम् is in the द्वितीयाविभक्ति not प्रथमा, and प्राप्त and उदक are collocatives. Similarly संकरणः etc. : There is no समास if the sense is that of प्रथमा : Thus वृष्टे देवे गतः has वृष्टे and देवे uncompounded though these are collocative and the reference is to अन्यपदार्थ, viz, गतः which, however, being in the प्रथमा bars compounding. Non-collocative words again are not compounded. Thus पञ्चभिर्भुक्तमस्य—This man's share was eaten by five—this पञ्चभिः and भुक्तम् uncompounded though the reference is to चक्षुः which is an अन्यपदार्थ and not in the प्रथमा ।

निरुक्तिः—१. 'शेषः' इत्यन्ति । अथैकं शेषः अन्यपदार्थे इति सम्यगपीरम् । उदाह-
'अनेन प्रथमानाम्' इति । 'वा' इति महाविभावा । अन्यस्य पदस्य च 'अन्यपदार्थः', ।
अन्यत्वमिह पर्युक्तं विभक्तिभूतस्य इत्युपमानकम् । अथ अनेनान्यपदस्य समसमागमि-
यानि प्रथमानापदानि तेषां भिन्नस्य कस्याचित् च बहुव्रीहिरित्याशयः । दीर्घ-
वाहुर्देवदत्तः इत्यस्य दीर्घवाहुर्भूति बहुव्रीहिः, अन्यपदार्थश्च देवदत्तः । विभक्तिभूतत्वात्
पुनः समसमागमपदानां या विभक्तिः प्रथमा इति शेषः, उदाहिरित्यावा विभक्तिरपि
बहुव्रीहिरित्याशयः । उदाहः 'अन्यपदार्थविभक्तिरपि बहुव्रीहिः' इति ५. किञ्च सति
सामर्थ्ये सप्तमः । सामर्थ्ये च आत्मेन च 'सकृन्' भिन्नः, अथवा सामर्थ्ये च सामर्थ्ये

करणानामेव सम्भवति न व्यधिकरणानाम् । 'बलम्' 'बुद्धिः' इति व्यधिकरणे नैव सम्भेदे । 'तौष्ठा' 'बुद्धिः' इति समानाधिकरणे तु सम्भेद एव । तत्र स्वपदार्थे 'तौष्ठा' इति कर्मधारयः, अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति विवेकः । तदीयस्य 'समानाधिकरणानामिति च कश्चित्' इति ॥ 'प्रायोदकः' इत्यादिषु यथाज्ञानं 'यः' 'येन' 'यस्य', 'यस्याः' 'यस्य' 'यस्मिन्' इति द्वितीयाद्ये समासः । 'वीरपुरुषः' इत्यत्र 'वीरपुरुषः' इति कर्मधारयो वा विशाधि इति कप् कृतः ॥ 'वष्ट देशे' इत्यत्र 'वष्टदे' इति समासो न भवति, 'जतः' इत्यस्य प्रथमात्त्वात् ॥ 'पश्यति' पश्मि-
रतिविभक्त्यभवात्प्रमित्यर्थः । कथं तर्हि—“बद्धिस्ततः प्रत्ययस्यो वनसंहतिवाच्यः । चारेणचो दूतसुखः पुरुषः कोऽपि पाथिवः ॥”—इति ? वृद्धादिषु मन्त्रेणादिरूपोपात्त समानाधिकरणत्वा सिध्यतीति समासः । कथं वा “तमात्मजन्मानसं चकार” इति ? अपाणिनीयं शिष्टैस्तु न परिहृतम् । तस्या च घामनः—“अवञ्चो बहुव्रीहिव्यधिकारो नानात्तसुरपदः” इति ॥ “घातोर्लोप यस्मिन्” इति व्यधिकरणबहुव्रीहिस्तु भाव्यकार-
वचनत्वा साधुः । भाव्य चम्बोचो प्रयोजकः ॥

दी— । “प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः”
(वात्तिक) । प्रपत्तिपर्यः—प्रपणः ।

A compound, with a प्रादि particle leading and a derivative of some root following, optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि । Thus प्रपणः, with पत्ति dropped, or प्रपत्तिपर्यः with the same retained.

मित— । समासे 'प्रादिभ्यः' परं यदि 'घातुजः' कश्चित् शब्दः उत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ घातुजस्युत्तरपदं वा लुप्यते इति 'वाच्यम्' इत्यर्थः । प्रपत्तिशब्दे 'प्र' इति 'प्रादि' 'पत्ति' इति 'घातुजम्' । पर्यं इत्यनेन बहुव्रीहौ पत्तिशब्दस्य वा लोपः ॥

दी— । “नजोऽस्यर्थानां वा चोत्तरपदलोपः” (वात्तिक) ।
अविद्यमानयुतः । 'अस्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकमन्वयम्—
अस्तिचोरा गौः ।

A compound, with a नञ् leading and some word meaning 'existent' following optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहिः । Thus अपुनः with विद्यमान dropped after नञ्, and अविद्यमानपुनः with the same retained, अस्ति in अस्तिचौरः here is an indeclinable looking like a तिङन्त word. Compare अस्तिचौरः औः where the compound अस्तिचौरः is not available if अस्ति = तिङन्त ।

मित—। 'अस्ति' इत्यव्ययं विद्यमानार्थे । अस्ति चर्य एवाम् 'अस्तीत्यर्थः' विद्यमानार्थः । तेषाम् समासौ 'नञ्' परं यदि 'अस्तीत्यर्थः' विद्यमानार्थः किञ्चित् पदमुत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ विद्यमानार्थमुत्तरपदं वा लुप्यते इत्यर्थः ॥ ननु 'अस्ति' इति चातुर्विधेऽपि तिप् क्रियताम् । ततश्च चर्योः अस्तीत्यर्थः चर्यः अस्तीत्यर्थः । अस्तीत्यर्थः इव चर्य एवाम् 'अस्तीत्यर्थः' तेषाम्—इत्यस्य व्याख्यानं किमवश्यम् ? साधु । तथा सति अस्तीत्यर्थः इति चातवी निर्दिश्यन्ते ते नाम अपि नञ् समासस्य उत्तरपदे लुः ? चर्यः सुदृष्टम् 'अस्तीति' निमित्तप्रतिरूपकसम्बन्धम्' इति । "अस्तिचौरः" इति साध्यप्रयोगश्च इह मानम् ॥

८३१ । स्त्रियाः पुंवङ्गाधितपुंस्कादनुङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम-
पुरषोप्रियादिषु ॥ ६।३।३४ ॥

टी—। भावितपुंस्कात् अनूङ् ऊङ् : अभावः अस्याम् इति बहुव्रीहिः । निपातनात् पञ्चभ्यामलुक्, षष्ठ्याश्च लृक् ॥ तुल्ये प्रहसिनिमित्ते यत् उक्तपुंस्कात् तस्मात् परः ऊङ् : अभावो यत्र तथाभूतस्यस्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पुरखाः प्रियादौ च परतः । "गोस्त्रियोः—" (६५६ = १।२।४८) इति ऊङ् : । चित्रा गार्वो यस्य इति लौकिकविग्रहे, धिक्पुंस्कात् कथयन्त्यर्थः ।

भावितपुंस्कादनुङ् is a बहुव्रीहि compounded with the 'अस्ति' case-ending. The चर्य disappeared and the पञ्चमी is 'अस्ति'पुंस्कात्

has not elided by निपातन is this very rule. भावितपुंस् is a word which, with the connotation unchanged, is applied equally to both males and females. Practically it is a word that can take feminine affixes. Hence the rule means—A masculine word, changed by an addition of a feminine affix other than कङ्, resumes its masculine form if the उत्तरपद is a feminine word collocative with it but neither has an ordinal termination nor is of the प्रियादि class. Thus in चित्रगु (with the current exposition चित्रा गौ वञ्च or with the book-exposition चित्रा चञ्च गौ चञ्च), meaning 'one having brindled cows' चित्रा resumes the masculine form चित्र । गौ is shortened into गु by "गोस्त्रिवीः—" (556—L. 2. 48). Similarly रूपवद्भाष्ये with पुंस्भाव of रूपवती ।

नित— । 'उत्तरपदे' इत्यविकृतमिति । 'स्त्रियः' स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य 'पुं'वत् पुंवाचकस्यैव रूपं ज्ञात् । कदा ? 'समानाधिकरणे' एकद्रव्यमित्ये 'स्त्रियां' स्त्रीविशेषशब्दे 'उत्तरपदे' सति । किमविशेषस्य सर्वस्यैव स्त्रीवाचकस्य पुं'वत् ज्ञात् ? न इत्याह 'भावितपुंस्कादनुङ्' स्त्रियाः' एव ज्ञात् न सर्वस्य स्त्री-वाचकस्य । 'भावितः' स्त्रियां प्रयोगात् प्राक् उत्तरः 'पुमान्' येन शब्देन तस्मैव ज्ञात् नाम्नस्य । तदापि पुनः 'अनुङ्' एव, स्त्रियां विहितस्य कङ्प्रत्ययस्य अभावी यस्मिन् स्त्रीवाचके शब्दे तस्यैव ॥ किमिदं भाविपुंस्कादनुङ्, इति ? सप्त-
दासोऽयं बहुव्रीहिः 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । भावितपुंस्कात्, परः 'अनुङ्' कङ् । अभावी यस्याः यस्यां वा तस्याः इत्यर्थः । तर्हि 'भावितपुंस्कादनुङ्' इति श्रुत्यान्तं कृतपञ्चमीकृतम् । अतः 'निपातनात् मस्यैव अक्षक् वञ्चाच्च क्व' इति । इदमेव सति निपातनादिति भावः ॥ 'भावितपुंस्' व्याचष्टे 'बुद्धे' इति । 'भावितः' उत्तरः पुमान्, अक्षिप्रर्थे स भावितपुंस्काः अर्थः । सः अर्थे अस्ति यस्मिन् स 'भावितपुंस्काः' शब्दः । अर्थवाचकः । इत्यमरः प्रक्रिया—बहुव्रीहिः "उत्तरप्रसतिव्यः—" (८८६-५॥४११) इति क्वपि भावितपुंस् कङ् इति स्थिते "स्त्रादिभ्यसर्वे—" (१२१०-

—१।४।१७) इति पूर्वस्य पदत्वम् । “संयोगान्तरं लोपः—” (५५—८।१।१६) इति सलोपे भाषितपुम् क इति । “पुनः खयि—” (१६६—८।१।६) इति सकारस्य कत्वे सञ्जे च भाषितपुञ् क इति । “अनुमासिकान्—” (१६६—८।१।२) इति “अनुमासिकान् परः—” (१६७—८।१।३) इति च अनुस्कारे भाषितपुञ्कः ॥ देन अथैन हेतुना पुंसि प्राक् प्रयुक्तः शब्दः, तन्मैत्रार्थेन चेत् स शब्दः, सम्प्रति प्रत्ययादिभिरिकदेशविक्रतः सन् अधिकृतो वा छिन्नान्तरे वर्णनै तदासौ ‘भाषितपुञ्कः’ शब्दः इति कथ्यते । एतदेवाह ‘तुल्ये’ प्रवृत्तिनिमित्ते’ इति । प्रवृत्तिःशब्दप्रयोगः । तस्य निमित्तं, हेतुः ‘प्रवृत्तिनिमित्तम्’ अर्थः, अर्थ-मतो वर्ण इति शेषः । ‘अर्थं दृष्ट्वैव लोके’ शब्दः प्रयुज्यते । सुखरः पुमान् इत्यत्र सुखरशब्दप्रयोगे पुंसि स्थितं किमपि दत्तं हेतुः प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘तुल्यो प्रवृत्ति-निमित्ते’ अर्थे अभिज्ञे इत्यर्थः । अथ पुंसि सुखरशब्दप्रयोगकाले प्रवृत्तिनिमित्तं वत् प्राक्निवृत्तं नृणां सुखरशब्दः, पदार्थः, तदेक कस्याचित् स्त्रियां लब्धते, प्रयुज्यते च, तस्मात् स एव शब्दः, तदा ‘सुखर’ इति ‘भाषितपुञ्कः’ शब्दो भवति । परन्तु स्त्रियां प्रयुक्तत्वात् रूपं तस्य स्त्रीप्रत्यययोगेन ‘सुखरा’ इति जायते । स च स्त्रीप्रत्यय इह टाप् क कर्त् । तेन ‘सुखरा’ इति ‘भाषितपुञ्कान्तरं स्त्री’ शब्दः तस्यैव पुंवत्त्वादेरपिधीयते । शेषमत्र शास्त्रिकस्यै दृष्टव्यम् ॥ ‘अनेकम्’ शब्दोत्ते नैकश्रीहो भगवत्समानपदानां सर्वेषामेवोपसर्जनं त्वं प्राप्नोति । एवं पूर्वनिपातस्य अधिवर्गे प्राप्ते नियतो भवति ‘सप्तमौविशेषश्चे—’ (८६८—८।१।३५) इति । तत् चित्रां गावो वस इति वाक्ये सप्तसि-चित्राशब्दस्य पूर्वनिपातः । गोशब्दस्य स्त्रीत्वे चित्राशब्दस्य भाषितपुञ्कस्य पुंवत्त्वम् । गोशब्दस्य तु, ‘गोशब्दयोः—’ (६३६) इति कृत्वे “एव इक्—” (१६३—१।६।५८) इति सकारस्य सकारः—चित्तम् । चित्राशब्दो गोशब्द इत्यादिषु सञ्जिघास्ये न भवति “अकृतस्य आ—” (५५, परि—) इत्युक्तेः ॥

दी— । चित्रां जरती गोशब्दस्य नियते अनेकोज्ज्वल-
नामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित्—चित्राजरतीयुः—जरती-
चित्रागुर्वा । एवं दीर्घास्त्रीकृतः—स्त्रीदीर्घाजङ्गः । त्रिपदे

बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्, उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् ।
 द्वितीयमपि न पुंवत्, पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि
 समासस्य चरमावयवे कृत्, पूर्वपदशब्दस्य प्रथमावयवे—इति
 वदन्ति । वस्तुतस्तु नैव पूर्वपदमाक्षिप्यते “आनङ् पठतः—”
 (८२३—६।३।२५) इत्यत्र यथा । तेन समासस्य पुंवदेव—
 चित्राञ्जरङ्गः इत्यादि ॥

The rule says **अनेक** which means ‘several’ not necessarily ‘two’. Hence three or more words may enter into a बहुव्रीहि । We may therefore have a बहुव्रीहि with the exposition चित्राञ्जरतो गौर्धृक् । Here some say the form is चित्राञ्जरतौगुः or ञ्जरतोचित्रागुः—having an old brindled cow. Similarly दीर्घातन्वीजङ्घः or तन्वीदीर्घाजङ्घः—having long lean shanks. They contend “When three words enter into a बहु—, the first cannot resume the masculine form because the उत्तरपद is separated from it by the middle word. The middle again does not resume the masculine from because it is not the पूर्वपद । उत्तरपद and पूर्वपद in compounds are restricted to mean the last word and the first word in them. The fact is, as in the rule “आनङ्—” (921—6. 3. 25) here too the विधि is उत्तरपदे—when an उत्तरपद follows. This does not imply that the विधि is of the पूर्वपद, but of whatever immediately precedes the उत्तरपद । Thus the pen-ultimate has पुंवद्भाव and the form is चित्राञ्जरदगुः etc.

मित्र—। एकाधिकमनेकम् । तत् बहुभिरपि बहुव्रीहिः स्यात् ॥ उदाहरणे
 या चित्रा सैव ञ्जरतो गौः इति समासाधिकरण्यम् । ततो बहुव्रीहिः । इयो-
 र्विशेषणयोः चित्राञ्जरतोः पञ्चम्येव पूर्वनिपातः । एवं दीर्घा तन्वी जङ्घा यस्य
 इत्यपि ॥ समासे प्रथमं पदं पूर्वपदम् अन्तं पदम् उत्तरपदम् इति स्थिते
 शेषित् त्वार्थमेव वक्ष्यन्ति—“छिन्नाः पुंवद्वन्ति । कदा ? उत्तरपदे परतः ।

कक्षाः स्त्रियाः ? पूर्वपदभूताया इत्यर्थादायाति, उत्तरपदज्ञानध्यात् ।—इति । इहः च चित्रा इति पूर्वपदं गीः इत्युत्तरपदम् । ततोवा सते चित्रा इत्यस्य विधिः गीः इत्यस्मिन् परे । न चेह गीरिति चित्रा इत्यस्मात् परमसि, जरतीशब्देन व्यवधानात् । तेन चित्राशब्दस्य न पुंवत् रूपम् । जरतीशब्दस्यापी न, यतीइसी न पूर्वपदम् । तथा च चित्राजरतीयुः जरतीचित्रायुः इति रूपद्वयम् । एवमन्यथापि ॥ इदमसत् । पूर्वपदस्य पारिभाषिकस्य नायं विधिः किन्तु अव्यवहितपूर्ववर्तिनः पदस्य । नैदमपूर्वमुच्यते । इहैव उत्तरपदाधिकारे “आनङ् अतः—” (२२१) इत्यत्र होल्यमोहनेष्टोऽज्ञातारः इत्युदाहरणं स्थितं भाष्ये । तत्तु पारिभाषिके पूर्वपदे न सिध्यति । तेन उत्तरपदान् गीः इत्यस्मात् अव्यवहितस्य पूर्वस्य पुंवदेव—चित्राजरदगुः—जरतीचित्रगुः इत्यादि ॥

दी— । अतएव चित्राजरत्नौ गावी यस्य इति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरदुः इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्—जरचित्तगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः ॥ ‘स्त्रियाः’ किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् ? गङ्गाभार्यः । अनृङ् किम् ? वामोरु-भार्यः । ‘समानाधिकरणे’ किम् ? कल्याण्या माता कल्याणी-माता । ‘स्त्रियां’, किम् ? कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी-प्रधानः ॥ घूरण्यां तु—

Hence indeed even in a बहुव्रीहि covering a दण्ड with the exposition चित्राजरत्नौ गावी यस्य—one having a brindled and an old cow—the form is चित्राजरदगुः, as appears from the भाष्यः । But if the पूर्वपद is a कर्मधारय with the exposition जरचित्ता नौदक्ष—having a cow which is old and brindled—then both have पुंवत् yielding जरचित्तगुः । If again the उत्तरपद is a कर्मधारय—with the exposition चित्रा जवहरी यस्य—having an old cow which is brindled—the form is चित्राजरद्वीकः । Why say स्त्रियाः ? Witness ग्रामणिदृष्टिः, which means

one who sees matters not with his own eyes, but with those of the leading house in the village, i. e., an abject supporter of the leading house. In this ग्रामणी is masculine with the meaning 'leader' ; without change of meaning, if it is applied to कुल, which is neuter, the form becomes ग्रामणि । ग्रामणी then is भावितपुंस्क here, but it is not क्रियाम्, hence no पुंवद्भाव, and the final form is ग्रामणिदृष्टिः । Why say 'भावितपुंस्कान्—' ? Witness गङ्गाभात्यः where, गङ्गा not being भावितपुंस्क, we do not get गङ्गाभात्यः । Why say '—अनूङ्' ? Witness वामोदभात्यः which does not become वामोदभात्यः with पुंवद्भाव । Why say समानाधिकरणे ? Witness कल्याणीमाता without पुंवद्भाव the exposition being कल्याणा माता which makes कल्याणी and माता as अधिकरण । Why क्रियाम् ? Witness कल्याणीप्रधानः with the exposition कल्याणी प्रधानं यस्य सः where the उत्तरपद not being feminine we have no पुंवद्भाव । If the उत्तरपद has an ordinal affix, we look forward—

मित— । 'अत एव' अस्यादेव हेतोः, यतः पारिभाषिकं पूर्वपदं न चाधिपत्ये तस्य इत्यर्थः । तदेव दर्शयति । चिन्ता च जरती च इति शब्दे एका चिन्ता चपरा जरती तौ । समानाधिकरणतया नास्ति इति न पुंवद्भावः—चिन्ताजरती । ततो बहुव्रीहिं शोभयते उत्तरपदे पारिभाषिकं पूर्वपदं 'चिन्ताजरती' इति चक्ष्यवहितपूर्वं पदं तु 'जरती' इति । अतः पुंलि प्रयुक्तो नास्ति कोऽपि शब्द यतः स्त्रीप्रत्यययोगे बहुलत्वः चिन्ताजरतीशब्दो भवेत् । तेन चिन्ताजरतीशब्दस्य भावितपुंस्कता नास्ति, अतो न पुंवद्भावः, टाप् च चिन्ताशब्दात् निवर्त्तते । जरतीशब्दः पुनर्नोऽर्थः न उत्तरपदेन समानाधिकरणं भावितपुंस्कानूङ् च । तस्य पुंवद्भावे चिन्ताजरतुः । 'इति' एवंविधं 'भाव्यम्' ईदृशव्याख्यानाशुक्लमित्यर्थः । एतच्च भाव्यं प्रयुक्तान् 'मद्रीवदुभात्यः' इति शब्दगर्भाद्बहुव्रीहिः प्रतीयते । पारिभाषिकपूर्वपदाच्चेति तु

भाष्ययोग एव न सिध्यति ॥ कर्मधारयपूर्वपदे कर्तरी वाची चिन्ता च इति समासा-
धिकरणत्वात् अरचिन्ता । ततो बहुव्रीहौ अरचिन्तयुः । इह अरचिन्ता इति भाषित-
पुंल्लानङ् । अस्मा पुंल्लो 'चिन्ता' इत्यस्य वा पुंल्लो रूपम् ॥ कर्मधारयोत्तरपदे
कर्तरी नौः अरह्यवौ । पुंल्लभावः, टच् (७९६—५।४ ६२), ङीप् । ततो बहुव्रीहौ अप्
(८६६) ॥ यामं नयतीति क्षिपि यामयोः यामस्य नेता । यामनेत्यभिज्ञ प्रक्षि-
तिमितम् । तक्षिप्रये पुंलिङ्ग इह प्रयत्नं प्रयुक्तः शब्दः । ततो नेटलं कर्षिञ्चित्
कुर्वीष्यसि इति कृष्टा यदा कृषि शब्दः प्रयुज्यते, तदा कुषाशब्दस्य नपुंसकत्वात्
कृषलौ यामसि इति रूपं जायते । तदेव यामचिन्ता भाषितपुंल्लः पुंल्लभावस्य
तु न विषयः, स्त्रियामप्रयुक्तत्वात् । तेन यामसि टक्षिः अस्मा इति बहुव्रीहौ पुंल्लभावो
न भवति ॥ 'मङ्गा' इति नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः । निवतक्षिङ्गाः यदाः लिङ्गान्तरं
न भजन्ते इति तेषां भाषितपुंल्लता नास्ति । तेन 'मङ्गा' इत्यस्य भाषितपुंल्लता-
भावात् गङ्गामार्थ्यशब्दे न पुंल्लभावः ॥ ऊर्वीःसौन्दर्ये कृष्टा मुखे यथा वामौ
सुन्दरी ऊरु अस्मा इति वामौशब्दः प्रयुज्यते तथा स्त्रियामसि । तत् 'वामौक' इति
भाषितपुंल्लः शब्दः । परं तत्र "संज्ञित—" (५२५—४।१।७०) इत्युक्तप्रत्ययः
क्रियते रूपस्य 'वामौक' इति भवति । अर्थं तु 'भाषितपुंल्लानङ्' न । तेन
न पुंल्ल—वामौकमार्थः ॥ कस्याथी इति कस्याचित् नाम । प्रधानं नेत्री, नित्यन-
पुंसकम् । उत्तरपदस्य अस्त्रीलिङ्गत्वात् न पुंल्लभावः ॥ 'अपूर्वोपिवादिषु' इति
पुंल्लभावप्रक्रियाविशेषं प्रकमते—'पूरणां तु' इति ॥

८६३ । अप् पूरणीप्रमाख्योः ॥५।४।११६॥

दो— । पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमाख्यन्ताच्च
बहुव्रीहेरप् स्यात् । कस्याणी पञ्चमी यासां रात्रौषां ताः कस्या-
णीपञ्चमा रात्रयः । सूत्री प्रमाणी यस्य स सूत्रीप्रमाणः । पुंल्लव-
प्रतिषेधः अप्प्रत्ययस्य प्रधानपूरणशानेव । रात्रिः पूरणी वाच्या
च इति उत्तोदाहरणे सुख्या । अन्यत्र तु—

A बहु—ending in प्रमाणी or a feminine word with an ordinal
affix takes अप् as समासान् । Thus कस्याणीपञ्चमा, the वाक्य being

कक्षाणी &c.—a succession of nights in which the fifth night is auspicious. There is no पुंवद्भाव in कक्षाणी owing to the prohibition “नपूरणी” in the rule, and चप् is added after पक्षणी । Similarly स्त्रीप्रमाणा, the वाक्य being स्त्री &c.—one to whom the wife is the guide. Here स्त्री cannot have पुंवद्भाव because it is not भावितपुंल्ल, and प्रमाणी becomes प्रमाण with the addition of चप् । A पूरणी word in the उत्तरपद bars पुंवद्भाव and guides चप् only when the पूरणी is prominent. In the example above, the पूरणी is night, and the compound also refers to nights. This is supposed to give prominence to the पूरणी । In the statement कक्षाणी पक्षणी (रात्रिः) वक्ष्य पक्ष्य, the पूरणी refers to रात्रि and the whole refers to पक्ष—a fortnight—hence the पूरणी is not prominent, and, if compounded, the पुंवद्भाव will not be barred, nor will चप् come in. We then look forward—

नित— । पुर्यते चनवा इति पूरणी पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः मन्त्रः । प्रसीचते चनवा इति प्रमाणी । अभयव विशेष्यलिङ्गता, तेन कौप् ॥ ‘पक्षणी’ इति पूरणी-मन्त्रः । तस्मात् पूरण्याहुत्तरपदे पुंवद्भावप्रतिषेधः । तेन कक्षाणीमन्त्रात् कौप् न लिङ्गते । अनेन सूत्रेण चप् समाधानः । “यस्मैति च” (१११—६।४।१०८) इति ईकार-लोपे टापि कक्षाणीपञ्चमाः ॥ प्रमाणीमन्त्रे उत्तरपदे ‘स्त्री’ इति पूर्वपदनम् । तस्य न भावितपुंल्लं तेन न पुंवद्भावः । अपि तुते ईकारलोपे स्त्रीप्रमाणः स्त्रीविशेषः इत्यर्थः ॥ “स्त्रियाः पुंवत्—” (८२१) इति सूत्रे तु “पूरण्या प्रमाणपूरणीयङ्ग” —इति वार्तिकम् । यादृशः पदार्थः पूरणीमन्त्रेण लक्ष्यते तादृश एव चेत् समासस्यापि लक्ष्यः तदा पूरण्याः प्रधानता । तदेव च पुंवद्भावप्रतिषेधः इति वार्तिकार्थः । उदाहरणे कक्षाणीपञ्चमा इति कासाक्षिद्रावीणां सप्तदशः पक्षमीति पूरणी अपि रात्रिरेव । एवमिह पूरणी प्रधानम्, तेन न पुंवद्भावः । अतएव वार्तिके “कक्षा ए-पक्षमीकः पक्षः” इति भाष्योक्तं उदाहरणे ‘पक्षः’ इति समासवाच्यः, पूरणीकः ॥

राशिः कश्चित् । राश्यादीभिर्ब्रज्जातीयत्वात् पूर्यो अप्रधानम् । अतः पुंवहाव-
प्रतिषेधो न । किञ्च बहुवचनयोऽपि लडाङ्गरे गच्छि । तेन अप्रधानत्वे अप्रत्यययोऽपि
न भवति इत्यनुमीयते । तदाह 'पुंवहावप्रतिषेधः' इत्यादि ॥ भाष्योक्तं "कल्याण-
पक्षमीकः पक्षः" इति व्याख्यातुं प्रवर्तते 'पक्षमत्र तु' इति—

८५३ । नद्व्यतस्य ॥ ५।४।१५३ ॥

दी— । नद्व्यत्तरपदात् शब्दन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्
स्यात् । पुंवहावः ।

A बहु—ending in a word with क् final or in a word techni-
cally known as नदी, will have कप् added to it as a समासक ।
Hence compounding कल्याणो &c. we first get पुंवहाव yielding
कल्याणपक्षमी । Next कप् comes in. But in attaching कप् to it, we
look forward—

मित— । नदीति पाणिभाष्यम्, नदीसंज्ञकः शब्द इत्यर्थः । अदिति कल्याणः
शब्दः । नदी च अत्र नद्युत्, इत्येकत्वम् । 'बहुव्रीहौ' इत्यनुवर्तते, 'कप्' इति च ।
तेन बहुव्रीहौ यत् नद्युत्, ततः परं कप् स्यात् समासात्वाः इत्यन्वयः । तस्य नद्युत्
इति समासे उत्तरपदमित्यर्थादुत्तराति । तदाह 'नद्युत्तरपदात्' इत्यादि ॥ कल्याणो
पक्षमी (राशिः) यस्मिन् पक्षे इति वाक्ये "पूर्यो अप्रधानम्—" इति चाभिहितं पुंवहावे-
अप्रधानत्वे च अनेन कप् । कल्याणपक्षमी कप् इति स्थिते—

८५४ । कोऽयः ॥ ७।४।१५४ ॥

दी— । को परे अथो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते—

When क of an affix follows, the preceding वा, ई, क् become
shortened. Thus the undesirable form कल्याणपक्षमिक comes in,
and we look further forward—

मित— । ऋः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अच् इति दीर्घः अथर्वः इत्यर्थः ।
उपसर्गश्च ॥ उच्यते एव मिथिः तेन 'राका' इति क्वचि ऋको न इति नागमः । अन्ते
तु सामान्येन सिद्धिं यज्जन्ति, राका इत्यादिषु च "उच्चादयो बहुवचनम्" (१११८—

१।१।१) इति बाहुव्रीहिः कल' वारयन्ति ॥ 'इति प्राप्त' इत्यस्य 'कल' 'प्राप्त' कल्याणपञ्चमिक इति रूपे आपतिते इत्यर्थः ॥

८३५ । न कपि ॥ ७।४।१४ ॥

द्वौ— । कपि परे कलौ न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अथ तिरोहितावयवभेदस्य पञ्चस्य अन्यपदार्थतया रात्रिर-
प्रधानम् ॥ बहुव्रीहिः कः ॥

आ, ई, ऊ, are not shortened if कप् follows. Hence finally कल्याणपञ्चमीकः । In the बहु—here the अन्यपदार्थ is पञ्च with its constituent nights undistinguished. Hence the पञ्चमी night is unpremier. As an example of कप् final, we have बहुव्रीहिः कः—having many agents.

नित— । अनेन "केऽपः" इति प्रतिषिद्धे कल्याणपञ्चमीकः इति रूपम् । उपसर्जनं कलस्यापि अर्थं प्रतिषेधः ॥ ननु क्व रात्रिरिह अपधानम् ?—इह पञ्चम्यै समुदाये अवयवानां रात्रीणां प्रथमपञ्चमीकं न भवति तत् ता रात्रयः अपधानम् । देवदत्तो याति इत्यत्र देवदत्तस्य अवयवानां प्रथमपञ्चमीकं न भवति वा नापि वा भवति । सारस-
भक्तिरिवा इत्यत्रापि सारसाः पुर्योक्तं प्रथमं गृह्यन्ते वा नापि वा गृह्यन्ते । चाये
उक्ततावयवभेदः समुदायः, अन्यो तिरोहितावयवभेदः । इह तिरोहितावयवभेदः
पञ्चः, तेन तदवयवभूता पञ्चमी रात्रिरपधानम् ॥ अदन्तमुदाहरति—अदन्तः कर्त्तापि
बहुव्रीहिः कः ॥

द्वौ— । 'अप्रियादिषु' किम् ? कल्याणीप्रियः ॥ प्रिया,
मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, भक्तिः, सचिदा, स्वस्व,
कास्ता, ज्ञास्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा, अवस्था, तनया ॥
सामान्ये नपुंसकम्—इदं भक्तिर्यस्य स इदंभक्तिः । स्त्रीत्व-
विषयायां तु इदंभक्तिः ।

Having now finished the consideration of the prohibition अप्रिये in rule 831, he takes up the prohibition अप्रियादि । Why say अप्रियादिषु ? Witness कल्याणीप्रियः—one whose wife is lucky—

without पुंवङ्गाव of कल्याणौ । प्रियादि words are प्रिया, मनोज्ञा etc. But then the list including भक्ति, how is हृदभक्ति to be defended ? This is correct by the maxim "सामान्ये नपुंसकम्" । The exposition will be हृदं etc. the हृदता being considered in the abstract and not as भक्तिनिष्ठा । If we start with हृदा in the feminine, the compound will be हृदाभक्तिः ।

नित— । प्रियादिप्रतिविधस्य फलमाह 'कल्याणौप्रायः' इति । कल्याणौ प्रियः यस्य इति विग्रहः । पुंवङ्गावः । उपसर्जनङ्गः ॥ प्रियामनोज्ञामश्वत्थः प्रियादयः । तेषु भक्तिशब्दः पठ्यते । कथं यद्धि "हृदभक्तिरिति श्रेष्ठे राश्वत्थामपराश्वत्थः", "भवति विरलभक्तिश्चानुपयोग्यः", "हृदभक्तिर्भवान्या" इत्यादयः प्रयोगाः ? उत्तरमाह 'सामान्ये नपुंसकम्' इति (८२१, वा) । अयमाशयः—हृदं भक्तिर्यस्य इति विग्रहे हृदं यस्य इति प्रथमं स्थितिः, हृदं किम् इत्याकाङ्क्षा । यत् हृदं सा भक्तिः इति पूरकम् । प्रथमं सामान्यतोऽप्यवसानं यस्मात् भक्तिशब्दस्यानुपदेशः इति । प्रतीक यदि भक्तिनिष्ठा हृदता इति मन्यते तदा पुंवङ्गावो न भवति, हृदाभक्तिः इति च रूपम् ॥ भोजस्तु सन्त्यते सेव्यते इयमिति कर्मसाधनो यो भक्तिशब्दस्तस्यैव प्रियादिषु पाठो न गच्छति । तेन भवानी भक्तिराराध्यदेवता यस्य स भवानीभक्तिः न तु पुंवङ्गावैव भवभक्तिः । हृदा भक्तिर्यस्य इति भावसाधनस्य तु हृदभक्तिरिति पुंवङ्गावो भवत्येव इत्याह ॥ इह भवेन सन्त्यन्तात् सदान्यामपि भवत्वमस्ति इति कृत्वा भवभवान्योर्ध्वाकारवच्चित् तुल्यं प्रवृत्ति-निमित्तमनुसन्धेयम् । तेन साधितपुंस्कारत्वं सिद्धयति चदाहरणस्य सङ्गच्छते । शापित-सेतदुत्तरस्य च प्राचीनशब्दे पुंवङ्गावं कुर्वता भाव्यकारेणैव ॥

८३६ । तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ६।३।३५ ॥

दौ— । तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तौषु (? कृत्वसुजन्तौषु) परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । परिगच्छनं कर्तव्यम्, अव्याप्त्य-तिव्याप्तिपरिहाशय—ततसौ, तरप्तमयौ, चरङ्जातीयरौ, कल्पद्वेगीयरौ, रूपपाशपौ, याल्, तिलप्यमौ । वङ्गीषु बहुव्र-बहुतः । दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा । "चरूप—" (८८५—

६।६।४३) इति वक्ष्यमाणो ऋत्नः परत्वात् पुंवद्भावं बाधते—
पटितरा, पटितमा । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा, दर्शनीयदेशीया ।
दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा । बहुया । ग्रशस्ता वृको वृकतिः,
अजाभ्यो हिता अजथ्या ।

Words that are सधितपुंस्क्त्वं will have पुंवद्भाव if one of the affixes from तसिच् (1953—5.3.7) down to क्तलसुच् (2085—5.4.17) is attached. Enumeration is necessary to avoid the exclusion of the desired and the inclusion of the undesired. The affixes are न, वच् etc. Thus बहुव्र from वञ्जी, दर्शनीय etc. from दर्शनीया । पटि etc. are from पटौ without पुंवद्भाव because the rule “चङ्प” (985), being subsequent, supersedes this rule and substitutes the ऋत्न barring पुंवद्भाव । Again दर्शनीय etc. are from दर्शनीया, बहुया is from वञ्जी, वृकतिः is from वृक्षी meaning ‘a fine wolf’, अजथ्या is from अजा meaning ‘good for the goat’.

नित— । स्त्रियाः पुंस्क्त्वं भाषितपुंस्कादनुक् इत्यनुवर्तते । तेन इत्यौ ‘स्त्रियाः’ इत्यस्य ‘भाषितपुंस्कादनुक्’ स्त्रियाः इत्यर्थः ॥ ‘तसिच्’ इति “पञ्चम्यास्तसिच्” (१९५३—५।३।७) इति विहितो वदयते, ‘क्तलसुच्’ च “संख्यायाः स्त्रिया—” (२०८५—५।४।१७) इति । इह ‘आक्तलसुजनीयु’ इत्यपपाठः । ‘क्तलसुजनीयु’ इति विवक्षितम् । तसिच् चादौ येषां, क्तलसुच् चत्ते येषां तेषु प्रत्ययेषु परतः पुंवद्भावी विधीयते । ‘आक्तलसुच्’ इत्यस्यबीजानेन सिध्यति, आ क्तलसुच्; प्रत्ययाः इत्यर्थः । तत आक्तलसुजनीयवद्; प्रत्ययान्तं वृत्ति न प्रत्ययम् । कुट्टितेषु तु बहुषु पुंसकेषु अयमेव आत्पुङ्गवः पाठो दृश्यते । तत्त्वबोधिन्यां पुनराकाशो नास्ति ॥ बहुव्रीहि १६ प्रत्यया विहितताः, सर्वेषु तु पुंवद्भावी नैष्यते, इत्यते च ततोऽन्यत्रापि विहिते प्रत्यये । अतः आह ‘परिगणनं कर्तव्यम्’ इति । व्याप्तिवद्; प्राप्त्यर्थकः । अन्यातिरप्राप्तिः इत्यस्य अप्राप्तिः । अतिव्याप्तिः अस्तिवा प्राप्तिः अनिष्टस्य प्राप्तिः । तयोः ‘पतिहादाय वारणाय परिगणनं कर्तव्यम्’ । अथ परिगणयते प्रत्ययाः— ‘ततसौ’ इत्यादि । इह ‘तसिच्’ क्तलसुच्; परसुक्तः

‘यान्’ तसिक्तान् वाक् । अकृते परिगणने एतथीरप्राप्ते अक्यातिः आत् । दैर्घ्यादवः प्रत्ययाः तसिक्तादिषु पठ्यन्ते, तेषु च प्राप्ते पुंवद्भावे अतिव्याप्तिरपि । परिगणनेन तु समर्थं परिष्ठियते ॥ बहुल इति यत् प्रत्यये परे बहुवचस्य पुंवद्भावः । बहुलः इति तसिक्त्परि तथा ॥ अतिव्ययेन दर्शनीया इत्यर्थे तरपि तसमि च पुंवद्भावः ॥ अतिव्ययेन पट्टी इत्यर्थे तरपि तसमि च अनेन ‘पट्ट’ इति पुंवद्भावः प्राप्तः । “चङ्प” (८८५—६।१।४३) इत्यनेन तु पट्टि इति ङस्त्वः । परवर्त्तितात् ङस्त्वविधिः प्रवर्त्तते—पट्टिचरा, पट्टितत्ता ॥ पूर्वे पट्टी इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “भूतपूर्वे चरट्” (१८८६—५।३।३३) इति चरट् । पुंवद्भावः ॥ पञ्च १ः प्रकारेण युक्ता पट्टीशब्दात् इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “प्रकारवचने आसीवर्” (१०२५—५।३।६८) इति आसीवर् । पुंवद्भावः ॥ ईददसमासा दर्शनीया दर्शनीयेव इत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् “ईददसमाप्ते” इति कलरुदेसीवरी । पुंवद्भावः । प्रथमादर्शनीया इत्यर्थः । “प्रथमायां ङपप्” (१०११—५।३।६६) इति ङपप् । पुंवद्भावः ॥ याप्या कुवचित्ता दर्शनीया इत्यर्थे “याप्ये पापप्” (१८८२—५।३।४७) इति पापप् । पुंवद्भावः ॥ बहुलाः प्रकारेण इति बहुवचसात् “प्रकारवचने वाक्” (१०७१—५।३।२३) इति वाक् । पुंवद्भावः ॥ प्रथमा ङको इत्यर्थे ङकोशब्दात् “ङकोऽङ्गाभ्याम्—” (१५०४—५।४।४१) इति ङिक् । पुंवद्भावः ॥ अजाभ्यो हिता इत्यर्थे अजाशब्दात् “अजाविभो यन्” (१६६८—५।१।८) इति यन् । पुंवद्भावः ॥ परिगणनसामर्थ्यात् “आतिव” (८४२—६।१।४१) इति निवेद्यं वाधित्वा ङकोशब्दे अजाशब्दे च पुंवद्भावः ॥

द्वौ— । “शसि बहुलपार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । बहुवचस्यो देहि—बहुशः । अजाभ्यो देहि—अल्पशः ।

Words in the feminine meaning बहु and अल have पुंवद्भाव when वस् follows. Thus बहुशः etc, अल्पशः etc.

नित— । बहुवचस्यो देहि इत्यर्थे “बहुवचसात् वस्—” (११०८—५।४।४५) इति बहुवचसात् वस् । पुंवद्भावः—बहुशः । एवमल्पशः ॥

द्वौ— । “त्वत्सोर्गुणवचनस्य” (वार्त्तिक) । शुक्लाया भावः

शुक्लत्वम् । 'गुणवचनस्य' किम् ? कर्त्तर्या भावः कर्त्तृत्वम् ।
“शरदः कृतार्थता” इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ।

Words technically known as गुणवचन have पुं वद्भाव when ल or तल् follows. Thus शुक्लत्वम् from शुक्ल । Why say गुणवचनम् ? Witness कर्त्तृत्वम् without पुं वद्भाव from कर्त्तृ which is not गुणवचन । कृतार्थता in “शरदः कृतार्थता” is not from कृतार्थ but from कृतार्थ with सामान्ये नपुंसकम् ।

नित ।—त्वत्तल्लोः परयोः गुणवचनस्य पुं वद्भावो यत्तस्य इत्यर्थः । गुणवचनत्वम् गुणवचनः । स च ‘संज्ञा-नाति-कृदन्त-सहितान्त-समस-सर्वाणाम-संख्याशब्दा-तिरिक्तः शब्दः’ इति नारीशः । शुक्लशब्दोऽप्युत्पन्नः गुणवचनः । भाषितपुंस्कथायम् । तेन शुक्लाया भावः इति-त्व-प्रत्यये पुं वद्भावः ॥ कर्त्तृशब्दो भाषितपुंस्कः, ‘परं कृदन्त इति न गुणवचनः, अतः कर्त्तृत्वम् इति पुं वद्भावो नास्ति ॥ ननु “निरीचा मीने शरदः कृतार्थताम्” इत्यत्र ‘कृतार्थता’ इति शरदः, सम्यग्भवे प्रयुक्तं दृश्यते । ‘कृतार्थ’ शब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि बहुव्रीहिषा समसत्वात् कृतार्थशब्दस्य पुं वद्भावो न स्यात् । ‘कृतार्थात्ताम्’ इत्यपि कृदोक्तिश्चक्षुः । ततः कथं नारीशतः ? अच्यते—नेह कृतः चर्चः चमया शरदा इति साक्षात् विवक्षा । किन्तु कृतः चर्चः येन तत् कृतार्थम् इति सामान्यतः कृतार्थेषु शरदः चमयार्थः ॥

दो— । “भस्मादे तद्धिते” (वार्त्तिक) । हस्तिनीनां समूहो हस्तिनम् । ‘षडे’ किम् ? रौहिणेयः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (११२३—४।१।२०) इति ढोऽत्र गृह्यते । “अम्लोऽक” (१२३६—४।२।३२) इति ढकि तु पुं वदेव—सम्यायी देवतास्य स्थालीपाकस्य आम्नेयः ।

Feminine words have पुं वद्भाव when a तद्धित, other than ढ, beginning with स or a vowel follows. Thus हस्तिनम् from हस्तिनी in the sense ‘a crowd of female elephants.’ Why say षडे ? Witness रौहिणेय with ढक् attached to रौहिणी which does

not assume the masculine form रोहित । Here the ट in चदे is that of 'स्त्रीषो ढक्' (1.123—4.1.120); the ढ of "चरोढक्" 1236 4.2.39) allows पुंवद्भाव । Thus अग्नेयः &c. with ढक् attached to चपायी, the sense being, 'a saucer-full of pudding &c. having चपायी for the presiding deity'.

नित— । भसंज्ञकस्य भावितपुंस्त्वानुङ् स्त्रीवाचकस्य मन्दस्य पुंवत् तद्धिते परे, न तु ढकारादौ तद्धिते ॥ हास्तिकमिति "भावित—" (१२५७—४।१।४७) इति ढक्प्रत्यये हसिनीशब्दस्य पुंवद्भावः । हसिन् ढक् (ढक्) इति स्थिते "नसद्धिते" (१७८—१।४।१४४) इति टिप्पणः । असति पुंवद्भावे हसिनी ढक् इति स्थिते "यस्येति च" (२११—१।४।१४८) इति ईकारलोपे हसिन् ढक् इति जाते 'इन्'-मानस्य लोपो न भवति । स हि लोपः "नसद्धिते" इति विधीयते । तस्मिन् काल्ये "असिद्धवत्—" (११८२—१।४।१२२) इति सूत्रेण "यस्येति च" इत्यस्य कार्यम् ईकारलोपः चक्षितः । तेन ईकारलोपेऽपि म्रिष्टं शब्दरूपम् ईकारान्तस्यैव मन्यम् । यतो न इन्-लोपः । तेन 'हासिनिभम्' इति स्थात् ॥ रोहितलोहितौ पर्यायौ । रोहितशब्दात् "वर्चात्—" (४८६—४।१।१८) इति स्त्रियां कौपि तकारस्य नकारे रोहिणी । तस्या अपत्यमित्यर्थे इह ढक् पुंवद्भावाप्रतिषेधे, रोहिणीयः, इतरथा हि रोहितेय इति स्थात् । नाम्नस्य प्रत्ययस्यापि निवृत्त्या इन् रोहितेतिरित्याह ॥ अघ्न-शब्दस्य स्त्रियां "उपाकष्यघि—" (४८४—४।१।१७) इति ऐकारे अनादेशे कौपि च चपायी । "प्रातिप्रक्षिप्यङ्घ्रे विङ्गविशिष्टस्यापि यङ्घम्" इति चर्चविहितो ढक् चपाया अपि भवति । किन्तु अघ्नशब्दात् अघाव्यामपि अघ्नस्यैव इत्यभ्युपगमे सम्योक्त्या प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवम् 'चपायी' इति भावितपुंस्त्वानुङ् स्त्रीशब्दः । एतः पुंवत्त्वे 'अघे ढक्' इति जाते 'चायेयः' इति रूपम् । एवमिह भाव्यस्वरसः । असति पुंवत्त्वे 'चपायी' इत्यस्य ईकारलोपे चायेयौ इति स्थात् ॥

द्वौ— । सप्तमोऽशब्दस्त्रिधा—शब्दपर्यायात् सप्तमशब्दात् शाङ्गं रवादिस्वात् ङोनि एकः । समानः पतियस्या इति विशङ्गे विवाहनिबन्धनपतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गे द्वितीयः ।

स्वामिपथ्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कारूढीयः ॥ आद्ययोः
 शिवाद्यण्—सपत्न्या अपत्यं सापन्नः । तृतीयात्तु स्त्रिविशिष्ट-
 परिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ह्य एव, न स्वप्; शिवादौ
 रूढयोरेव ग्रहणात्—सापत्यः ॥

The word सपत्नी is derived in three ways. First, from समन्त्र which means an 'enemy' and, being of the शङ्'रवादि class, takes ङीन् in the feminine. सपन्न, having a technical sense, is रुढ; सपत्नी, derived from it, is भाषितपुंस्कारूढ् and subject to पुंवद्भावः । A second derivation is from सपति in the sense समानः पतिर्व्यासः where पति through marriage, means 'husband'. This sense of पति is technical and hence सपति also is रुढि । But सपत्नी derived from it always means a woman ; so it is not भाषित-पुंस्कारूढ्—no पुंवद्भावः । Thirdly we may have the word from सपति with पति meaning 'master'—a यौगिक word, सपत्नी thus obtained is भाषितपुंस्कारूढ् and subject to पुंवद्भावः ।

Now with the exposition सपत्न्या अपत्यम् we observe that सपत्नी, derived in the first two ways above, is of the शिवादि class and receives ण्य yielding सापन्नः । But as the शिवादि class includes the रुढि derivatives only, the third, which is a यौगिक word, takes न् not ण्य, by the rule “—पत्युत्तरपदश्चाः” (1077—4.1.85) because by the maxim “—स्त्रिविशिष्टस्यापि सङ्गश्च”, पत्युत्तरपद includes पत्युत्तरपदः । Hence with पुंवद्भावः we get सापत्यः ।

नित— । ‘निवा’ सिध्यति इति वाक्यशेषः । तदेव दर्शयति । सपन्न इत्यन्तु त्वपसं
 भाषितपदिकं शब्दौ रुढम् । “रिपो वैरिसपत्नारिद्विवद्वेषणदुर्हृदः” इत्यमरः । शङ्'रवादिषु
 पाठात् (पाठे परिकल्प्य) स्त्रिणां ङीनि सपत्नी । इह मङ्गलनिमित्तं ब्रूयात् । तत्र स्त्रिणां
 पुंसि च तुकारम् । तत् ‘सपत्नी’ इति भाषितपुंस्कारूढ् सत्यः पुंवद्भावश्च निश्चयः ।
 त्रयमेका सिद्धिः ॥ पाति रक्षति इति श्रीषादिके कतिप्रत्यये ‘पतिः’ भर्त्सि योगपदः
 स्वामिनि यौगिकः । “सत्ता श्रियः पतिर्भर्ता” स्वामीत्वोत्तरः पतिरीश्वरा” इति

चासयः । 'समानः पतिरस्य जगस्य' इति विषयः सपतिः । इह प्रथमविभक्ति-
भक्तृपक्षे एकभक्तृकता सामिपक्षे एकस्वामिकता । एतभक्तृकता पुनः श्रित्वा 'एव
सम्भवति, एकस्वामिकता तु दासीदासद्विषयः सर्वत्र । आद्ये 'सपति' शब्दे नित्यं
स्त्रियां वक्तव्ये, "नित्यं सपत्यादिषु" (४२९—४३१।३५) इति च 'सपत्नी' इति रूपं
समर्थे । न चार्थं भाषितपुंस्त्वानुक्तं नापि पुंस्त्वान्विषयः । इयं द्वितीया भिक्षिः ॥
एकस्वामिकतायां तद्धि च रूपं सपत्नीति, परन्तु भाषितपुंस्त्वानुक्तं अर्थं शब्दः पुंस्त्वान्वयस्य
विषयः । एषा तृतीया विभक्तिः ॥ सपत्या अपत्यम् इति विषयः "स्त्रीभ्यो ङक्" इति ङकि
प्राप्ते प्रथमद्वितीययोः श्रित्वादिषु पठ्यात् "श्रित्वादिभ्योऽण्" (१११५—४३१।१२) इत्यण् ।
ततः प्रथमस्य पुंवद्भावे स्त्रीषो निष्ठत्वात् 'सापत्यः' ॥ द्वितीयस्य तु न पुंवद्भावः किन्तु
"यङ्येति च" (१११—४३१।३८) इति इकारलोपे 'सापत्यः' इत्येव । तृतीयस्तु श्रित्वा-
दिषु न पठ्यते । तत्र ङकि प्राप्ते आद्योक्तो न पूर्वविप्रतिषेधेन "दिङ्मदिति—" (१०७७—
४३१।३५) इति स्त्र-प्रत्ययौ भवति । पुंवद्भावे 'सापत्यः' । ननु "दित्यदिति—" इति
रूपं पतिशब्दे सत्तरपदे प्रवर्तते, इह तु पत्नीशब्द सत्तरपदम् । तत् ङकि
'सापत्येयः' एव स्यात् । अथति "प्रातिपदिकचङ्गणे द्विवचिनिष्ठस्यापि षङ्गम्" इति
पञ्चतरपदे विहितं पञ्चतरपदेऽपि भवति । नागेषु ङकमीषाद्विवर्ते ॥

दो— । "ठक्कुसोश्" (वार्त्तिक) । भवत्याम्नात्वा
भावत्वाः—भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकम् "एकवचनिते च (१००
—४३१।३२) इति सूत्रस्य न कर्त्तव्यम्, "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भावः" (७२८, वा) इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् ।
सर्वमयः—सर्वकाम्यति—सर्विका भार्या यस्य सर्वकाम्यः—
सर्वप्रियः इत्यादि ॥ पूर्वस्यैवेदम् "भर्तृव्राजाद्याद्वा—" (४६६—७३१।४७) इति लिङ्गात् । तेन अकचि एकशेषवृत्तौ
च न । सर्विका, सर्वाः ॥

There is पुंवद्भाव when ठक् or ङक् is added ॥ भवती । Thus
भावत्वाः with ठक् and भवदीयाः with ङक् in the sense 'your papill'.

This वाचिक and the rule "एक—" (1000—6.3.62). are unnecessary, their purpose being served by "सर्वनाम्नो—" (728, V) the इतिपूर्व of the भाष्यकारः । Thus सर्वमयः from सर्वा (तद्धितवृत्तिः), सर्व-
कायति from सर्वा (समासवृत्तिः), सर्वकभायीः from सर्विका and सर्वमयः
from सर्वा (समासवृत्तिः) &c. The पुंवङ्गाव is of what precedes the
cause for it, as appears from the rule "भस्मा—" (466). Hence
it is not available in an एकशेष or when भक्तश्च follows. Thus
सर्विका with भक्तश्च and सर्वा; by एकशेषः ।

नित— । "भवतश्चक्रेण" (१२३८—भा० ११५) इति विहितौ ठक्छसौ
इह गच्छते । तत् लडादिषु मठितौ ठक्छस्यो भवच्छब्द एवास्ति विषयः । तस्य च
स्त्रिया 'भवती' इति रूपम् । ठक्छि च परे भवतीशब्दस्य पुंवङ्गावः स्यात् ।
इति वार्तिकस्याद्यः ॥ अथ ठक्छं किमर्थं, यावता "भास्ते—" इति सिद्ध एव
ठक्छि पुंवङ्गावः ? तस्य इत्यादिना प्रतीय भवतीशब्दस्य अभवेऽपि पुंवङ्गावो यथा
स्यादेवमर्थे ठग्यङ्गणम् । तेन 'भवत् ठक्छ' इति जाते "इष्टमुक्—" (१२३९—भा० ५१)
इति कादेशे भावतुः । अङ्गते ठग्यङ्गणे भावतिष्ठ इति स्यात् ॥ क्वचित् तु "सिति च"
(१२५२—१।४।१६) इति पदत्वम् न तु भवेत् । ततः 'अत्रासौ पुंवङ्गावे वचनम् ॥ इतिः
पदविधिः । ततः समासवृत्तिस्तद्धितवृत्तिरित्येवमाद्यः पञ्च इत्युक्तं प्राक् । 'गतः' अतीतः
'चर्यः' प्रयोजनं यस्य तत् 'गतार्थे' निष्प्रयोजनम् । तस्य भावो गतार्थत्वम् । तस्मात्
प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ सर्वमय इति तद्धितवृत्तेरुदाहरणम् । सर्वस्मा आगत इति मयट् ।
पदत्वादप्राप्त्यापि पुंवङ्गावः सर्वनाम्नो भवति । यस्तु तस्य 'सर्वः' इत्यत्र पुरुषविधमस्यस्यमेव
प्रवृत्तिनिमित्तम् 'सर्वा' इत्यत्र तु स्त्रीविषयकम् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तमेवात् भाषितपुंस्त्वत्
नस्त्वित्यमस्यः पुंवङ्गावस्य ॥ सर्वकायति इत्यत्र आत्मनः सर्वा इत्यति इत्यर्थे कायश्च ।
पुंवङ्गावः ॥ सर्विका इति नायं भाषितपुंस्त्वानुक्तं नवः । तेन अप्राप्तः पुंवङ्गावः सर्वनाम्नो
भवति । अथ भवतिष्ठ भाषितपुंस्त्वत्समाद्रिशसाणः सुत्रेणैव प्राप्तिं नन्वते तदा षष्ठीसन्नासे
सर्वमय इत्युदाहरणम् । त्रियादिषु प्रतिविद्धोऽपि सर्वासां प्रियः इति स्वधिकारणेऽपि
पुंवङ्गावः सर्वनाम्नो भवति ॥ एव सर्वनाम्नः पुंवङ्गावः 'पूर्वस्यैव' पूर्ववर्तिन एव शब्दस्य ।
येन वृत्तिस्तद्धितं परस्मैते एव भवति इत्यर्थः । एतत् "भस्मा—" (४६६) इति समास-

सोयते । तेन हि सूत्रेण 'एषा' इति सर्वनामशब्दस्य चकचि 'एषा' 'एषिका' इति रूपद्वयं प्राप्नोति । तत्र निमित्तं चकारात् परदाप् । 'एषा चकच्' इति स्थिते भस्वादचः पूर्वसकच्, तेन एच् चकच् च्वा इति जाते एषका एषिका इति रूपद्वयम् । सति तु पुंवद्भावे टापो निवृत्तिः स्यात्, निमित्ताभावात् इत्यपि न स्यात् रूपद्वयश्च न सिद्ध्येत् । यदाह 'पूर्वस्यैव' इति ॥ फलम् चकचि सर्विका न तु सर्वकः ॥ एकशेषे एक एव विन्यते परपूर्वे विशिष्टपि नास्ति इति न पठ्यत् । तेन सर्वाः न तु सर्वे इति ॥

दो—। "कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु" (वार्त्तिक) । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । ऋग्याः पदं ऋगपदम् । ऋगक्षीरम् । काकशायः ।

कुक्कुटी &c. have पुंवद्भाव when अण्ड etc. follow in a compound. Thus कुक्कुटाण्डम् from कुक्कुटी, ऋगपदम् from ऋगी ; similarly ऋगक्षीरम् etc.

नित—। उदाहरणेन सर्वत्र दृष्टव्यत्वरूपः । कुक्कुटी ऋगी इत्यादयो कावि-
रयदा लीबन्ताः ॥

८३७ । दृग्दर्शनोच ॥ ११।३६ ॥

दो—। एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां काश्चिद्वर्णनीयां मन्यते दर्शनोयमानिनी । दर्शनोयां स्त्रियं मन्यते दर्शनोयमानो चैवः ।

Feminine words resume the masculine form when कश्च् is to be attached or when भाविन् is the उत्तरपद । Thus एतायते, behaves like a doe ; श्येतायते, behaves like a hawk. In these एनी be- comes एत and श्येनी becomes श्येत by पुंवद्भाव । Also दर्शनोयमानिनी comes from दर्शनोया the sense being 'she considers some girl other than herself as fine-looking' ; दर्शनोयमानो too, is from दर्शनोया in the sense 'Chaitra thinks the woman is good looking'.

नित—। कश्चि परतो भाविनि चोत्तरपदे 'स्त्रिया पुंवत् भाविनपुंवत्कादन्तम्'

इत्यर्थः । एतच्चिदाज्ञो मृगविशेषः । स्त्रियाम् एतौ । एतयम्बुस्य सुखतो वर्णपाचितात्
 “वर्णादनुदात्तात्” (४८६—४।१।२८) इति वैकल्पिके ऋपि तकारस्य नकारः ।
 पक्षे एता । “कर्तुः क्यङ्—” (२६६५—३।१।११) इति क्यङि पुंवङ्गावे ‘एत य सट्ते’
 इति स्थितिः “भङ्गनट्पावे—” (२९८८—७।४।२५) इति ङीर्षे एतादते । ‘उत्तरप्रदि
 इत्यसि ॥ अपरां काचित् दर्शनीयां मन्यते इवम् इत्यर्थे दर्शनीया मन्यन्ति इति
 स्थिते दर्शनीया भानिन् इति स्त्रीप्रत्यक्षोत्पत्तेः प्रागेव समाप्तः । एतच्च “गतिकारक—”
 (७८२, वा) इत्यङीकं प्राक् । तत्र दर्शनीयात्वं मननञ्च भिन्नाधिकरणकस्यम् इति
 “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—६।१।२४) इति समाप्तः पुंवङ्गावः अनेन विधीयते ।
 ततो दर्शनीयभानिन् इति आते ऋपि सुपि दर्शनीयभानिनी ॥ एवं चासपि दर्शनीयां
 मन्यते चेन्न इति दर्शनीया भानिन् इत्यादि प्राभ्यन् ॥

८३८ । न कोपधायाः ॥ ६।३।२७ ॥

दो— । कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः ।
 रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ।

Words having च for their pen-ultimate do not resume the
 masculine form. Thus पाचिका etc.—one whose wife is a cook,
 रसिका etc.—one whose wife is witty. Here पाचिका and रसिका
 are भावितपुंस्कानूक् so by “स्त्रियाः पुंवत्—” (831) पाचक etc. रसिक
 etc. were expected and are barred. Again मद्रिका in the sense
 मद्रेषु जाता is भावितपुंस्कानूक्; hence the masculine form is expec-
 ted when क्यङ् or भानिन् follows, but is here prohibited.

नित— । ककार उपधा अस्माः कोपधा । तस्माः । पचति इयमिति पाचिका ।
 रसः अस्ति अस्मा रसिका । उभयसपि भावितपुंस्कानूक् । ‘स्त्रियाः पुंवत्—’
 (८३१) इति प्राप्तः पुंवङ्गावः प्रतिषिध्यते ॥ मद्रेषु जाता इत्यर्थे “मद्रङ्गयोः कन्”
 (१३५५—४।२।१२१) इति कन् प्रत्यये स्त्रिया मद्रिका । अयसपि भावितपुंस्कानूक्
 अयः । “क्यङ्भानिनीच” (६३७) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

दी—। “कोपधप्रतिषेधे तद्धितवृत्तचणम्” (वार्तिक) ।

नेह—पाका भार्या यस्य स पाकभार्याः ।

This prohibition regarding words having क in the penultimate applies only to words got from a तद्धित or from an affix that has क in its enunciation. Thus पाक derived irregularly with the चष्वादि क्त affix कन् is exempted and admits of पुंवद्भाव ; hence पाकभार्याः—having a child wife.

मित—। ‘वृ’ इति प्रत्ययावयवः क्व खलुन्प्रभृतिषु दृष्टः । तद्धितश्च वृश्च ‘तद्धितवृ’ । तयोः ‘वृत्तचणम्’ । तद्धितयोगात् वृषोणाक या कोपधा जाता तस्या एवायं पुंवद्भावनिषेध इत्यर्थः । पाका मिथः । “पाकः परिचरती शिषी” इति भेदिनी । शीषादिककन्प्रत्ययान्तो निषादितः । “चर्मकप्रयुक्तपाका दवशि” (उ’ ३।५२) इत्यत्र ‘मिथः’ कन् इति दीक्षितः । चख तु पुंवद्भाव एव ॥

८३८ । संज्ञापूरण्योश्च ॥ ६।३।३८ ॥

दी—। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्याः । दत्ताभानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भावित-
पुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्याः । पञ्चमीपाशा ।

Class names and ordinal numbers do not resume the masculine form. Thus दत्ता etc. Here पुंवद्भाव was expected because दत्त is used as a class name through gift and is applicable to both males and females, thus it is भावितपुंस्त्व and the rules apply ; hence the prohibition. Again पञ्चमी etc.—One who has wedded a fifth wife. पञ्चमीपाशा—the wretched fifth wife.

मित—। संज्ञाशब्दानां पूरकप्रत्ययान्तानाञ्च पुंवद्भावो न स्यादित्यर्थः । दानादेष दत्तसंज्ञा । तेन दत्ता इति भावितस्त्वानुक्तम् । ततो ‘दत्ताभार्या’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—७।३।३४) इति प्राप्नोति ; ‘दत्ताभानिनी’ इत्यत्र “स्त्रिया पुंवत्” इति वा “क्वच्—” (८३७—६।५।३६) इति वा साधिः । अस्यमपि प्रतिषिध्यते ॥

अथानुपास्य नतिः कृतवित्तः मयमेः इत्यर्थः "आयो मयमे" (२५३-२५४) इति धातुः । आयोः कृतवित्तः । "तद्विनिमित्तम्" (२५५-२५६) इति भाष्यः प्रतिषेधः ।

८४० । वृद्धिमित्तस्य च तद्वित्तस्यारक्तविकारे ॥ ६३॥२८ ॥

द्वौ— । वृद्धिश्च न विहिता या वृद्धिः तत्र तु यस्तद्वित्तः । अरक्तविकारस्यः । तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीद्वौभार्यः । मायुरीयते । मायुरीमानिनी । 'वृद्धिमित्तस्य' किम् ? मध्यम-भार्यः । 'तद्वित्तस्य' किम् ? काण्डसावभार्यः । 'वृद्धि'-शब्देन किम् ? तावद्भार्यः । 'रक्त' तु कावायी कन्या यस्य स कावायी-कन्याः । 'विकारे' तु हेमौ सुद्रिका यस्य इति हेमसुद्रिकः । वृद्धिश्च न वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावात् इह पुंवत्—वैया-करणभार्यः । सौवर्णभार्यः ।

The masculine form will not be resumed by a word with a तद्वित्त-*affix* in connection with which वृद्धि is enjoined by, actually mentioning the word वृद्धि; but the prohibition does not apply to तद्वित्त-*affixes* in the sense *वेन रक्तम्—dyed with it, or रक्त-*निष्पन्नम्—made of it, got out of it.** Thus औषी, सज्जो etc. retain their feminine form in औषीमात्रे, etc. Why say वृद्धिमित्तस्य ? Witness सज्जमात्रे; in which सज्जमा becomes सज्जम because the तद्वित्त-*affix* सज्ज after मात्र does not cause वृद्धि । Why say तद्वित्तस्य ? Witness वाक्ये etc. in which वाक्यमात्रे becomes वाक्यमात्र because the *affix* वाक्य here is a वाक् and not a तद्वित्त । Why say वृद्धिश्च न ? Witness तावत्, etc. in which तावती becomes तावत् because the वृद्धि in तावत् is by the special injunction "ता-सर्ववर्णः" (२३०-२३१) २४, which the word वृद्धि does not attach directly, or by वृद्धिश्च न । *मैत्रायण* is not barred if the *affix* is in the sense 'dyed with

ति ; (this 'चावती' etc. where 'चावती' has become चावत because the word means 'dyed red.' Similarly in ऐन etc. we get पु'वहाव in ऐनी because ऐनी means 'made of gold.' But then how do वेवाकरवी, चौवनी etc. become वेवाकरण, चौवन etc. ? These do not mean 'dyed with it' or 'made of it'. The fact is here ऐ and नी are obtained by actually naming them. Hence though the word ऐनी is not got from इतिशब्द, therefore no prohibition.

इतिशब्दः—“परमनिकारे विहितस्य इतिनिमित्तस्य तद्वितस्य च इत्यमरः ।
 “मित्र एवम्—” (१२०३—४१११) इति “यस्य विकारः” (१५१४—४१११४४)
 इति च यस्यचित्ते विहितः तद्वितरो इति निमित्तं यथाचितः इत्याप्यर्थः । “इति”
 इत्यनेनैव इतिशब्देन विहिता, इतिशब्दमुच्चार्य अनुवर्त्तय वा विहिता, इतिशब्दोत्पत्तिः ।
 एतदर्थं “इतिशब्दो भावयती” इति नान्वयः । आख्यानि इतिशब्दो विदुषायेः इति
 तदाशयः । तदपि कथमिति चेत्—कथयता इतिशब्दो एव इतिशब्देन विहिततया कही
 वर्त्तते । अतः अथा चौवती । इह चम् इति इतिनिमित्तइतिवत्, तेन पु'वहावो न । एवं
 साधुरी । नन्वे अथा संध्याया । संध्याया न इतिनिमित्तम् । पु'वहावः । वाच्यं धुवाति
 इतिमिति चौववाती । इह चम् इतिनिमित्तं, परं तदर्थं न तद्वितः । पु'वहावः । तत्
 धीरसाधनं साध्याः । चावती । “अथदेवितः—” (१८४८—४१११८८) इति । अतः
 “अथदेव इतिनिमित्तम् । इतिशब्दो “वा सर्वनामः” (४२०—४१११८१) इति । विदुषो
 न इतिशब्देन । तेन पु'वहावः । चावतिष्वे सन्निहादिना एव चाववाती । “तेन
 एवम्—” (१२०३—४१११) इत्यत्र च पु'वहावः । इतिशब्दो विकारः इति । ऐनीः
 “तस्य विकारः” (१५१४—४१११४४) इत्यर्थे “अनुदात्तादिव” (१५१०—४१११४०)
 इत्यमरः । पु'वहावः । ननु वेवाकरवी आख्या सन् वेवाकरवभाष्यः । चौवनी आख्या
 सन् चौवनभाष्यः । इत्येवमेव कथं पु'वहावः । अथवे—वाकरवभाष्येति इतिमिति
 श्रियामात्रं “न एवम्—” (१२०३—४१११) इति निमित्तम् । इतिः । परमनिकारे
 इत्येवम् अथवे विकारः । वाच्यं तत् । इतिशब्देन, किन्तु—पूर्वो “उ
 तावामि” (१२०३—४१११) इति । वाच्यं तद्वितः । तद्वितः इति मतिः
 “वसन्तवारा” तस्य इतिमिति । अथवे—इतिशब्देन चावतिनाम् पु'वहावः ।

एवं तु स्थितः अन्य जस्य स्त्रीः । तस्य अपत्यं स्त्री इत्यपि अपि तर्हि न प्रसिद्धा-
युक्तवत् । उदाहरणमपि यथास्मरणीयं । इति आदिषीं यथास्मरणीयं वर्तते ।

७४१ । स्त्राङ्गाद्यैः । ६।२।४८ ।

दी— । स्त्राङ्गात् य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंनत् । सुकेशो-
भार्यः । 'स्त्राङ्गात्' किम् ? पटुभार्यः । 'ईतः' किम् ?
'सुकेशभार्यः' ।

Afeminine word got by attaching ई to what is technically known as a स्त्राङ्गाद्यैः word, will not resume the masculine form. Thus in सुकेशोभार्ये the word सुकेशी does not become सुकेश । Why say स्त्राङ्गात् ? Witness पटुभार्ये where पटु has become पटु because पटु is not स्त्राङ्ग । Why say ईतः ? Witness सुकेशभार्ये where सुकेशा resumes the masculine form सुकेश ।

नित— । 'स्त्राङ्गम्' इति प्राप्तिभिर्यं गृह्यते । "यद्वत् सृजितम् स्त्राङ्गं प्राप्तिस्त्रमधिकारणम् । अतस्तत्त्वं तद्वद्गृह्यते तेन येन तत् तद्यावुक्तम् ।" इति । स्त्राङ्गादिति गत्यमानपरस्मैयोगे पक्षमी । 'स्त्रियाः पुंनत्' इत्यसि 'न' इति च । 'ईता' इति पक्षी 'स्त्रियाः' इत्यस्य निमित्तपक्षम् । तदन्तनिमित्तः । तेन 'स्त्राङ्गात्' परः नः । 'ईकारः' तदन्तावाः 'स्त्रियाः न पुंनत्' इत्यन्वयः । सुदर्शनादेषा अस्याः सुकेशी सुकेशा वा । भार्ये पुंनत्तादृशविशेषः । 'पटु' इति न स्त्राङ्गम् । तेन पटु भार्या-
पक्ष इत्यत्र पुंनत्तादृश एव—पटुभार्यः । अन्तर्भागाः शेषा अस्या अकेशा ।
'सुदर्शनादेषा' (३१३—३१५।३७) इति लीकभावः पुंनत्तादृश अकेशभार्यः ।

दी— । "अमानिनोति वस्तव्यम्" (वार्त्तिक) । सुकेश-
मानिनी ।

The prohibition does not come in if मानिन् follows. Thus सुकेशमानिनी with सुकेशी changed into सुकेश ।

नित— । मानिन्पदं उत्तरपदे समानाधिकरणे अमानाधिकरणे च विहितः पुंनत्तादृशः । तस्य तु 'स्त्राङ्गाद्यैः' इति प्रतिषेधो न भवतीत्यर्थः । सुकेशीमात्रात् भवति, अस्मिन्ना अस्मिन् सुकेशी भवति वा सुकेशमानिनी ।

४४२ । जातेषु ॥ ४४३ ॥

दी— । जातिः परी यः स्त्रीप्रत्ययस्य दन्त न पुंषत् । शूद्रा-
भार्यः । ब्राह्मणभार्यः । सौमस्त्रीवोयं निषेधः । तिन इस्तिनीनां
समूहो हास्त्रिकम् इत्यत्र "मखाटे—" (८२६, वा) इति तु
भवत्येव ।

Feminine class-names do not resume the masculine form.
Thus शूद्रा etc. This prohibition affects Panini's rules only
and does not apply to Katyayana's Vartikas such as "मखाटे—"
etc. Consequently when उत्तु is attached to इस्तिनी in the sense 'a
multitude of she-elephants' the word changes into इस्तिन् yielding
हास्त्रिकम् ।

नित— । स्त्रियाः पुंषत् इत्यसि 'न' इति ॥ 'ईत' इति । तानुवर्तते ।
'जाते' इति 'स्त्रियाः' इत्यस्य निषेधम् । जातेः स्त्रिया न पुंषत् इत्यन्यम् । जातेः
जातिभाविनः स्त्रियाः स्त्रीप्रत्ययान्तक इत्यस्य 'न' पुंषत् इत्यर्थः । अने हि इतिवत्ता
व्याख्यातम् । दीर्घवत्ता 'जातेः' इति पदस्य न भवति, तदाह 'जातेः परी यः'
इति ॥ 'शूद्रा' इत्यन्तरितु मन्थति 'शूद्रा नामकम्—' (४४६, य० सू०) इति ॥
'सौमस्त्री' इत्येवमस्य पाणिनिना परिचयः । पुंषत्तावत् इत्यर्थः । तिन इत्यस्यास्यनीयानां
'मखाटे—' (८२६, वा) मन्थनीनां न निषेधः । मन्थन इतिनीनां समूह इत्यर्थः
हास्त्रिकमिति वक्षिः । अत्र हि पुंषत्तावत् हास्त्रिकमिति साधिति अप्रमाणं प्राक् ॥
इतः शेषाधिकारः । जातेः परी यः इत्यस्य व्याख्यातम् ।

४४३ । संख्येयान्येयान्सर्वान्प्राधान्यसंख्याः संख्येये ॥ ४४४ ॥
दी— । संख्येयार्थया संख्याया चम्वयादयः समसंज्ञास
बहुव्रीहिः । संख्यायां समीपे ये सन्ति ते संख्येयाः । नव
एकादश वा इत्यर्थः । बहुव्रीहि संख्याये— (८२१,
५११०३) इति वक्ष्यमाणा उच्यते ।

Indeclinables, numerals and the words नव, दश and
अधिक are compounded

what is counted. Thus उपदश in the sense 'something near ten in number', i.e., a group of nine or eleven things. Here उपदशन् takes the समासान्ता affix क् by "बहुव्रीहिः" (४५१) as will be explained further on.

नित्—१. संख्यातव्यं 'संख्येयम्', कश्चिन् जलनवा संख्यायोगः कर्तव्यः कश्चिन् । 'संख्येयार्थेन संख्येय' इत्यस्य संख्येये वा संख्या वर्तते तथा इत्यर्थः । इत्येतिन् सन् । काकाः इत्यत्र काकाः संख्येयः । दशत्वसंख्या इह संख्येयेषु याकिषु वर्तते । सत्यसिन् । अथ कश्चिन् काकि नम विचक्षते न दम् । दशानां समीपे तदा काकाः—उपदशः काकाः । समनन्त आशय निमित्ते एकश्चिन् काकि एकादश काकाः भवन्ति न दम् । तद्वति । दशानां समीपे काकाः—उपदश काकाः । समासि उप दशन् इति स्थिते कश्चिन् । टिलोपे उपदशः । नायमन्यथीभावस्यापवादो बहुव्रीहिः । अन्यथीभावस्तु 'समीपम्' अर्थे भवति, उह 'समीपे' इत्यर्थः । तेन अन्यथीभावप्रसङ्गो नास्ति । दशानां समीपे ये ते उपदशः इत्यत्र बहुव्रीहिसंज्ञकस्य उपदावता भवि । समसमावाता प्रथमाकवा । नित् । त्वि 'ये ते' इति प्रथमायै समासः । एतं पूर्वेषु च प्राप्तं चर्चं विधिः । ४५४ । ति विंशतिर्दिति । ४५५ ।

दी—१. विंशतेर्भक्ष तिशब्दस्य लोपः स्वात् इति । आसन्नविंशः—विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशः । अधिक-चत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा द्वितयः । द्विसंज्ञात् द्वयद्विदशः—विंशतिरित्यर्थः ।

If the word विंशति is a न, i.e., if an affix, with a व or a vowel leading, follows it, it will drop its ति provided the affix has dropped a व । Thus with the exposition आसन्ना विंशतिः we get आसन्न विंशति क् yielding आसन्नविंशः, close upon twenty, i.e., nineteen or twenty-one. Similarly अदूरविंशः, not far from thirty ; अधिक etc., more than forty ; both with टिलोप । Also विनाः, two or three ; and द्विदशः, twice ten, i.e., twenty, with टिलोप ।

नित—। विहरीराश्या इति वाक्ये बहुव्रीहौ चासन्न विभक्तिं लब्धं इति स्थितिः
 'चासन्नविभक्तिः च इति कोत्ते, तिस्रोपे चासन्नविभक्तिः च इत्यत्र विभक्त्यस्य चकारो संसंज्ञकः,
 न पदम् । तेषां "अथो कुम्भे" (१२१—१२२) इति परस्मै चासन्नविभक्तिः इत्यस्य
 प्रातिपदिकम् । बहुव्रीहौ चासन्नविभक्तिः ॥ इह ये चासन्नास्ते एवं समासेन चोच्यन्ते । तत्
 चोच्यपदार्थता नास्ति । समानाधिकरणत्वात् न, प्रथमाद्येभिः च समासः । एवं सर्वेषां
 बहुव्रीहिसंज्ञाविरहात् च प्राप्तं विवक्षितम् । विभक्तः चतुरे चतुरविंशतिः इति उपपत्त्या
 इति चत्वारोऽक्षराणि ॥ अत्राविंशतः अष्टिकाः अष्टिकचतुर्विंशतिः । इह चासन्नविभक्तिः,
 अष्टमे चतुर्विंशतिः विभक्तिः ॥ इह वा त्रयो वा इत्यत्र न द्विषदस्य न वा विषदस्यार्थः,
 प्रतीयते त्रिषु तयोरेकतरक्षेति । एवमिह वा-इत्यस्यार्थः प्रधानम् । तेषां चत्वारो
 चोच्यपदार्थता नास्ति । प्रथमानास्ति च पदानि । तत् पूर्वेष्वेव तिस्रो बहुव्रीहिः । तत्राभावात्
 त्रयोपे चासन्नविभक्तिः पाठः । अस्तु, तत्रास्ति बहुवचनम् ? यदि ही तर्हि द्विवचनं
 भाव्यम् । उच्यते—ही वा इत्युक्ते चासन्न इति न प्रतीतिः । तदी वा इत्यपि प्रतीयते ।
 एवं त्रयो वा इत्युक्ते ही वा इति च । तद्विषयं पञ्चाधिकानां वाक् । तयो बहुवचनमिति
 भाव्यम् । विराहया इति त्रिषु भाव्यात् तौ द्वयम् । अत्रेभिर्द्वीष्यम् । तेषां समासे
 द्वयं न दृश्यते । त्रिषु भाव्यात् समासेन द्विषदः संस्थेये वर्तते । अतः सुगन्धस्य
 चत्वारो न सुगन्धः पुनः चत्वारः ॥ इह चासन्नविभक्तिः द्विषदस्य दशम्युद्धे च सामर्थ्यात्,
 तत्राह 'विराहया' इति । चत्वारोऽक्षराणि प्रधानम् : समास इति पूर्वेषु न प्राप्तिः ।

८४५ । दिङ्नामांश्चत्वारो ॥ ३॥ २॥ २॥

दी—। दिशो नामानि चत्वारो वाक्ये प्राप्स्यन्तु । दक्षिणस्याः
 पूर्वस्याश्च दिशः चत्वारो दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणात्
 यौगिकानां न—एतद् यावत् कौवेर्याश्च चत्वारो दिक्षु ।

Names of the quarters are compounded into a बहुव्रीहि to indicate the interval of space between them. Thus दक्षिणपूर्वा, South-east, means any direction between south and east. नैमन्तु in the rule implies that the सूत्र is of the well-known names

only and is not available when names are coined to designate the quarters. Thus *पश्चि* means the east and *कौशेरी* the north, but these cannot be compounded to denote the interval.

मिति—। 'दिग्' इति विविक्तप्रमाद इवाभावि । 'दिग्' इति वृत्तात् व्यास्यम् । अन्तराख्यं शाब्दादि न भवति, यत् इयोर्द्वयोः समासः ॥ इह अन्तराख्यमपि स्थितं, तेन दक्षिणपूर्वा इति स्त्रीविभक्ता । "सर्वनामो द्विभावि—" (७२८, वा) इति दक्षिणायदस्य पुनरावृत्तिः ॥ अन्वयद्वयता वर्तते । समासाधिकरण्यता तु नास्ति इति प्रमातृं बहुव्रीहिविधीयते ॥ यत्ते 'नाम' इति प्रविष्टं इदं नाम व्यत्यते न तु ऐन्द्री कौशेरी इत्यादिकं यौगिकं नाम । तेन यौगिकानि न समस्यन्ते ॥

८४६ । तत्र तेनदमिति सरूपे ॥ २२२७ ॥

दौ—। समस्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे, द्वतीयान्ते च प्रहरण-विषये, इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थं समस्यन्ते कर्मव्यतिहारं शील्ये, स बहुव्रीहिः । 'इति'-शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । इच्च समसस्यान्ते वक्ष्यते । तिस्रस्तु प्रकृतिषु इच्च-प्रत्ययस्य पाठस्य अन्वयीभावत्वमव्ययत्वञ्च । "अन्वेषामपि दृश्यते" (१५३८—१५३९) इति दौघः । केषु केषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केषांकेषु । दण्डे च दण्डे च प्रवृत्तं इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डा-दण्डि । सुष्टीमुष्टि ।

Two identical words in the *सप्तमी* referring to what is gripped, or two such words in the *द्वतीया* referring to some weapon, are compounded into a बहुव्रीहि in the sense इदं युद्धं प्रवृत्तम्—The fight began—and implying reciprocity. The special subject-matter for the operation of the rule, viz., the grip, the weapon, the fight and reciprocity, is inferred from इति in the rule which refers to what is ordinarily seen in every-day life. Such compounds, receive, even as समासाः as will, be explained later

[illegible]

८४३ । योगीन्द्रः ॥ ६॥ ४८४८४ ॥

दौ—। उवर्णान्तस्य भस्व गुणः स्वात्तद्धिते । अवादेशः—
वाहवाहवि । 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः 'संज्ञापूर्वकी
विधिरनित्यः' (परिभाषा) इति ज्ञापयितुम् । तेन 'स्वाय-
न्मयम्' इत्यादि सिद्धम् । 'सकृदे' इति 'क्रिस्' इत्येन
सुसंज्ञेन ।

Words ending in **उ** or **ऊ** take **गुण** when a **तद्धित**, with **उ** or a vowel leading, follows. Thus **मादृवाङ् इङ्** becomes **मादृवाङी इ**, i.e., **मादृवाङि** with the substitution of **इङ्**. Here **ओ** is wanted in place of **उ** or **ऊ**, hence the rule **श्रुतं** have been **ओरित्** which is shorter and directly mentions the requirement. The fact that this is avoided and the requirement, i.e. **ओ** is indirectly stated implies that injunctions given in technical terms such as **गुण**, **वृद्धि** &c. are not universally binding, but have exceptions now and then. Hence **स्यवधुः** &c. without **गुण** in the sense 'son of **स्यवधुः**' &c. Why say **सुहृदि**? Witness absence of **सलस** in **इति** **सुहृदि** **इति** &c.

भित—। 'भीः' इति उ-इत्यक्ष षष्ठ्या एकारवचनम् । तदन्तर्भावितः । 'अक्ष' ईद्वयविचारः । तत्र 'भीः' उ-अकाराक्ष अक्ष इत्यर्थः । 'तदन्तर्' इत्यनुवृत्तम् ॥ इत् इति तदन्तर्गतः । बाह्वाह्व इत् इति कृषि बाह्वाह्वी न—बाह्वाह्वीति ॥ अनु उकारस्य कान्ति 'भीवार' इह प्राधान्ये तत् भीवार एव किं नीतः तुल्ये "भीरोत्" इति? कित्ताक्ष इ-

सह optionally becomes स when it is a constituent of a बहुव्रीहि । Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, the equal participation being in सामानाधिकरान्ता । Equal participation is common in such cases, but not universal. Witness सकर्मकः, सखीमकः &c. compounded without equal participation.

नित— । “सहस्य सः सञ्ज्ञायाम्—” (१००८—१।३।१८) इत्यतः ‘सहस्य सः’ इत्यनुवर्तते । सपसर्जनस्य सहस्य सः वा इत्यन्वयः । सपसर्जन इह अवयवौ, सह इत्यवयवः । अथवापवविभक्त्यर्थे इती । सपसर्जनस्य अवयवौ सः सहस्यस्यः सः सौ वा । किमिदं सपसर्जनस्येति ? सपसर्जनमेवास्तीति सपसर्जनः समास इत्यर्थः । सप-आद्यच् । तस्य । समासस्य अवयवौ यः सहस्यस्यः तस्य सौ वा ॥ ननु ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकृतमस्ति तैमैव विज्ञायते समासावयवः सहस्यस्य इति । तदर्थं पुनः ‘सपसर्जनस्य’ इत्युक्ता कदा न्युत्पत्तिर्मेव सत्वेत्या भवति । नैनम् । सपसर्जन इह न समासमानम् किन्तु सपसर्जनो बहुव्रीहिविज्ञायते । तदाह ‘बहुव्रीह्यवयवस्य’ इति ॥ कर्मणा सह सौवा सह, इति समासे स्वार्थे कः न समासान्तः कप् । कप् तु इह नास्ति । भागीयस्य सहस्यस्य इह विसमानवयवः, सह कर्म भक्ष इति विग्रहः, पूर्वस्य समासः कालेन सूत्रेण इत्याह ॥

८५० । प्रकृत्याशिवि ॥ १।३।८३ ॥

दी— । सहस्यस्यः प्रकृत्या स्यादाशिवि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्राय ।

सह stands unchanged when expressing a hope, benediction etc. Thus सहपुत्राय &c. instead of सपुत्राय etc. the sense being—may good come unto the king etc. which expresses a hope.

नित— । ‘प्रकृत्या स्यात्’ सहस्यस्येति तिष्ठेत् । स-भागी न स्यादित्यर्थः । ‘आशिवि’ इति चाशौचिक प्रवीणः, स्वस्ति भूयादिति । तत्त्वज्ञाने तु स-भागीविकल्पः—स्वस्ति भूयात्, सहपुत्राय सपुत्राय वा ॥

त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैतन्मन्त्रं । निर्मातस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः सुहृगः ।

A तत्पुरुष, ending in a numeral that indicates the number of what is counted and beginning with an अव्यय, will take वच् as a समासान् । Thus the age of Chaitra is निस्त्रिंश means it is past thirty ; and a sabre is निस्त्रिंश means it measures more than thirty finger-breadths.

नित— । संख्यानस्य तत्पुरुषस्यापि एव सकृन्विधिरिति । स च अव्यय-
दीर्घ इति भाष्यम् ॥ निस्त्रिंशानि वर्षाणि त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो । एकत्रिंशः त्र्ये-
वर्तमानस्यैव इत्यर्थः । एवं निस्त्रिंशः सुहृगः त्रिंशदङ्गुलिभ्योऽधिकममात्रं इत्यर्थः ॥
समवस्य षडपि त्रिंशतद्विस्तारः ॥

८५२ । बहुव्रीहौ सकृच्चक्षोः स्नाह्वात् वच् ॥ ५।४।१२३ ॥

दी— । व्यत्ययेन षष्ठोऽस्नाह्वाचिसकृच्चक्षस्तादृक्बहुव्रीहेः
वच् स्नात् । दीर्घे सकृच्चक्षिनी यस्य स दीर्घसकृच्चः । जलजाक्षी ।
'स्नाह्वात्' किम् ? दीर्घसकृच्चि शकटम् । स्नाह्वाच्चा देण्ययङि, ॥
'सकृच्चोऽदर्शनात्' (८४४—५।४।७६) इत्यच् ।

The वच् in सकृच्चक्षोः is a violation of the usual पञ्चमी । The sense is—वच् is added as a समासान् after सकृच्चि and चक्षि that are स्नाह्वा in the technical sense and are-final in a बहुव्रीहि । Thus दीर्घे सकृच्च with वच् the sense being 'having long thighs'; in the feminine जलजाक्षी with क्षीच् because of वच्, the sense being 'a woman with lotus-like eyes'. Why say स्नाह्वात् ? Witness दीर्घे सकृच्चि without वच् applied to a cart, सकृच्चि meaning the two central beams ; also स्नाह्वाच् applied to a bamboo-stick, पञ्चि meaning the joints. We do not get स्नाह्वाच् because the affix is not by the rule "अच्,—" (७४४) and not वच् as in जलजाक्षी ।

नित्— । 'बहुव्रीहिः' इति बहुव्रीहिः बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहिः' इत्युत्पत्तिः ।
 अथ इह बहुव्रीहिः इत्यर्थः । तदाह 'बहुव्रीहिः' इति ॥ 'दादृषि' इति
 अनाधारेण चत्वर्यम् ॥ पञ्चाङ्गानि अथ पञ्चाङ्गि च इति स्थिते 'यच्छेति' च
 (१११—११३८) इति इकारलोपः । अङ्गस्य इह अङ्गानि अथ अङ्गः
 अनेन दादृषा दान्दादृषः श्रोत्रधार्यसातमे विचित्र्यस्ये चातपायस्ये च पुनः संक्षिप्यते ।
 इह बहुव्रीहिः प्रमादप्रत्यय इत्यर्थे नामचिद्वयस्य वा कर्त्तव्ये 'ह' बहुव्रीहिः इत्येतेषां
 'तद्वितार्थ'— (७२८—११३१) इति तत्पुरुषः । 'तत्पुरुषस्याङ्गलोपः—'
 (७८६) इत्यङ्ग समासात् । इत्यङ्गलोपः । 'दिगोर्नित्यम्' (१८८८ वा) इति
 तद्वितस्तुक् । तद्वित्—दादृषा । यच्च तु दादृषोति स्मात् ॥

८५४ । द्वित्रिभ्यां च मूर्धः ॥ ५।४।११५ ॥

दो— । आभ्यां मूर्धः यः स्याद्वहुव्रीहिः । द्विमूर्धः ।
 त्रिमूर्धः ।

The समासान् affix च is attached when मूर्धन् follows द्वि or त्रि
 in a बहुव्रीहिः । Thus द्विमूर्धः etc.

नित्— । 'बहुव्रीहिः' इत्यङ्गि । पञ्चाङ्गस्य सप्तमी । 'द्वित्रिभ्याम्' इति समासान्-
 पराधेयव्रीहि पञ्चमी । 'मूर्धः' इत्यङ्ग विशेषणमेतत् । 'द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्मन्तः
 इत्यङ्गः' । 'मूर्धः' इति पञ्चमी । 'तद्वित्त्रिभिः' । 'द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्मन्तः
 तद्वित्त्रिभिः यः स्मात् इत्यर्थः । यदा—द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्मन्तः स्यात् । अः
 स्यात् समासान् बहुव्रीहिः समास इत्यर्थः ॥ 'द्विमूर्धन्' च इति स्थिते 'नसङ्गिते'
 (१७६—१८१४४) इति टिकोपः ॥ यच्च प्रत्यये च-विचित्र्यं परो मूर्धन्मन्तवि-
 चित्र्यस्य इति नागेशः ॥ 'च' इति तुला प्रथमा ॥

दो— । "नेतुर्नक्षत्रे अथ नक्षत्रः" (वास्तिक) । सृगो नेवा
 यासां ता सृगनेत्राः शत्रयः । पुष्यनेत्राः ।

चप् is the समासान् when नेत्र, final in a बहुव्रीहिः, refers to some
 star. Thus सृगनेत्रा meaning a night in which the star सृगनेत्र
 is the leader, i. e., which commences with the rise of सृगनेत्र ।
 Similarly पुष्यनेत्रा ।

नित्य— । 'नित्यः' इति यस्मिन् नित्यं इति लोकात्मात्रं निवेद्यम् । न च ते
नित्यं प्रोक्तं यत्तत् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात्
नित्यं तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात्
तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात्
तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात्

८५५ । चतुर्विध्यां च लोमः ॥ ५४११३ ॥

दो— । आभ्यां लोमः अप् स्यादबहुव्रीहिः । चतुर्विधः ।
चतुर्विधः ।

अप् is attached to a बहुव्रीहि in which, लोमः is final and अप्
चतुर्विधः or चतुर्विधः । Thus, चतुर्विधः the hair, on which is, on the
inside, i. e., not sticking out ; चतुर्विधः, having the hair on the
out-side.

नित्य— । चतुर्विध्यां परी यो लोमश्चतुर्विधः तस्याप् स्यात् चतुर्विधः ।
यदा—तद्व्याप्तुर्विध्यां स्यात् समासात् । चतुर्विधाणि लोमानि अस्तु इति चतुर्विधः
लोमः अप् । टिप्पणी ॥ एवं चतुर्विधः ॥

८५६ । अप् नासिकायाः संज्ञायां नसे चास्त्वत्तात् ॥ ५४११४ ॥

दो— । नासिकायां तादृशबहुव्रीहिश्च स्यात् नासिकायाश्च
लोमः प्रोच्यते, न तु सप्तपुत्रात् ।

अप् बहुव्रीहि with नासिका final, takes अप् as समासात् and नासिका
changes into नस but not if सप् precedes it. For examples
we look forward—

नित्य— । नासिकायां इति चतुर्विधः परीयुक्त्यात् । (११६--५४११४)

इत्यनुवाचित्वापि च अप् सप्तपुत्रात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात् तत्त्वात्
पुत्रायां नासिकायाः (पुत्रायां) अप् स्यात् चतुर्विधः एवं नासिकायाः (परी) नसे
नस्यते स्यात् । यदा—ना नासिका नसे नस्यते चतुर्विधः । इत्यन्वयः ॥ अप्
सप्तपुत्राणि एव नसे प्राप्नुयि । यदा—नस्यते चतुर्विधः ततो नस्यते इत्यन्वयः ॥

८५७ । पूर्वपदात् सञ्ज्ञाभगः ॥ ८५१३ ॥

दी— । पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य नस्य णः स्थात्
सञ्ज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकास्य दृणसः ।
खरषसः । ‘अगः’ किम् ? अट्चामयनम् । “अट्चामयनादिभ्यः”
(१४५२—४।३।७३) इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य ‘अगः’
इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । ‘अस्थूलात्’ किम् ? स्थूलनासिकः ।

* becomes ण if the cause for the change is in a पूर्वपद
which does not end in- ग, and if, with the change, some
proper name is understood. Thus द्रुवसः the proper name
of a demon having a nose like a branch of a tree ; खरषसः
also a Rakshasa having a nose like that of an ass. Why say
अगः ? Witness अट्चामयनम् which is a proper name, but as the
पूर्वपद, viz., अट् ends in a ग, the change does not take place.
The भाष्य, however prefers to omit अगः from the rule and to
defend अट्चामयन by निपातन in the rule “अट्चामयनादिभ्यः—” (1452).
Why say अस्थूलात् ? Witness स्थूलनासिकः with नासिका unchanged.

नित— । यस्मिन् शब्दसमुदाये अवयवानां पूर्वोत्तरविभागोऽस्ति पूर्वस्य च
पदसंज्ञा तदेवं प्रवर्तते ॥ ‘निमित्त’ एतन्निमित्तम् । तत्र रवश्चकाराः । न
चैते पूर्वपदं भवितुमर्हन्ति, तत् ‘पूर्वपदात्’ इत्यस्य पूर्वपदस्यादित्यर्थः ॥ ‘परस्य’
इति व्यवधानेन अव्यवधानेन वा परस्य । व्यवधानस्य “अट्कुपाङ्—” (१८७
—८५२) इत्युदादिभिरिव ॥ ‘सञ्ज्ञायाम्’ इति—कृते एते संज्ञा चेत् स्यादित्यर्थः ।
रघुनाथ इत्यत्र कृते एते रघुनाथ इति ज्ञाते संज्ञा न प्रतीयते अती न
चलम् । एवं इन्द्रमातुः, हरिश्चन्द्र इत्यादिष्वपि सति एते संज्ञाया अप्रतीतेर्मे-
चलम् ॥ ‘अगः’ इति पञ्चमी पूर्वपदादित्यस्य विशेषणम् । अगकारान्तात् पूर्व-
पदादित्यर्थः, अगकारान्तं यत् पूर्वपदं तत्र स्थितात् निमित्तादिति यावत् । ‘न तु

नकारस्यवधाने इत्यस्य पूर्वपदान्तरात् नकारस्य अन्वधानमाशङ्कम् । “नकारात् पूर्वपदादित्थं” इति ज्ञेयम् ॥ इह पूर्वस्य प्रत्यक्षपदानात् समासपदस्य नासि इत्यभासो वचनम् ॥ इः इषः । इ नासिका चच् इति स्थिति पूर्वस्य भवशा । नसादिषु दुर्गस्य च इति ज्ञाते पररूपम्—दुर्गस्य । अत्रे इषसः, राषस्यिवेकस्य संज्ञा । एवं खरणसः ॥ खनयनमिति खच्, खन्दे चकारस्य नकारः, तस्य च नकारः । ततः ‘खच्’ इति पूर्वपदान्ते नकारः, तेन खलं न ॥

दो— । “खुरखराभ्यां वा नस्” (वार्त्तिक) । खुरणाः । खुरणाः ॥ यच्चे अजपौष्यते । खुरणसः । खरणसः ।

In a संज्ञा, if नासिका comes after खुर or खर in a बहुव्रीहि, it is optionally replaced by नस् which itself is then treated as a समासज्ञा । Thus खुरणसः &c. without चच् and with नस् for नासिका । In the other alternative, चच् comes in and then नासिका is changed into नस् । Thus खुरचसः &c.

नित— । संज्ञायां विधवे बहुव्रीहिं खुरखराभ्यामुत्तरस्य नासिकाशब्दस्य नसित्वयमादेशो वा भवति । यदा नस् तदा चच् प्रत्यक्षी न । सति तु चचि खुरणस इति प्राग्वदेव रूपं वार्त्तिकस्य व्यर्थं भवति ॥ अत्रायं नसि खुरनासिका इति स्थिति सूत्रेणैव चच्, ततो ‘नस’ इत्यदन्त आदेशः ॥ खुरणा इति असंबुद्धौ चो रूपम् । “अलसन्तस्य—” (४२४—४१४/१४) इति उपवादीर्षः । राष-स्यिवेकस्य संज्ञा ॥ इह ‘वा’ इति इतिमात्रयोर्न दृश्यते । “यच्चे चच्” इति उपकारात्परोपात् । इत्यदन्तं “वेवसादेशवचनं प्रत्ययविभक्त्यर्थम्” इति पदम् अच् नासि इत्येवम् ॥

सूत्रम् । उपसर्गाच्च ॥ ५१४/११८ ॥

दो— । प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः ॥ “उपसर्गादनोत्परा—” (५१४/२८) इति सूत्रम् । तत् भङ्गजा भाष्यकार आशङ्कम्—

चच् is the समासन् and नच् is the substitute of नासिका when चच् comes after words of the प्रादि class in a चङुनीहः । This rule is for words that are not proper names. Thus सन्नसः having a high nose. Next comes the rule “उपसर्गात्—” which the Bhaṣyakara replaces with—

नित— । ‘चच् नासिकायाः’ इति ‘नचच्’ इति च इत्यनुवर्तते । “उपसर्गाः क्रियायोगे—” (२२—१४५५८) इति क्रियायोगे एव प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा । इह तु नासिकाशब्दे परे क्रियायोगाभावात् उपसर्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ‘उपसर्गात्’ इति ‘प्रादिः’ इत्यर्थः ॥ ‘असंज्ञावर्जितम् । संज्ञायां तु पूर्वेष्वेव प्राशः प्रत्यय आदिमश्च । अनेन असंज्ञावर्जितमपि प्रादिः परस्य विधीयते ॥ “उपसर्गात्” इत्यस्य अयमर्थः । उपसर्गात् परो यो नच् तस्य अकारो भवति न तु ओकारात् परस्य, ओकारे वा परे । अनेन तु “प्रसो नय” इत्यत्र इहमपि चत्वं न प्राप्नोति । “प्रनः पूर्वा” इत्यत्र अनिष्टमपि आङ्गोत्विह चत्वं । सत् अत्र दोषमुद्गाह्य भाष्यकार आह—

८५८ । उपसर्गादङ्कुलम् ॥ ८५९ ॥

दो— । उपसर्गस्याविमिश्रित्वात् परस्य नसो नस्य चः स्यादङ्कुलम् । प्रत्ययः ।

The न of नच् is irregularly changed into च if the cause for the change is in an उपसर्ग preceding. Thus प्रससः one who has lost his nose.

नित— । ‘अङ्कुलः’ इत्याश्रयः, इह तु अङ्गं सम्बन्धनश्च दर्शयति । “उपसर्गादङ्गोत्परः” इत्यतः “अङ्गोत्परः” इत्यङ्गोत्तम् । एव तावदङ्गः । “अङ्कुलम्” इति शीलितम् । इहस्य सम्बन्धनम् ॥ प्रगता नासिका अस्य इति विग्रहे “उपसर्गात्” (८५८) इत्यच् नचच् आदिहः । प्रमासिका चच् इति स्थिते प्रत्यय च इति, परस्ये प्रत्यय इति । अत्र अक्ष्ये नद्यादेशे अकारपूर्वो ‘नच्’ इति । तस्मादेव चः—प्रत्ययः । अथे वातुजस्य लोपाभावे प्रत्ययनासिकाः । असंज्ञात्वात् अविमिश्रित्वात् पूर्वेष्वेतस्य । अनेनपि अनेनचत्वं प्रादिसाभावात् न प्राप्तिः ॥

दौ—। “वेयीं वक्तव्यः” (वाचिक) । विगता नासिका
अस्य विग्रः । “खरश्च” (वाचिक) । विग्रहः । कथं तर्हि
“विगता इतवान्वा” इति भट्टिः ? विगतया नासिकया
उपलक्षिता इति व्याख्येयम् ।

Among the प्रादि particles वि requires the substitute ए instead
of नञ् । Thus विग्रः, one who has lost his nose. The substitute
is in this case optionally एव also. Thus विग्रहः । But then how
does Bhatti write विगता in विगता इतवान्वा ? This is not a
बहुव्रीहि qualifying इतवान्वा, but a प्रादितत्पुरुष in the वृत्तीया । Thus-
विगता नासिका विनासिका the nose cut off ; तथा विगता or optionally
विनासिकया ।

मितम्—। वेः परस्य नासिकावदस्य ‘व’ इत्यादेशो वक्तव्यः बहुव्रीहौ चमिः ।
विनासिका अच् इति स्थिते विग्र अच्, पररूपम् । अस्मिन् आदेशो वा । विग्रहः ॥ “विगता”
इति वृत्तीयैकवचनम् । तथाहि विगता नासिका विनासिका, प्रादितत्पुरुषः । तथा
विनासिकया विगता वा । “पङ्क्तौनाम्” (२२८—४।१।६९) इति पाणिनीये
नञ् नासिकायाः । “विगता” स्थित्या नासिकया ‘उपलक्षिता’ भविष्या विग्रहतेति
कथिता ‘इतवान्वा’ सा पूर्वगता ‘इति व्याख्येयम्’ ॥

८६० । सुप्रातमुष्णसुदिनशारिकुचचतुरश्रैषीपदाजपदप्रोष्ठपदाः

॥ ५।४।१२० ॥

दौ—। एते बहुव्रीहयः अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वः अस्य मुष्णः । शोभनं दिवा
अस्य सुदिवः । शारिख कुचिरस्य शारिकुचः । चतस्रः अश्वयः
अस्य चतुरश्रः । एका इव पादावस्य एषीपदः । अजपदः ।
प्रोष्ठो गोः । तस्यैव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

The बहुव्रीहि compounds सुप्रात etc., are obtained with the
समासान्त affix अच् attached by निपातने in this rule. Thus-

सुधातः, one to whom the morning is auspicious ; सुतः, one to whom the next day is auspicious ; सुदिनः one to whom the day-time is auspicious ; शरिङ्गचः one with the abdomen like that of a starling ; चतुरस्रः one having four corners ; एषीपदः, one with feet like that of a doe ; अजपदः, one with feet like those of a goat ; ग्रीष्ठपद, one with feet like those of a cow.

नित— । सुधातश्च इति स्थिते “अन्वयानां भवामि टिलोपः” (१२२४, वा) । अर्भागलोपे सुधातः ॥ सुतश्च इत्यत्र अर्भागलोपे सुतः ॥ सुदिनाश्च इत्यत्र “यस्येति च—” (१२११—१३३१४८) इत्याकारलोपः टिलोपो वा ॥ शरिङ्गचि च इत्यत्र “यस्येति च—” इति लोपः ॥ एवं चतुरस्रः । चञ्चिः कीचः ॥ एषीपदश्च इति पदादेशोऽपि शक्यं निपातनात् । एषीपदश्च एषीपदः । एषमजपदग्रीष्ठपदौ । अजसौ ग्रीष्ठी अज ग्रीष्ठः गौः ॥

८६१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ ५।३।१२१ ॥

दी— । अच् स्यात् । अहसः—अहलिः । असक्थः—असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । ‘अक्तयोः’ इति पाठान्तरम् । अशक्तः—अशक्तिः ।

हलि and सक्थि final in a बहुव्रीहि and coming after नञ्, दुर्, दृश् or हृ require the समासान्त affix अच्. Thus अहसः etc. Similarly when after दुर्, दृश् and हृ. Some read अक्तोः in place of अक्थोः. The examples will be अशक्तः etc.

नित— । नञ्दुःसुभ्यो लो हलिसक्थ्यः सक्थिसक्थ्यं तदन्वाहबुव्रीहिरच् साशा दत्तयः । नञ्त् इत् हलिक्थिभ्यश्चै इति ङरदन्तः ॥ नलिह चङ्गतेऽपि हलियङ्गो हलियङ्गेन समासे अहसः, हलियङ्गेन च अहलिः इति सिध्यति, प्रकरचनमात्रं मङ्गलमपि अहस गच्छति एव, तत् किमर्थं हलियङ्गं श्रियते ? उच्यते—अहलि हलियङ्गे ‘अहसः’ इत्यत्र पूर्वपदमहलिसरो भवति चित्सरस्य न प्राप्नोति । किञ्च अहसकः अहलिकः इत्यपि वैकल्पिकेन रूपेण भवति । अहलिक इति नाम्ना चित्सरस्युक्तः अहस इति वाच्य इति कर्तव्यमेव हलियङ्गम् ॥

८६२ । निस्त्वमसिच् प्रणामिधयोः ॥ ५।४।१२२ ॥

दी— । 'नञ्दुःसुभ्यः' इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः ॥
सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

The समासान् affix असिच् is attached to प्रजा and मेधा final in a बहुव्रीहि and coming after नञ्, दुर्, दुस् and सु । Thus अप्रजाः child-
less etc., अमेधाः witless etc.

मित— । 'नञ्दुःसुभ्यः' इत्यनुष्ठम् । नञ्दुःसुभ्यः परौ यौ प्रणामिधावन्दौ
वदन्तावद्व्रीहिर्निस्त्वमसिच् प्रणयो भवति समासान् इत्यर्थः ॥ अन्यतरसाम-
धिकारी नास्ति यदिह निस्त्वमसिच् स्थापयामिपि भावम् । क्विदन्त्यस्मिन्नपि पूर्व-
पदे विधानार्थमिति वक्ति, तथाहि—“ओमिवस्तेषु ते राजानन्तु कस्यास्यमिधयः ।
अनुवाक्यत्वा दुर्बलैश्च तत्प्रायेदर्शितौ ॥” इति ॥ अविद्यमाना मजा अस्य इतिवाक्ये
अप्रजा असिच् इति स्थिते अप्रजा अस् इति याते अकारकीरे अप्रजस् इति प्रति-
पदिकम् । सौ उपधादीर्घे अप्रजाः । इत्यादि ॥

८६३ । धर्मादिनिच् केवलात् ॥ ५।४।१२३ ॥

दी— । केवलात् पूर्वपदात् परो (यौ) धर्मशब्दस्तदन्ता-
वद्व्रीहिश्चेरनिच् स्यात् । कस्याप्यधर्मा । 'केवलात्' किम् ? परमः
सो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहि मा भूत् । अशब्दो हि इह ॥
केवलं पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् ॥ “सन्दिग्धसाध्यधर्मा”
इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु ‘परमस्त्वधर्मा’
इत्यपि साध्यैव, ‘निवृत्तिधर्मा’ ‘अनुवृत्तिधर्मा’ इत्यादिवत् ॥
पूर्वपदं तु बहुव्रीहिषा आक्षिप्यते ।

असिच् is the समासान् when धर्म is final in a बहुव्रीहि and
comes after a पूर्वपद which is absolutely a पूर्वपद । Thus
अधर्माधर्मा, one of good propensities. Why say केवलात् ?
Withness परमस्त्वधर्मः without असिच् in a बहुव्रीहि of the three
words परमः, स्वः, धर्मः । The reason is as here is not abso-

lotely a पूर्वपद, but only relatively because it is the middle. Compounds like सन्दिग्धसाध्यधर्मा should be defended by first compounding सन्दिग्धसाध्यः in a कर्मधारय and then making a बहुव्रीहि of सन्दिग्धसाध्यः and धर्मः । By this method of compounding परमसूत्रधर्मा is also correctly formed, just like निवृत्तिधर्मा चतुर्विधधर्मा etc. That a पूर्वपद is contemplated is obvious from the fact that the section is on बहुव्रीहिः ।

नित— । 'बहुव्रीहि' इत्यसि 'उत्तरपदे' इति च ॥ 'धर्मात्' प्रत्यय उत्पत्तिः, स च प्रत्ययः समासात् । तेन धर्मशब्द उत्तरपदमिति ज्ञम्यते ॥ उत्तरपदस्य इह पारिभाषिकमेव, समासपरमावयवे यत् रुदं तदिव, अधिकतम् । तेन उत्तरपदस्य एवम् निवृत्तम् । एवं धर्मशब्दस्य उत्तरपदस्य केवलत्वे सिद्धे न हि 'केवलात्' इति धर्मात् इत्यस्य विशेषणम्, किन्तु 'बहुव्रीहि' इत्यनेन स्फुटितं यत् 'पूर्वपदम्' तस्यैव पक्षधन्यम् । तदाह 'केवलात् पूर्वपदात् परः' इत्यादि ॥ इह 'परः' इत्यनन्तरं 'यः' इति बहुषु पुंस्येव न दृश्यते । विधिकरप्रमादान् स्फुटितं सन् ॥ कक्षाधो धर्मोऽस्य इति विरुद्धे कक्षाध धर्मो अनिच् इति स्थिते चकारलोपः । कक्षाधधर्मम् इति प्रातिपदिकम् । उपधादीर्घः ॥ अन्धनिर-वेचत्वे केवलम् । यत् निवृत्तमेव पूर्वपदं न कदापि "किञ्चिदपेक्षया परपदं तदपेक्ष 'केवलं पूर्वपदम्' । गौरीय आह—केवलत्वेन सजातीयान्धमायवत्वमिति । परमः स्त्री धर्मो यस्य इति वाक्ये स्वशब्दो न निवृत्तं पूर्वपदं किन्तु परमशब्दापेक्षया परपदमपि । तदिव अनिच् न प्रवर्तते परमसूत्रधर्म इति च भवति ॥ "सन्दिग्धसाध्यधर्मा" इति तु न निपदबहुव्रीहिः किन्तु सन्दिग्धः च तत् साध्यस्य सन्दिग्धसाध्यम् । सन्दिग्धसाध्यः धर्मो यस्य इति कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । तेन केवले पूर्वपदे अनिच् सम्भव एव, अनेन प्रकारेण तु "परमसूत्रधर्मा" इत्यपि भवति ॥ ननु पूर्वपदशब्दः समासप्रथमावयवे रुदः तत् कषमस्य आपेक्षितत्वं कक्षाते ? सत्यं रुदः, यौनिक्कोऽपि पुनः पूर्व पदं पूर्वपदमिति सम्भवति । रुदत्वे तु 'केवलात्' इति विशेषणं शक्यं स्यात् । रुद एवायं स्यात् यदि 'उत्तरपदे' इत्यनेन आपेक्ष्येत, स हि सत्यं रुदः रुदमेव सजातीयमाशेष्टमिति । अयं तु 'बहुव्रीहि' इत्यनेन विजातीयेन आपेक्ष्यते ।

आद्येपप्रकारश्च । यदि बहुव्रीहिः पूर्वोत्तरपदविभागोऽस्ति तर्हि । इतिर्वचः । यथा एवं व्याख्यास्यते—बहुव्रीहौ केवलात् एकस्यादेव प्रदात् परी यो वर्मशब्दः इत्यादि । “निर्वीति शिवलमिति त्रिलिङ्गं त्येकल्लतुल्योः” इत्यमरः । अस्मिन् पक्षे विपदबहुव्रीहिरिव स्वस्य त्रिवयो भवति ॥

८६४ । जम्भा सुहरितदृणसोमेभ्यः ॥ ५४।२५ ॥

टी—। ‘जम्भा’ इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भवे दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । दृणं भक्षं यस्य, दृणमिव दन्ता यस्य इति वा, दृणजम्भा । सोमजम्भा । ‘स्वादिभ्यः’ क्रिम् ? पतितजम्भा ।

जम्भ becomes जम्भा with चनिच् attached when after सु, हरित, दृण and शोभ and final in a बहुव्रीहि । जम्भा is here inserted in the rule with the समासान्त attached. जम्भ means food, also tooth. The समासान्त is चनिच् । Thus सुजम्भा, having fine teeth ; हरितजम्भा having green teeth ; दृणजम्भा grass-eater (vegetarian), or having teeth like grass ; सोमजम्भा drinking Soma juice. Why say ‘after सु etc.’ ? Witness पतितजम्भा, toothless, without चनिच् ।

नित—। बहुव्रीहौ स्वादिभ्यः परं यो जम्भशब्दः तस्मात् चनिच् भवति समासान्तः जम्भो इति च तस्य रूपं भवति इत्यर्थः ॥ ‘कृतसमासान्तम्’ चनिच्-प्रत्ययान्तमित्यर्थः । सुजेभ्यं चनिच् इति स्मृते चकारलोपे सुजम्भन् प्रातिपदिकम् । ‘सुजम्भन्’, ‘हरितजम्भन्’, ‘दृणजम्भन्’, ‘सोमजम्भन्’, इति चत्वारः चनिच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इति प्रकृतम् ॥

८६५ । दक्षिणैर्मा लुब्धयोर्ग ॥ ५४।२६ ॥

टी—। दक्षिणे ईर्म अर्थं यस्य दक्षिणैर्मा मृगः । व्याघ्रेण कृतमण्य इत्यर्थः ।

The बहुव्रीहि word दक्षिणेर्ना has अन्तिष् as समासान् by निपातन in this rule if used in connection with a hunter. Thus a दक्षिणेर्ना stag means a stag wounded to the right by a hunter.

नित—। 'दक्षिणेर्ना' इत्यन्तिष्प्रत्ययान्तो निपात्यते बहुव्रीहि 'शुभेन' व्याधेन 'धीने' सति, तदीमे व्याधेन कृतं चेत् इत्यर्थः । ईर्मे प्रत्यः । दक्षिणे ईर्मेमल्ल इति अधिकरणपदो बहुव्रीहिः, "सप्तमो विशेषणे—" (८६८—२११२५) इति सम्पत्कात् । इतिकारस्य दक्षिणं दक्षिणाङ्गमन् ईर्मेमल्ल इति समानाधिकरण-बीबाह । "नालो ईमाङ्गमाको नृपनिधिरितुषा निर्मितो दक्षिणेर्ना" इत्यादि तु निरङ्कुषाः कथय इति ।

८६६ । इच् कर्मव्यतिहारे ॥ ५४१२३० ॥

दो—। कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मात् इच् स्यात् समासान्तः । केशाकेणि । सुसन्तामुसलि ॥

इच् is the समासान् in a बहुव्रीहि which refers to reciprocity of action. Thus केशाकेणि etc., explained before (846—2. 2. 27).

नित—। "तत्र तेनेदम्—" (८३६) इति विहित एव बहुव्रीहिरिह पश्यते । क्त एव विहरो र्थः । इच् तिष्ठद्गुप्तसतिष्ठ पश्यते । तेन चम्यबीबाह—अंशायामन्ययले केशाकेणि रचः इति सुस्तुम् ॥

८६७ । विदण्डादिभ्यश्च ॥ ५४१२८ ॥

दो—। तादर्थ्यं चतुर्थ्यं वा । एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तद्विदण्डि प्रहरणम् । द्विसुसलि । उभाहस्ति—उभयाहस्ति ।

इच् is to be added as a समासान् to derive words like विदण्डि । The अच् here is चतुर्थी in the sense तादर्थ्यं । Thus an assault is विदण्डि meaning that two sticks were used in the

course of it. Similarly चित्सुचि । In उभाहसि there is दोष by the rule “अन्ध्वानपि इत्यन्ते—” (२५३६—४१११६७) । In उभाहसि there is no चयच् coming to निपातन in the very list of द्विच्छादि words:

नित— । ‘इच्’ अनुवर्तते । ‘द्विच्छादिभ्यः’ इति अनुवर्ती तादर्थ्ये । ‘इच्’ कर्तव्यः ‘उभासंज्ञाः द्विच्छादिभ्यः’ द्विच्छादिभ्यश्चिदर्थे इत्यर्थः । नैवा प्रथमोऽप्येवम् । न द्विच्छादिभ्यः शब्दभ्यः इच् सात् इत्यर्थः भवति । परम् इत्यन्ता एव द्विच्छि प्रथमयो निपात्यन्ती, तेभ्यः पुनरिच् असङ्गतः, तदाह ‘तादर्थ्ये’ अनुवर्ती एता इति ॥ द्विच्छि प्रथममिति प्रथमप्रक्रियाया विशेषणं द्विच्छि । एवं चित्सुचि इत्यादयः ॥ “उभाहसो नित्यम्—” (१८४५—५५११४४) इति उभाहसस्य चययने नित्यमयम् विहितः, इह तु निपातनादेव विकल्पः । “अन्ध्वानपि—” (२५३६) इति दोषः । इह गचे निपातितानां क्रिया-विशेषचले एव साधुता, नाश्वरा । तन् ही दृष्टौ चलां याज्ञापामिति द्विच्छा याज्ञा न पुनरिच्छि याज्ञा । इतिकारणात् “समुदायनिपातनाच्च चयविशेषे चय-शब्दने” इति । चयविशेषः क्रियाविशेषश्चयः ॥

८६८ । प्रसंभ्यां जानुनीचः ॥ ५४१२८ ॥

दो— । आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोश्च रादेशः स्यादबहुव्रीही ।

प्रगते जानुभौ यस्य प्रश्रुः । संश्रुः ।

The word जानु coming after प्र or सम् and final in बहु-व्रीहि is altered into श्रुः । Thus प्रश्रुः (not प्रजानुः) meaning one who has lost his knees. Similarly संश्रुः (not संजानुः) having well-formed knees.

नित— । जानुभौ इति बहुव्रीह्यने रूपम् आदेशार्थम् । प्रश्रुत्वात् परौ यौ जानुशब्दः संश्रुत्वात् यौ जानुशब्दः बहुव्रीही संश्रुत्वात् तयोर्जानुशब्दयोश्च । इत्यादेशः सात्, य च उभासंज्ञाः इत्यर्थः । प्रगते प्रश्रुते वा संश्रुते संश्रुते वा जानुभौ प्रश्रु इति विशदः । जानुशब्दोऽपि तु प्रगतकानुः, संश्रुतकानुः । “जानुभौ-श्रुः” इत्येकचयनेन भिदरे सन्देशः सात्—पञ्चमं श्रु-प्रत्ययसंज्ञकतया निर्दिष्टा, यस्यां वा आदेशस्य

स्यामी—इति । सन्देहो ना भूत् षष्ठी-विनाशयामादेशस्य स्यामी, इति पूर्वपदस्य
विलम्बान्नित्य विपर्ययन-निर्देशः कृतः । अनेकालत्वात् सर्वादेशः ॥

८६८ । ऊर्ध्वदिभाषा ॥ ५।४।१३० ॥

दो— । ऊर्ध्वङ्गुः । ऊर्ध्वजानुः ।

Coming after ऊर्ध्व and final in a बहुव्रीहि, जानु is optionally
changed into ङुः । Thus ऊर्ध्वङ्गुः etc. with knees drawn up.

नित— । ऊर्ध्वशब्दात् परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीहिरन्त्यावयवस्य ङुरित्यपमादेशो
वा स्यात् स च समासात् ॥

८७० । धनुषश्च ॥ ५।४।१३२ ॥

दो— । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिः चण्डादयः स्यात् । शाङ्गधन्वा ।

चण्ड is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending
in धनुस् । Thus शाङ्गधन्वा where शाङ्गधनुस् takes the substitute चण्ड
and becomes शाङ्गधनु चण् = शाङ्गधन्वन् (प्रातिपदिक) ।

नित— । “प्रसृभा—” (८६८) इत्यत आदेशप्रकरणम् । ‘धनुषः’ इति
षष्ठी । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरित्यर्थः । किलस्य फलान्तरभावात् ‘चण्डे’ इत्यस्य
कित्करणं “किञ्च—” (४३—१।१।५३) इत्यस्य चस्य आदेशप्रतिपत्त्यर्थम् ।
नकारे चकार उच्चारणात् । चण् इति शिष्यते स च समासान्तः ॥ शाङ्ग-
महिवयङ्गविकारः धनुरस्य इति शाङ्गधनुस् इति स्थिते, सकारस्य चण्—शाङ्गधन्वन्
इति प्रातिपदिकम् । उपभाषीयः ॥

८७१ । यो संज्ञायाम् ॥ ५।४।१३३ ॥

दो— । शतधन्वा—शतधनुः ।

The substitute चण्ड is optional if the बहुव्रीहि with धनुस् final
is a proper name. Thus शतधन्वा or शतधनुः which is the name of
a warrior king.

नित— । धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनन्त्यादेशो वा स्यात् संज्ञायाम् विषये स च समासान्तः ।
‘शतधन्वा’ इति तु राजविशेषस्य नाम ॥

८७२ । जायाया निङ् ॥ ५।४।१३४ ॥

दी— । जायास्तस्य बहुव्रीहिर्निङादेशः स्यात् ।

निङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending with जाया ।

नित— । प्रकरयद्वात् किञ्चिदान्वयाच्च चादेशी निङ्, स च समासात् ।

“किञ्” (४२—१।१।३२) इत्यन्वयस्य सर्वस्य भवति । ‘जायायाः’ इति षष्ठी ॥

८७३ । लोपो व्योर्वलि ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । वकारयकारयोर्लोपः स्यात् वलि । पुंवद्भावः ।

युवतिर्जाया चस्य युवजानि ।

A consonant except य following, व and य are elided. Thus युवतिर्जाया चस्य gives युवति जाया ; with पुंवद्भाव this becomes युवन् चास्य ; लोपश्च gives युवजाया ; उपसर्जनञञस्य yields युवजान्यम् । निङ् (i. e., नि) for the final च gives युवजाय् नि, dropping the य, finally युवजानि ।

नित— । ‘वल’ इति यवर्त्त व्यञ्जनभावनम् ॥ वच यच व्यो । लघोः ल्योः । ‘वलि’ यवर्त्त व्यञ्जने परे ‘ल्योः’ वकारयकारयोः ‘लोपः’ स्यात् । युवतिर्जाया इति स्थिते पुंवद्भावे युवजाया । उपसर्जनञञस्यः अन्वयस्य च निङ्—युवजाय्नि । यकारयोरे युवजानि ॥

८७४ । गन्धस्तेदुत् पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५।४।१३५ ॥

दी— । एभ्यो गन्धस्य कृत्तरोऽस्तादेशः स्यात् । सदृगन्धिः ।

पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।

गन्ध coming after उद्, पूति, सु, सुरभि and final in a बहुव्रीहि will have its last letter changed into ह । Thus सदृगन्धि &c.

नित— । ‘गन्धस्य’ इति बहुव्रीहित्तरपदस्य गन्धस्य इत्यर्थः । ‘इत्’ इत्यादेशः समासात् । तत्कारे इत् । ‘ह’ इत्यादेशश्चकारम् । एकारवर्त्तनात् व सर्वदेशः । अन्वयात्तान्निकारात् नापि “चादिः परस्य—” (४३—१।१।३४) इति नञ्कारस्य ।

तत् “असौऽन्यस्य—” (४१—४१।५२) इत्येव भवति ॥ उदगन्धः गन्धः अस्य इति ‘उदगन्ध’ इति स्थिते इकारादेशे उदगन्धिः । एवं पुतिगन्धिप्रशस्तयः ॥

दो—। “गन्धस्येति तदेकान्तग्रहणम्” (वार्त्तिक) । एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धिः पुष्पं सलिलञ्च । सुगन्धिर्वायुः । नेह—शोभना गन्धा द्रव्याणि अस्य सुगन्ध आपत्तिकः ।

The substitute of इ for the final of गन्ध takes place only when the odour is a part and parcel of the entire substance and not perceived as existing distinct from it. Thus flower or water or the breeze may be described as सुगन्धि, because the गन्ध and the flower &c. are not perceived or taken separately. But a dealer in scents is only सुगन्ध without इ added, because he and his scents are distinct having obviously separate existence.

नित—। ‘गन्धस्य’ गन्धशब्दस्य ‘इत्वे’ इकारविधौ ‘तस्य’ सन्धस्य ‘एकान्त-ग्रहणम्’ एकसदृशत्वं द्रव्यादविभक्तौ गन्ध इत्यवधारणं कर्तव्यम् । यदा द्रव्येण सह अविभागेन लक्ष्यमाणो गन्धः तदैव इत्वमित्यर्थः । एव बीजटङ्कुरदल-महोलिशनेन्द्रनाथैश्च विद्याकारणानाम् आशयः । भट्टिकारस्य नैसर्गिकगन्ध-विन्यायनिबन्ध इकारादेशमाह—[गन्धवद्ः सुगन्धः इति] एतच्च भाष्ये उपौ च न दृश्यते । बहुभिरादृतत्वात् अतसूलोक्तपक्षोप्यामान् । अतश्चः सद्रूपवचनः । इह ‘इत्वे’ इति द्वितकारकः पाठो दृश्यते । द्वितभाष्ययोस्तु एकत्रकारकः । आपत्ते निवृत्त आपत्तिको वृत्तिः । “तत् निवृत्तः—” (१६२०—४।३।६८) इति ठक् । गन्धा गन्धद्रव्याणि । तानि च वक्षिषा सह विमिश्राण्योपलभ्यन्ते, तत् न इत—सुगन्ध आपत्तिकः ॥

८०५ । अस्याख्यायाम् ॥ ५।३।१३६ ॥

दो—। सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । “गन्धो गन्धक आसौदे लेशे सम्बन्धगर्भवो” इति विश्वः ।

तदप्यस्य व्याख्या—अप्रमितिः सप्तम्याः पञ्चम्यसङ्गते वर्तते । पञ्च पञ्चोऽत्र नञः
अस्य पञ्चम्याः इति ॥

८७७ । प्रादस्य लोपः ह्रस्वादिभ्यः ॥ ५।४।१३८ ॥

दी— । ह्रस्वादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादस्य ह्रस्व
लोपः स्यात् बहुव्रीहौ । स्थानिहारेणायं समानान्तः । व्याघ्रस्येव
पादावस्य व्याघ्रपात् । 'अहस्यादिभ्यः' किम् ? हस्तिपादः ।
कुसुमपादः ।

लोप is the substitute of the final letter of पाद when
it is after some standard of comparison except हस्ति etc.,
and is the उत्तरपद ■ a बहुव्रीहि । This लोप is a समासान्त
because it is in place of what is lost in the compound.
'Thus व्याघ्रपात् having feet like those of a tiger. Why say
'अहस्यादिभ्यः ? Witness हस्तिपादः without लोप the sense being
having feet like those of an elephant. Similarly कुसुम etc.
with feet resembling stands of granaries (?)

नित— । 'उपमानं ह्यनुवर्तते । उपमेयस्य साधिव्यात् पाद एव ॥
आह्वरणादेव समासान्तसंज्ञासिद्धिः तेन चक्यस्य चकारस्य 'लोपः' चदर्शनम्
आदयो भवति ॥ यत् संज्ञया व्यक्तिनिर्दिश्यते । अत्रावात्मकमर्थमिति वा
नाम व्यक्तिः ? कथं वा तस्य निर्णयः ? उत्तरमाह 'स्थानिहारेण समानान्तः'
इति । इह स्थानी चकारो निशायते एव । तस्य स्थाने यो लोपः सोऽपि
तेनैव निर्णयः सत्यः, तत्रास्ति संज्ञायाः अप्रसिद्धिः ॥ व्याघ्रस्येव ह्रस्वादिकं
व्याख्यानमात्रं न विवक्षितम् । व्याघ्रपादौ पादौ अस्य इति तु वाच्यम् । परस्य
अनुक्रमतश्चिन्ति पूर्वद्वये प्रपञ्चितम् । पञ्चम्यस्य तु व्याघ्र इति व्याघ्रपादस्य
संज्ञायाः । तस्य व्याघ्री पादावस्य इति विवक्षितम् ॥ कुसुममिति धान्यसंज्ञकपादम् ॥

८७८ । कुम्भपदीषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

दी— । कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो लोपः च निपात्यते

स्त्रियाम् । “पादः पत्” (४१४—६।४।१६०) कुम्भपादौ ।
‘स्त्रियाम्’ किम् ? कुम्भपादः ।

In the matter of the list of words headed by कुम्भपादौ the elision of the final of पाद and the लीप् in the feminine have to be enjoined. Thus कुम्भपादौ, having feet like two water-pitchers. Here we start with कुम्भपाद+लीप् in the feminine ; by लीप् we get कुम्भपाद+लीप् ; by “पादः पत्” we have कुम्भपाद+लीप्=कुम्भपादौ । why say स्त्रियाम् ? Witness कुम्भपादः in the masculine without लीप् ।

नित— । ‘कुम्भपादौ’ इति बहुवचनसङ्गतं, नहि सति बहुवः कुम्भपादौ-
शब्दाः । तदिह बहुवचनेन शब्दो लक्ष्यते । कुम्भपादौप्रत्ययौ ये शब्दा गच्छे
पठ्यन्ते तेषु इत्यर्थः । तदाह ‘कुम्भपादादिषु’ इति । ‘पादश्च लीप्’ इति
वर्तते । नच यः कवसमासाणाः सिद्धाः शब्दाः पठ्यन्ते, ततः विन ह्येष-
विधा पाठकोनेन ह्येषः साधकस्तु गान्ध्या । हस्यते च तेषु स्त्रीलं लीप् च ।
ततः स्त्रियामेव विधा साधिता, स्त्रियामपि लीपि एव । तदाह ‘लीप् च निपा-
त्यते स्त्रियाम्’ इति । कुम्भाविन पादावस्था इति विपक्षे कुम्भपादः लीप् इति
स्त्रियामेव लीपे कुम्भपाद इति काले भवति । ततः “पादः पत्” (४१४)-
इति पादावस्थ पद—कुम्भपादौ । ‘पत्’ इति तु सामान्य रूपम् न तान्त्रिक ।
शब्दो हि भवति कुम्भपादौ इति साह । लीपि एव निपातनम् चतः “पादो-
ऽन्तरस्याम्”— (४५७—४।५८) इति पक्षे कुम्भपात् इति न भवति । स्त्रियामेक-
निपातनं तेन दुष्टि लीपो न—कुम्भपादः ।

८७८ । संख्यासुपूर्वस्य । ५।३।१४० ॥

दी— । पादश्च लीपः स्वात् समासान्तो बहुव्रीहौ ।
द्विपात् । सुपात् ।

पाद after a numeral or the word सु, will elide its final if it is the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । Thus द्विपात् etc.

नित—। शीघ्र इत्यसि । सुमास्यताः च प्रकरणादभवे ॥ दी प्रादावस
इत्यादि विपरः ॥

८८० । वयसि दन्तस्य ददृ ॥ ५४१४१ ॥

दी—। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'ददृ' इत्यादिभ्यः स्यादयसि ।
द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडशन् । सुदन्—सुदन्ती ।
'वयसि' किम् ? द्विदन्तः क्वरी । सुदन्तो नटः ।

दन्त, final in a कङ्करोहि and preceded by a numeral or the
word सु, will be replaced by ददृ as a समासान् if the com-
pound implies a certain age. Thus द्विदन्, an infant with
only two teeth out; चतुर्दन्, a child with only four teeth
out. Why say वयसि ? Witness द्विदन्तः etc., a tpsker has
two tusks only; सुदन्तः etc., the actor has a fine set of
false teeth.

नित—। 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यसि, 'कङ्करोहि' इति च ॥ 'वयसि' सम्यगने
इति शेषः ॥ 'ददृ' इत्यादिभ्यः समासान् । अकार इत् 'ददृ' निष्पत्तेः । 'अनेकार-
नित्—' (३५—११३५५) इति सर्वादिभ्यः ॥ कौ दन्ती अस्य इति विपरि द्विदन् इति
स्त्रिते दन्तादौ द्विदन् इति प्रातिपदिकम् । अकारेणादिदम् 'अनित्' । शी 'अनि-
दन्ताम्—' (२६१—७१७०) इति शुनि द्विदन् सु इति स्थिते "इत्यादयो—"
(५५५—६११६८) इति सुशेषः । यतः द्विदन् इत्यस्य पदत्वे 'संयोगान्तर्यं शेष-
—' (५४—८२२५) इति द्विदन् । शेषेण जातो दन्तो न नटः इति वयो-
विशेषप्रतीतिः, शेषमिति शेषः ॥ एवं चतुर्दन् षोडशत्यादि । षोडशत्यस्य "षड-
सलम्—" (८११, धा—) इति शेषाद्यौ समासश्च ॥ सुदन्ति इति च शेषमा-
त्रात्, अस्य जातो भूत्वा इति वयोविशेषप्रतीतिर्योग्यमिति । ददृ इति, अकारेण फलं
दन्तस्य सुदन्ती इति ज्ञानम् "अनितम्" (३४५—६११६) इति कोम् ॥ द्विदन्तः
क्वरी इत्यत्र वयो न शक्यते । एवं सुदन्तो नट इत्यत्रापि । अतो न दन्ताः ॥

८८१ । किरां संज्ञायाम् ॥ ५४१४२ ॥

दी—। दन्तस्य 'दट्' स्वात् समासान्तो बहुव्रीहौ ।
अयोदती । फालदतो । 'संज्ञायां' किम् ? समदन्तो ।

दट् is the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि if the compound refers to a female and is a संज्ञा । Thus अयोदती which literally means having teeth like iron, but is used as a proper name. Similarly फालदतो which too is a proper name, though meaning having teeth like a plough-share. Why say संज्ञायां ? Witness समदन्तो which is not a proper name but means 'having evenly set teeth' as its derivation implies, and therefore does not change दन्त into दन् ।

नित—। 'दन्तस्य दट्' इत्यसि । 'स्त्रियाम्' च निधेयायां 'संज्ञायां' विधये न भवति । 'समासान्तः'—आदिषु ॥ इह समासान्तः ॥ अय इव दन्ता अस्या इति विधौ अयोदन्त इत्यस्य दन्तादेरे अयोदन् कीप् इति काले अयोदती । एवं फालदतोः । नैतावता गम्यते अयोदना अस्या दन्ताः फालादयताः फालतोऽस्या वा । संज्ञागन्धावेतो न हि नियतमेव यीमार्च गमयतः ॥ समा दन्ता अस्या इति विधौ "नासिक्कीदर—" (५११—४१)(५४) इति वैकल्पिके कीचि समदन्तो । पठे समदन्ता ॥

धट् । विभाषा श्वावारोकाभ्याम् ॥ ५४१४४ ॥

दी—। दन्तस्य 'दट्' स्यादबहुव्रीहौ । श्वावदन्—
श्वावदन्ताः । अरोकदन्—अरोकदन्ताः ।

दट् is optionally the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि and coming after श्वाव of अरोक । Thus श्वाव etc., having grey teeth ; अरोक etc., having tasteless teeth.

नित—। 'दन्तस्य दट्' इत्यनुवर्तते ॥ श्वावः कपिषा ॥ अरोकः विष्णुभूतः । इत्येतेषु । एतौ अर्थेऽस्मात् । एतस्मात् दन्तस्य दट् वा श्वावबहुव्रीहौ, उ च समासान्त-प्रत्यये ॥

धट् । अत्रान्तबहुव्रीहौ श्वावदन्ताः । ५४१४५ ॥

दी—। एभ्यो दन्तस्य 'दह' वा । कुङ्कुमाग्रदन्त—
कुङ्कुमाग्रदन्तः ।

दन्त, coming after the words गृध्र, गृध्र, ह्रस्व, वराह and compounds having च्च final in them, optionally changes into दह if it is an सत्तरपद in a बहुव्रीहि । Thus कुङ्कुमाग्र etc. having teeth like flower-buds. Similarly गृध्र etc. having clean teeth ; गृध्र etc. having white teeth ; ह्रस्व etc., having teeth like those of a bull ; वराह etc., having teeth like those of a boar.

नित—। 'दन्तस्य दह' इत्यक्षि । 'विभाषा' इत्यनुवर्तते ॥ अन्तर्गतः अन्तर्गतः सम्प्रसारितः । अयः अन्तर्गतः अन्तः अन्तर्गतः यद्य स अन्तर्गतः, अन्तर्गतः अन्ते यद्य इति वा । अन्तर्गतप्रतिभः परस्मै दन्तस्य दह ददादौ वा स्मृतं समासान्तो बहुव्रीहि इत्यर्थः ॥ कुङ्कुमानामराणीष दन्ता यद्य इत्यादि विधयः ॥

८८४ । कुङ्कुमाग्रदन्त्यां लोपः ॥ ५४१४६ ॥

दी—। अज्जातककुत् । पूर्णककुत् ।

ककुत् drops its final in a बहुव्रीहि to imply 'stage of life'. Thus अज्जात etc. with the hump not showing yet, which implies that the calf is still very young; also पूर्ण etc. with a fully developed hump, which indicates prime of youth. This elision of the final (लोप) is regarded as a समासान्तः ।

नित—। 'ककुत्' इत्यक्षि । 'अज्जात' अयं वा शरीरपरिष्कारो ॥ ॥ ककुत्-अज्जातस्य बहुव्रीहिर्लोपो भवति समासान्तः अज्जात्यां शब्दानामाधानिक्यः ॥ 'अज्जात' ककुत्तस्य अज्जातककुत् नतः । एवं पूर्णककुत् इत्यर्थः ॥

८८५ । त्रिककुत् पर्वते ॥ ५४१४७ ॥

दी—। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेया पर्वत-
विशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

The बहुव्रीहि compound त्रिककुत् with लोप as समासान्त is allowed.

if it is applied to a mountain: The literal meaning is 'having three peaks shaped like three humps'; but it is the proper name of a certain mountain. Any other mountain even if it has such peaks, is विकुड without लोपः ।

नित— : ककुदाकारं पर्वतस्य यद्वा ककुदमित्युच्यते इति वृत्तिकारः ॥ 'विकाकुत्' इति बहुव्रीही ककुदम्यस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते संज्ञिनि अभिवर्धे ॥

८८६ । उहिभ्यां काकुदस्य ॥ ५।४।१४८ ॥

दो— । लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तावु ।

काकुद coming after उह or वि and final in a बहुव्रीहि takes लोपः as समासः । Thus उत् etc., with the palate raised (swollen) । वि etc., with the palate gone (perforated by disease ?), काकुद is palate. According to some उत्काकुत् is a letter pronounced off the upper part of the palate and विकाकुत् is one that does not require the palate at all to pronounce it.

नित— : "लोपः" इत्युच्यते । उहिभ्यां परस्य काकुदम्यस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीही । उत्पन्नं काकुदमस्य अस्मिन् वा उत्काकुत् । विभक्तं काकुदमस्य अस्मिन् वा विकाकुत् । काकुर्मिमा । सा अस्मिन्पुनरेति काकुदं तावु इति भाष्यम् ॥

८८७ । पूर्वोहिभाक् ॥ ५।४।१४८ ॥

दो— । पूर्वोकाकुत्—पूर्वोकाकुदः ।

काकुद coming after पूर्व and final in a बहुव्रीहि optionally takes लोपः as समासः । Thus पूर्व etc., having a fully developed palate (?).

नित— : "लोपः" इत्युच्यते । "काकुदस्य" इत्युच्यते । पूर्वोत्पन्नं परस्य काकुदम्यस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीही इत्यर्थः ॥

८८८ । सुहृद्वादी निपातिमलकोः ॥ ५।४।१४९ ॥

दी— । सुदुर्भ्यां हृदयस्य ज्ञातो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् ।
दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र—सुहृदयः, दुर्हृदयः ।

हृदय coming after सु and दुर् and final in a बहुव्रीहि is altered into हृद the compound meaning a friend and a foe respectively. Thus सुहृत् a friend, दुर्हृत् a foe, without reference to the derivative meaning, viz. having a good or a bad heart. If however the reference is really to the goodness or badness of the heart and not to friendship or enmity, the substitution is not available and the correct forms are सुहृदय and दुर्हृदय । Hence सुहृत् is a friend even though he has a bad heart ; and, notwithstanding his possession of a good heart, दुर्हृत् is an enemy.

मित्र— । सुहृद इत्यस्यो निपात्यते बहुव्रीहौ यथासंख्यं मित्रमित्रवीर्यवीर्यं । निपातनादेव हृदयस्य ज्ञातः अथविशेषे च उच्यते । तदाह सुहृन्मित्रमित्रादि । सुहृदिति मित्रेहृदं शोभनं हृदयमस्य इति निपातान्निरूप्य नाद्रिगते । एवं दुर्हृदं हृदयमस्य इति निपातान्निरूप्यैव दुर्हृदमित्रे इदम् । अथ मित्रं, हृदयस्य दुर्हृदोऽपि स सुहृत्, अमित्रश्च न शोभनत्वेऽपि हृदयस्य दुर्हृदोऽस्य सः ॥ 'अन्यत्र' मित्रताया अमित्रताया वा अविवक्षा चेत् इत्यर्थः । तदा हृदादेशो न भवति । सुहृदय इति शोभनत्वं दुर्हृदय इति दुष्टत्वं हृदयस्याह ॥ इह 'अमित्रम्' इति उच्यते पाठः । "तस्य मित्रममित्रासौ" इति "स्याताममित्रौमित्रे च" इति तु पुंसि प्रयोगो दृश्यते । तथा च विश्वामित्राचनम् "आवामित्रश्चात्रपुत्रमनवद्वर्ततेद्वीपाः पुंसि" । हरदत्तश्च अमित्रातोः इत्युपलब्धं कृत्वा पुंसि 'अमित्र'—शब्दं साधयति ।

८८८ । सरःप्रवृत्तिभ्यःकप् ॥ ५।४।१५१ ॥

दी— । वृद्धोरस्तः । प्रियसर्पिष्कः । इह 'पुमान्' 'अनङ्-
मान्' 'पयः' 'नौः' 'लक्ष्मीः' इत्येकवचनान्तानि पठ्यान्ते । द्विवचन-
महवचनान्तोभ्यस्तु "शेषादिभाषा" (८८१) इति विकल्पेन
कप् । द्विपुमान्—द्विपुस्तः ।

Words listed with सरस् leading, when final in a बहुव्रीहि, take, कप् as समासान्त । Thus वृद्ध etc., having a broad chest ; प्रिय etc.

fond of *Gāṇ*. This list reads पुमान्, अनेकान्, पयः, नीः, लक्षोः in the singular. Hence when these are in the dual or plural. कप् is optional by "शेषाद—" (891). Thus हि etc., having two servants.

नित—। अतः प्रथमनामद्वयोः कप् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥ शूद्रो विद्यालम् । शूद्रोरप् कप् इति स्थिते तस्य विस्मर्तनीये च शूद्रोरक इति । "सोऽपरादी—" (१५६—८३१६८) इति समापदेर्देर् शूद्रोरकः ॥ प्रियं सर्पिंश्च क इत्यत्र प्रियसर्पिः क इति जाते "इणः कः—" (१५२—८३१६८) इति विस्मर्तनीयस्य कः ॥ प्रातिपदिकानामेव गन्धे पाठो युक्तः । इह तु कैचित् एकवचनान्ताः पठ्यन्ते । सभिप्रायं किञ्च । तदाह 'द्विचक्षणवद्वचन—' इत्यादि ॥ श्री पुमांसी अस्म इति विवक्षे द्विपुम्ब इत्यतः कपि संयोगान्तोपसृत्तत्वादिकं भावितुं संस्तुतम् (८२१) ॥

दो—। "अर्थाख्यः" (गणेश्वर) । अनर्थकम् । 'नञः' किम् ? अपार्थम्—अपार्थकम् ।

अर्थ preceded by नञ् and final in a बहुव्रीहि is of the अतःप्रथम class and takes कप् । Thus अनर्थकम् useless. Why say नञः ? Witness अपनतः अर्थः अस्मात्, without नञ्, yielding अपाठे and अपार्थक by "शेषादिभाषा" (८८१) ।

नित—। नञः परी येः अर्थवत्प्रसङ्गनामद्वयोः कप् समासान्तः । अनियमानः अर्थः अस्म अनर्थकः अस्तुवै उत्तरपदे तु "शेषादिभाषा" इत्यत्र, अनियमानर्थः—अनियमानार्थकः । एतम् अपनतः अर्थः अस्मात्, अपार्थः—अपार्थकः ॥

८८० । इजः स्त्रियाम् । ५०४१५२ ॥

दो—। बहुदण्डिका मगरी ।

A बहुव्रीहि compound ending in इन् takes कप् if in the feminine. Thus इह् etc., known with many mendicants in it.

नित—। इजनामद्वयोः कप् भवति समासान्तः क्त्वा विभवे । तदाह इह् इहः एवामसीति इहिनः इति इजतः । इहके इहिनः अस्मान् इति बहुदण्डिन् कप् टाप् इति स्थिते कपि पदस्य लक्षणे । बहुदण्डिका ॥

दी—। “अनिनसृमन्प्रहृष्टान्यर्धव्रता चानर्थकेन च तदन्त-
विधिं प्रयोजयन्ति” (परिभाषा) । बहुवाग्निका । ‘स्त्रियाम्’
किम् ? बहुदण्डी—बहुदण्डिको ग्रामः

What is enjoined of अन्, इन्, अस् or सन् has to be understood
of अदन्त, वदन्त, अचन्त or सचन्त words no matter whether अन्, इन्,
अस् or सन् be meaningless or not. Here the इन् is अर्धवान् when
coming from इनि, but it is अनर्धक if a part of निनि । The rule
however applies equally whether the बहुव्रीहि ends with the for-
mer or the latter. Thus बहुव्री वाग्निनः अस्थाम् gives बहुवाग्निका । Why
say स्त्रियाम् ? Witness बहुदण्डी without कप् and बहुदण्डिकः with कप्
when applied to ग्राम which is masculine.

नित—। ननु बहुव्री वाग्निनः अस्त्वामिति विपक्षे अनेन सूत्रेण बहुवाग्निका इति
कप् दुर्लभः । “अथयद्दृश्ये नानर्धकञ्च” इति परिभाषाया इह सूत्रे अनिप्रत्ययस्य एक
‘अन्’ यङीक्यते । स एव अर्धवान् यतोऽसौ मत्वर्थे विहितः । यस् ‘इन्’ निनि-
प्रत्यये ह्रस्वते, अनर्धकः स यतो निनिप्रत्यये मत्वर्थः न तु तत्रत्य इतिव्यपि । उच्यते—परि-
भाषा एवा “अनिन्—” इत्यनेन निवर्त्यते । अन्, इन्, अस्, सन् इति चत्वारः । अर्ध-
वन्तोऽपि अनर्धकाः अपि तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । तेन निनिप्रत्ययात्तादृशे अनेन सूत्रेण
कप् भविष्यति ॥ वाग्नौति मतमेवादेकमकारको द्विकारकश्चैतन्मन् व्याख्यास्यामः ॥

८६१ । शेषादिभाषा ॥ ५।४।१५४ ॥

दी—। अनुक्तसमाप्तान्तात् शेषाधिकारस्याद्वबहुव्रीहिः कप्
वा स्यात् । महायशस्कः—महायशाः । ‘अनुक्त’ इत्यादि
किम् ? आन्त्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । ‘शेषाधिकारस्यात्’
किम् ? उपबहवः । उत्तरपूर्वा । समुद्रः । तन्मादिना ‘शेष’ शब्दः
अर्थद शेषः ।

A बहुव्रीहि coming under the jurisdiction of “द्विती बहुव्रीहिः”
(829—2.2. 23), and for which no समासान्न is announced, option-

ally takes कप् as its समाससूत्रम् । Thus कप् does not come in. Why say 'अनुक्त' etc. Witness व्याघ्रपात् etc. to which लोप etc. have been attached and therefore कप् does not come in. Why say 'शेषाधिकारस्यात्' ? Witness उपपद्यन् etc., which are outside the range of 'शेषो' (829) and do not take कप् । शेष is here understood simultaneously in two different senses, this is because of a peculiar way of pronouncing (तन्म) the word शेष here.

मिति— । उक्तादन्वः 'शेषः' । तदाह 'अनुक्तसमासान्तात्' ॥ प्रथमानुपदाना-
भूतपदानि समासोऽपि शेष इत्युक्तं प्राक् । सोऽपीदृशः । तदाह 'शेषाधिकार—'
इति ॥ 'व्याघ्रपात्' इति प्रथमानयोः समासः तद्वयं शेषाधिकारस्यः 'समासान्तस्य'
सिद्धिः एवाध्यात् 'लोपः' इति । तत्रैकं कप् ॥ सुगन्धिः' इति च शेषाधिकारस्यम्
विहितत्वाद्धादित् समासान्तः, अतः क्वभाषः ॥ एवं प्रियपथ इति च ॥ 'उपपद्यन्ः'
इति च क्वचित् समासान्तो विहितः । न पुनरयं शेषाधिकारस्यः अतो न कप् । एवम्
उत्तरपूर्वाः सपुदः ॥ नन्विह एकैव भावतिः शेषवत्स्य द्वौ बाधौ युगपदानती इति
कीदृशमेतत् ? आह च—'तन्मादिना' इति । तन्म कारचविशेषः येन एकैवैव प्रत्यक्षेण
सम्यग्योग्योक्तं सिध्यति । तथाच सिद्धिर्नो "तन्म लुट्प्रत्यये स्यात्" इति प्रथमम्
'ईतावत्समासप्रयोगिकी—' इति । अथवा एकशेषः शेषवत् । 'शेषः' उक्तादन्वः ।
'शेषः' शेषाधिकारस्यः । शेषस्य शेषस्य शेषः । एवमवचनं सोमम् । तथाच 'शेषात्' इति ॥

८८२ । आपोऽन्यतरस्याम् ॥ ७४१५ ॥

दी— । कपि आवन्तस्य क्लृप्तो वा स्यात् । बहुमालकः—
बहुमालकः । क्वभाषे बहुमालः ।

When कप् follows, the preceding feminine word in आप् is optionally shortened. Thus बहु etc., having several strings of garland. Without कप् the form बहुमालः, with उपसर्गकम् ।

मिति— । 'आप्' इति द्विवचनं विहितत्वात् । 'कपि' इति पूर्वपदान्तरस्यैव 'क्लृप्तः'
इति आह्वयम् । 'शेषाधिकारः' (८८२) । अत्र 'शेषाधिकारः' कप् । क्वभाषे
उपसर्गकम् । बहुमालः ।

८८३ । न संज्ञायाम् ॥ ५१४।१५५ ॥

दो—। “शेषात्—” (७८१) इति प्राप्तः कप् क स्यात् संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ।

The कप् enjoined by “शेषात्—” will not come in if the compound is intended as a संज्ञा । Thus विश्वदेवः, the name of some one who adores the gods known as विश्व ।

यित—। संज्ञा भवतु कस्यचित् इति यी बहुव्रीहिः क्रियते ततः “शेषात्—” इति वैकल्पिकः कप् क स्यात् । विद्वा संज्ञा नास्य भूतस्य विषयः । सिद्धस्य संज्ञा-शब्दस्य निम्ना एकवचनं नैकवचनं सम्भवति ॥ “विश्वे” इति कसि रूपम् । विश्वस्य-देवतणविशेष इत्यर्थः । विश्वदेवः इत्यपि अस्तु किं पाठो दृश्यते । तत्र तु “विश्वे देव इत्यप्रपाठः” इति नानेयः ॥

८८४ । ईयसश्च ॥ ५१४।१५६ ॥

दो—। ईयसस्तोत्तरपदान् कप् । बहुवः श्रेयांसः अस्य बहुश्रेयान् ।

कप् is not attached if the उत्तरपद in a बहुव्रीहि ends in ईयस । Thus बहु etc., having blessings in many ways.

मित—। “ईयस्” इति आतिथायनिक ईयसुन् प्रथमः । तस्मात् । तदन्तर्निहितः । “बहुव्रीहौ” इत्यसि । “बहुव्रीहौ” सप्तमि ईयसुन् प्रथमयात्मा उत्तरपदान् समासात् कप् न भवति इत्यर्थः ॥ बहुश्रेयान् इति “शेषादिभाषा” (८८१) इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु “न संज्ञायाम्” इत्येव किं नीतम्, किं सर्वम् “ईयसश्च—” इति सूचकं सूचयित्वा गौरवं कृतम् ? उच्यते—एकयोगे इत्यपि “शेषादिभाषा” इत्यस्यैव निषेधः प्राप्नोति । इत्येव च ईयसुनि सर्वेषामपि कपो निषेधः । अतः प्रथमयोगः । तेन ओल्लिङ्गे शेषस्योपदेशे उत्तरपदे “ननु तस्य—” (८८३—५१४।१५५) इति निस्सीद्धिं कप् न भवति—बहुश्रेयसौ ॥

दो—। “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति कस्यत्वे प्राप्तौ “ईयसो बहुव्रीहेर्न” इति वाच्यम् (आर्त्तिक) । बहुवः श्रेयस्यः अस्य बहुश्रेयसौ । बहुव्रीहेः किम् ? अतिशेषसिः ।

What is ordained of ईयस् in the masculine is available for ईयस् in the feminine also. Hence वज्रः श्रेयसः यस्य will have no कप्, and the form is expected to be बहुव्रीहौ; but then by the rule "गोत्रिदोः—" the ई of श्रेयसो has to be shortened. This however, is prevented by the Varttika "ईयसी—" which means—the affix ईयस् in the feminine, if final in a बहुव्रीहि, will not be shortened by "गोत्रिदोः—". Hence finally बहुव्रीहौ in the masculine. This is a बहुव्रीहि only; thus चतिस्रेयसिः—past blessings—in a तत्पुरुष has the ई shortened.

नित—। "नयु तस—" (८५५—५४११५५) इत्यस्य प्रतिषेधं दर्शयति । ईयस् नयस्य सिधौ श्रेयसी कत्वाचनित्यर्थः । सन्ने ईयसिचनेन ईयसस्य बहुव्रीहिः । ईयसस्य प्रातिपदिकम् । प्रातिपदिकवद्वे च विभक्तिश्चापि बहुव्रीहिः । तेन श्रेयसीस्यस्याप्यर्थं कवशतः । वज्रः श्रेयसः यस्य इति बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ इति स्मृति "गोत्रिदोः—" इत्यपसर्जनश्रुतः प्रायः । स इह प्रतिषिध्यते "ईयसी—" इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च चतिस्रेयसि चतिस्रेयसिः इति इयं एव ॥

८८५ । वन्दिते ज्ञातुः ॥ ५४१ १५७ ॥

दी—। पूजिते अर्थे यो आश्रयव्ययः तदस्मात् न कप् स्वात् । प्रशस्तो ज्ञाता यस्य स प्रशस्तज्ञाता—सुभाता । "न पूजनात्" (८५४—५४१४८) इति निषेधस्तु "बहुव्रीहौ सकथ्यच्छोः—" (८५२—५४११२) इत्यतः प्राप्तेव इति वक्ष्यते । 'वन्दिते' कित् १ । मुख्यज्ञातका ।

The word ज्ञातुः, when referring to one that is esteemed, will not take कप् if final in a बहुव्रीहि । Thus प्रशस्तः &c. and सुखीः, meaning one with an esteemed brother. It must not be said that 'सुभाता' is no example of this rule, the समासश्च after it being marked already by 'न पूजनात्' (४८५); for, the prohibition "बहुव्रीहौ सकथ्यच्छोः—" will be

explained later, and कप् comes long after. Why say वन्दिते? Witness मूर्ख etc., where मूर्ख does not imply estimation, and we have कप् by “नयुक्तम्” (836—6. 4. 158).

मित—। वदित्वातुरभिवादेन स्तुतौ च वर्तते। समयस्य पूजास्तु, तत् ‘वन्दितः’ पूजितः। आहुरिति प्रसूनीः। ‘वन्दिते’ पूजिते आहुरि वर्तमानो यो ‘आह’ शब्द-
‘आह’नात् बहुव्रीहिर्न कप्। ‘पूजिते चये’ इत्यत्र ‘अये’ इति आहवन्दस्य चयेः। स-
च भाता एव। तत् ‘पूजिते आहुरि वर्तमानो यो आहवन्दः, इति फलितम्॥ प्रत्यक्ष-
भाता—सुभाता इत्यत्र ‘नयुक्तम्—’ (८३६—५।४।१५८) इति प्रतिषिध्यते। ‘सु-
भाता’ इत्यत्र तु ‘न पूजनात्—’ (६५७) इति न प्रवर्तते। “बहुव्रीहि—”
(८५२) इत्यत्र आहव्य परवर्तिनः समासान्तात्मा न विध्यः। अतोऽनेन कप्-
निवार्यते॥ सुखी नैव हि पूजितः तेन सुखं शब्दो नयेन॥

८८६। नाड्योतम्बरोः स्वाङ्गे ॥ ५।४।१५८ ॥

दी—। स्वाङ्गे यौ नाड्योतम्बोश्चो तदन्तात् कप् न स्यात्।
बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्योवा। बहुतन्त्रोर्धमनो। स्त्री-
‘प्रत्ययान्तत्वाभावात्’ ङस्त्वो न। ‘स्वाङ्गे’ किम्? बहुनाड्योक्तः
स्वस्थः। बहुतन्त्रीका वीणा।

When नाडी and तन्त्री are what is technically known as स्वाङ्ग, a-
बहुव्रीहि ending in them will not take कप्. Thus बहुनाडि etc. a
body has several arteries in it. बहुतन्त्री; etc., the neck has several
tendons in it; बहुतन्त्री; etc., an artery has several guts in it.
The final ई is not shortened in the last two because it is not a
feminine affix. Why say स्वाङ्ग? witness बहुनाड्योक्तः etc., a post
with several guy-ropes; बहुतन्त्रीका etc., a many-stringed lyre.

मित—। स्वाङ्गमिति “अध्वं स्तुतिभत्—” इति पारिभाषिकं व्युत्पत्ते (८४९)॥
बहुनाडिः इत्यपचर्यनसः॥ तन्त्रीवत्स्य “अवितुक्तवन्निभ ई—” (८) ५।१५८)
हस्तीवादिषु ई-प्रत्यये स्त्रियां सिद्धः न तु स्त्रीप्रत्ययान्तः, तत्तस्य ङस्त्वो न, नापि ततः॥

बहुव्रीहिः—बहुव्रीहिः । समासः सप्तमस्य सप्तम्यात् तन्मोति व्यर्थः । साङ्गत्या-
साङ्गत्या कप् । (८२५—८३१) इति बहुव्रीहिः ।

८८७ । निष्प्रवाणिः ॥ ५।४।१६० ॥

दो— । कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्द्वयतीत्युट् । प्रवाणी
तन्तुवायशलाका ॥ निर्गता प्रवाणी अस्व निष्प्रवाणिः पटः ।

समासधामः नव इत्यर्थः ।

The word निष्प्रवाणि is derived as a बहुव्रीहि by निपातन here with-
out कप् । The affix is क्वाट् after वण् with प्र preceding. प्रवाणी is the
weaver's needle. A cloth is निष्प्रवाणि when the needle is taken
out of it, i.e. when the weaving is just finished—a new cloth.

मित— । प्रोदते अना इति प्रवाणी । करणे क्वाट् । टिप्पण् लोपः ।
नागेश्वर प्रोदते अस्मान्निष्प्रवाणि क्वाट्माह । “तत्त्वः—” (८२५—५।४।१५२)
इति पलम् । समासे गोत्रे पठत् प्रवाणी निष्प्रवाणिः तदा निष्प्रवाणिः पटः ।
“निष्प्रवाणि” (८२५—५।४।१५२) इति मातङ्ग्य कप् प्रतिषेधः । सप्तमस्य सप्तम्यात् ।

८८८ । समासीविशेषणे बहुव्रीहिः ॥ २।२।१५ ॥

दो— । समास्यन्ते विशेषणं बहुव्रीहि पूर्व प्रयोज्यम् ।
कण्ठकालः । अतएव आपकात् व्यधिकरणपक्षे बहुव्रीहिः ।

विशेषणः ।

A समास्यन् word as well as a विशेषण leads in a बहुव्रीहि com-
pound. Thus कण्ठकालः, one with a black spot on the neck, has
समासी leading. This is a बहुव्रीहि of non-collocative words; this
very rule implies its validity. Similarly विश्वः, one having a
brindled cow, has विश्वः, the विशेषण, leading in the compound.

मित— । समास्यन् (८२५—५।४।१५२) इति बहुव्रीहिपठकानां सर्वो-
दाय सप्तमस्य सप्तम्यात् पुं निपातकं कनिष्ठाः मातङ्ग्य तदनेन नियमः सिद्धिः सप्तमस्य
विशेषणं प्राक् बहुव्रीहि इति । विशेषणं प्राक् इति धर्मोक्तिः । विशेषणं परमिष्योवाति,
पूर्वपठः परमपठः विश्ववर्णितः, क्व त्वं सप्तमोऽस्य सप्तम्यात् कण्ठः कालः कण्ठ-
कालः । “सप्तमस्य सप्तम्यात्” (८२५—५।४।१५२) इति मातङ्ग्य कप् । समास्यन्

कच्छस्य य आधारी न हि स काशलोपि । — तत् समानाधिकरणत्वाभावात् समासे 'विक' न भवति कुतः पुनः पूर्वनिपातनिमित्तः ? उच्यते—'अतएव' सूत्रात् 'आप्यन्ते' अपत्येन 'व्यधिकरणत्वेऽपि' सप्तम्याः सम्प्रसारः । अन्यथा कवसर्वं भवत्याः पूर्वनिपाते शक्तिः ? कच्छ भवति चेत् सप्तम्याः समासः "विशेषणं बहुव्रीहौ" इत्येव स सिध्यति किं पुनः समसौचित्यं प्रकृष्टवद्भवेन ? न सिध्यति । समानाधिकरण्यानां बहुव्रीहिरित्यप्यसि । तत् यद्विक समानाधिकरणतया विशेषणं तत्सैव भविस्यति । कच्छे काशः, इत्येकाशः इत्यादिकु कच्छे इत्ये इत्यादयः एकस्य कालं काशान्तरात् सेदयन्ति । एवं सेदकत्वात् कच्छे इत्ये इत्यादयो विशेषणानि सत्यम्, परं व्यधिकरणतया, न समासाधिकरणतया । तत् "विशेषणम्—" इत्येतावता इह सप्तम्यादीनां यद्वचं न भवति समासश्च न सिध्यति । "सप्तमौ—" इति पृथगुक्तो व्यधिकरणानां मध्ये सप्तम्याः समासः सिध्यति नाम्नोर्वा द्वितीयादीनाम् ॥ विशेषणमाह—चिन्ता गौर्यस्य इति विग्रहे चित्तमन्दो विशेषणं तस्य च पूर्वनिपाते चित्तमुः ॥

दी— । "सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्" (वार्तिक) ।

सर्वस्वेतः । विशुद्धः ॥ मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम्, शब्द-
परविप्रतिषेधात् । इत्युच्यः ।

The lead of pronouns and numerals in a बहुव्रीहि has to be noted. Thus सर्वे etc., one having all white, हि etc., one having two only white. The Varttika prevails over the rule and अत and इत्त, though विशेषण, does not lead. When सर्वनाम and संख्या are compounded together, संख्या leads because संख्या is pronounced later in the Varttika. Thus द्वयः, one who has made two mistakes.

मित्र— । बहुव्रीहौ पूर्वनिपातप्रसङ्गे सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वनाम पूर्वं पठति संख्या च प्रत्यर्थः । सर्वः त्रैलोक्यः अस्मद् द्वौ शुक्रौ अस्मि इति विग्रहः । तत्र अत्रैतदुक्तयोर्विशेषणत्वेऽपि वार्तिकस्य असमरतात् सर्वनामसंख्ययोः पूर्वनिपातः । द्विर्यस्य सर्वनामत्वात् 'विशुद्धः' इति नागेशः पठति । 'परेण' परवर्तिना 'विप्रति-
षेधः' त्रितीयः परविप्रतिषेधः । 'अस्यात् परविप्रतिषेधः' एकात्, अकारकत्वात् यः

परविप्रतिषेधौ जातस्तथात् । अथमाशयः—वार्तिके प्रथमं सर्वनाम उक्तं ततः संख्या । संख्यायाः परत्वात् तथा विप्रतिषेधे संख्या एव प्रवर्तते, प्राक् प्रवर्तते, न सर्वनाम । अत एव 'संख्यासर्वनामयोः' इति नीतं वार्तिके । एवं 'हौ भवौ' अन्यवाभूतौ अस्य इति विग्रहे त्रियन्दस्य पूर्वनिपाते इत्यम् । येन चावृत्तिकास्ते द्वौ मन्दौ भवता पठितौ स एतत्तुच्यते ॥ इदमपि नास्ति, 'वाक्यः' इति युक्तं सत्यते । इदमपि क्वचित् वार्तिक-रूपेणैव पठितम् । यस्तुतस्तु पूर्ववर्तिनो वार्तिकस्य भाष्यज्ञाता इतः व्याख्यानभावेनैव न वार्तिकालम्बम् ॥

द्वौ—। "संख्याया अप्लोयस्याः" (वार्तिक) । द्विधाः ॥ इदमेवपि । आदयम् ॥

When numerals are compounded together, the less leads. Thus द्विधाः । This is true of a द्वन्द्व also ; thus आदयम् ।

नितम्—। संख्यानां मिश्रः समासोऽप्लोयस्य संख्या प्राक् पठति इति वाच्यम् इत्यर्थः । एतद्वन्मपि भवति । बहुव्रीहौ द्विधाः द्वन्द्व आदयम्, इत्युदाहरणम् ॥ अतः पूर्ववदपि—संख्यायां यत्ते यतसंज्ञकम् ॥

द्वौ—। "वा प्रियस्य" (वार्तिक) । गुडप्रियः—प्रियगुडः ।

The word द्वि optionaly leads in a बहुव्रीहि । Thus गुड-etc. fond of non-clarified sugar.

नितम्—। बहुव्रीहौ विशेषणस्य प्रियस्यस्य पूर्वनिपातविशेषाच्च वार्तिकम् । अत एव प्रियस्य गुड इति विग्रहे प्रियस्यस्य विशेषणत्वाभावात् प्रियगुड इति न भवति ॥

द्वौ—। "गड्वादेः परा समसौ" (वार्तिक) । गडुकचटुः ।

वाचिच—वड्गडुः ।

सम्यक् words follow when compounded with words of the गड्वादि class in a बहुव्रीहि । Thus गडुकचटुः--having a tumour in the throat. Sometimes they do not follow. Thus वड्गडुः--having a swelling on the neck.

नितम्—। गडुः सूक्ष्मविरहितः । गड्वादेः इति पद्यमी । 'समसौ' सव्यवस्य

पदम् । गदुप्रभृतिभिः शब्दैः सह बहुमीहोः सप्तम्यसं परं स्यात् । बहुः अहो यस्य
अहुकथः । 'कचित्' सप्तमी परा 'न' यथाविहितं प्रागेव । पदः कथः । बहु
अहुः अस्मै बहुकथः । "बभूवैर्नसकान्—" (२५०) इति सप्तम्या बहुक् ।

८८८ । निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

दो— । निष्ठान्तं बहुमीहो पूर्वं स्यात् । कृतकथः ।

Words derived with क्त or कृत्य lead in a बहुमीहि । Thus कृत
&c., one who has finished his work.

निय— । कृत्यवत् 'निष्ठा' इत्युच्यते । यद्वन्निधिः । तदाह "निष्ठान्तम्"
इति । ननु कृतं कृत्यमनेन इति विग्रहे कृतमिति विशेषणं, तस्य च पूर्वेष्वेव विग्रहः
पूर्वनिपातः, किमर्थं सूच्यते ? उच्यते—इत्यपि उह क्रियाशब्दो इति विशेषणविशेषभावे
कालाचारः । तदाच कृत्यमिति करणीयम् । करणीयेषु कानिचित् कृतानि कानि पुनर-
कृतानि वर्तन्ते इति कृत्वा कृतमिति विशेषणं कृत्यमिति विशेष्यम् । किञ्च कृतेषु चतु-
रितेषु कर्मसु कानि वा कृत्यानि कानि वा चकृत्यानि सन्ति, एवं कृत्या कृत्यमिति
विशेषणं कृतमिति विशेष्यं भवति । तद्विह नियमः क्रियते निष्ठान्तमेव विशेषणम्
इतरत् विशेष्यमिति । अथवा निष्ठान्तस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातो यथा कान् अहो
सप्तम् । तेन "चितपूर्वनामावत्" इत्यादि सिद्धम् । अथ हि चित्त्वं पूर्वं यद्यिन् कर्त्तव्यं
यत् यथा तस्याः सम्भाव्य इत्यर्थः । ततः चित्सिद्धिः, विशेष्य- पूर्वमिति विशेष्यत्वम्
विशेष्यस्य च निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । पुनस्तेन नामिदस्य स्वार्थं प्रतिपादयि, यद्वहो
"आह्वयिता इत्यादिनाद्यादित्यात् सप्तम्" इत्याह । आह चित्त्वं यथा इति विग्रहे
चित्त्वत्स्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातः प्रसक्तः इति पक्षे एव आह्वयिताद्यादित्यस्य
सप्तम्यते, अथवा "सप्तमीविशेषणे—" इति स्थितमेव आह्वयितेति ।

दो— । "जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्यः"
(वार्त्तिक) । सारङ्गजम्भी । मासजाता । सुखजाता ॥ प्रायिक-
चैदम् । कृतकथः । पोतोदकः ॥

Words derived with निष्ठा follow class-names,— words indica-

sing time, and words of the सुखादि class, in a बहुव्रीहि । Thus खाद्य &c.—a woman that eats venison ; मास &c.—one who has acquired a month in age, i. e., a month old ; सुख &c.—one unto whom happiness has come. The Varttika, however, has exceptions ; thus कृत etc., though कृत is a कृति ; पीत etc. उदय being a कृति ।

नित—। बहुव्रीहि इत्यदि । “सप्तमीविशेषणे—” (८८८) इत्यस्य प्रतिषेधः । कृतिमुदाहरति सारङ्गो जगधः चमथा सारङ्गजगधौ । “अस्त्राक्षय्ये—” (४०६—४११/२४) इति शेषे विवक्ष्यः ॥ कासि उदाहरणम्—मासो वयस्येन अस्त्राः मासजाताः । सुखादिव—सुखं जायमानाः सुखजाताः । “प्रार्थितं वाङ्मयं न इदं भवति, अस्त्रिपारोऽपि दृश्यते इति भावः ।” तद्वदथा—कृतकट इत्यादिव कृतिः पूर्वे निष्ठा ॥

६०० । वाङ्मयान्मयादिव ॥ २।२।३७ ॥

दी—। वाङ्मयान्मयादिव—अन्मयादितः । प्राकृतिसम्बन्धेऽयम् ।

सप्तम्योऽर्थे words of the वाङ्मयान्मयादि list, निष्ठायां words lead optionally. Thus प्राकृतः कृतिः अस्त्रेण—gives प्राकृतप्राणिः or कृपादितः । The list is, however, closed app, but, determined from usage.

नित—। प्राकृतप्राणिप्रवृत्तिषु अर्थेषु निष्ठान् वा पूर्वे दृश्यते बहुव्रीहि । प्राकृतः कृतिः अस्त्रेण इति विषये प्राकृतप्राणिः—कृपादितः । मयः एष अस्त्रिपारोऽस्त्रेणः ॥

दी—। “प्रहरण्याथैभ्यः परे निष्ठासम्बन्धौ” (वार्त्तिक) । अस्युद्यतः । दण्डप्राणिः । कृतिश्च—विस्तृतासिः ।

In a बहुव्रीहि compound, निष्ठायां and सप्तम्योऽर्थे words are placed after words meaning a weapon. Thus अस्युद्यतः, one with up-lifted sword ; दण्डप्राणिः, one with stick in hand. Exceptions occur sometimes, as in विस्तृतासिः—one with sword drawn.

नित—। बहुव्रीहि निष्ठासम्बन्धेऽयम् अस्त्राक्षय्ये अस्त्रेण प्राक् निष्ठान् सप्तम्य-

नच' इत्यः प्रतीयः इत्यर्थः ॥ अतः 'असि चनेन इति पिबेति निहावाः परनिपाति
अनुपादात् ॥ इत्यः पार्थी असि इति इत्यपाधिः । सप्तम्यन्तः परनिपातः ॥ अथि-
देष विविधः, यथाप्राप्त एव भवति । विहितः असिः चनेन विधातिः । "सप्तमी-
(२२२) इति विशेषणपूर्वनिपातः, प्रकरणं परम् ॥

अथ इन्द्रः

८०१ । चार्थे इन्द्रः ॥ २।२।२८ ॥

ही—। अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्त्तमानं वा समञ्चते, स
इन्द्रः । समुच्चयान्वाचयेतरैतरयोगसमाहाराच्चार्याः । परस्पर-
निरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्य
आनुवङ्गिकत्वे अन्वाचयः मिलितामामन्वये इतरैतरयोगः ।
समुहः समाहारः ॥ तत्र ईश्वरं गुरुं भजन् इति समुच्चये
"मिहामट गान्धामय" इत्यन्वाचये च न समासः, असामर्थ्यात् ॥
अत्रत्यद्विती । संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकोन्नेः होतृपोतनेष्टोद्गातारः ।
सर्वोद्गोद्गः इत्यादि । अत्रा गुरुद्वन्द्वे तु होतृपोतनेष्टोद्गातारः ।

Several words implying the sense of च are compounded
optionally and the compound is called a इन्द्रः । The senses
of च are समुच्चयः अन्वाचयः, इतरैतरयोगः and समाहारः । समुच्चयः is the
sense of च when it makes the same predication of several
mutually-independent matters. अन्वाचयः is its sense when it states
one matter as subordinate to another. It means इतरैतरयोगः if it
predicates the same thing of several mutually dependent objects
united, समाहारः is its meaning when it speaks of several as for-

ming a single group. Of these four senses, समास is not available in समुच्चय, such as ईश्वरम् etc. ; nor in अव्याचय, such as मित्रम् etc., because of the absence of सामर्थ्य । अव्ययविरोधः is an example of इतरितरयोग, and संज्ञा etc., of समाहार । As we say several (अनेक), we may compound more than two ; thus होद्वयम् etc., with भानम् at the end. But if we compound two and two and then again, we get होतृद्वयम् etc., with भानम् in all the first three.

नित— । 'शेषः' इत्यसि 'अनेकम्' इति च । 'अनेकम्' एकाधिकम् न तु द्वे एव । 'सुबन्तं' शेषः, प्रथमानामित्यर्थः । 'चार्यं वर्तमानम्' इति समासघटकपदस्य विशेषणम् । समासोऽपि चार्थे एव । तदेवं चार्थे वर्तमानानां प्रथमानानां शेषः, समासश्च चार्थे इति फलितम् ॥ चार्थे पिठ्योति समुच्चयेति । 'परस्परैश्च निरपेक्षं' समकक्षं यत् 'अनेकम्', इत्यं वा गुणो वा क्रिया वा, तस्य 'एकस्मिन्' इत्यं वा गुणे वा क्रियायां वा वदा 'अन्य' तदा चार्थः 'समुच्चयः' । तथा हि 'ईश्वरं मुच्यते भगवत्' इत्यत्र एकस्मात् भजनक्रियायां ईश्वरस्य गुणोऽयं अन्यः । ईश्वरमनने मुच्यते भगवत् परस्परनिरपेक्षम् । अदिह समुच्चये च-अन्यः । इत्यत्र निरपेक्षता श्रव्यबोधे । नास्ति तु च-अन्यो मुच्यते भगवत् । 'ईश्वरं भगवत्' इत्यत्र चार्थः प्रथमतस्तु निष्ठः । ततः 'मुच्यते' इति । तत्र च-अन्य न भजनक्रियायाम् ईश्वरस्य सङ्गं गुरोः समुच्चयः । एवं मुच्यते ईश्वरस्य साधिका चार्थे च गुरोः वर्तमानः न ईश्वरोऽपि ॥ चातुर्वर्णिकस्य अन्त्याचक्षेपार्थः । ईश्वरस्यैव 'मिथिलानि गच्छान्त' इति । मिथिलानि प्रधानम् । मिथिलानि चेटम् यदि गच्छानि चान्वयति, ज्ञान्यता । प्रधानयनसामर्थ्यात् प्रधानेन मिथिलानि सङ्गं एकस्मिन्नेव देवकते चान्वयीयते । 'मिथिलानां' सङ्घितानां साधिकायाम् एकस्मिन् 'अन्ये इतरितरयोगः' चार्थः । तथा हि प्रकृत्य सङ्घितस्य ईश्वरस्य इत्यत्र इत्योरपि सूर्यं न मुच्यते भवति । मिथिली तौ दर्शनमिवयौ भवतः युगपद्दर्शने चान्वयोः साधिकायाः । अदिह इतरितरयोगचार्थः । 'सङ्घः' सङ्घतिः 'समाहारः' स्तेपि चार्थः । संज्ञा च परिभाषा च वदा अमुकप्रमाणेन रूपमासीति तदा समाहारचार्थः ॥ समुच्चये वधा प्रागुक्तं तस्य 'सङ्घः' इति चार्थे वर्तमानम्, ईश्वर' इति तु न तथा । अयं समासघटकपदानां सर्वेषां चार्थे वर्तमानता अपि इति एकस्मात्प्रमाणपरिहारात् अन्त्यमर्थः, तदा प्रधानं मुच्यते इति ।

न भवः । विच—इह इत्योर्मन्त्रकक्रिययोर्मन्त्रं कर्त्तुं । अर्जुनेनात् क्रियमपि क्रिया ।
 यद्यपि एवार्थोभावात् नास्ति नापि समासः । अन्त्यापये स्यष्टीव विज्ञा क्रिया नैव
 एवार्थोभावः । अस्मादर्थे प्राथ्म्येन नापि समासः । तदाह 'न समासः अस्मान्प्रयोगे'
 इति ॥ इत्येतरयोस्ते संप्रसारिते तुभ्यं प्राधान्यं निश्चितानाद्य क्रियायोगः । तेन एकार्थो-
 भावोक्तिः समासश्च सिद्धः । अ-अदस्य स सर्वैरेव योगः । अनेन खदिरस्य धवखदिरौ ।
 अनेन खदिरस्य च दृढगुणस्यभिरिति त्रित्वे द्विवचनम् । चार्थस्य समासेन सत्तत्वात् अ-
 दस्यस्याप्रयोगः । एवं संज्ञापरिभाषणम् । संज्ञा च परिभाषा च इति विवक्षिते सापेक्षयो-
 र्निश्चितयोरेव क्रियायोगः । परम् इष्टं संज्ञा इष्टं परिभाषा इति विभागेन अनेनोर्मे
 यद्वचनम् । अविभागेनैव एव समाहार इति समूहस्य एकस्य यद्वचनम् । समूहस्य एकमा-
 दिकवचनम् । "स नपुंसकम्—" (८२१—१।४।१७) इति नपुंसकत्वे इत्ति, संज्ञा-
 परिभाषणम् । इह "अप्ययनतः—" (६०६—१।३।३) इति अवयवविभागविवक्षा
 प्रतिविध्यते । तेन संज्ञापरिभाषे इति इत्येतरयोर्मे न भवति । सामान्यतो विवक्षाधीनः
 अवयवविभागः । ततः चहृतावयवनेष्टे इत्येतरयोगः—इ'सक्तोक्तिलो; तिपोहिता-
 वयवनेष्टे समाहारः—इ'सक्तोक्तिलम् । केषुचित् प्रतिपिद्धा विवक्षा—संज्ञापरिभाषणम् ।
 तेषु समाहार एव इत्येतरयोगो नास्ति इति वक्ष्यति ॥ 'अनेकम् इत्यस्मि, तेन होता च
 पीता च नेष्टा च उदात्ता च इति चतुर्वर्गं इत्ये "आनकृती—" (६२१—१।१।२५)
 इत्युपाख्यस्य आनकि होतापीतानेष्टोदात्तारः । होता च पीता च इति इत्ये होतापीतपरी ।
 नेष्टा च उदात्ता च इति नेष्टोदात्तपरी । ततः होतापीतपरी च नेष्टोदात्तपरी च
 इति पुनर्ब'च सप्तम्यनस्य आनकि होतापीतानेष्टोदात्तारः ॥

८०२ । राजदन्तादिषु परम् ॥ २।२।२१ ॥

टी— । एषु पूर्वप्रयोगार्थं परं स्थातुं । दन्ताणां राजा राज-
 दन्तः ।

In compounds listed with राजदन्त leading, what should
 come first appears last. Thus इन्द्रकी राजा, instead of giving
 इन्द्रराजः, yields राजदन्तः ।

निवृ— । 'एषु' राजदन्तनञ्छेदु इत्येव । पूर्वप्रयोगार्थं न सप्तम्यनस्य प्राक

प्रवीणम् । "उपसर्गकं पूर्वम्" (१११—११११०) इत्येतावन्नाह । अन्यस्यापि सर्व-
त्रापि विहितस्य पूर्वनिपातस्य । इदं सर्वसमासविषयकम् । दत्तात्री राजा राजदत्तः
इति वहीतिप्रत्ययः ।

दी- । "धर्मादिष्वनियमः" (गणसूत्र) । अथधर्मा-धर्मार्थौ ।
दम्पती—अम्पती—जायापती । जायाशब्दस्यजभायो दम्भावस्य
भा-निपात्यते । आकृतिराण्योऽयम् ।

There is no restriction regarding the lead with words such
as धर्म, धर्म, etc. Thus धर्मधर्मौ etc. जाया becomes optionally अम्प
or दम्प by निपातन in this way. Thus दम्पती etc. The word has to
be determined from usage.

नित- । "धर्मो धर्मासीमाः" (भाष्य) । एतु पूर्वनिपातस्य निवृत्तौ भाषि ।
एति । "प्रतिपत्तिः परस्मैपुंसकयोः" (१११—११११०) इत्येतावन्नाह । येषामपि "इति" विपर्य-
यस्युत्पत्तिः सत्तात् पूर्वनिपाते प्राये (१११, वा) परनिपातः । जायापति इति गोदि-
पदिकम् । निवचने जायापती । जायाशब्दस्य वक्यस्येवादिभ्यो जम्पती—दम्पती ।
५०० । इत्ये चि । २।२।३३ ॥

दी- । इत्ये चि । २।२।३३ ॥ इत्ये चि । २।२।३३ ॥ इत्ये चि । २।२।३३ ॥

Words technically known as *lead* in a sentence. Thus हरिहरौ ।

नित- । चि इति "धर्मो धर्मासीमाः" (१११—११११०) इत्येतावन्नाह ।
इत्ये चि । २।२।३३ ॥ इत्ये चि । २।२।३३ ॥ इत्ये चि । २।२।३३ ॥
अवसानत्वात् इहोदीहरिहरे इत्येऽपि सर्वपिबर्णनः । यत् पूर्वनिपातस्य अनिवर्तनः इत्ये
नित- । चि इति "धर्मो धर्मासीमाः" (१११—११११०) इत्येतावन्नाह ।

दी- । "धर्मो धर्मासीमाः" (गणसूत्र) । अथधर्मा-धर्मार्थौ ।

हरिगुरुवर्यः—हरिहरगुरुवर्यः ।

When the title is applied to more than one, the lead is re-

नित— । “समाचराणां” समाचराणांनित्यः । अन्वयात् सप्तम्यधिकेऽपि सर्वमात्र-
हतिरिति ईदृशमिष्टिरुक्तताः न हि समाचरा इति सप्तम्यस्य होवः प्रसज्यते । पूर्वम्
तुगतः सप्तपूर्वम् । तस्यैवोक्तं चातुर्पूर्वम् क्तम् । तस्यैव चातुर्मात्रातुर्पूर्वम् भाषिभ्यविभ,
नञ्मात्रासुदयिनः । समाचराणाम् चातुर्मात्रां नञ्मात्राणाञ्च इत्येव यथाक्रमं विभ्याञ्च
इत्यर्थः । अन्वयात् परवर्ती अपि सोऽस्योऽप्यन्वयत्वात् भाव्यं पठति ।

दी— । “सप्तम्यस्य पूर्वम्” (वार्त्तिक) । कुशकाशम् ।

A word with all light syllables, leads in a इन् compound.
Thus कुश etc., in which कुश with all light syllables leads.

नित— । “इत्यस्य सप्तम्” (३१—१।३।२०) इति कश्चन्यस्यम् । “सप्तम्यस्य”
इति सप्तम् । कश्चन्यस्यस्य सप्तम् अस्मिन् “सप्तम्यस्य” । तद्वत् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्
पठति । कुशस्य काशस्य इति सप्तम्यस्येन विभक्तिं “आतिरिक्ताशस्यम्” (३१—१।३।२०)
इति समाहारः । कुशस्य काशस्य इत्येकस्येन तु कुशकाशौ ।

दी— । “अभ्यर्चितस्य” (वार्त्तिक) । तापसपर्वतौ ।

The more esteemed leads in a इन् । Thus तापस etc.—the
sage and the hill.

नित— । “अभ्यर्चितं” पूजितम् । तत् इति भावः पठति । तापसः पूज्यो न
पर्वतः इति तापसस्य पूर्वनिपातः ।

दी— । “वर्त्तमानातुर्पूर्वम्” (वार्त्तिक) । ब्राह्मण-
चतुर्विधविद्युद्भूतः ।

The classes are arranged in a इन् compound in order of
precedence. Thus ब्राह्मण etc.

नित— । “वर्त्तमाना” चातुर्पूर्वम् । “चातुर्पूर्वम्” क्तम् इति व्याख्यातम् । अन्वयात्
उत्पत्तिरुक्तः । ब्राह्मणो ब्रह्मविद्यायाः, चातुर्मात्रा चतुर्विधः, चतुर्विधं विदुः पञ्चानां यद्व-
दिति । नञ्चिह्नं उत्पत्तिस्त्वानवीर्यात् यथाक्रमेणान्वयार्थित्वम् । तत् “अभ्यर्चितस्य”
इत्यनेनैवेदं सिध्यति किमर्थं वार्त्तिककारम् ? स्यात्तत्—अभ्यर्चितमिति कृत्वा ब्राह्मणस्य
पूर्वनिपाते कृते, तत्रैव कृतार्थं वार्त्तिकमिति विदुः भूयो न पठ्यते इति विवाधान्नियमः

हेतु &c., in which हे and हन् are sacrifices laid down in the साम-
वेद and the compound is in the singular. Why say अन्तु सकम् ?
Witness राजहन् &c. in the dual, the वितु being. राजहन् वाकपेयस्य
in the neuter which is allowable because these are अहंर्वादि
words and therefore optionally neuter.

नित— । 'हन्ः एकवचनम्' इत्यत्रि । 'अभ्यर्थः' अतिगुणिकः, तथा च 'अभ्यर्थः
पूर्ववृत्ता मयेति' इति प्रयोगः । इह लक्ष्यया अभ्यर्थो विदेः अभ्यर्थः यजुर्वेदे इत्यर्थः ।
अभ्यर्थो ऋतुः 'अभ्यर्थोऽस्तु' यजुर्वेदे विहितः ऋतुः । तस्य । पञ्चम्ये मयमा ॥ 'अन-
तु' सकम् 'अन्तु' सकम् इत्यर्थः । ऋतुविशेषकम् ॥ 'अनपसक्तानामभ्यर्थोऽस्तु' इत्य-
एकवचनम् आदित्यव्ययः ॥ अत्रैव अभ्यर्थस्य इति नियमो हन्'कालम् ॥ इत्युच्यते वक्तुम्
इति तु सामवेदे विहितत्वान् इतरितरात्रोपि ॥ राजहन् वाकपेयस्य इति अन्तु सकम्
विषयं तु यजुर्वेदकतावपि पक्षे इतरितरात्रः । राजहन् वाकपेयस्यो अहंर्वादिषु
पश्येति, तदमशौनस्यैवो नर्पसकता ॥

२०३ । अभ्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यातानाम् ॥ २।४५ ॥

टी— । अभ्ययनेन प्रत्यासत्ता आख्या येषां तेषां हन् एक-
वचत् । पदकालमकम् ।

हन् compounds of designations received through study are
in the singular only if the subjects of study follow one another
close. Thus पदक etc., students of पद and ज्ञान । Here the
rule applies because पदपाठ immediately precedes ज्ञानपाठ ।

नित— । 'हन्ः एकवचनम्' इति मर्येति । अभ्ययनेन इति 'अभ्ययनता' । आधा-
विज्ञानं तसिः ॥ विप्रकृष्टं दूरम् । न विप्रकृष्टा 'अविप्रकृष्टा' प्रत्यक्षम् । 'आख्या'
ज्ञानम् । अनुक्रमेण अभ्ययने कसचित् विषयस्य पूर्वः परस्य विषयस्य प्रत्यक्षम् ।
विषयस्य आख्याः यदा पाठकाज्ज्ञानाख्या भवति तदा विषयप्रत्यक्षपाठः पाठकाख्या अपि
ज्ञानाख्या इत्युच्यते । तत्र हेतुप्रत्यक्षम् । तदाह 'अभ्ययनता' इति ॥ पदानां

विहता । अटकापदेभु मित्रेविहता प्रत्यया । ततो लघवयोऽन्योऽपि मिहविहता ।
 एतेन 'विमिहविहता' इत्यस्य 'विमिहविहतावयवयोः' इत्यर्थः प्रत्ययः । एवं 'मदी'
 इत्यस्य 'नटावयवयोः' इति 'दीशः' इत्यस्य 'दिशानटावयवयोः' इति 'नयामा' इत्यस्य 'नयामा-
 वयवयोः' इति । तदर्थं सूत्रार्थः—नटावयवयोः द्वयः यामनिप्रदेशावयवयोश्च द्वय एक-
 वचनं स्यात् यदि च विमिहविहतावयवयोः भवेत् । 'एतदेवोच्यते 'यामकर्ज' प्रत्यादिना ।
 'मदीयम्' न मदीऽपि नट्यते ततो मिहविहता भवति । 'यामकर्ज' इति 'प्राचिकर्ज' इव
 स्तुपाधम् ; तथा चतुस्ता साधनौघम् । ततः सुपसुपा । इह सत्तरुदे च 'समाहारे'
 इति प्रविष्टमिषा भाति । समाहारे एव निघशा एते वन्ता, इतरितस्वीनञ् प्रसङ्गो नास्ति ।
 तद्यर्थं 'समाहारे' इति वचनम् । अथवा स्पष्टार्थं समाहारे इति । मदी दीश इति
 मित्रे पदे । तेन मदी तर्थायुक्तः दीशतर्थावयवकः इत्यर्थः । अथैव मदी च
 पाठविपुत्रञ्च मदीपाठविपुत्रे इति इतरितस्वीनञ्प्रसङ्गः ।

८१५ । सुद्रजस्तवः ॥ २।४।८ ॥

दी—। एषा समाहारे (१) इव एवमवयवः स्यात् ।
 युक्कालिकम् । सा नकुलात् सुद्रजस्तवः ।

इह compounds of names of minute creatures are in the singular only. Thus युक् &c., louse and vermin. Minute creatures are from the weasel down-wards.

नित—। 'इवः एववचनम्' इत्यसि । 'सुद्रजस्तवः' इति बहुवचनं प्रथमा ।
 'मदी' 'एवम्' इति । इहापि 'समाहारे' इति प्रविष्टम् स्पष्टार्थं वा । एका केन-
 चीटः विहता अपि । युक्कालं विहता इति बहुवचनेन विवक्षितः (८१६ वा) ।

८१६ । येषाञ्च विरोधः प्राश्नतिकः ॥ २।४।९ ॥

दी—। एषा प्राश्नतिकः । येषाञ्च विरोधः प्राश्नतिकः । येषाञ्च विरोधः प्राश्नतिकः ।
 काकालूकम् इत्यादी परत्वात् विभाषा सूचनम्—(८१६ वा)
 न (८१७) इति प्राश्नतिकः सूचनम् वाच्यम् ।

And of these names found is eternal the now is in the singular.

Thus अहि etc., the snake and the weasel etc. In these instances the rule "विभाषा—" (११६) alternates इतिरित्येव with समाहारः and that rule coming later would have superseded this one had not the अ in the rule here prevented it and made समाहार compulsory.

नित—। 'विषाम्' इत्यनेन पूर्वस्य 'अकवः' इति परावृत्तते । 'विरोधो वैरम् । अश्वद्विषम्यं सदायं । तत्र भवः । "कावाद् ठम्—" (११२१—४।३।११) इति ठम् । अश्वत् ठम् इति स्थिति "इष्टसुक्—" (११२१—४।३।११) इति ठस् कादीये प्राप्ते इदं निपातनात् इत्यः । ततो भक्त्यायाम् "अश्वयानां मनाते टिलोपः" (११२४, वा—) इति टिलोपे प्राप्ते निपातनादेव षोऽपि न—आन्तरिकः निष्ठाः । "आन्ते प्रतिषेधः" इति भाष्योक्तेः अश्वयानां सन्निवेशादिषु पाठं परिकल्प्य अहि आन्त इत्यपि ॥ विषो अश्वानां निष्ठां कैरे तेषां इत्यः एकवत् इत्यर्थः ॥ अहिनाश्वान् इत्यादीषु आह्वयानि । ननु "विभाषा—" (११६) इति पश्यन्ते मनुनिबन्धे च विवक्ष्यः उक्तः, तत्र परं सूत्रम् । तेन अहिनाश्वानादिषु कैकस्मिन् एव समाहारः न विध्यः तत् कवसेताशोडोदाहरणानि ? उच्यते—इहसूत्रे चकारोऽवधारणार्थः । तेन 'एकवचन-मेव' इत्यर्थः सम्पद्यते, ततश्च विकल्पश्च बाधो भवति । यदा—चकारादितोऽपि 'विषो विरोधः आन्तरिकः' इत्येतावत्तत्र समाहारस्य निवृत्त्या प्रतीयते । कुतः ? विरोधो वैरमित्युच्यते । तत्र पर्याया वा मनुनीन नि भवेत् । तेन विरोधे सर्वत्र "विभाषा—" (११६) इत्यनेन विकल्पः प्रसज्यते, प्रकृतञ्च सूत्रं निषिध्यं भवति । अमुक्तं किञ्च तत् । अतः श्वत्करचमिषादेव विरोधे निष्ठाः समक्षारो संनिव्यति । तेन अश्वयान् मनुवाट इत्यादि विषये अहिनाश्वानादिषु अनेन निष्ठाः समाहारः, ईश्वर्य शोनिषाथ इति ॥ 'विभाषा—" इत्यनेन ईश्वरीकित्वम्—ईश्वरीकित्वाः इति विकल्पः । चकारात् समुक्तोऽ-जन्तो यै वृद्धो वैवाध विरोधः आन्तरिकः तेषां इव एकवचनम् इति अनुवचनः ॥

८१४ । शुद्धाणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

दो—। अश्वहिष्ठतानां शुद्धाणां प्राप्त्वत् । तथाचकारम् । आन्तात् अहिष्ठतानां तु चाण्डालमृतपाः ।

८१३ । विभाषा हृत्सुगृह्यधान्यव्यञ्जनपशुशक्ताव्यवहृत्पूर्वा-
पराधरोत्तराणाम् ॥२४॥१२ ॥

दी—। वृक्षादीनां सप्तानां हन्तः अश्ववह्वेत्यादि हन्तव्यस्य
प्राग्वक्षा । वृक्षादीं विशेषाणामिव यद्वयम् । अन्वययोगम्—
अन्वययोगः । इरुपुषतम्—इरुपुषताः । कुशकाशम्—
कुशकाशाः । त्रीह्रियवम्—त्रीह्रियवाः । दधिष्ठतम्—दधिष्ठते ।
गोमहिषम्—गोमहिषाः । शकवकम्—शकवकाः । अश्व-
सहवम्—अश्वसहवौ । पूर्वापरम्—पूर्वापरः । अधरोत्तरम्—
अधरोत्तरः ।

हन्त compounds of different kinds of trees, deer, grass, grain,
flavourings, animals, birds, as well as the compounds अश्ववकम्,
गोमहिषम्, अधरोत्तरम्, are optionally in the singular. Compounds of
different species are intended in वृक्ष etc. Thus वृक्षम् etc., where
वृक्षम् and अश्ववकम् are different species of the same genus—Fig. Simi-
larly इरु etc. दधि and इत merely add flavour to the food and
are therefore व्यञ्जनम् । पूर्वम् etc. means East and West ; अश्वम् उत्तरम्
means high and low, up and down, etc. The reason for the
rule will appear below.

सिद्धिः—। 'हन्तः एकवचनम्' इत्यसि । 'अश्ववह्वेत्यादि' हन्तः एकवचनं वा स्यात्
इत्यसि । 'विशेषाणां' वृक्षादिविशेषाणाम् । एवञ्च इत्यानां हन्त इत्यसि भिन्नशब्दोपपत्तिः
इत्यानां विभक्तिः हन्त इत्यसि । अत्र हन्तेका जातिः, अश्ववह्वेत्यानां वृक्षाणाम् । तयो-
र्हन्तः समाहारो वा । एवं त्वयाणाम् । इरुको व्यञ्जनेदाः तदा पुषता अपि । अश्व-
सहवदेदाः तदा अश्ववह्वेत्यानां अपि । त्रीह्रियो भागविशेषाः तदा यवा अपि । दधि-
विशेषः तदा दधिमपि । गोमहिषो भागविशेषः तदा गव्या अपि । अश्वः अश्वविशेषः
तदा अश्ववह्वेत्यानां अपि । अश्वविशेषमिति । यो हि अश्वसमन्वयवह्वे हन्तः स एव अश्ववह्वे ।
अश्ववह्वेत्यानां इत्यादीनां न तदा । एवं अश्ववह्वेत्यादीनां अपि । अश्ववह्वेत्यानां न इति हन्त-
वह्वेत्यानां । अधरोत्तरवह्वेत्यानां । पूर्ववह्वेत्यानां । (अश्ववह्वेत्यानां इति पुंस्यम् । पूर्ववह्वेत्यानां)

अपरश्च इति विग्रहेऽपि ॥ अतरे निरुक्तं कृतम्, कर्त्तव्यं च इति विग्रहेऽपि ॥ अविग्र-
हयो द्, उच्यते ॥

दो— । “फलसेनावनस्यतिभृगप्रकुनिस्तृजस्तुधान्यद्वयानां
बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवदिति वाच्यम्” (वाचिक) । वद-
राणि च आमलकानि च वदरामलकम् । “जातिरप्राचिनाम्”
(६१०—२१२६) इत्येकवदभावः । नेह—वदरामलके,
रथिकाभारोही, पुच्छन्यग्रोधी, इत्यादि ।

The singular is compulsory in a list of fruits, army-divisions,
trees, deer, birds, composite creatures, grain—grains only—
the constituents are in the plural. Thus वदर etc. in समग्र
only, the exposition being वदराणि etc. in the plural. जातिर-
प्राचिनाम् (910) guides the singular here. If the constituents
are not in the plural, it induces वदरामलकम् etc.

नित— । प्रकृतिः सप्तदशैव चतुर्कपदमित्येव । अत्राः बहुवचनानां प्रकृतयोः
अविग्रहं बहुप्रकृतिः । अथ प्रकृतये येषां मिलनेकाव चतुर्तेषु फलानां सेनाकानां
सगणानां प्रकुनीनां च वदरामलकानां पुच्छन्यग्रोधीनां बहुवचनेन विग्रहे कृते एव एकवदभा-
वमिति गाल्या । तथा च “नक्षत्रिण्यतिवृत्तम्” (६१०) इत्येव वदराणि प्रा इत्यादि
विग्रहे वदरामलकम्—वदरश्च आमलकश्च इति तु वदरामलके ॥ “अन्यत्र प्राचि—”
(६०६—२१३२) इत्येव रथिकाश्च इत्याद्येकवचनात्ते सति रथिकोन्नतोही ॥ अत्रापि
सुतसंभारं प्रकृतये येषां मिलनेकाव चतुर्तेषु फलानां सेनाकानां सगणानां प्रकुनीनां च वदरामलकानां पुच्छन्यग्रोधीनां बहुवचनेन विग्रहे कृते एव एकवदभा-
वमिति गाल्या ।

दो— । “विनाया वदर—” (६१६) इति सूत्रे

अप्राचिनेषु वा ग्रहेषु “जातिरप्राचिनाम्” (६१०—२१३६)
इति नित्यं प्राप्तं विकल्पार्थम् ॥ पशुग्रहणं हस्तारब्धादिव
सेनाकृत्वाचित्यं प्राप्तं । सगणानां चमेरेव प्रकुनीनां तैरेव
समयक इत्येव चतुर्तेषु फलानां पुच्छन्यग्रोधीनां बहुवचनेन विग्रहे कृते एव एकवदभा-
वमिति गाल्या ।

अश्ववदश्ववद्वयं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्
 “पूर्ववदश्ववद्वयौ” (८१३—२।४।२७) इति स्यात् ॥

In the rule “विभाषा इव—” (९।६) there are four—viz, इव, दव,
 धाव, व्यव—these are चमरादिन् । इन compounds of these are by the
 rule “जातिरवापिनाम्—” (९।१०) expected to be always in the
 singular. This rule makes the singular optional as in the
 examples above. The rule includes पद्य ; this is to make the
 singular optional in the case of इतिन्, चव &c., which, being
 सेनाद्वय are expected to yield a compound always in the singular.
 अथ and अकुनि are included to introduce a restriction, viz., the
 general option allowed by the rule “चाथे इवः” (९०१—३.२.२९) is
 here available, in the case of अथ, only when one class of अथ is
 compounded with another, and in the case of अकुनि only when
 one class of अकुनि is compounded with another ; but if a अथ or a
 अकुनि is compounded with something else the इव will imply
 इतरतरयोन only. पूर्वपर and अचरीतर also imply a similar restric-
 tion; viz., the general option is not available unless the consti-
 tuents are in this order. अश्ववद्वय is included to have the
 neuter as an alternative, for, otherwise, the rule “पूर्ववत्—” (८१३)
 being later than the rule “विभाषा—” (९।६), it will supersede this
 rule. The result will be the पद्यवद्वय with the optional singular,
 and the consequent neuter, will be barred and we shall always
 have the masculine.

विभाषा इव—“विभाषा इवः” (८०१—२।४।२९) अथेतावत्ता विभाः समसद्वय-
 विकल्पः तत् पक्षे इव “विभाषा—” (८१६) इत्येव विकल्पिको विधिः इत्यादिद्वयं पूर्व-
 वद्वयवद्वयौ । सूत्रे अश्ववद्वयवद्वयः—इव, दव, धाव, व्यव । अथेते सूत्रे “जातिरवा-
 पिनाम्” (९।१०) इत्येव नियमिकवद्भावाः स्यात् । “अथवद्वयः” “अथवद्वयः” “दीहिवद्वयः”
 “अथिवद्वयः” इत्यादि न स्यात् । एतद्वयं कर्तव्यं सूत्रम् ३ पद्यवद्वयं अथेते सेनाद्वयवत्

‘कदितरगाः’ इति न स्थातुः । एतद्वैमर्षि कर्तव्यो विधिः । निश्च उच्यते निवेद्या-
मेव यद्वचनित्वाकम् । तेन चतुर्दशे समाधौ समेदेव इति समाहारविकल्पः, ‘अन्ते-
सह इति इतरैतरयोग एव इति नियमः प्रसज्यते । तत्तद्वद्वचनम् इत्येव भवति ।
अन्तमहमेति तिरोहितावयवमेवे ‘वद्वचनम्’ इत्यनियमपि प्राप्नोति । एतेन बहुनिमित्त-
मपि समर्थितम् । पूर्वपरशब्दे यवोच्चारिते समाहारविकल्पः । अन्तेन पूर्वशब्दस्य
अन्त्यस्य वा अपरशब्देन, समाधौ तु इतरैतरयोग एव इति भावः । एतद्वचनैतरशब्दे-
ऽपि । यथा—अपरं पश्चिमम् । तेन पूर्वमिति अपरमिति च विप्रतिषिद्धम् । एवम्
अन्ते निधम् । अन्तरम् ऊर्ध्वम् इत्यपि विप्रतिषिद्धम् । तत् एतयोः ‘विप्रतिषिद्धम्—’
(२१०) इति नियमः प्रवर्तते । अद्वयवाचित्वे एव एतयोः समाहारविकल्पः नास्त्विति
इति । तथाविधो नियमो भावः, इत्यवाचित्वेऽपि समाहारविकल्पो भवतु इत्यर्थमेतयो-
र्वचनम् । अन्तवचनवद्वचनमपि सार्वकम् । अकृते पश्चिन् अन्तं वक्त्वा च इति
पञ्चदशे चनेन पञ्चे एकवद्भावे, तथा च नपुंसकम् (२२१—२४११०) प्राप्नोति ।
‘पूर्ववत्—’ (२११—२४११०) इत्यनेन तु नियमः पुंसकम् । परत्वात् पुंसमीव भवति,
अन्तवचनम् इति न सिध्यति । तद्वचनस्य इत्येतद्वचनमेव वद्वचनवचनम् । एवं सार्वकं
सर्वावयवे सुकृतं सतम् ।

२१७ । विप्रतिषिद्धज्ञानधिकारश्चात्रात्रि । २४११२ ॥

टीका— । विप्रतिषिद्धज्ञानाद्व्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भावे स्थातुः ।
श्रीतोष्णम्—श्रीतोष्णम् । वैकल्पिकः समाहारवचनः ‘चायम्—’
(२०१—२४१२२) इति सूत्रेण प्राप्तः । स विप्रतिषिद्धज्ञानां यदि
भवति तर्हि अद्वयवाचिनामेव इति नियमार्थमिदम् । तेन
अद्वयवाचिनामितरैतरयोग एव । श्रीतोष्णं उद्वेगे स्तः । ‘विप्रति-
षिद्धम्’ त्रिम् ? उद्वेगमप्युच्यते । एव पाठिकः समाहारवचनो
सुलभः ।

Some compounds of words implying contrary character are ex-
ceptionally in the singular if the words do not refer to substances.
The words are hot and cold. This rule attaches restriction to

the general option allowed by the rule "चाये—" (901), viz, when the constituents are of a contrary character, the singular is not available unless the *इव* is of non-substantial things. Hence in the case of substances we have *इतरैतरयोग* only. Thus *शीतोष्णो*, hot and cold, in reference to water. Why say *विप्रतिषिद्ध*? Witness *नन्दक* &c., where the general option is available.

नित—। 'अधिकरणम्' इत्यम् । 'विप्रतिषिद्धम्' परस्परविरुद्धम् । विरोध इव एकवचनविप्रतिषिद्धः न वैरम् अद्रव्येषु वैरस्य असम्भवात् । 'विभाषा' इत्यसि । पञ्चाशे प्रथमा । 'इव एकवचनम्' इत्यस्यसि । तदाह 'विरुद्धार्थानाम्' इत्यादि । शीतल-सुखलक्ष एकम् न तिष्ठतः, तदसि विप्रतिषिद्धः । "चाये—" (६०१) इति समाहार-इवो वैकल्पिकः । परमनेन विरुद्धार्थानां वैकल्पिकः समाहारइवः अद्रव्यवाचिनामिव इति नियमः । न तु अद्रव्यवाचिनां वैकल्पिकः समाहारइवो विरुद्धार्थानामिव इति । एवमेव हि व्याख्यातं प्राप्ताधिक्यैः । नियमफलमाह—'द्रव्यवाचिनां' विरुद्धार्थानाम् 'इतरैतरयोग एव' । शीतोष्णो अद्वैत इति शीतम् अत्रच अद्रव्यवाचि । तेन शीतोष्णम् इति न भवति । नन्दको इरिः सुखः पादलक्ष्यलक्ष्यद्वयः । एकवचनविप्रतिषिद्धो न विरुद्धो । नन्दकपादशब्दो—नन्दकपादशब्दम् ।

६१८ । न दधिपयसादीनि । २४११४ ।

दौ । एतानि द्वैकवत् स्युः । दधिपयसौ । इभा-
वर्हिणी । निपायनसङ्घर्षः । नन्दकसामे ।

इव compounds listed with *दधिपयस्* leading, are not in the singular. Thus *दधि* etc., *इषा* etc., *फागो*, and *Kōshā* etc. *इषा* comes *इषा* by *निपायन* in the list; *नन्दक* etc., *नौष* etc.

नित—। 'इव एकवचनम्' इत्यसि । 'न' इति प्रतिषेधः । 'दधिपयसादीनि' 'नन्दकपादि न' इति स्थिते न, इह प्रतिषेधविषयः । नियमः प्रतिषेधसि उक्त एकवचनम् । नचैव सधोपि द्विवचनान्तेन पञ्चमि । तदिह 'एकवचनम्' इत्यसि प्रतिषेधः प्रतीयते ।

यदाह 'न एकवत् स्तु' इति । एकवचनवचनविषयकं शास्त्रं विधायकं नियामकं वा सर्वमिह प्रतिविधायते । द्विपयसी इति व्यञ्जनद्वयम् । तत्र "विभाषा—" (२१६) इति वैकल्पिकः एकवद्भावः प्रतिविध्यते । इत् काष्ठम् । बर्हिः कुशः । इत्यत्र बर्हिश्च । "वातिरप्रा—" (२१७—२१८) इति नित्य एकवद्भावः प्रतिविध्यते । अन्तश्च सातश्च, बाक् च मनश्च, इति विषये "चतसुर—" (२४५—४१७) इत्यत्र समासान्नः । "चार्ये इवः" (२०१—२१२) इति वैकल्पिक एकवद्भावः प्रतिविध्यते ।

२१८ । अधिकरणैतावत्वे च ॥ २४१५ ॥

दी । द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेव इति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' does not exist if the number of things denoted by the constituents of a द्वय is declared. Thus दन्तोष्ठाः in the sentence दश etc.—the lips and the teeth make up ten in all.

मिव— । 'न' इत्यस्ति । 'अधिकरणं' इत्यं समासघटकपदस्य चर्च इति शेषः । 'समासघट' इत्यत्र संख्या इति यावत् । समासघटकपदैर्यानि द्रव्याणि अभिधीयन्ते तेषां संख्या रीतः प्रतीयते यदा एकवदेव इति नियमो न इत्यर्थः । इत्यान्तः प्रतीत्य इति विषये मास्त्वत्तात् एकवदेव इति नियमोऽस्ति । किं पुनः कियते नियमिनः ? न हि समाहारो विधीयते । स तु विहितः "चार्ये—" (२०१—२१२) इत्यनेनैव । इतिरवरोधो नियमोऽस्ति इत्येतन्नात्मनि नियमफलम् । अथ नियम एव विहितः श्रुती-प्राप्त्येतावत् इतिरवरोधोऽस्ति । समासाच्छ न संवति । कुतः ? तिरीक्षितव्यमनेदि हि सः । इह तु प्रत्ययस्य सचनत्वात् इति बोधः संज्ञात् सप्तु चवयवमिदः । अतः इतिरवरोधोऽस्ति इत्येवमिति 'दश दन्तोष्ठाः' इति न समाहारोऽपि ।

२१९ । विभाषा समीपे ॥ २४१६ ॥

दी— । अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप्ये न परिच्छेदे समाहार एव यत्नेन कस्य नियमो वा स्यात् । उपपन्नं दन्तोष्ठम्—उपपत्त्या दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' operates optionally ; only

the approximate number of things is declared. Thus उप etc.—
the lips and the teeth are about ten in all.

मित्र—। 'समीपे' समीप्ये' इत्यर्थः । 'अधिकरथैतान्नय' इत्यस्मिन् वदन्तं च
विप्रतिपद्यते । तदाह 'अधिकरथैतान्नय समीप्येन परिच्छेदे' इति । यदा नियमः
तदा समाहार एव 'उपदर्थे दलीलम्' । समाहारस्य एकत्वात् दशानां समीपे ये सन्ति
इति बहुव्रीहिरसङ्गता । अन्वयीभावेन विशेषणम् दशानां समीपमिति ॥ ननु गण्यसौ
अन्वयवा; तत् कथं तिरोहितान्वयवनेन; समाहारः ? 'विभावा' इति वचनसामर्थ्यादेव
सः । अन्यथा व्यर्थं स्याद्वचनम् ॥ यदा तु नियमाभावात् प्राञ्चदितरितरयोर्गोऽपि—
उपदशा दलीलाः बहुव्रीहिर विशेषणम् ॥

८२१ । आनङ्कुतो हन्ते ॥ ६।१।२५ ॥

द्वी—। विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां हन्ते आनङ्कु-
स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोक्तातारः ।
मातापितरौ । "पुत्रेऽन्धतरस्याम्—" (८८०—३३२२) इत्यंती
मण्डूकानुसूत्या 'पुत्रे' इत्यनुष्ठप्तेः पितापुत्री ।

In such compounds of सकारान्त words implying scholastic or
family connection आनङ्कु is attached to the last but one consti-
tuent. आनङ्कु drops अ and क् leaving आन् and then न् is elided;
by "नलोपः—" (236—8.2.7). Thus होता etc., the sacrificial priests.
होतृ and पोतृ; होता etc. These illustrate scholastic connection.
Again माता etc., illustrates family connection. The word पुत्रे
comes over here at a bound like a frog from the rule "पुत्रे—"
(980); hence पिता etc.—another illustration of family connec-
tion.

मित्र—। 'कुतः' इति वही । तदन्वयिनिः । 'अदन्तानामिन्धवः' 'अतो
विद्यायोनिः—" (८८१—६।१।२५) इत्यस्मिन् 'विद्यायोनिसम्बन्धः' इत्यनुष्ठप्ते वदन्तं च

यानङ् is not available if the word वायु is present in the compound. Thus अग्निवायु not अग्निवायू, वायुशी not वायुशी । इह is there for the preceding rule, yet it is here repeated to imply that this rule applies only when the association of the two compounded is well known. Hence there is no यानङ् in ब्रह्मप्रजापती । The Vedas do not refer to their association in same sacrificial offering, nor is their association well known in the world.

नित— । 'प्रतिषेधः' यानङ्देशस्य इति शेषः । वायुशब्दस्य प्रयोगे ईयु चत्ते न तु वायुशब्दे उत्तरपदे । तेन विश्वप्रयोगसमये उत्तरपदे अग्निवायू पुनरपि वायुर्भी । पूर्वस्य 'हन्ते' इत्यसि तदाह 'पुनरहन्तव्यम्' इति । यत् पुनरहं सङ्गच्छति तद्धि हन्तिपुनरिति । पुनरहन्तव्यं सङ्गच्छातिव्यतीतनायम् । साङ्गच्छ्यम् यदा प्रसिद्धं तदैवानङ् भवति नाम्ना । अतएव 'ब्रह्मप्रजापती' इति यत् द्विपदं चादिव (८१८) पठ्यते तत्र यानङ् न दृश्यते । अस्मिन्मनयोरितत् साङ्गच्छ्यम् । 'एतद्धि साङ्गच्छ्यम् एकवचिर्मागिलेन न युत' युती वेदे नील 'नापि लोके प्रसिद्धम्' ।

८२३ । देवमः सोमवरुणयोः ॥ ३॥३२७ ॥

दी— । देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

When सोम or वरुण follows as an उत्तरपद in a द्वन्द्व of names of gods, अग्नि changes its last letter into ई ।

नित— । देवताद्वन्द्वे सोमवरुणयोः उत्तरपदयोः अग्निशब्दस्य ईकारः अन्त्यादेशः स्यात् । अत्रकोऽपवादः । अग्निं सोमस्य इति विग्रहे अग्नीसोमी इति भाष्ये—

८२४ । अमः सुतुस्तीमसोमाः ॥ ३॥३२८ ॥

दी— । अग्नेः परीषामेवां सस्य षः स्यात् समासे । अग्नि-
ष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी । अग्नीवरुणौ ।

यत्, सोम and सोम coming after अग्नि in a compound change their s into षः । Thus अग्निष्टुत्, a sacrifice of अग्निष्टोमः the first stage

इत् इत्यन्वयः । ततः उद्दिष्टमात्रस्य उत्तरपदेत्याश्रयमात्रं उद्दिष्टमन्वेन उद्दिष्टमुच्यते । तदाह
 'उद्दिष्टमिति' इत्यादि ॥ आनङ्कः ईतय अपवादः ॥ अथ कथमिह उद्दिष्टः ? तद्वितेन
 तद्वितस्य प्रातिपदिकान्दुसपद्याते । कृते इन्ने प्रातिपदिके ततस्तद्वितः । तत्—अग्निश्च
 मरुश्च इति अग्रामरुतौ । तौ देवते चस्य इत्यर्थे "आस्य देवता—" (१२२६—३।२.२४)
 इत्यच् । ततः अग्रामरुत अच् इति स्थिते "देवता—" (१२३८७।१।६) इत्यमरपदद्वये
 अग्रामादतमिति भवति । एवमाग्निवारुणमिति च । उभयत्र भूत एव आदीश इति
 इदादीशस्य मठश्री नास्ति ॥ अथ मलापत्ते 'अलौकिकताक्ये' इत्यादि । अथसाधयः—
 लौकिके वाच्ये सङ्कटमेतत् । तदास्या लौकिकम्, अलौकिकेन तद्वितो भवतु । अग्नि
 मरुत् औ अण् इति स्थिते सुप्रसिद्धे अग्नि मरुत् अण् इति जाते भवच्छब्दे आग्निनी
 उद्दिष्टमात्रस्य आनङ्कभोत्वस्य बाधित्वा इत् प्रवर्तते । ततः विद्वन्मायिमावतमिति ॥
 एवमाग्निवारुणमित्यपि ॥ कटीऽयं मधः । तदित्य' व्याख्यायनाम्—'इहो' इति इहो
 कर्त्तव्यावाप्तिसंज्ञः । 'उत्तरपदे' इत्यस्ति । तद्वितहेतुका उद्दिष्टः । तद्विते कर्त्तव्ये
 उत्तरपदे इहो च कर्त्तव्यायाम् अर्थः इत् देवताइन्ने । अग्निश्च मरुश्च देवते अस्य
 इत्यर्थे यदि तद्वितः कर्त्तव्यो भवति उत्तरपदे उद्दिष्ट कर्त्तव्या । तदिह आनङ्क न
 भविष्यति । इत्ते आग्निमारुतम् ॥ एवमाग्निवारुणम् ॥ अग्निश्च इन्द्रश्च देवते अस्य इत्यर्थे
 तद्विते कर्त्तव्ये उत्तरपदे उद्दिष्टे कर्त्तव्या । तेन इत् न, आनङ्क च आधीनः ॥

दी—। "विष्णो न" (वार्त्तिक) । आग्नावैश्वानरम् ।

There is no इत् if विष्णु is the उत्तरपद । Thus आग्नावैश्वानरम्—
 Having fire and Vishnu for the presiding deities.

नित—। विष्णो उत्तरपदे इहो कर्त्तव्यायाम् अर्थः इत् न । अग्निश्च विष्णुश्च
 देवते अस्य इति तद्विते अथि कर्त्तव्ये उद्दिष्ट कर्त्तव्या । तेन आनङ्क बाधित्वा प्रवर्तमान
 इत् वार्त्तिकेन निषिध्यते । तत आनङ्क एव । अग्निश्च विष्णुश्च अग्रामिन्ने । तौ
 देवते अस्य इत्यपि उत्तरपदे इहो आग्नावैश्वानरम् ॥

८२६ । दिवो व्याका ॥ ६।३।२८ ॥

दी—। देवताइन्ने उत्तरपदे । व्यावाभूमौ । व्यावाचमि ।

In a दीवतादयः, when वा उत्तरपद follows, दिव् becomes द्यावा ।
Thus द्यावा &c.—Heaven and Earth.

नित— । दिवस्यस्य 'द्यावा' इत्यादेशः सात् उत्तरपदे परतः दीवतादयो ।
सौख्य भूमिष्य द्यावाभूमौ । एवं सौख्यं यमा च द्यावाभूमौ ।

८२७ । दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ६।३।३० ॥

टी— । दिवः इत्येव । सात् द्यावा । आदेशो अकारोच्चारण
संकारस्य सत्वं माभूदित्येतदर्थम् । सौख्य पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ
—द्यावापृथिव्यौ । ह्रस्वसि दृष्टानुविधिः—“द्यावाचिदसौ
पृथिवी” । “दिवस्पृथिव्योरसतिः” इत्यत्र पदकारा विभर्गं
पठन्ति ।

When पृथिवी follows as an उत्तरपद in a group of names of gods,
दिव् changes optionally into दिव् or द्यावा । The purpose in दिव्
is to show that व is heard and does not become र and thence
विभर्ग ; hence the आदेशः is really दिव् । Thus दिवस्पृथिवी &c.—
Heaven and Earth. In the Vedas the injunctions have to
follow what is seen in usage. Thus द्यावा etc.—where the आदेशः
is seen though पृथिवी is separated from दिव् by विदसः । The
Padakaras read र विभर्गं in दिवस्पृथिव्यौ, etc.

नित— । ‘दिवः’ दिवस्यस्य आदेशः । ‘स्यात्’ अकारोच्चारणस्य
संकारस्य । तदाह ‘सात् द्यावा’ ॥ दीवतादयो पृथिवीयस्य उत्तरपदे दिवस्यस्य
दिवस्य इति च द्यावा इति च आदेशो संपन्न इत्यर्थः ॥ संकारात् पराः अकारः निमग्नः ।
अकारो यदा च यतै रत्नादिको अकारस्य माभूदिति । तेन दिवस्पृथिव्यौ इत्यत्र
संकारः प्रकृत्य तिष्ठति ॥ इदं तु यथाहं विदुः । तथाहि “द्यावाचिदसौ—
पृथिवी” इत्यत्र पदकारा विभर्गं पठन्ति । अत्र “दिवस्पृथिव्याः—” इत्यत्र
पदपठेन विभर्गत्वेन विभर्गोऽपि संकारो दृश्यते इति चेन्न विभर्गोऽपि विभर्गः ।

१. स्यात् अकारोच्चारणस्य संकारस्य । तदाह ‘सात् द्यावा’ ॥ दीवतादयो पृथिवीयस्य उत्तरपदे दिवस्यस्य

gives वाक्त्वचट् = वाक्त्वचम् । Similarly लक् खञ् टच् yields लक्खञम् ।
 यमीदृषट् टच् यमीदृषटम् । वाक् लिट् टच् वाक्त्वियम् । खयोपानट् टच्
 खयोपानटम् । Why say समाहारे ? Witness ग्राहट् &c., without टच् in
 an इतरैवयोग though ending in ट् ।

नित—। वाक् च लक् च इति वैकल्पिके समाहारे वाक् लक् टच् इति सिद्धे
 वाक्त्वचम् । एवं लक् च खञ् च इति लक् खञ् टच्—लक्खञम् । यमी च दृषच्
 यमीदृषटम् । वाक् च लिट् च वाक्त्वियम् । खयश्च उपानट् इति खयोपानटम् ।
 “जातिरप्राविनाम्—” (२१०—२१४।६) इति एकशेषः । कश्चित् इ’ कसाम्’,
 चक्षते च तस्थिन्, सुहृत्पथेः प्रागपि, एकशेषो भवति इति प्रसङ्गात् तत्रैव एकशेष
 प्रपञ्चयति—

दी—। अथैकशेषः । “सकृपाणाम्—” (१८८—१२।६४) ।

रामो । रामाः ।

We now proceed with एकशेषः । The rule on this point is
 “सकृपाणाम्—” (188). Thus रामो—two Ramas, रामाः—more
 than two Ramas.

नित—। “अथ एकशेषः” आरभ्यते । इह रामो इत्यत्र “रामाय रामश्च” इत्यर्थो
 गच्छति । एवं “रामाः” इत्यत्र “रामश्च रामश्च रामश्च” इति । एतयोरेकशेषोः पुनराचार्यो
 भवति । सुबन्तश्च सुबन्तेन सहितं दृश्यते । तेन “चार्ये वक्तुः (२०१—२।२।२६)
 इति वक्तुः प्राप्तिरिति, “सकृपाणाम्—” इत्येकशेषश्च । वक्तव्यत्वे एकशेषे वाच्यत्वात् वक्तुः
 एव प्रवर्तते । एवं सर्वत्र सुबन्तेषु सकृदेव । तत् त्री नाम एकशेषस्य द्विवचः ।
 कथ्यते—उत्पन्ने सुपि वक्तुः, माक् सुहृत्पथेरेकशेषः इति विषयविभागः । रामश्च
 रामश्च इत्यत्र सुहृत्पथः, माक् रामं रामं इति द्विवच एकशेषे “राम” इति सिध्यते ।
 सर्वत्र स एवैक शेष इह “राम” इति द्विवचो गच्छति । ततो विषयने “रामो” । रामश्च
 रामश्च रामश्च इत्यत्र सुहृत्पथः, माक् रामं रामं रामं इति द्विवच “रामो” इति सिध्यते ।
 क-च् सकृदेव, कोनार्थः समद्वयि । तत् बहुवचने “रामाः” इति द्विवचो गच्छति ।

दो—। “विरुप्राणामपि समानार्थानाम्” (वात्सिक) ।

वक्त्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्त्रदण्डी—कुटिलदण्डी ।

Even of words that spell differently, one alone is retained if the meaning be the same. Thus either वक्त्रदण्डी or कुटिलदण्डी may be used for “वक्त्रदण्ड and कुटिलदण्ड” ।

नित—। अग्रे तुल्ये, अपर्ययेऽपि शब्दानामेकः शिष्यते इतरे भुव्यसे इति शार्ङ्गिकार्थः ॥ वक्त्रदण्डश्च इत्यादि सुवृत्तपक्षे परं वक्तव्यम् । अकृते सुवि. तु वक्त्रदण्ड कुटिलदण्ड इति श्रुति अन्तरस्य खोपे ‘वक्त्रदण्ड’ इति ‘कुटिलदण्ड’ इति वा शेषः । तत् इदं द्वये वक्त्रदण्डी—कुटिलदण्डी ॥

८३१ । वृद्धो यूना तक्षक्षयश्च देव विशेषः ॥ १२ ॥ १५ ॥

दो—। यूना सङ्गीतो गीतं शिष्यते गीतयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत् तयोः कृतस्य वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । ‘वृद्धः’ किम् ? गगगार्ग्यायणौ । ‘यूना’ किम् ? गार्ग्यगर्गौ । ‘तक्षक्षयः’ किम् ? भागवित्तिभागवित्तिकौ । ‘छत्त्रम्’ किम् ? गार्ग्य वात्स्रायणौ ।

When a word technically known as वृद्ध is spoken of along with one known as युवन्, the वृद्ध is retained if the only difference between them is that of the affixes that make one a वृद्ध and the other a युवन् । Thus when गार्ग्य, which is a वृद्ध, is spoken with गार्ग्यायण which is a युवन्, the वृद्ध, i. e., गार्ग्य, is retained and the युवन्, i. e., गार्ग्यायण, is dropped, the result is गार्ग्यौ । Why say वृद्ध ? Witness गीतार्ग्यायणौ which speaks of गीतं and गार्ग्यायण ; but, though the latter is a युवन्, the former not being a वृद्ध we cannot have गार्ग्यौ । Why say यूना ? Witness गार्ग्यगर्गौ in which गार्ग्य and गर्ग्य are mentioned together ; but, though former is a वृद्ध, the latter is not a युवन्, consequently we cannot have गार्ग्यौ । Why say तक्षक्षयः ?

नान्योर्विभक्तिः 'व्यञ्जन' इति च, सुवचनप्रत्ययेऽपि भवति । तत्र त्रिवचन-
'एव' इत्यवसाहने कृत्वा विभक्तिं कथयति । एकवचनः सव्याप्यस्यः विभक्त्या
नान्योर्विभक्तिः इति कथयति ।

८२९ । एवो मुच्यते ॥ ११५६६ ॥

दी— । यूना सहोत्तरी वृद्धा स्त्री विच्यते तदर्थश्च मुच्यते ।
गार्गी च गार्गीयसी च गर्गाः । 'वस्त्रियाम्' इत्यनुवर्त्तमाने
"व्यञ्जोच" (११०८—२१४६४) इति सूक् । दाक्षी च
दाक्षायणश्च दाक्षी ।

When the इव is a female, it alone is retained if spoken along
with a सुवच, under the same conditions as above, and the
feminine character is replaced by the masculine. Thus we
have गर्गाः meaning गार्गी and two गार्गीयसः. Here गार्गीः was
expected in the plural of गार्गी । But, as this is to assume male
character, we should have गार्गाः in the plural of गार्गा । Now
comes in the rule "व्यञ्जोच" (1108), which applies to male
characters owing to the अनुवृत्ति of वस्त्रियाम् ; and then व्यञ्
disappears leaving गर्गाः । Similarly दाक्षी in the sense दाक्षी and
दाक्षायणः । In this दाक्षी is retained, and in the dual it becomes
दाक्ष्यौ which is the form expected. But पु'वद्वाच gives दाक्षि plus
the dual termination, i.e दाक्षी ।

मित्रा— । 'वृद्धा यूना—' (८२९) इति सर्वानुवर्त्तते । इवमन्तो विभक्तिपटि-
चामिन 'स्त्री' इत्यस्य विशेषणं भवति । तदाह 'वृद्धा स्त्री' नोवप्रत्ययान्तः स्त्रीकृतकः
अन्तः प्रत्ययः । 'तदर्थः' इति तस्मात् क्रिया कर्तुः । 'पु'वत्' भवति स्त्री च पुमाविव
वृत्तते इति भावः ॥ सर्वस्य नोवापत्य-स्त्री इत्यर्थे व्यञ्जिते, "व्यञ्च" (४७१—
४७२१६) इति क्रीडि 'गार्गा' ई' इति मित्रे "इत्यस्य इत्यस्य" (४७२—४७२१६)
इति यद्यपि गार्गी । गार्गी च वृद्धा गार्गीयसी च पुमान् इति इत्यु-
क्तम्, प्रकृति

एवं तस्मिन् प्राक् च संवृत्तपक्षे 'बाणी' नाम्नाय च इति स्थिते स्त्रियाः एकशेषः । तत्र
 बहुवचनस्यैव 'बाणी' इति प्राप्तिं पुनराकर्तुं ततो बहुवचनस्यैव 'बाणी' नाम्नाय च
 "यत्प्रत्यय" इति यथोक्तम्—बर्णाः ॥ दक्षस्य गोवापत्यं स्त्री इत्यर्थे इति दाचि
 इति स्थिते "इतो सन्त्युपगमिः" (३५०—३.१.६३.) इति कौषि दाचौ । दाचौ च
 इहः दाच्यपत्यं पुनरिति इहं चर्तस्ते प्राग्वदीकरोते दाचौ इति स्त्रियां द्वयोर्वचनमात्रः
 शब्दः । तत्संज्ञकं दाचि इति द्वयोर्वचनमात्रः शब्दः तस्य च द्विवचने रूपं दाचौ ॥ एवं
 किमत्र विधीयते पुनरुक्तमात्रम् उत एकद्वयोऽपि ? एकद्वयोऽपि । स्त्रीत्वमिह अधिको
 विशेष इति पूर्वैव न सिध्यति ॥ इहोपि विदुषाणामप्यत्र एकद्वयो विहितः ॥

८३३ । पुमान् स्त्रिया ॥ १।२।६७ ॥

दी—। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् स्थिते तद्वत्त्व एव
 विशेष्यते । इहो च इंसस्य इहो ।

The male alone is retained when spoken along with
 the female provided the difference consists only in one of them
 having the female affix. Thus इहो—the male and the female
 duck.

नित्य—। स्त्रीत्वस्यैवमात्रकं त्रैलोक्येऽपि यथा एकशेषः स्यात् तदर्थे वचनम् ॥
 संवृत्तपक्षे प्राप्तिर्यत्रैव इहो ॥ इंसस्य वरटा च इति नैकशेषः । इह स्त्रीत्वस्य-
 क्तविरुद्धं विना प्रकृतिगतविशेषोऽप्यस्ति इति ॥

८३४ । आत्पुत्रौ स्वसृष्टद्वित्वभ्याम् ॥ १।२।६८ ॥

दी—। आत्मा च स्वसा च आत्तरी । पुत्रश्च द्वाद्वित्व
 च पुत्रौ ।

आत्मा and पुत्र are retained when spoken along with स्वसा and
 द्वाद्वित्व respectively. Thus आत्तरी and पुत्रौ ।

नित्य—। इहोपि द्वैव्याख्यातं भवेत् । आत्मा स्वसा इति च स्वसद्व-
 चनमात्रं 'तत्रैव'—इत्येति द्वैवैव सिध्यति ॥

८३५ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवचसास्त्वन्ततरस्याम् ॥ १।२।३८ ॥

द्वी— । अस्त्रीवेन सङ्गीतोऽस्त्रीवं शिष्यते तच्च वा एकवत्
स्यात्, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः, शुक्ला माटी, शुक्लं
वस्त्रम्—तदिदं शुक्लम्, तानीमानि शुकानि ।

The neuter alone is retained when spoken of along with
the non-neuter and the neuter is then optionally in the singular.
Thus शुक्लः शुक्ला शुक्लम् give शुक्लम् or शुकानि ।

सिद्धि— । इह द्वे वाक्ये । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकम् 'एकवचसास्त्वन्तरे-
स्याम्' इत्यपरम् । आद्ये अनुवृत्त्या सह 'अनपुंसकेन सङ्गीतो नपुंसकं शिष्यते
तल्लक्षणश्चेद्वैव विशेषः' इत्यर्थः । द्वितीये 'अस्य नपुंसकस्य च अन्यतरस्यामेकवच-
नम्' इति । एवं वाक्यमिदम् 'अन्यतरस्याम्' इति आद्ये न सम्भवति, एकवचना एवात्र
विषयः, तत्रैव विवक्ष्यते ॥ शुक्लशब्दस्य लिङ्गभेदे हेतुप्रदर्शनार्थं 'पटं माटी वस्त्रम्'
इति विशेषमादीयते, तत्र न, इतो चटकम् ॥ 'तल्लक्षणः' इति नपुंसकानपुंसक-
लक्षणे इत्यर्थः । तेन 'पटः माटी वस्त्रम्' इति तु नैकशेषः नपुंसकानपुंसकव्यतिरिक्तं
सकृत्सकृत्विशेषस्यापि भवितुम् ॥ शुक्लशब्दः शुभः वसः इति एकत्र शुभो धनवः
अन्यत्र शुक्लम् अग्नित्वम् इति चर्चेऽपि विशेषः तेन नैकशेषः ॥

८३६ । पिता माता ॥ १।२।३० ॥

द्वी— । माता सङ्गीतोऽपि पिता वा शिष्यते । माता च
पिता च पितरौ, मातापितरौ वा ।

पितृ alone is retained optionally when spoken of with माता ।
Thus पितरौ by एकशेषः ; मातापितरौ without एकशेष and by इव
as usual.

सिद्धि— । वेदव्याख्यातं विधिः ॥ 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवृत्तिः । अत्र च

दो—। “त्यदादीनां मिथः सङ्गीतो यत् परं तच्छिष्यते”
(वास्तिक)। स च यस्य यौ। “पूर्वशेषोऽपि ह्यस्यते” इति
भाष्यम्। स च यस्य तौ।

That which is subsequent in the list is retained when words
of the सदादि class are spoken of together. Thus यौ for तत्
and यद्। The भाष्य says that sometimes one prior in the list is
again retained; thus यौ for तत् and यद्।

नित—। ‘यत्पदम्’ यत् यस्य परः पाठः सः शिष्यते इत्यर्थः। प्रत्येकं
सङ्ख्यया पश्यते ततो यत्पदः तेन यत्पदः शिष्यते। कर्त्तव्यं पूर्वशेषोऽपि शिष्यते
‘यतः’ ‘तौ’ इत्यपि भवति इति भाष्यम्।

दो—। “त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि”
(वास्तिक)। सा च देवदत्तस्य तौ। तच्च देवदत्तस्य यज्ञदत्ता स-
नानि। पुनपुंसकयोस्तु परत्वात्पुंसकं शिष्यते—तच्च देवदत्तस्य तौ।

When सदादि words are retained the gender is determined
by what is masculine or neuter in the group before एवमेव।
Thus in the group सा and देवदत्तः the तत्पद in सा will be retained
but the gender will be that of देवदत्तः, i. e., masculine; hence,
तौ। Again in तत्, देवदत्तः and यज्ञदत्ता, the gender will be that
of तत्, i. e., neuter; hence, तानि। Then the conflict is between
masculine and neuter, as here, the neuter prevails, because it
is placed later in the Varatika, hence in तत् and देवदत्तस्य
the final is तौ in neuter dual.

नित—। ‘यदतिवृत्तः’ इति पञ्चमं तस्य पुनपुंसकता इति शब्दीकरणम्। तच्छिष्यते
इति वचनानि। कर्त्तव्यं, कर्त्तव्यं, शिष्यते, वचनानि ‘विज्ञानवचनानि’ विज्ञानवचनानि।
‘व्यसक्तिः’ सदादीनां ‘मिथः’ इति याज्ञिकः, व्यसक्तिः, मिथः, तानि मिथः, पूर्व-
शेषोऽपि ‘मिथः’ सदादीनां सः ‘विज्ञानवचनानि’ विज्ञानवचनानि, भाष्यम्, सङ्गीतोः

पुमान् च न कियत् पुल्लिङ्गानि भवन्ति, नपुंसकश्च न नपुंसकलिङ्गानि इत्यर्थः । अदाहरणे दीवदत्त इति पुमान्, तेन 'तौ' इति शेषः । द्वितीये 'तत्' इति नपुंसकम् 'दीवदत्त' इति पुमान्, तत् किं शेषस्य लिङ्गम् ? उत्तरमाह 'परत्वात् नपुंसकम्' । वार्तिके 'नपुंसकत्वं' इति विन्यासः, तत्र नपुंसकं परम् । तेन नपुंसकं भवति । तदाह 'तानि' इति । एवं तत्र दीवदत्तस्य 'ते' इति नपुंसकविन्यासं शेषः । सा च दीवदत्ता च इति तु स्त्रीलिङ्गमेव शेषां 'ते' इति ॥

टी— । “अहन्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । कुक्कुटमयूर्यौ इमे । मयूरीकुक्कुटानिमौ । तच्च सा च चर्चपिप्पल्यौ ते ।

This injunction about the gender of the शेष does not apply to qualifying epithets सर्वज्ञ and तत्पुरुष compounds. Thus the शेष of मयूर and मयूर्यौ as seen in 'ते' कुक्कुटः एवं मयूरी will not be स्त्री always, but will depend upon the form of the शेष of कुक्कुटः and मयूरी । If it is कुक्कुटमयूर्यौ the शेष will be इमे in the feminine ; if मयूरकुक्कुटी then इमी in the masculine. This is in accordance with the rule “परवक्षिहम्—” (812—2. 4. 26). Similarly तत् पिप्पल्यौ सा चर्चपिप्पल्यौ will give पिप्पल्यौ ते in the neuter or चर्चपिप्पल्यौ ते in the feminine in accordance with “परवक्षिहम्—” (812) and not ते in the neuter always as this Vartika requires.

मिति— । अत्रविशेषणानां तत्पुरुषविशेषणानां अदादीनां नैतद्वार्त्तिकं विज्ञा-
विज्ञानवत् । तानि तु परवक्षिहानि न भवन्ति । तथा च अयच्च कुक्कुटः एवं च
मयूरी इत्यन्येनोक्तौ कुक्कुटमयूर्यौ मयूरीकुक्कुटानिति वा भवति । विशेषणयोरेक-
शेषे वार्त्तिकमते निवृत्तम् अयच्च इयच्च इमी इत्येव भवितव्यम्, न च पुनरुक्ता भवति ।
‘परवक्षिहम्—’ (८१२—२. ४. २६) इति तु कुक्कुटमयूर्यौ इति कृते ‘इमे’ मयूरी-
कुक्कुटी इति इति ‘इमी’ इति नोक्त्यनेन । एवम् तत्र पिप्पल्यौ च चर्चपिप्पल्यौ च सा
चर्चपिप्पल्यौ मिद्वये वार्त्तिकमते निवृत्तमेव तच्च सा च इति ‘ते’ इति नपुंसकमेव
भवितव्यम्, न भवति तु निवृत्तमेव इति नपुंसकं चर्चपिप्पल्यौ च इति विज्ञानं ॥

८३८। आभ्यपश्यसङ्घेऽतद्वेषु स्त्री ॥ १२।७३ ॥

दो—। एषु सङ्घे विवक्षायां स्त्री शिष्यते। “पुमान् शिष्या” (८३३—१२।७३) इत्यस्यापवादः। गाव इमाः। ‘आभ्य’ इति किम्? वरव इमे। ‘पश्य’-पश्यन् किम्? ब्राह्मणा इमे। ‘सङ्घेषु’ किम्? एतौ गावौ। ‘अतद्वेषु’ किम्? वत्सा इमे।

The female alone is retained when speaking of more than two of grown up domesticated animals. This over-rides “पुमान् शिष्या” (933). Thus गावः in the feminine. Why गाव? Witness वरवः in the masculine. Why पश्य? Witness ब्राह्मणाः in the masculine. Why सङ्घेषु? Witness गावौ in the masculine when speaking of only two animals. Why अतद्वेषु—among those that are not young? Witness वत्साः in the masculine.

नित—। सङ्घाः सङ्घाः। आभ्यासां पश्यन् सङ्घाः। तेषु। अतद्वेषु इति सङ्घाद्वत् ‘सङ्घे’ इत्यस्य न निर्विकल्पं, किन्तु सामर्थ्यात् ‘पश्य’ इत्यस्य। तद्वेषु—अतद्वेषानां आभ्यपश्यन् ये सङ्घाः तेषु सङ्गीतो स्त्री शिष्यते इति ॥ गौरव गौरव्यं गौरवम् इति गाव इमाः ॥ वरव न पश्यी वरः, तेन वरवम् वरवियम् वरवयम् इति “पुमान् शिष्या” (८३३) इति पुंसि वरव इमे ॥ वर वरनां सङ्घो विवक्षितः, तेन एव गौः एवा न गौः इति एतौ गावौ पुंसि ॥ वरवेषु तु वरवीयम् वरवीयम् वासीयम् इति पुंसि वरवा इमे।

दो—। “अनेकशफेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक)। चम्पा इमे।

This retention of the female applies to cloven-hoofed animals only. Thus चम्पाः in the masculine.

नित—। चम्पाः चम्पाः। ये तु पश्यन् प्रतिपक्षीचम्पाः तेषां पुमानिव न स्त्री शिष्यते इत्यर्थः ॥

दो—। इह सर्वत्र एकशेषे कृते अनेकसुवन्ताभावात् इन्द्रो ज। तेन ‘शिरसौ’ ‘शिरांसि’ इत्यादौ “समासस्य” (१७३४—

६।१२२३) इत्यन्तीदीप्ताः प्राक्प्रत्ययान्तादेकवचनस्य नः । 'यथायौ' 'यथायम्' इत्यादी समानास्यन्ती नः ।

To examples of एकशेष including those quoted here we cannot have a ह्रस्व after एकशेष has operated, because then there is only one सुबन्त word left; while ह्रस्व, or समासतो general for the matter of that, requires more than one सुबन्त word. Hence सिद्धौ चिरासि &c., which result from एकशेष are no instances of समासः । If they were they would have the final vowel in them of a high pitch by the rule "समासस्य" (3788); besides चिरात् being a प्राश्नक the forms would be all singular. Moreover यजामौ, यजामः &c., would take the समासान्ता affix च by the rule "चक्रपूरण—" (940).

नित्त—। प्रागुक्तेषु एकशेषोदाहरणेषु एकशेषात् परं द्वयसंज्ञा कथं न भवति इत्यत्र—समाससंज्ञा हि एकाधिके भूयसे भवति, ह्रस्व च एकमेव भिद्यन् । तत् संवाच्य एव न, कुतो ह्रस्वः । यदि ह्रस्वः स्यात् 'चिरसौ' इत्यादौ समासस्यः चयोदात्तः स्यात् प्राश्नकस्य एकवचनस्य । किञ्च "चक्रपूरण—" (९४०) इति समासात्मकं स्यात् । एकशेषस्य प्रतिपदितानामित्युक्तं प्राक् तेन तथापि समाससंज्ञा न भवति, चेत् सूरः समासात्मकं सर्वत्र समवह्य एव ।

अथ सर्वसमासशेषः

दो—। कृतवितसमासेन्येषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चस्यः ।

परोक्षोभिधानं वृत्तिः ।

अथ is that in which a word besides expressing its own

meaning also declares the meaning of another. These are the instances of इति, नी, हन्, तद्धित, समास, एकशेष, समासप्रधानः.

निरु—। इत्यः पञ्च । तस्य हन्, तद्धित, समासः, एकशेषः, समासप्रधानः, इति । इतिच 'परस्य' आर्षांतरस्य च 'अर्षेः' च 'अभिधीयते' यथा सा । अवि-
कार्ये स्मृत् । एतन् कैयटकम् । भावेनश्च अभिधीयते यथा इति कारये स्मृत्मात्रम् ।
इति—कुम्भकार इत्यत्र कुम्भशब्दः कारयन्मात्रेण संसृष्टं स्यादेमाह, कारयन्मात्रेण
कुम्भादेन संसृष्टं स्यादेम् । एवमिति परार्थनिधानम् । तद्धिते—हामरविरिज्यम्,
हमरवशब्द इत्युपशब्दोपस्थितेन चमत्कारेण संसृष्टं स्यादेम्, चमत्कारेण इत्युपशब्दोपि
हमरवशब्दमात्रेण संसृष्टं स्यादेमाह । तदिति परार्थनिधानम् । समास—राजपुत्रश्च
इत्यत्रापि परार्थनिधानमिति । एकशेषे—पितरौ इत्यत्र पित्र्यशब्दो भावयन्मात्रमात्रे-
ण अभिधीते, तदिति परार्थनिधानम् । समासप्रधानी—पुत्रशब्दमिति शब्दस्य पुत्रशब्दः
भावात्पुत्रशब्दमात्रेण संसृष्टं स्यादेमाह इत्यति परार्थनिधानम् ।

द्वी—। वृत्त्यर्थवशोक्तं वाक्यं विग्रहः । स त्रिधा, लौकिकः,
अलौकिकश्च । परिनिहितत्वात् साधुलौकिकः । प्रयोगानर्थः
असाधुरलौकिकः । यथा—राजः पुत्रश्च, राजन् अस् पुत्रश्च स्मृ-
इति । अविग्रहो नित्यसमासः अस्मदपदविग्रही वा ।

विग्रह is a statement indicating the meaning of the इति । This
is of two kinds—लौकिक and अलौकिक । When its constituents
are in their final form with suitable affixes attached, it is ad-
missible in usage and called लौकिक । It is अलौकिक in a form
not capable of usage in common language. Thus राजः पुत्रः
is a लौकिकविग्रह while राजन् अस् पुत्रश्च स्मृ is अलौकिक । अविग्रह
is one with no विग्रह at all, or with a विग्रह that does not contain
one or more of the constituents of the समास ।

निरु—। 'इति'र्देः 'अर्षेः' तस्य 'अभिधीयते' इतिपाठश्च 'अर्षेः' विनाशकपर-

समुच्चयः 'विग्रहः' इति कथ्यते । विग्रहश्च लौकिको वा अलौकिको वा । 'परिमिष्टः' समासिः विभक्तिविहितानां प्रक्रियाणामिति शेषः जाता भक्ष 'परिमिष्टितः' तस्य भावसमात् 'साधुः' प्रयोवाहः लौकिकः' इत्युच्यते । 'प्रयोगानर्हः' अतएव 'असाधुः' लौके अशोचितः 'अलौकिको' विग्रहः । रात्रिः पुरुषः इति लौकिकः, राजन् अम् इत्याणलौकिकः । 'नित्यसमासः अवियमानो विग्रहो यस्य तादृशः 'अवियहो' वा भवति, 'अवियमानः संपदेन' समानसघटकसंपदेन 'विग्रहो' भव्य तादृशो वा भवति । एतत्तु "नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति" इति भाष्यशक्यस्य सन्दि-
ग्धाशङ्कादुक्तम् । अत्र 'विग्रहः' इति येन केनचिदपि विग्रह इति चेत्, विग्रहो नास्ति' इत्युक्ते अवियहः' प्राप्तः । अथ 'विग्रहः' इत्यस्य घटकसंपदेन विग्रहः इति चेदर्थः तदा 'असंपदविग्रहः' आवाति ।

दी— । समासश्चतुर्विध इति प्रायोवाहः । अन्यधीभावः तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वविधिविभक्त्यर्थस्य "सह सुपा" (६४९—२११३) इति विधानम् ।

That समास is of four kinds is a general statement subject to exceptions, because the rule "सह सुपा" (649) sanctions Samasas outside the four—अन्यधीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहि and द्वन्द्व ।

नित— । प्रायश्च इत्यस्य बाहुल्यात् । प्रायः बाहुल्याभिप्रायेण वाहः कथनं प्रायोवाहः । एतेन 'चतुर्विधः' इत्यस्य 'प्रायश्च' चतुर्विधः' इत्यर्थः प्रकृतः । तदेकं प्रकृतं "सह सुपा" (६४९) इति पञ्चमीऽपि समासो विहितः आदाचित्क इति ।

दी— । पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यधीभावः, उत्तरपदार्थप्रधान-
स्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, सम्यपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः' इत्यभिप्रायः यत्राहः अयोर्भिन्नार्थः । 'सुपप्रति' 'उत्पत्त-
वाङ्म' इत्याख्यव्यधीभवे, 'अतिभासादो' तत्पुरुषे, 'विज्ञाः'
इत्यादि बहुव्रीहौ, 'द्वन्द्वोऽम्' इत्यादि द्वन्द्वे चाभावात् ।

Another statement of the older grammarians which has to

be taken with exceptions is that an अव्ययीभाव has the sense of the leading word prominent, a तत्पुरुष that of the final word, a बहुव्रीहि that of a quite different word and a इह has the sense of all its constituents equally prominent. Thus स्वप्रति which is an अव्ययीभाव, has the sense of प्रति, the final prominent in it; सम्यक्तन्त्रम्, another अव्ययीभाव compound, is अन्यपदार्थप्रधानम् । अतिमात्रः, a तत्पुरुष, has the sense of अति prominent—it is पूर्वपदार्थप्रधानम् । द्विवचनम् बहुव्रीहि is समयपदार्थप्रधानम् । दन्तोष्ठम्, a इह, is अन्यपदार्थप्रधानम् ।

नितम्—। 'मायः' बाहुल्यम् 'अभिमायः' यस्य 'मायोभिमायः' मायेन एवंविधाः इत्यस्योभिमायः इत्यर्थः । व्यभिचारं दर्शयति—स्वप्रति इत्यत्र प्रतिपद्व्यवहारः प्रधानम् । सम्यक्तन्त्रम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (देयः) प्रधानम् । इत्यव्ययीभावे व्यभिचारः । अतिमात्रः इत्यत्र अतिव्यवहारः प्रधानम् इति व्यभिचारस्तत्पुरुषे ॥ द्विवचनम् इत्यत्र समयपदार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारो बहुव्रीहि ॥ दन्तोष्ठम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (समाहारार्थः) प्रधानम् इति व्यभिचारो इह ॥

दी—। तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विवचनः । अनैकपदत्वं इन्द्रवज्रौष्ठोरिव, तत्पुरुषस्य त्वचिदेव इत्युक्तम् ।

कर्मधारय is a variety of तत्पुरुष, द्विवचन one of कर्मधारय । इह and बहुव्रीहि only may have more than two constituents, and it is said in the Bhashya that a तत्पुरुष has them rarely.

नितम्—। विशेष्यते इति विशेषः । स्वभावात् कर्मणि यत् । तत्पुरुषस्य विशेषः कर्मधारयः । षट्कपदयोः समागमिकरणत्वे कर्मधारयः इति विशेषः । तस्य कर्मधारयस्य विशेषः तद्विशेषः । समागमिकरणयोरेपि पूर्वं येन संख्या स द्विवचन इति पुनर्विशेषः । 'अभिदेव' वज्रनागादिषु ॥

दी—। किञ्च—

सुपां सुपा तिङ्गान्मा धातुनाय तिङ्गान् तिङ्गान् ।

सुमन्तेनेति विज्ञेयः सम्प्रसारणविधौ युधेः ।

सुपां सुपां—राजपुरुषः । तिङ्—वर्त्यभूयत् । नन्मा—
सुन्मकारः । धातुना—कटम्, अजस्रम् । तिङ् तिङ्—
पिबतश्चादता, खादतमोदता । तिङ्तां सुपा—कृन्त विचक्षणोति
यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । “एहीकादयोऽन्यपदार्थे च”
इति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समासः ।

Moreover, the wise have to note that समास is of six kinds—
A सुप् may be compounded with a सुप्, a तिङ्, a नामन्, a धातु, a
a तिङ् may be compounded with a तिङ्, a सूक्त्य word ; making
six altogether. Thus सुप् with सुप्—यजस्रव्यस्रः । सुप् with तिङ्—
पर्यभूयत् by योजविभाग of सङ्. (649—2. 1. 4). सुप् with नामन्—
सुन्मकार by “गतिक्पञ्चोपपदानां कतिः—” (782). सुप् with धातु—कटम्
takes to the mat. by “किञ् वृत्तिश्चि—” (3158, Varttika) ; अजस्रम्
incessant, by “नमिक्पि—” (3147—3. 2. 167). तिङ् with तिङ्—
पिबत &c., मयूरव्यंसकादि (754—2. 1. 72). तिङ् with सुप्—कृन्त &c.
a ceremony at which is constantly shouted “cut it down you
clever fellow” ; this is by the Varttika “एहीकादयः—” (734,
Varttika).

नित— । सुपां चतुर्विधः समासः—सुपा, तिङ्, नामन्, धातुना । तिङ्
विधिः—तिङ्, सुचनेन । एवं चतुर्विधः समासः ॥ राज्ञः इति सुप्, उक्त्वः इति
सुप् ॥ परि इति सुप् चतुर्विधः इति तिङ् ॥ कृन्तम् इति सुप् कार इति नामन्
“नतिकारबोपपदानाम्—” (७८२, इति) इति सचनेन प्राप्तं सुचनपरीक्षा
समासः ॥ कटम् इति सुप् प्रत्यये इति धातुः । कटं प्रत्यये भक्षति इति द्विपि
कटम् । “किञ् वृत्तिश्चि—” (३१५८, वा) इत्यम निपातनात् धातुना समासः । भक्ष
इति सुप् कट् लोचने इति धातुः न भक्षति सुचति अजस्रम् क्रियासाधुत्वेन ।
“नमिक्पि—” इत्यम निपातनात् धातुना समासः । पुनिकोऽयम्, लोचनम् अन्धकार-
नशनेन इति अजस्रम् ॥ निपातनात् कटम् लोचने धातुना समासः (७८३, वा) ॥

॥ ७८३ ॥ तिङ् तिङ्—पिबतश्चादता, खादतमोदता । तिङ् तिङ्—

अथ सर्वसमाप्तान्ताः

॥४०॥ । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५।४।७४ ॥

दो—। अचनेने इति हेतुः । अन्त्याद्यन्तस्य समस्तस्य
अप्रत्ययः अन्तावर्धः स्वात्, अन्ते या ध्रुवदन्तास्य तु न ।
संविष्टः । अन्तःशब्दः वाक्यार्थेऽर्थः । नेह—अन्तः साम, अन्तः क
साम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्रौञ्चस्य लोकात् । विमलार्थ
सः ।

Break up the combination as च सन्धिः । Then the sense is—Compound ending in चत्, पृत्, चर्, छत्, पत्तिन् take the समासान् affix च, but not if the छत् refers to the axle of a wheel. Thus चर्वचः, half of a चक्षुः । चक्षुच—having no knowledge of चक्षुः—and चक्षुच one knowing several चक्षुः verses—are allowed only when referring to the student ; hence, no समासान् in चक्षुश्च &c.—the Sama Veda has no चक्षुः in it—and also in चक्षुश्च &c.—अश्वत्थ containing many चक्षुः verses. विश्व &c.—the abode of Vishnu ; here the feminine was expected, but it is neuter through usage. विमलपद्म etc., a lake with limpid water.

नितः । अन्तर्पुरनृपयाम् अ भगवे इति पदविभाजः । 'अ' इत्यपि पदम्—
 शीतः सुखोपः । तद्वत् 'अ भगवे' इत्यादि । "समासात्मा" (६७६—११७६०) इत्यपि—
 आरयामन्वात् अगाद्वयः सत्तरपदम् । तद्वत् 'अवादावयव समाजस्य' इति । 'समासस्य'
 इति सामान्यतो निर्देशः । सर्वेषु समासिषु अगादावयवेषु च प्रत्ययः समासस्य इत्यर्थः ।
 'अभगवे' इति 'अभगवन्' न इत्यर्थः । 'अभिसम्पन्नस्य भुर एव भगवति । । तदाह 'असि
 वा भू' इति । तत्पुत्रये—'अर्थम्' अत्रः इति विरहिं अर्थं भूम् अ इति स्थितौ अर्थार्थः ।
 यत्तु समासात्माः स्यादर्थिभाः प्रत्यया इति तद्व्याप्तां प्रकृतियज्ञिष्ठं युक्तम् । तद्वत्
 "अर्थविज्ञानम्" (८१२—११७१२६) इति अत्रः शीतलद्वैता इति शीतलं प्रापम् ।
 "अर्थभाः पूर्वैः" (८१६—११७१२१) इति 'अर्थार्थः' अर्थार्थम् इति भवति । ननु शीतली—

अविद्यमाना ज्ञानस्य इति विपरीतं चक्षुष इति यो चक्षुषं न चक्षते तमाह । एवं चक्षुष इति । अत्रत्य तु एतयोः समाधानो न—चक्षुस् साम इत्यादि ॥ पुनस्तत्पुनश्च—विच-
पुरिमिष्यत पुरयष्टस्य स्त्रीत्वात् स्त्रीत्वे मास्ते स्त्रीत्वं लोकात् ॥ पुनर्भुजोदी—विनष्टो
भावः अस्मिन् विनष्टार्थं सरः ॥

८४१ । सप्तमरूपसंगेभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।८७ ॥

दी—। 'अपः' इति कृतसमासास्तस्यानुकरणम् । अर्थाच्च
प्रथमा । एभ्यः अपस्य ईत् स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति
होपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । "समापो देवयजनम्"
इति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासास्तग्रहणा-
नेह—स्वप् स्वपी ।

Here अप is an imitation of स्वप् with the समासात् attached. It is in the first case singular, the sense being that of वही । Hence the rule means—अप with the समासात् attached, when coming after हि, चक्षुस् and चक्षुर्ग, will change its अ into ई । Thus हि अप = हि ईप = होप, meaning a place where the current divides itself into two. Similarly अन्तरीप etc. समास as seen in "समापो—" is not a compound of सम् but should be expounded as समा + आपः etc., having still water or water of an even depth. स्वप् is a compound of स्व and अप and has no सक्तत्वात् owing to the prohibition "न पूजनात्" (954—5. 4. 69) ; hence the अ does not become ई । स्वपी is in the dual.

मित्र—। अपयस्यास्ये समासः अन्तरीप इति 'अप' इति अन्तरीपस्यो अन्तरी-
पस्ये च सुते अन्तरीपम् । अथ अन्तरीपम् । अन्तरीपः अन्तरीपः अपस्य इति अन्तरी-
पस्य अन्तरीपम् इति भावः । अन्तरीपः अपस्य ईत् स्यात् इति ॥ अन्तरीपो—विपरीत
विपरीतः अस्मिन् इति विपरीतं हि अन्तरीपम् इति विपरीतं हि अप इति अन्तरीप-
विपरीतम् । अन्तरीपः अपस्य ईत् स्यात् इति अन्तरीपम् । ईत् "मादी अपस्य" (८४१—

(२५५४) इति चपस्य चादिः । अकारस्य सम्प्रति । अत्र हि 'इप' औपम्—दीकम्
 अर्धचादिः । सुगमैः समासिन प्रकृ इति कर्तुं सुप् न दृश्यते । एवमकारौपादयोऽपि ॥
 उपसर्गेति प्रादोभासुपचपचम् ॥ समाप इति समासस्य समासः न तु समिन्धुपसर्गस्य ॥
 अनुसोदो—सुस्थिताः चापः सन्निधितिः विपक्षे तु 'अप्' इति स्थिते 'न पूजनात्' (२५४४)
 इति निर्विबाध् न समासान्ताः रेतश्च न । औपे इपे सप् सपी इत्यादि ॥

दी— । "अवर्णान्ताहः" (वार्त्तिक) । प्रेपम्—प्रापम् ।
 परेपम्—परापम् ।

अप optionally becomes ईप if after an उपसर्ग ending in च or
 वा । Thus प्र अप = प्राप or प्र ईप, i. e. प्रेपः । Similarly परा अप =
 पराप or परा ईप, i. e. परेपः ।

मित्र— । प्रादिभु ये अवर्णान्ताः तेभ्य उत्तरस्य अपस्य ईप् वा ॥ प्रवता चापः
 अवात् इति प्र अप इति स्थिते प्रापम्, ईप्ते तु प्रेपम् । एवं परावता चाप इत्यादि ॥
 ८४२ । अदनोर्देशे ॥ ६।१।८८ ॥

दी— । अनीः परस्य अपस्य जतु स्वाहृषे । अनूपो देशः ॥
 राजधुरा । अक्षे तु—अक्षधुरः, हृद्धधूरस्यः ॥ सखिपथौ । रथपथौ
 देशः ॥

अप becomes उप when after अनु and the compound refers to
 a country. Thus अनूप etc., maritime country. As an example
 of धुर we have राज् etc., the king's burden. No समासात् if the
 reference is to an axle. Thus अक्षधुरः, the weight on the axle ;
 हृद्ध etc., the axle with a heavy load on it. For पथिन्, witness
 सखिपथौ, the friend and the journey ; रथ् etc., a land of fine
 roads.

मित्र— । 'अपः' इत्यनुपसर्गते । 'अनीः' इति अपस्यौ । तदाह 'अनीः परस्य'
 इत्यादि ॥ 'देशे' इति समास-विशेषणम् । समासिन यदि देशोऽभिधीयते इत्यर्थः ॥

by ~~अथ~~ ~~उदग्~~ ~~अथ~~ or a numeral. Thus ~~अथ~~ etc. of dark soil, ~~उदग्~~ etc. ~~अथ~~ the ground to the north, ~~अथ~~ etc. of sabbis soil, ~~अथ~~ etc. a ~~अथ~~ starved house.

नित—। 'सूरी' इति पञ्चमी । ज्ञादिगन्धपूर्वो यी भूमिभ्यः उदन्तात् समासान् अभियुतैः चक्षुःप्रत्ययः इत्येते । ज्ञाया भूमिरभिन्नु ज्ञाचक्षुः दीय इति षड्भ्रीडी । उदीची भूमिरथ उदगभूमः । पाशुः भूमिरभिन्नु पाशुभूमो दीयः । इ भूमौ चक्षिन् विभूमः । इत्येव "यच्छेति च" (१११—१४११४८) इति शेषः । उदग् 'अथ' इति योगविभागादभ्यते ।

दो—। 'संख्याया नदीगोदावरीभ्याश्च' । पञ्चनदम् । सप्त-
गोदावरम् ।

चक्षु is also desired if नदी or गोदावरी is final in a compound and comes after a numeral. Thus पञ्च etc.—concurrency of five rivers.

नित—। 'संख्याया' इति पञ्चमी । संख्यापूर्वपक्षत् नदीगोदावरी-
भ्याम्भ्याश्च समासान् 'अथ' प्रत्ययः क्त्वात् समासान् इत्येते । पञ्चानां नदीनां समा-
हार इति विमर्शे पञ्चनदी 'अथ' । यच्छेति च" (१११—१४११४८) इति
शेषः—पञ्चनदम् । एवं सप्तगोदावरम् । गोदावरीभ्यश्च इह नदीनामेव ।

दो—। 'अथ' इति योगविभागादभ्यत्रापि । पञ्चनामः ।

All this is the result of the separation of चक्षु from the rule
"चक्षुःप्रत्ययः—". "चक्षु then by itself constitutes a rule, the
sense being,—चक्षु comes in as a समादान् after all compounds".
Hence पञ्चनामः is defended.

नित—। सूत्रे 'अथ' इति विधेयम् । विधेयश्च उद्दिष्टात् परं निर्देष्टव्यम् ।
इह पूर्वमेव निर्दिष्टम् । तदेव 'अथ' इति योगो विनश्यते । 'समासान्' इति
आधिकारः । तेन 'अथ' समासान् इत्यर्थः सम्पद्यते । 'अथ' इति समासान् विधिकं
अपह्वात् अथ सर्वत्र शङ्कोति । परं योगविभागस्य इह सिद्धान्तत्वात् अभियुक्त-

प्रयोगाणां समर्थायैव कर्तव्यः सः । नञ्चो सार्थविक्रमः ॥ नञ्चोत्प्लादयः प्रियमधीनां
अनेन योऽनभिभागेन समर्थः ॥ पदं नामो यस्य इति पदनामस्यैव इत्यनेन
समर्थः नोयः ॥ एवमनित्यत्वादस्य “नञा इत्यङ्गादरविन्दनामः”, “दमित्यादर्शनात्-
निर्विन्वायाः” इत्यादयो निर्वाधाः ॥

८४४ । अचक्षोऽदर्शनात् ॥ ५।४।७६ ॥

टी— । अचक्षुःपर्यायात् अक्षाः अच् स्वात् समासान्तः ।

गवामक्षोद्य गवाक्षः ।

अच् is attached as a समासान्त when अचि, not meaning ‘eye’,
is final in a compound. Thus गवाक्ष, window, which literally
means ‘like the eyes of light.’ Like the eye is not eye.

निम— । दृश्यते अनेन इति दर्शनेन अचुः । अक्षे अक्षः । न दर्शनेन
अदर्शनेन अचक्षुः अचक्षुःपर्यायः पदार्थः । अक्षविधानं अक्षिभ्यदात् इत्यर्थः ॥ नामः
किरणाः । गवाक्षमक्षे अक्षिभ्यदात् ‘अचि इव’ इत्यर्थः न तु अचि एव । तत् अचक्षुः-
पर्यायत्वादच् । “अक्षेति अ” (३११—४।४।१४८) इति खीपः—गवाक्षः किरणानां
रजः । गवाक्षमक्षः ॥

८४५ । अचतुरविचतुरस्रचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुङ्क् सामवाक्षन-
स्तचिञ्चुद्वारगवोर्वष्टीषपट्टोवनक्तन्दिवरातिन्दिवाहर्दिवसरज-
न्मनिःश्रेयसपुष्पयुष्मद्युष्मवरायुष्मयसुवज्जालोच्चहृष्टोक्षोपश-
जगोष्ठस्तः ॥ ५।४।७७ ॥

टी— । एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्तयो
अहुतोदयः । अविद्यमानानि चक्षारि यस्य अचतुरः । विचतुरः
चुवतुरः ॥

The 25 words चतुर &c. are obtained with चच् as समासाच्च by 'निपातन in this rule. The first three are instances of बहुव्रीहि. Thus चचतुरः, one who has not got a certain four ; विचतुरः, one who has lost a certain four ; सुचतुरः, one who has a clever set of four.

मित—। 'बहुव्रीहयः' इत्यनेन बहुव्रीहय एव चतुर्णां निपातनी इति ज्ञायते ।
तेन तत्पुरुषे अलङ्कारे चतुर्णां, सुचतुर इति । चतुर्णां चच्, बहुव्रीहि तु ज्ञायते ।

दी—। "सुप्रयपाभ्यां चतुरोऽलिखते" (वार्तिक) । त्रि-
चतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः ।

चच् is attached to a बहुव्रीहि ending in चतुर and having त्रि or चत् in the पूर्वपद । Thus त्रि etc., three or four ; चत् etc. near four, i.e. three or five.

मित—। चयमचच् बहुव्रीहिव निपात्यते ॥ चयी वा चतारो वा त्रिचतुराः ।
"संख्यायाव्यासत्त—" (८४२—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहि संख्ये—"
(८५१—५।४।७२) इति चच् प्रायः । तस्यावयववादः । अत्र तु त्रिचतुरा इति
ज्ञात ॥ एवमुपचतुरा इत्येवम् ॥

दी—। तत्त एकादश हन्दाः—स्त्रीपुंसौ । चैव ननु ही ।
नृक्षसामे । वाङ्मनसे । अक्षिणो च भ्रुवौ च अक्षिभुवम् ।
दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरु च अङ्गोवन्तो च ऊर्वङ्गोवम् ।
निपातनात् टिलोपः ॥ पदष्टोवम् । निपातनात् पादशब्दश्च
पञ्चावः । नक्षत्रं दिवा च नक्षत्रिदिवम् । रात्रौ च दिवा
च रात्रिदिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ॥ अह्नि च दिवा
च अहर्दिवम् । वीप्सायां हन्तो निपात्यते । अहन्त्यहनि
इत्यर्थः ॥

The next eleven are हन् compound. Thus स्त्री etc. male and female ; पशु etc. bull and heifer ; ऋक्ष etc. Rich and Saman ;

वाक् etc. mind and speech ; अक्षि etc. eyes and eye-brows ;
 दार etc. wives and cows ; ऊरु etc. thighs and knees, which
 drops the last syllable by निपातन here ; पद etc. the feet
 and the knees, which has पाद replaced by पद by निपातन here ;
 नक्षत्रम् etc. by day and by night ; रात्रिम् etc. by day and by night,
 in which रात्रि becomes रात्रिम् by निपातन ; अहर् etc. by day
 and by day, in which अहर् in the sense of pervasion is got by
 निपातन, the sense being evidently every day.

नित—। 'इन्द्राः' इति इन्द्र एव चप्राबोद्ध निपातयति नाम्ब ॥ स्त्री च
 पुमांश्च इति स्त्रीपुनम् चच् स्त्रीपुं स्त्री । "पुमान् स्त्रिया" (८१३—१।१।६७) इति तु
 स्त्रीप्रत्ययमात्रकृते विद्येते प्रवर्धते न स्वपविधिः इत्युक्तं प्राक् ॥ धेनवन् इतीत्ये-
 तरयोश्च उदाह्रियते, समाहारि ॥ "इन्द्राः इन्द्राणां—" (८१०—१।१।१०६) इति
 उच्यते ॥ अक्ष च दान च इति विपक्षे अक्षयामिन् चच् इति स्थिते "नक्षत्रिते"
 (६०२—६।१।३४३) इति टिप्पणी अक्षयामि ॥ वाक् च मनस वाक्मनस ॥ अक्षि-
 च्चु अक्षिणम् अक्षि च्च् इति स्थिते "अक्षि च्च्—" (२७१—६।१।७७) इत्युक्तं ।
 प्राण्यङ्गलादिव्यवहारः ॥ दाराश्च नावश्च इति विपक्षे दारवो अच् दारवाम् । "सर्गो इन्द्रो
 विभाजया (?) विमर्शः) एकवह इति" इत्येकवहव्यवहारः ॥ अहोवान् इति कानुपध्यायः । ऊरु
 च अहोवन्ती च इति विपक्षे ऊरु अहोवन् चच् इति स्थिते निपातनान् टिप्पणी ऊरु
 अहोवन् अहोवन्तीम् । प्राण्यङ्गलादिव्यवहारः ॥ पादो च अहोवन्ती च इति विपक्षे
 पाद अहोवन् चच् इति स्थिते निपातनान् टिप्पणी पाद अहोवन् चच् इति । तेन पद अहोव
 च इति ज्ञाते प्रवर्धनम् । प्राण्यङ्गलादिव्यवहारः ॥ नक्षत्रित्यन्वये "रात्रौ इत्यर्थः" दिवा
 इति च "दिवसे" इत्यर्थः । प्रथमान्तानां इन्द्रो निश्चितः इह तु सप्तम्यर्थेनित्यवोरन्वययो-
 र्इन्द्रो निपातनमुपदिष्ट इति कारणः । नक्षत्रम् दिवा चच् इति स्थिते "यस्येति च" (३१२—
 ६।१।३६८) इत्यकारलोपे "नक्षत्रिन्" इति ज्ञातम् । दिवाचन्द्रश्च अक्षयलोपि
 अक्षयलोपान्वयमेतत् "परवाहक—" (८१२—१।१।१०६) इति दिवाचन्द्रश्च
 अक्षयलोपान्वयकृते नपुंसकेन निर्देशो भाव्यः । इत आचमययोः आचमयौगो नास्ति
 इति इत्युक्तं । तेन न दिवचनम् । ततः दिव नक्षत्रिन्विमिति ॥ एवं रात्रिन्विमिति

अधिकम् रातिर्मान्तरम् ॥ अहर्दिनमिति च रात्रिर्दिनमिव । इह निपातनादिव
“विहपायाम्—” (वात्तिक) इति वचनं रात्रिर्दिन इव ॥

दो— । सरजसमिति साकल्यस्थयीभावः । बहुव्रीहि तु
सरजः पङ्कजम् ॥ निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव ।
नेह—निःश्रेयान् पुरुषः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ ततो
द्विगुः । द्वायुषम् । त्रयायुषम् । ततो द्वन्द्वः । चतुर्गुणायुषम् ॥
ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोचः । महीचः । वृद्धोचः ॥ शुनः
समीपम् उपशुनम् । टिक्षोधाभावः सम्प्रसारणश्च निपात्यते ॥
शोष्ठे इति शोष्ठ्यः ॥

सरजसम् is an अव्ययीभाव in the sense of साकल्य । The चच् will
not be available if we make a बहुव्रीहि of it; thus सरजः etc.
a lotus with pollens intact. निःश्रेयसम् is available in a तत्पुरुष
only in the sense ‘assured blessings’; a बहुव्रीहि, for instance,
will have no चच्; thus निःश्रेयान् etc., a luckless sight. युषम् etc.
means ‘the span of human life’. Next follow two द्विगु compounds—द्वा etc., double the length of life; त्रया etc., treble
the length of life. Next is a द्वन्द्व; thus चतुर्गुणम् etc.—Roh and
Yajus. Next follow three कर्मधारय compounds; जातोचः, a bull
born; महीचः, a grand bull; वृद्धोचः, an old bull. उपशुनम् is an
अव्ययीभाव meaning ‘near the dog’; in it the चच् of चच् does not
disappear and च becomes उ by निपातन । शोष्ठ्यम् is a तत्पुरुष
meaning ‘dog in the pasture.’

मिति— । सरजसमिति निवृत्तमाह । रजोऽव्ययपरिचयः सरजसं वृत्तं
सर्वसुखं इत्यर्थः । निपातविशेषकत्वात् द्वितीया । सुज्ञाय “आम्ययीमादा—”
(६३७—२१६१२) इत्यम् ॥ इत्योपायुषीः समाहारः, यदाकालमुपुष्यं समाहारः, इति
विपरः ॥ अचच् च यच्चि च । समाहारस्यः ॥ जातोचम् चच् इति स्थिति

टिषीपः । उपपन्नं च इति टिषीपाभावः । नकारस्य च सकारो निपातनात्—
उपपन्नम् । सुपः चम् । गौडचम् च इति स्थितिः टिषीपे गौडचः । भाष्यवचनात्
सप्तमीतत्पुरुषः । इह सर्वत्र समासो नियम्यते । यत्र यः समास उक्तः स
एव तत्र, नात्र इति ॥

६४६ । ब्रह्महस्तिभ्यां वचसः ॥ ५।४।७८ ॥

टी— । अच् स्यात् । ब्रह्मवचसम् । हस्तिवचसम् ।

वचस् final in a compound and coming after ब्रह्मन् or हस्तिन्
requires the समासान्त affix अच् । Thus ब्रह्म etc. the might of
asceticism ; हस्ति etc. the strength of the elephant.

मिद— । 'ब्रह्मन्' इति तपःसम्बन्धित्वत्वे । 'वचस्' दोग्रिः तेजो बलं वा ।

ब्रह्मणे बर्कः हस्तिने बर्कः इति विवक्षः ॥

टी— । "पक्षराजभ्याञ्चैति वक्ष्यते" (वार्तिक) । पक्ष-
वचसम् । राजवचसम् ।

अच् comes in also after पक्ष and राजन् । Thus पक्ष etc. the
strength of the meat-eater ; राज etc. the majesty of the king.

मिद— । पक्षग्रन्थान् राजान्-ग्रन्थान् उत्तरपदान् अच् स्यात् ॥ पक्षं वांसम् ।
तत्र साधुः पक्षः गौडभोजी । तत्र बर्कः इत्यादि निषङ्गः ॥

६४७ । अन्वयसम्बन्धस्तमसः ॥ ५।४।७९ ॥

टी— । अन्वयतमसम् । सन्ततमसम् ॥ अन्वयतीत्यन्धम् ।
यथाशब्दः । अन्धं तमः अन्वयतमसम् ॥

तमस् requires अच् coming after अन्ध, सन्ध, चन्ध and final in a
compound. Thus अन्ध etc. massed darkness or darkness dis-
pelled ; सन्ध etc. pervading gloom ; continued gloom ; चन्ध etc.
blinding gloom, अन्ध meaning that which blinds by अच् as
दोषः कर्तारं वधादि roots.

अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः अन्धः

वित— । अत्र, सन्, अन्व, इत्येतिभ्यः परे यत्नमसूच्यत् तद्वत्तात् समासात् अच् स्यात् समासात् ॥ अत्रयत् संवृतं तमः अत्रयत्नमसू । अत्रयत्नं प्रवृत्तं एव इति वा ॥ संवृत्तिरित्येव तमः अत्रयत्नम् ॥

८४८ । अत्रयत् वसीयःश्रेयसः ॥ ५।४।८० ॥

दो— । वसुशब्दः प्रयस्तावाची । तत् ईयसुनि वसीयः । अत्रयत् उत्तरपदार्थप्रशंसाभाशोर्विषयमाह । मयूरव्यसकादि-
व्यात् समासः—श्रीवसीयसम्, अत्रःश्रेयसम्, ते भूयात् ।

The words वसीयस् and श्रेयस् coming after अच् and final in a compound require अच् । वसु means auspicious; with ईयसुन् attached we get—more auspicious, very auspicious. अच् indicates that the auspiciousness expressed by the उत्तरपद is a matter for hope only and not an accomplished fact yet. The समास itself is guided by 'मयूरव्यसकादिव्यस' (754—2. 1. 72). Thus अच्, etc., may the future be auspicious to you.

वित— । 'अच्, इत्यन्त्यं कक्षादेकम्, इह तु भविष्यत्कावमात्रवचनम् ॥ 'अच्' प्रयत्नम् । अतिशयेन वसु 'वसीयस्' प्रयत्नतरम् ॥ एवं 'प्रयत्नम्' प्रयत्नम् । अतिशयेन प्रयत्नम् इति प्रयत्नस्य आदेशे (२००६—१।२।६०) 'अच्' प्रयत्नतरम् ॥ अत्रयत् परी यो वसीयस्-श्रेयस्-अत्रयत् तद्वत्तात् समासात् अच् स्यात् इत्यर्थः ॥ वसीयः प्रयत्नतरं अत्रः श्रीवसीयसम् । मयूरव्यसकादिवादिशिवस्य परंनिपातः ॥ एवं अत्रःश्रेयसम् ॥ उत्तरपदार्थवाची प्रशंसा च इति कार्यप्रारम्भः । इह समासि 'प्रयत्नं' प्रयत्नता इति नाम्ना, 'उत्तरपदस्य'—'वसीयः' इत्यस्य 'श्रेयः' इत्यस्य वा—'अत्रयत्' । स च अत्रयत् 'आश्रितो विषयः' इति 'अत्रयत्' आह । इतिप्रकारेण 'आश्रितो विषयः' इति पठति, यत्र आश्रितो विषयो यस्या इति अनुश्रितो विषयः । अत्रयत् आश्रितो विषयः प्रयत्नः ॥ तपःसमाधिना अत्रयत्नमपि साक्षाद् भूया यदा तत्कालं भवति तदा अत्रयत्नो भविष्यति इति नैव अच् ॥

८४८ । अन्वयसमासः । ॥४॥८॥

दो— । अनुसृतम् । अवसृतम् । तत्सृतम् ।

रत्न final in a compound and coming after अनु, अव and तत् requires चत् । Thus अनु etc., suitable privacy; अव etc., absence of privacy; तत् etc. extreme privacy.

नित— । अनु, अव, तत्, इत्येतेभ्यः परो यो रत्नस्यन्तः तदन्तान् संसाधत् चत् सात् ॥ रत्नस्यन्तो निजन्ताश्च चत्सात् वा । अनुगतं रत्नः, अनुगतं रत्नः कसिमिति वा विवक्षः । एवमवद्वीतं रत्नः इत्यादि विवक्षः ॥ तत्तन्मन्त्रमिति रूपवत्, अवसृतमभिमतं वा ॥

८४९ । प्रत्येकस्य सप्तमीसात् ॥ ॥४॥९॥

दो— । प्रत्येकं प्रति प्रत्ययसम् । निमित्तं यथैव्ययीभावा ।

रत्न final in a compound and coming after प्रति requires चत् । If it is compounded in the सप्तमी निमित्तम् । Thus प्रत्ययसम् on the chest. This is an च्ययीभ्यश्च in the sense of a case-ending.

नित— । सप्तमी विधेयं इति सप्तमीकं सप्तम्यन्तमित्यर्थः । तस्मात् 'प्रत्येकं चत्' इत्येवमस्ति रत्नवत् ॥ सप्तमीकात् चित् । प्रतिवत्सुचः प्रत्ययः ॥

८५० । अनुसृतमवसानम् ॥ ॥४॥१०॥

दो— । एतद्विपाक्यं दीर्घत्वे । अनुसृतं यामम् । "यस्य चायाम्" (१७०—२११॥१६॥) इति समासः ।

When 'length' is indicated, प्रत्ययः is lost, which चत् after निमित्तम् in this rule. Thus अनु, etc., the case is long as the body is. The समास is च्ययीभाव by "यस्य चायाम्" (१७०—२११॥१६॥) इति समासः ।

मित—। सोदीर्घसद्वद्वेदेऽभिहितमिदं यन्मदीयादिभ्यो नो । इति अस्मिन्
यथादिन निपातनादच् । सुप्रत्ययस्य समासः ।

८५२ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ५।४।८४ ॥

दी—। अच् प्रत्ययः टिलोपः समासश्च निपात्यते ।
यावतो प्रकृतौ वेदिः द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ ।
तद्वेदं निपातनम् । 'वेदिः' इति किम् ? द्विस्तावतौ
त्रिस्तावतौ रज्जुः ।

The words द्विस्तावा and त्रिस्तावा are got by निपातनम्. In this rule
if they refer to an altar. The निपातनम् is for द्वास्तु, अच्प्रत्यय and
टिलोप । यज्ञति is a sacrifice in which subsidiaries are all ordained.
The altar, as directed there, is doubled or trebled in अश्वमेध
and other sacrifices. This निपातनम् refers to such altars. Thus
दिः तावतो being compounded gives दिः तावतो अच्=द्विस्तावत् अच्
by पुंवद्भावे=द्विस्ताव् अ by टिलोप=द्विस्तावा with टाप् attached. Simi-
larly त्रिस्तावा ।

मित—। द्विस्तावा इति द्विस्तावा इति च निपात्यते वेदिश्च द्वाविधोऽस्ते । इह
'दिः' इत्यस्य 'दिः' इत्यस्य वा सुजन्तस्य तावतो इत्यनेन समासः । तावतोऽयस्य वेद्या
विधीयते । यत् परिमाणं यस्या वेद्याः सा तावतो वेदिः ॥ "विनिश्चयार्थाः सुप्"
(१०८६—५।४।८५) इति गृह्यसूत्रेण चक्षः । 'दिः तावतो' इति वाक्ये
अश्वमेधायाम् न दृश्यते, दिः इत्यस्य तथैव क्रियया सामर्थ्यं न तु 'तावतो' इत्यनेन,
समासश्च न प्राप्नोति । तदाह 'समासश्च निपात्यते' इति ॥ अथ समासो अच्प्रत्ययौ
निपात्यते । द्विस्तावतौ अच् इति स्त्रिते भट्टभावा "भस्मादे—" (८१६, वा) इति
पुंवद्भावे द्विस्तावत् अच् इति । ततः टिलोपो निपात्यते—द्विस्ताव् टाप् द्विस्तावा ॥
तद्वेदं द्विस्तावा ॥ "यत्र संकलाहोपदेशः सा प्रकृतिः" इति गृह्यसूत्रे । ऋग्वेदोपादनः
प्रकृतिः । अश्वमेधादयो विकृतिः । प्रकृतौ यत् वेदिपरिमाणं तदेव विकृतौ विरा-
ज्यते विराज्यते वा ॥ वेद्या अश्वमेधे न निपातनं तेन न समासः । तत् अश्वमेध
अश्वमेधादौ द्विस्तावतौ इत्यादि ॥

८५३ । उपसर्गादध्वनः ॥ ५।४।८५ ॥

दी— । प्रगतोऽध्वानं प्राप्नो रथः ।

अध्वन् final in a compound and coming after a particle of the प्रादि class requires च् । Thus प्राध्वः etc. the chariot has taken the road.

निति— । उपसर्गोऽध्वनेन प्रादिरुपपद्यते प्रादिः परो यः अध्वन्-उपसर्ग-सदृशात् समासात् च् स्यात् ॥ अ अध्वन् च् इति स्थितिः दिवोषः ॥

८५४ । न पूजनात् ॥ ५।४।८६ ॥

दी । पूजनाच्चात् परेभ्यः समासान्ता न स्यः । सुराजा । प्रतिराजा । स्वतिभ्यामिव, नेह—परमराजः । 'पूजनात्' किम् ? गामतिक्रान्तः चक्रिमात्रः । "बहुब्रीहौ सक्थ्यस्योः—" (८५२—५।४।८६) इत्यतः प्रागेवायं निर्देशः । नेह—सुसक्थः । सक्थः ।

No समासान्ता is attached if the उत्तरपद comes after a word implying appreciation. Thus सुराजा, a good king, without the expected ट् (788); similarly चक्रि etc., a mighty king. The prohibition operates only when the उत्तरपद is after सु or चति, but not in cases like परम etc., the foremost king. Why say पूजनात् ? Witness चतिग्नः bigger than a cow, with ट् (729). The prohibition is in respect of rules given before "बहुब्रीहौ—" (852). Thus सुसक्थ, having fine thighs; सुच, having fine eyes.

निति— । 'उत्तरपदं' इत्यसि 'समासान्ता' इति च । ट्क पक्षेणा निषेध-यामः । पूजनात् परं यत् उत्तरपदं सक्थात् समासान्ता न इति निमित्तोऽन्वयः । तदाह पूजनाच्चात् परेभ्यः इत्यादि । सुराजा इत्यत्र 'शक्वाहः—' (८५२—५।४।८६) इति मोहश्च दृष्टव्यः । एवं चतिग्न्या इति । 'सुतिभ्यामिव' इति ।

तु 'पूजायां स्तुतिपदं कर्त्तव्यम्' इति वार्तिकस्यानुवादः ॥ 'स्तुतिपदः' इत्यत्र
 "मोरतद्धित—" (७२८—११४।२९) इति टच् ॥ "ततः प्राप्तिप्राप्तम्" इत्यादि च
 "मान्यद्वीहिपदपदं कर्त्तव्यम्" इति वार्तिकस्यानुसरणम् ॥

८५५ । किम् चेपे ॥ ५।४।७० ॥

दी— । चेपे यः किंशब्दः ततः परं यत् तदन्तात् समासास्ता
 न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगीः । 'चेपे'
 किम् ? किंराजः । किंसखः । किं गवः ।

No समासास्त is attached if the उत्तरपद comes after the word
 किम् in a derogatory sense. Thus किंराजा etc., without the
 usual टच्, the sense being 'a despicable king' etc. Why say
 चेपे ? Witness किंराजः etc., with टच् in the sense of 'which king'
 or 'king of whom' etc., किम् implying a mere query without
 derogation.

नित— । 'उत्तरपदे' इत्यसि 'समासास्ताः' इति च । 'न' इति पाठवशते ।
 'किम्' इति पञ्चमी । 'चेपे' इति 'किम्' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह 'चेपे यः'
 इत्यादि । 'ततः परं यत्' इत्यत्र यत् उत्तरपदम् इति भीष्मम् ॥ किंराजा इत्यादिषु
 चेपे किमित्यव्ययम् । 'किं चेपे' (१४७—२।१।६४) इति समासः किंशब्दस्य
 पूर्वनिपातश्च । टक्मात्रः ॥ किंराजः इत्यादिषु कीराजा इति विग्रहः कीरा राजा
 इति वा इति टीकाकृतः । वहीतत्पुरुष एव युक्तवरः प्रसिभाति ॥ कर्त्तव्यतरस्य तु
 'कः' इत्यस्य विशेषणत्वादसमासो व्यत्यासः इह 'किम्' इत्यव्ययम् । निन्दाभावात्
 टच् ॥

८५६ । नञस्तत्पुरुषात् ॥ ५।४।७१ ॥

दी— । समासास्तो न । अराजा । असखा । 'तत्पुरुषात्'
 किम् ? अश्वरं शकटम् ।

No समासास्त is attached if in तत्पुरुष the उत्तरपद comes after

अन् । Thus वरुणा, 'no king', etc. Why say तत्पुत्रवान् ? 'Witness
पुत्रवान् etc., a cart without a yoke, where we have the usual व
after a वृद्धीङि ।

सित—। 'उत्तरपदे' इत्यस्मि 'समासात्माः' इति च । 'न' इति 'आनुषंगिके' ।
 'नञः' इति पञ्चमी । उत्तरपदे नञः परतः सति तत्पुरुषात् समासात्मा न इत्यन्वयः ।
 नञस्तत्पुरुषाद् समासात्मा इत्यर्थः ॥ अथर्षे षष्ठ्यन्तमित्यत्र नञ्प्रतिष्ठितिर्भवेत्येव
 समासात्मा ॥

- ८५७ । पथी विभाषा ॥ ५।४।७२ ॥

दौ— । नञ्पूर्वात् पथो वा समासान्तः । अपथम्—
अपत्न्याः । 'तत्पुरुषात्' इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ।

The समाधान is optional in a मजततुदम if पविन् is in the सप्तपद. Thus अपविन् etc., a bad road. The option is allowed in सप्तपद only. Witness the compulsory समाधान in अपविन् etc., a trackless tract, and in अपवयम etc., there is no road here.

निज-को 'मन्त्रः' इत्यादि सर्वैस्तु भवति । ननु पूर्वोक्तं तत्पुरुषान् पवित्रं
 'मन्त्रं' तत्पुरुषान् वा स्यात् ॥ प्रतिषेधविकल्पोऽयम् । सति प्रतिषेधे अपवादः,
 'न सति'—अपवादः । 'अपवादं ननु स्यात्' (८१५—१३३३०) इति छान्दोग्यम् । पयः
 स्यात्पयस्येति (८१५, वा) इति वा ॥ प्रतिषेधस्तत्पुरुषे एव नास्ति । विकल्पोऽपि
 'शरीरं न स्यात्' इति । 'समासात्' इति । 'अपवादोऽयम्' इति 'ननु त्रीन्ही समासात्' इति
 'न सति' इति समासात्पयस्येति ।

आयुर्वेदसामुदायिक १३२५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

दो—। अलगधिकारः प्रागुक्तः । असुरपदाधिकारस्य

अनुक्त and उत्तरपदे now continue to dominate over the rules about to be enunciated. अनुक्त continues up to the rule "आनुक्तः—" (१२१—०. १. २५) and उत्तरपदे to the end of the section.

मित—। अनुक्तः अनुक्तः। प्रत्ययप्रतिविधः। उत्तरपदस्यः समासस्य चरणा-
वसरे षट्। 'आनुक्त' इति "आनुक्तः अतो—" (६२१) इति सत्यते ।

६५६। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।१२ ॥

दी—। एभ्यः पञ्चम्याः अनुक्त्वादुत्तरपदे। स्तोकाभ्यस्तुतः।
एवमनिकार्यदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः। 'उत्तरपदे' किम् ? निष्क्रान्तः
स्तोकात् निःस्तोकः।

The fifth case-ending, after कृच्छ्र and words meaning little, far or near, is not elided in a compound when an उत्तरपद follows. Thus स्तोकात् etc., easily released, retains पञ्चमी in लोका though it is a compound. Similarly in the case of कृच्छ्र etc. Why say उत्तरपदे ? Witness निःस्तोकः in the sense 'easily come out' with the पञ्चमी in लोका elided as usual.

मित—। स्तोकाभ्यस्तुत इत्यत्र "सुप्पो वातु—" (६३०—२।१।०१) इति पञ्चम्याः
माप्नो षुक् निविध्यते । "स्तोकाभ्यस्तुतः—" (००१—२।१।३६) इति स्तोकाभ्यस्तुतः
स्तोकाभ्यस्तुतदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः स्तोकादयः। तथाच अनुक्तः। अनुक्त्वादागतः—
अनुक्त्वादागतः। दूरार्थकृच्छ्रेभ्यः—विमलकृच्छ्रेभ्यः। कृच्छ्रेभ्यस्तुतः इत्यादयः। 'उत्तर-
पदे' इति उत्तरपदे परे इत्यर्थः। तथाच निःस्तोकः इत्यत्र स्तोकात् परा अपि पञ्चमी,
उत्तरपदे किञ्चित् परंती भावीति, सुप्यते एव । स्तोकाभ्यस्तुतः स्तोकाभ्यस्तुतः
इत्यादि द्विवचनसङ्गचान्तं नेहोदाहरणम्। तत्र समास एव नास्ति, आसौ तावदनुक्तः।
"स्तोकाभ्यस्तुतः स्तोकाभ्यस्तुत इति विमलकृच्छ्रेभ्यस्तुत इत्येव वया स्तात्...
द्विवचनसमासः... अत्रविधानात्" इति पूर्वसूत्रे भाष्यम् ।

दी—। "वाङ्मयाच्छसिन् उपसंख्यानम्" (वार्तिकः)। वाङ्मये

विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि । तानि शंसतीति
ब्राह्मणाच्छ्री अल्विन्विशेषः । द्वितीयार्थे पशमी उपसंख्यानदेव ।

The word ब्राह्मणाच्छ्री has पशम् of पशमी by निपातन in this Varttika. Laudatory formulae that appear in sections of the Vedas known as Brahmanas and have to be muttered low are here by transference of epithet themselves spoken of as Brahmanas. ब्राह्मणाच्छ्री is a priest who mutters them. The पशमी is in the sense of द्वितीया and defended by निपातन in this very Varttika.

विह— : 'उपसंख्यानं' गणनम्, पशम्य पशुम्विधी इति शेषः । ब्राह्मण्यम्
विशेषोति—ब्राह्मणं वेदसागमिशेषः । तत्र देवानां गुणकौर्तनानि विहितानि । वेद-
यानि वेदानि तानि स्तोत्राद्योक्त्यन्ते, इतराणि च शस्त्राद्योति । ब्राह्मणाच्छ्री-
ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्येव उपचारात् ब्राह्मणानोक्त्यन्ते । यो हि अल्विन् तानि ब्राह्म-
णानि शंसति स ब्राह्मणाच्छ्री ॥ द्वितीयार्थे पशमी इति कर्मणि पशमी इत्यर्थः,
सापि इत्येव निपातनात् ॥ 'यानि शंसति' इति तु चर्चक्यर्णः न निरुद्धः । निरुद्धे सति
'सुखजातो—' (२८८८—) इति विनिः स्यात् । तदा तु "उत्पश्यते कति—"
(२७९—६।१।१४) इत्येव हि बहुलपक्षेणात् पशुम् विधीत इत्युपसंख्यानच व्यर्थं
भवेत् ॥ इदमस्तु द्वितीयार्थे पशमी स्त्रादित्वेव उपसंख्यानं मन्यते । तत्र भाष्य-
विरुद्धम् । तत्र हि "पशमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छ्रीणि उपसंख्यानानि" इति श्रियम् ।
'पशमी प्रकरणे' इत्युक्तं न 'पशमीविधी' इति । प्रकरणस्य पशुम् एव ।
तदनुमितीव उपसंख्यानम् । तथा च द्वितीयार्थे पशमी पश्वेत्यस्य "पश्वेत्येव" इति
वार्तिकान्तरस्य पशुम् उक्तम् "पश्वेत्येव देवा पशमी प्रकरणे" इति । इतः प्राप्तस्य ब्राह्म-
णः "यस्यैव पुत्र एवाव पश्वेत्येव" इति । यदि पुत्रा पशमी विहितानि निपातयते
इति श्रुत्यः पशम्यः सुविधायात् । तद्विधेयं सुपेति उक्तम् । इति गरीमोक्त्यन्ते
व्यासः ॥ पशम्यः शंसतीति शंसोः भावव्यये चितिः । ब्राह्मणानि शंसो इति
विधीयते । पशमीति समाधिः । इति तु यदा चटवदद्वयोरुक्तम् तदा

आज्ञावाच्यो इति द्वितीयायै पञ्चमी तस्याच्चाकुम् । “अज्ञोर्भविष्यन्” (इत् १३०) इति द्वितीया ॥

८६० । ओजःसहोभस्मसस्तृतीयायाः ॥ ६।१।६ ॥

दी— । ओजसकृतम् । इत्यादि ।

The तृतीया after ओजस् सहस्, अशस् तसम् does not elide when an उत्तरपद follows. Thus ओजसा etc., forcibly done, etc.

नित— । ओजस्, सहस्, अशस्, तसम् इत्येतिभ्यः पूर्वपदेभ्यः परतत्तृतीयायाः शुक्लं न भवति उत्तरपदे सति ॥ ओजसकृतम्, अशसकृतम्, तससकृतम् । “अशस्करच” (६८४—१।१।१२) इति समासः ॥ पूर्वपदेभ्यः किम् ? सततमेव तनोहृतम् । ‘तसम्’ इतीह न पूर्वपदम् अती लुपेव इति हरदत्तादयः । अष्टौजिह्व सनोरभायामाह—तयित्वम् । तस्यते इति ईतम् । नैश्वससी हतम् ।... (ततः) सततं नैश्वसनीकृतं ययित् इति ।

दी— । “अश्वस उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । अश्वसा-
कृतम्, आर्जवेन कृतमित्यर्थः ।

अश्वस् has to be included in the list. Thus अश्वसा etc., honestly done.

नित— । आश्वत् समासः ।

दी— । “पुंसानुजो अनुषान्श्च इति च” (वार्त्तिक)

यस्याग्रजः पुंसान् स पुंसानुजः । अनुषान्श्चो ज्ञात्यन्श्च ।

The two words पुंसानुजः and अनुषान्श्च have to be taken as अनुक् compounds. of तृतीया । पुंसानुज is one who is preceded by a brother in birth ; अनुषान्श्च is blind from birth.

नित— । पुंसानुजो अनुषान्श्च इति च उपसंख्यानम् इति पूर्वोक्तम् ॥ पुंसा-
नुजः अनुजः । अनुषा अन्धता अनुषा अन्धः । समवयव इवो तृतीया । सप्-
-सुपेति समासः ॥

८६१। 'मनसा' संज्ञायाम् ॥ ६।१४४ ॥

दी—। मनसाशुभा ।

The प्रतीया in मनस् is not elided when an उत्तरपद follows. Thus मनसाशुभा ।

नित—। मनसः परतन्तरीयायाः संज्ञायाम् नमस्ति उत्तरपदे ॥ 'संज्ञायाम्' चिन्तितं मनोशुभा ।

८६२। आज्ञायिनि च ॥ ६।१४५ ॥

दी—। 'मनसः' इत्थेव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाशुभा ।

The प्रतीया is retained also when आज्ञायिन् follows. This too is of मनस्. Thus मनसा etc., one who communicates his commands mentally.

वित—। इति च उपपदवाचकः परिकल्प्यः । 'मनसा आज्ञातुम्' इत्यादि व्याख्यानामालं न विवक्षितः । आज्ञातुं शीलमस्य आज्ञायी । शीपस्ये चितिः । मनसा आज्ञायी, सुप्तमुपेति समासः ।

८६३। आत्मनश्च ॥ ६।१४६ ॥

दी—। आत्मनस्तन्तीयाया अनुक्तं स्वात् ।

The प्रतीया after आत्मन् is not elided when an उत्तरपद follows.

दी—। "पूरण इति वक्तव्यम्" (वाचिक) । पूरण-प्रत्ययान्तो उत्तरपदे इत्यर्थः आत्मनापञ्चमः । "जनादेनस्वात्म-चतुर्थ एव" इति बहुव्रीहिकोध्यः । 'पूरणे किम् ? आत्मकतम् ।

Add पूरणे after आत्मनश्च in the rule. The sense then becomes—The प्रतीया after आत्मन् is not elided, if an ordinal number follows as an उत्तरपद । Thus आत्मना, i.e. fifth counting himself. In "जनादेनः—" the compound आत्मचतुर्थः is a बहुव्रीहि so आत्मन् is

compounded in the प्रथम । Why say पूरये ? Witness भाष्यगतम्, personally done.

नित—१ 'पूरये' इति सूत्रे वक्तव्यम् । 'आत्मनश्च पूरये' इति सूत्रे कर्मत्व-
मिच्छये । एतदेव वृत्तिभारस्य सूत्रम् । 'उत्तरपदे' इत्यसि । 'पूरये उत्तरपदे'
इत्यस्य पूरयपदे उत्तरपदे इति तु नवी । 'अपूरयोरभियादिषु' (८११—८१३) ।
'अपूरयोरभियादयोः' (८१२—८१३) इत्यादिभिश्च वृत्तिभि 'पूरये' इत्यस्य
पूरयप्रत्ययानि इत्यर्थः । आत्मनापचम इति चतुर्थतीयायाः सुप्सुपेति समासः ।
'लगादन्तु' इत्यत्र न हि 'आत्मना चतुर्थे' इति द्वितीया वृत्तिः, किन्तु आत्मा
चतुर्थी यस्य इति बहुव्रीहि प्रथमाया सोपः ।

८३४ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ८३५ ।

दी— । 'आत्मनः' इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ।
सादर्थ्यं चतुर्थी । 'चतुर्थी' इति योगविभागात् समासः ।

चतुर्थी after आत्मन् is not elided in technical names in use
with Grammarians. Thus आत्मनेपदम् etc. The चतुर्थी is तदर्थे ।
This संबोध is by योगविभाग of चतुर्थी from the rule चतुर्थी । 'तदर्थे'—
(658—2, 36).

नित—१ 'आत्मनः' इति पूर्वसूत्रसुपसुपेति तत्रैव—'आत्मनः इति' इति ।
वैयाकरणायां वा आत्मना यया आत्मना वैयाकरणा व्यवहरन्ति तत्र स्थिता आत्मन्-
प्रत्ययम् वा चतुर्थी तस्या उत्तरपदे परतो न सुप् इत्यर्थः । आत्मने कर्ते कर्तृभिर्वापि
इत्यर्थः, पदम् आत्मनेपदम् । एवम् आत्मने भाषा आत्मनेभाषा आत्मनेपदमित्यर्थः ।
सादर्थ्यं चतुर्थी । सा च प्रवृत्तिभारभावे एव समस्यते । इह तु न नास्ति । तत्रैव
'योगविभागात् समासः' इति (८८८) । अथच योगविभागात् भगवो न इत्यस्य
सत् सुप्सुपेति समासो वृत्तिः इति नवीयः ।

८३५ । पदस्य च । ८३६ ।

दी— । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

चतुर्थो after पर also is not elided from technical names used by Grammarians. Thus परसौ etc.

नित—। परधन्वात् वा चतुर्थो देवावरणाख्यायां प्रयुज्यते तस्मात् सप्तपरपदे न लुक् शक्यः । सुप्तपेति समासः ॥

८६६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६।३।८५ ॥

दी—। हलदन्तात् पदन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

The सप्तमी is not elided, from words ending in a consonant or न, when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus त्वचि etc., one whose strength is in the skin, i.e., the bamboo.

नित—। त्वचि त्वचि सारः अलुक् त्वचिसारी यञः । “सप्तमी—” (८६८—१।१।१५) इति प्रापकादाधिकरणपदे बहुव्रीहिः ॥

८६७ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८।३।८५ ॥

दी—। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र ‘गवि’ इति वचनादेव अलुक् । युधिष्ठिरः । अरस्येति लङ् । अर्के “संज्ञायाम्” (८२१—२।१।८४) इति सप्तमीसमासः ।

The ष of स्थिर coming after गवि and युधि in a compound changes into ष । Thus गविष्ठिरः । Here the statement that स्थिर comes after गवि is enough to infer that the सप्तमी in गवि is not elided. Similarly युधि etc., the eldest of the Pandavas, अरस्येति, wild Tilakas. In these the सप्तमी is by the rule “संज्ञायाम्” (721).

नित—। ‘स्थिरः’ इति वचनादेव सप्तमां यादृशं स्थिरस्य सप्तमी इति । गवि स्थिरः गविष्ठिरः सप्तमरी । युधिष्ठिरः सप्तमिष्ठिरः । अरस्येति लङ् । (८२१—

‘‘अत्रा३०) इति क्वं ‘‘सोतपदायोः’’ (२१२२—म३१११) इति निबिडम् । अतः
‘‘प्रतिप्रसवनाह ‘‘गविषुविष्वाप्—’’ इति ॥ ‘‘अलोक्तिके चियदे गो जि खिर सुप् इति
सिक्ते कौत्स् प्रायः । स च अनवरत्नेपि जिप्युक्तं गी-यन्दे अवादेयं वाचते
‘‘अनवरत्नमपि विधीन् अक्षिरत्नी सुगुणधर्ते’’ इति वचनात् । ततो ह्यनः परे किं न
भवति, तेन ‘‘इलदन्तात्—’’ इति अनुक्तं न प्राप्तेति । तदाह यदि इति वचनादेव
अनुक्ते इति । ‘‘लुकि सति गवि’ इत्यतः परं ‘‘खिरः’’ इति न, किन्तु ‘‘गी’’ इत्यतो
परम् ॥ ‘‘बुधिरिः’’ इति इत्थं परो जिह्वेन अनुक्तं संज्ञायाम् । अत्यन्तलोकक
इति वचनात् परो जिह्वेन अनुक्तं संज्ञायाम् ।

दो—। ‘‘इदं द्युभ्याश्च’’ (वार्त्तिक) । इदिरुप्यम् ।
दिविरुप्यम् ।

सप्तमी after इदं and दिव् is not elided when an अनवरपद follows.

नित—। ‘‘इदं’ ‘‘दिव्’ इत्येताभ्यां परा या सप्तमी तस्या अनुभवति अनवरपदे
परे । इदं न्युसति इत्यर्थे कर्मणि सप्तमी । ततो ही इदादेये (२१६—६११६१)
अक्षिरुक् । ‘‘इदं द्युभ्याश्च जिह्वे’’ इति जिह्वे । स च कर्मोपपदे एव । तत्
अनुविधिरपेक्ष कर्मणि सप्तमा यापकः ॥ एवं दिव् व्यसति इत्यपि ॥

८६६ । कारनान्नि च प्राचां हलादौ ॥ २१११२० ॥

दी—। प्राचां देशे यत् कारनामं तत्र हलादाकुत्तरपदे
इलदन्तात् समस्या अनुक्तम् । मुकुटकार्षापणम् । ह्यदिमायकः ।
पूर्वेण सिक्ते नियमार्थम्—कारनान्नि यव, प्राचामेव, हलादावेव
इति ॥ ‘‘कारनान्नि’’ किम् ? अभ्यर्हितपशुः । कारादव्यस्येतत्
देयस्य नाम ॥ ‘‘प्राचाम्’’ किम् ? बृहद्वधः ॥ ‘‘हलादौ’’ किम् ?
अधिकटोरणः ॥ ‘‘इलदन्तात्’’ किम् ? मद्यां दोहो नदीदेशः ॥

The सप्तमी after इदं and दिव् words is not elided if the
अनवरपद begins with a consonant and the compound is the
designation of some assessment in Eastern countries. Thus

technically known as **सह** is retained when an **उत्तरपद** except **काम** follows and the **सप्तमी** is not after **सूत्रम्** or **मसक**. Thus **कण्ठेकाक्षः**, dark in the throat; **जरसि** etc., having a hairy chest. Why say **चसूत्रं** etc.? Witness **सूत्रं** etc., having a tuft of hair on the head. Why **भकामि**? Witness **सुख** etc., having the wish expressed in the face.

नित—। इहदन्तादित्यसि । इहदन्तादन्ताच्च सूत्रमसकवर्जितात् साध्याचकान्तात् सप्तमी तस्या अनुभवति साध्याच्चसि उत्तरपदे ॥ कण्ठेकाक्षः अक्ष इत्यादिः सर्वत्र उदाहरणमनुदाहरणेण व्यधिकरणपक्षो बहुमीहिः । इह 'संश्रयान्' इत्यनुष्ठुपतेति इति भाष्यः । उत्तिकापक्ष इत्यामनुष्ठुपति नैकति । तथा च तस्य सूत्रं शिक्षः, मसकशिक्षः, सुखकामः, चचशीष्, इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि । यदि संश्रयानिति वातुवर्तेत 'इहिसृक्' इत्यपि चनेनैव सिद्धं भवति । तदर्थं "इहोभ्यास" (२६७ वा) इति वार्तिकम् ॥ स्यात् इति हि नातिशयसाधयः । तत्रैव विन्ययम्—“इहदन्तात्—”, “उत्तरपदे—”, “चसूत्रमसकमात्—”, इत्यादिषु यथानिहिता एव सप्तमी गच्छति । 'इहिसृक्' इत्यत्र तु न तथा । तत्र “अन्तादिभ्यो सप्तमी द्रष्टव्या” इत्याहुः । एकं उत्तरपदात् सप्तमी अन्तादिभ्यो अनुष्ठुपतिर्नैव तिथीयते । अहते वार्तिके सप्तमी एव न विधीयते कुतो वृत् ? तन्मन्त्रे उत्तिकापक्षे एव सप्तमी व्याख्यम् ॥

२८५ । सप्तमे च विभाषा ॥ २॥ १०१३ ॥

नित—। इहदन्तात् सप्तम्या अनुष्ठुपतिः । इहोभ्यासः—इहोभ्यासः । 'इहदन्तात्—' इति किम् ? सुप्तिवन्धः ।

The **सप्तमी** after **इह** and **अह** words is optionally elided when **वन्ध** follows as an **उत्तरपद** in a **तत्पुरुष**. Thus **इहो** &c., **इहोभ्यासः** **अन्तादिभ्यो**. Why **इहो** &c.? Witness **सुप्ति** etc., confinement in a jail, which drops the **सप्तमी**.

नित—। वन्ध इति वधकम् । 'तत्पुरुषे' इत्यामनुष्ठुपति नैकति । उत्तरपदे इहदन्तात् सप्तम्या अनुष्ठुपतिर्नैव तिथीयते ॥ अन्तादिभ्यो सप्तमी द्रष्टव्या इति चम् ॥

इत्येवम् इति विग्रहः सक्तुम् । यस्यातीति यत्न इति पञ्चाप्यपि तु "तिष्ठति" (८७७—६।३।१८) इत्युक्त्यनुरूपं इत्येवम् इत्येवम् इत्येवम् । एवं निवेदि निवेदि इत्येवम् विभावाः । सुतो कार्या यत्नः सुतिवत् ; । 'तत्पुरुषे' विम् ? इत्येवम् ; यत्नः इत्येवम् इत्येवम् ।

८७२ । तत्पुरुषे कति बहुलम् ॥ ६।३।१८ ॥

दी— । स्तम्भेरमः—स्तम्भेरमः । कर्णेजपः—कर्णेजपः ।

काचिव—कुरुवरः ।

सप्तमी is dropped in a तत्पुरुष if the उत्तरपद is कुरुवर ; but there is no uniformity in the matter. Thus कुरुवर &c., an elephant ; कुरुवर &c., a spy, an intriguer. Sometimes there is no कुरुवर as in कुरुवर, one wandering among the Kurus.

नित— । कुरुवर इत्येवम् व्यभिचारार्थम् । तत् "इत्येवम्"— इति मेव सम्बन्धते । कुरुवर उत्तरपदे तत्पुरुषे पूर्वपदस्याया सप्तमा बहुलमनुभवति । कुरुवर कुरुवर इत्येवम् वा रमते इति विग्रहः । उत्तरपदतत्पुरुषः । कुरुवरः कुरुवर । कर्णे जपति निवेदयति इति विग्रहः । उत्तरपदतत्पुरुषः । कर्णेजपः—कुरुवरः । कुरुवर चरतीति सुगुणः । सप्तमीतत्पुरुषवत्त्वमिति । इत्येवम्—इत्येवम् कुरुवरः प्रकरवत्त्वमिति प्रपञ्चः इति ॥

८७३ । प्राष्ठभरत्कालदिवा जी ॥ ६।३।१९ ॥

दी— । प्राष्ठभिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ।

सप्तमी after प्राष्ठ, शरद, काल and दिव् is not elided when क follows as an उत्तरपदः । Thus प्राष्ठभिजः &c. This is only a detail of the previous rule.

नित— । प्राष्ठ, शरद, काल, दिव् इत्येवम् सप्तमा कुरुवर आत् तत्पुरुषे कुरुवर उत्तरपदे । 'ज' इति कति उत्तरपदान्तम् । तत् न हि विधानार्थमेतत् सूत्रं

किं तु पूर्वार्थसाधं विवक्षितं तत्तदुच्यते इति—। अत्रापि अत्राहवद्वर्णनार्थं
 लेखत् । तत्राह 'पूर्वार्थसाधयमा' इति । अत्रापि अत्राहवद्वर्णनार्थं लेखत् ।

८७४ । विभाषा वर्षशरशरवरात् ॥ ६।३।१६ ॥

दी—। एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षजः—वर्षजः ।
 शरजः—शरजः । शरजः—शरजः । वरजः—वरजः ।

The सप्तमी after वर्ष, शर, वर, वर is retained optionally in a
 तत्तदुच्यते when ज follows = an सप्तमपद । Thus वर्षजः etc. grown
 during rains ; शरजः etc., grown in water ; वरजः etc., grown
 among reeds ; वरजः etc, grown in a betel-grove.

नित—। 'जे' इत्यनुवर्तते । वर्षादीनां वा सप्तमी तस्या वा अलुक् तत्तदुच्यते
 जे सप्तमपदे । अत्रापि अत्राहवद्वर्णनार्थं लेखत् । एषु विकल्प एव ।

८७५ । प्रकालतनेषु कालम्भजः ॥ ६।३।१७ ॥

दी—। सप्तम्या विभाषया अलुक् स्यात् ॥ च । पूर्वाह्नेतरि—
 पूर्वाह्नेतरि । पूर्वाह्नेतने—पूर्वाह्नेतने ॥ काल । पूर्वाह्नेकाले—
 पूर्वाह्नेकाले । तन । पूर्वाह्नेतने—पूर्वाह्नेतने ।

The सप्तमी after designations of stages of time is retained
 optionally when तर्प्, तन्प्, टर्प् or टन्प् follows or when काल follows
 as an सप्तमपद । Thus, when = follows, पूर्वाह्ने etc., very early in
 the morning ; when काल follows, पूर्वाह्ने etc., in the morning
 time ; when तन follows, पूर्वाह्ने etc., during what happens in
 the morning.

नित—। 'काकनायः' इति पञ्चमी । अत्रापि अत्राहवद्वर्णनार्थं लेखत् । तत्रापि
 अत्राहवद्वर्णनार्थं लेखत् । अत्रापि अत्राहवद्वर्णनार्थं लेखत् । अत्रापि अत्राहवद्वर्णनार्थं लेखत् ।

अप्रतमो । तद्विद्वत्तात् प्रातिपदिकत्वात् । 'सप्तोऽप्रतमोऽपि' इति (२।४।७१) इति सप्तमा निष्कृष्टमहर्षे वा चतुर्निर्णीयते । एवं पूर्वोक्तानि भवन्ति चत्वारि । यत् पूर्वाह्ने भवेत् तन्निम्नं सप्तमे इत्यर्थे द्वाः द्वाश् वा वृत्तम् । 'प्रान्तवत्' वाः प्रसङ्गे विनाशात् ननु । सर्वत्र वाङ्मयमेष्वपि सप्तमी सम्पद्यते ।

८७६ । शयवासवासिष्यकालात् ॥ ६।१।१८ ॥

दी— । खेययः—खेययः । ग्रामिवासः—ग्रामिवासः । ग्रामिवासी—ग्रामवासी । हस्तदन्तादित्येव—भूमिशयः ।

The सप्तमी is optionally retained after words that do not mean some stage of time ■ the उत्तरपद is शयः, वास or वासिन् । Thus खेययः &c. The सप्तमी has to be after हस्त or चदन्त words, Witness भूमि etc. which drops सप्तमी ।

नित— । काष्ठवाचकवर्जितात् हस्तदन्तात् शब्दात् वा सप्तमी तस्या वा चतुर्गुण्यभवति शयशब्दे, वासशब्दे, वासिन्शब्दे च उत्तरपदे ॥

दी— । "अपो योनियन्तुषु" (वार्त्तिक) । अप्सु योनिस्तृप्तस्तिर्यस्व सः अप्सु योनिः । अप्सु भजः अप्सव्यः । अप्सु मन्तौ आज्यभागौ ।

The सप्तमी after अप् is retained when योनि is the उत्तरपद or अप् or अप्सु has to be attached. Thus अप्सु etc.; अप्सव्यः growing in water; अप्सु etc. two shares of sacrificial offerings dedicated by pronouncing the word अप्सु ।

नित— । 'अप्' अप्शब्दादिशब्दः । इह अप्शब्दस्य कर्तुः अप्रत्ययान्तः । तेषां 'अप्ताः' इति लोकात् । शब्दप्रधानत्वादेकवचनम् । अप्शब्दात् अपरा वा सप्तमी तस्या लियमनुक्तं योनिशब्दे उत्तरपदे, यति, अनुपि च कर्तव्ये । अप्सव्य इति द्विवचनम् । "योनिः" (८४०—६।४।१८६) इति गुणः । "वाक्ता यि—?" (३२—६।१।७६) इत्यदिशब्दः । 'अप्सु' इत्यनुकरशब्दः प्रकीर्तयति इति । अप्सु मन्तौ । यद्येतावन्वाच्योः अनुकरशब्दो भवेत् 'अप्सु' अनुकरशब्दे योः इत्यर्थः । इह अनुकरशब्दजालं सप्तमा कृत्

नेच प्राप्तेति इति 'अर्थे' इत्यमरः । अत इह 'मतिषु' इति युक्ततरः पाठः—'असु-
नतिरस्य' असुमतिः ॥ इह 'विमाका' इति न सम्भवात् ॥

६७७ । निन्सिद्धमन्नातिषु च ॥ ६।३।१८ ॥

दी— । इत्यन्तादिषु सप्तम्या अलुक् न । स्वच्छिन्नयायी ।
सारुकाश्च सिधः । चक्रवधः ।

The सप्तमी is not retained when सिद्ध, or some word with
इन् attached, or some derivative of the root वेध is the उत्तरपद ।
Thus स्वच्छिन्न etc. sleeping on sacrificial ground ; सारुकाश्च etc.,
attained salvation in the forest Samkasya ; चक्र etc., tied to a
wheel.

मिश्र— । तत्पुरुषे इत्यने, सिद्धमन्ने, बन्धवातुने च अर्थे उत्तरपदे सप्तम्या
अलुक् न । इह अक्षरम् इत्यपवादः । अलुक्स्य अन्-अन्त्यस्य तत्पुरुषे विकल्पाः उक्तः ।
अन्त्यस्य अन्त्यमन्त्यस्य विधये अलुक् प्राप्तिर्नास्ति कुतो निषेधः ? अर्थे नह इति "साधने
ज्ञाता" इति भाष्योक्तेः सत्तासः, सुप् सुपा वा ॥ "तत्पुरुषे कृति—" (६७२)
इत्यनन्तरत्वात् निषेधः, न तु "अलुक्—" (६७०) इत्यस्यापि, व्यवहितत्वात्तस्य ।

६७८ । स्थे च भाषायाम् ॥ ६।३।२० ॥

दी— । सप्तम्या अलुक् न । समस्यः । 'भाषायाम्' किम् ?
छन्दोऽस्याखरिष्ठः ।

The सप्तमी is not retained in ordinary lay writings when स्थे
is the उत्तरपद । Thus समस्यः lying easy. Why say भाषायाम् ?
Because in the Vedas साखरिष्ठ, with the सप्तमी retained, is
स्थे—his character is dark.

मिश्र— । तत्पुरुषे अर्थे उत्तरपदे अलोका सप्तम्या अलुक् न । किं तादे-
त्यर्थे नह इति "साधने ज्ञाता" इति भाष्योक्तेः सत्तासः, सुप् सुपा वा ॥ "तत्पुरुषे कृति—" (६७२)
इत्यनन्तरत्वात् निषेधः, न तु "अलुक्—" (६७०) इत्यस्यापि, व्यवहितत्वात्तस्य ।

“असुखमसुखम्—” (६००) इत्यस्य तु भाग्ये निवेद्य ‘इदम्’ प्राक् चयः कथं स
इति भवियति । आक्षेपः कथं भाग्यः । अत्र सिद्धतीति आक्षेपः सारविः ।

८७८ । वड्या आक्षेपे । दी० २१ ।

दी— । चौरस्य कुलम् । ‘आक्षेपे’ किम् ? ब्राह्मण-
कुलम् ।

वड्यो is retained when an उत्तरपद follows if abuse is meant
by the compound. Thus चौरस्यकुलम्, a thief's house. Why
आक्षेपे? Witness ब्राह्मण etc., the house of a Brāhmana.

मित्र— । ‘असुखउत्तरपदे’ इत्यसि । आक्षेपो गतिः । वड्या असुख उत्तर-
पदे परे आक्षेपे अश्वमाने इत्यर्थः ।

दी— । “वाग्दिक्पञ्चदशो युक्तिदण्डहरः” (वार्त्तिक) ।
वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पञ्चतोहरः ।

वड्यो after वाच्, दिग्, पञ्चत् is retained when युक्ति, दण्ड, हर res-
pectively are the उत्तरपद । Thus वाचोयुक्तिः, reason for a state-
ment ; दिग्, etc., punishment of a whole quarter ; पञ्चतः etc.,
one that will rob before one's eyes.

मित्र— । वाच्, दिग्, पञ्चत् इत्येतेभ्यः परा या वड्यो तस्या असुख् यथाकृतं
युक्ति, दण्ड, हर इत्येतेषु उत्तरपदेषु इत्यर्थः । वाचः प्रयुक्तस्य वाक्यस्य युक्तिः न्यायः
वाक्यसमर्थनमित्यर्थः । वड्यो वीजे । दिग्ः दण्डवत्या दिग्दिशेऽवकाशितां सर्वेषां दण्डः
सम्पन्नम् । कर्मणि ल्योना वड्यो । पञ्चतः पञ्चतन्मादय इरः भोवतः । “वड्यो
अनादरे” (६१३—२।१।१८) इति वड्यो । सुप्सुदेति समासः ।

दी— । “आसुखायणामुखपुत्रिकामुखकुलिकेति च”
(वार्त्तिक) । असुख अपत्यम् आसुखायणः । नडादित्वात् फक्
(११०१) ॥ असुखपुत्रस्य भाव आसुखपुत्रिका । मनोत्रादित्वात्
सुञ् (१७८८) ॥ एवमासुखकुलिका ।

आहुतमस्य च अन्तरादि । पुत्रः शिष्यः उपस्य इव शिष्यस्य, पुनः पुत्रमित्य-
पुत्रमस्य, पुनी आहुतमित्य आहुतमस्य इत्यादि विवरः ॥ 'विप्र' इति 'विप्रश्' इति
च शिष्यमस्य अर्थे दृश्यते ॥ अन्तिमिदोदाहरणं संज्ञा इति अर्थः ॥

दी— । 'दिवस दास' (वार्षिक) । दिवोदासः ।

The वही after दिव् is retained when दास is the उत्तरपद । Thus
दिवोदास which is a proper name.

नित— । दिवोदास इति संज्ञाबन्धः । अन्तर्भावश्च दृष्टं नास्ति ॥

६८० । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ ३।३।२२ ॥

दी— । षष्ठ्याः पुत्रे परे अतुम्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः—
दासीपुत्रः । 'निन्दायाम्' किम् ? ब्राह्मणीपुत्रः ।

The वही is optionally retained when पुत्र is the उत्तरपद and the
compound implies abuse. Thus दास्या etc., son of a serf (harlot).
Why say निन्दायाम् ? Witness ब्राह्मणी etc. which drops the वही
because it states a fact.

नित— । 'आहोरे' इत्यनुवर्तते । तदाच 'निन्दायाम्' इति ॥ दास्याः पुत्रः
इति निन्दामात्रं न हि दत्तवोऽसौ दासीवर्धकतः । ब्राह्मणीपुत्र इति तु तत्तत्कथनम् ॥

६८१ । अतो विद्यावोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ ३।३।२३ ॥

दी— । विद्यासम्बन्धवोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या
अतुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी ।
पितुःपुत्रः ।

The वही after a ऋदन्त word implying relationship through
study or marriage is retained when an उत्तरपद follows. Thus
होतुः etc. disciple of the Hotri ; होतुः etc. son of the Hotri ; पितुः
etc. disciple of the father ; पितुः etc., son of his father.

॥ शिवः—। विद्यां च श्रोत्रिणः तास्यै सुखम् । विद्यामीनि सुखम् । । यस्याम् ।
 ॥ शिवः—। शिवः शिवः शिवः । शिवः शिवः । शिवः शिवः । शिवः शिवः । शिवः शिवः ।
 ॥ शिवः—। शिवः शिवः शिवः । शिवः शिवः । शिवः शिवः । शिवः शिवः । शिवः शिवः ।

दी—विशयोनिमन्वन्धिस्तत्पूर्वीतरपदप्रवृत्तम्
(वार्त्तिक) । नेह—होतुधनम् ।

In विद्यावोचिसम्बन्ध above, the relation is to be taken as existing in both पूर्वपद and उत्तरपद of the compound. Thus the चतुर्वच does not operate in चोदयवच where चद implies neither विद्यावच nor वोचिसम्बन्ध.

मित्र—। 'सत्तरपदे' इत्यस्ति। तेन समास आक्षिप्यते। विद्यायोगि-
सम्बन्धेभ्य इत्याशङ्कम्। तत्र 'तथा' समासस्य 'पूर्वपदसङ्ख्यं सत्तरपदसङ्ख्यं' कर्तव्यम्।
समासे यदा पूर्वोत्तरपदाभ्यां विद्यासम्बन्धं योगिसम्बन्धश्च विना चकः सम्बन्धो न
प्रतीयते तदैवायमशङ्कं प्रपद्यते नाम्ना इति फलितम्। तदत्र चत्वारः पक्षाः—पूर्वपदं
विद्यासम्बन्धवाचि, सत्तरपदं विद्यासम्बन्धवाचि योगिसम्बन्धवाचि वा इति द्वौ। पूर्वपदं
योगिसम्बन्धवाचि, सत्तरपदं विद्यासम्बन्धं योगिसम्बन्धं वा कथयति इति चापरीक्ष्यौ।
ततः 'होतुरन्यथासी' इति विद्यासम्बन्धवाची होतृशब्दः, तथा च 'अन्यथासी' इति।
होतापुनः इत्यत्र तु पुनश्चब्दो योगिसम्बन्धवाचः। एव योगिसम्बन्धवाचिनः पितृशब्दस्य
विद्यासम्बन्धवाचिना प्रत्येकादिशब्देन प्रत्येकस्य योगिसम्बन्धवाचिना पुनश्चब्देन च॥
यन्मन्त्रस्य न विद्यासम्बन्धं नापि योगिसम्बन्धसम्बन्धितं तदनेन समासे वक्ष्या कुर्वेत्॥
पूर्वोत्तरपदसङ्ख्यं विद्यायोगिसम्बन्धं च इत्यत्रैव ननु 'सुतः इत्यत्रापि' तथा 'सौमिदा-
हृतम्' मिथोऽप्यपि सत्तरपदं विनाभाव्यहृतम्॥

८८२ । विभाषा खसुप्रबन्धोः ॥ ६।१।२४ ॥

श्री— । नृदत्तः स तदम पश्यन्ना स्तुतययोः पश्योः ।

The **वा** after a **सुवर्ग** word is optionally retained when **सुवर्ग** is in the **सुवर्ग**. Hence with the expansion **वा**: **सुवर्ग**, **वा**

have the option to drop or not to drop the यदी । If the यदी is retained, we look forward—

नित—। 'सख्यस्य' पतिभ्यः । सख्यस्य विद्यायोगिसख्यस्यविद्याः । सख्यस्य-
या यदी सखा विभवा यत्नः भवति । मातुः सखा इति विषयं यथाः यत्नः—

८८३ । मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८।३।८५ ॥

दी—। आभ्यांस्वसुः सख्यो वा स्यात् समासे । मातुः-
स्वसा—मातुःस्वसा । पितुःस्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु—

In a compound the स of सख्य coming after मातुः or पितुः is optionally changed into य । Thus मातुः etc., mother's sister ; पितुः etc., father's sister. If however the यदी is elided, we look farther forward—

नित—। 'मातुः' 'पितुः' इति यथाऽन्यतरस्याम् । यत्नः यथाऽपि प्रावि-
पदिकत्वमिति अर्थवत्त्वात् मातुः पितुः मातुःपितुः । ताभ्याम् ३ 'सखा' इति
पूर्वसुतादनुवर्तते यथा च विपरिवर्त्यते । यथा यथाऽर्थे इति प्रथमम् । 'सख्यः'
इत्यसि 'समासे' इति च । तदाह 'आभ्यां स्वसुः' इत्यादि । 'सत्पदायोः'
(११२३—८२१११) इति निर्विधायकपादः ।

८८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८।३।८४ ॥

दी—। आभ्यां परस्य स्वसुः सख्यो वा स्यात् समासे ।
मातृस्वसा । पितृस्वसा । असमासे तु—मातुः स्वसा, पितुः स्वसा ।

In a compound the स of स्वसु becomes य when after मातृ or पितृ । Thus मातृ etc. But the स is not changed when not in a compound, thus मातुः etc.

नित—। 'मातृ' 'पितृ' इति समासवैयर्थ्यानुकरणम् । तेन नाम्ना ।
मातृ च पितृ मातृपितृभ्याम् । ताभ्याम् ३ 'सखा' इति यथाऽर्थे प्रथमम् । 'सत्पदायोः'
(११२३—८२१११) इति निर्विधायकपादः । स च समासे एव । येन च समासे नैव

अथ—संज्ञा, चिन्ता, संज्ञा, चिन्ता, संज्ञा ॥ ननु 'मात्' पितृ' इति रूपानुकारकम् । अथवा-
सद्व्यासाभावेन बलमाशिरासि, तत् कथमिदं प्रमुखादर' भवति ? सत्यं, परं
प्रामुखादरस्मीत्यतः स्वभावमपेक्षितं तत् समस्यावति । पूर्वस्यात् प्रेक्षासिद्धं तत् प्राप्नोति-
तदसमासेन कार्यते ॥

अथ समासाश्रयविधयः

८८५ । चरूपकस्य चेतकृत्तुवगोत्रमतइतेषु ल्योऽनेकाचो ऋसः ॥

६।२।४२ ॥

दी—। भाषितपुंस्कात् ल्यो ली तदन्तस्यऽनेकाचो ऋसः
अथवा—चरूपकस्य प्रत्ययेषु परिषु चेतकादिषु चोत्तरपदेषु ।
ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिप्या । ब्राह्मणिकस्या ।
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणित्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा । इत्यादि ।
ब्रूयः पञ्चाद्यधि वच्चादेशगुणयोरभाजोऽपि निपात्यते । चेतका-
दीनि वृत्तिविषये कुतूहलवाचीनि । तैः "कुतूहलानि कुतूहलैः"
(७१२—२।१।५२) इति समासः । 'ल्यः' किम् ? दत्तातरा ।
'भाषितपुंस्कात्' किम् ? आमलक्ष्यीतरा । कुवक्षीतरा ।

The feminine affix ली coming after a भाषितपुंस्कात् word of more than one syllable is shortened when any of the affixes च, इष, कस्य is attached ; also when any of चेतकृत्, त्व, गोत्र, मत, इव is the उत्तरपद । Thus ब्राह्मणितरा, an eminent Brāhmani ; ब्राह्मणितमा, pre-eminently a Brāhmani ; ब्राह्मणिप्या, a good Brāhmani ; ब्राह्मणिकस्या, very much like a Brāhmani ; ब्राह्मणिचेली, a wicked Brāhmani ; ब्राह्मणित्रुवा, a so-called Brāhmani ; ब्राह्मणिगोत्रा, kin of

its final when w etc., follow. Thus विदुषि etc., a very learned woman. Here in the alternative when there is no shortening, there will be पुनरावृत्ति by "तद्विद्यादिभू—" (836); hence विदुषी also. The Vritti etc., quote a third form विदुषीतरा but there is no authority for it.

मिति— । "उक्" इति उक्तेः स च उक्तेः स च उक्तेः स च उक्तेः । उक् इत् स्यात्
 चनित् । उक्तात् । अथमानपरस्यदीर्घः पञ्चमोः । 'नद्याः' इति प्रथमानस्युक्तेति
 'नद्यातरस्याम्' इति च । 'उमिती नद्याः' अन्तरस्यां कृत्वा यदिभू इत्यन्वयः । 'नदी'
 इति ईदृशी नद्यो इति पञ्चमनित्यं चाह—'या नदी तदन्तोस' इति, सिद्धौ विहितो व
 इ-प्रत्यय क-प्रत्ययश्च तदन्तस्य इत्यर्थः । अस्यात् स विहित इत्याकाङ्क्षायां च 'उमितः
 मया या नदी' इति उमित्वादिहित ईकारोकाराभासो वः स्वरथः प्रत्ययः इत्यर्थः ।
 पूर्वस्य तु ईदृश एव नदी न तु ईदृशेमावत् । तस्मिन् पक्षे इह 'उमितः' इति
 उक्तात् 'नद्याः' इत्यस्य विधीयमानम् । उमितो नद्या अन्तरस्यां कृत्वा इति च
 सुगमोऽन्वयः । तदीयं सुगोपातमपि ईदृशत्वपक्षमुत्प्रेक्ष्य सुखस्य स्वाप्सानसमादय्य यत्
 ईदृशत्वपक्ष आश्रित्य कटञ्च स्वाप्सानं क्षियते, 'रीद्विगत' किञ्च तत् वैचित्र्याध्यं वा सात् ।
 वेति इति विधानम् । 'नदीः यतुर्नद्यः' (११०५-७-१११६) इति प्रसङ्गस्य । 'उ
 च' उमित् । तत्त्वसम्भवात् सिद्धम् इत्युपमितम् । 'सिद्धौ नदीपि विदुषीति' 'उमितः परा
 यो नदी तदन्तोस' । 'तेन तदपि कृत्वा नित्यस्यः । कृत्वापक्षे विदुषीतरा । 'यदा न कृत्वाः
 'तद्य' 'उमित'—' (८८५) इत्यनेन कृत्वात् विप्रतिषेधान्मुक्तः निर्माधः "तद्विद्यादिभू
 —" (८८६) इति सूत्रोक्तः पुनरावृत्तिः । 'तेन विप्रतरा । 'निर्मलम्' मान्यादिषु
 प्रेमाचक्षतेषु अदृष्टमित्यर्थः । ईदृशो नदी इति पक्षे यत्प्रत्ययसम्भवात् यदा विप्रस्
 ईदृशित तदा विदुषी इत्यपि । तेषां प्राप्तिम् ।

८८८ । हृदयस्य हृत्ते ख्यदण्णासिषु ॥ ३॥३॥० ॥

दी— । हृदयं शिखरीति हृत्तेः । हृदयस्य प्रियं हृदयम् ।
 हृदयस्वेदं हादेम् । हृत्तासः । 'लेश' इत्यस्योत्पत्तिः ग्रहणम्, यजि
 तु हृदयलेखः । 'लेख' इत्यस्य प्रापकम् "उत्तरपदाधिकारे तदन्त-
 विधिर्नास्ति" इति ।

हृदय becomes हृद् when ह्रिस् and वास are उत्तरपद and when the affixes यत् and चक् are attached. Thus हृद् ह्रिस्, one who scratches his chest, has changed हृदय into हृद्. Similarly ह्रिस्, to heart's liking, with यत् attached; ह्रिस्, belonging to the heart, when चक् is attached; ह्रिस् palpitation of the heart, when वास follows. Here ह्रिस् is supposed to be the form when the क्त affix चक् is attached with हृदय as उत्तरपद; hence with चक् the form is हृदयवत् without the substitution of हृद्. But as चक् is mentioned in the rule separately this will include चक्त्वा words also—both क्त and तद्धित—by तद्धितविधि, consequently the mention of ह्रिस् with चक् becomes superfluous. Thus the inference is—In the section on उत्तरपद, affixes mentioned do not include words ending in those affixes.

नित—। हृदयवत्त्व 'हृद्' इत्यनादिर्ह्रिस् भवति ह्रिस्, यत्, चक्, वास, इति तेषु पक्षः। चक् इति क्तं तद्धितम्। 'ह्रिस्' इति हृदयो यक्त्वम् चमिपुनैकदेश व्याख्यानात्। तदाह 'हृदयम्' इत्यादि। अर्धमिपदे चक्। ह्रिस् इति तद्धितोऽह्। ह्रिस् इति तद्धितो यत्। अतः 'हृद्' इति प्रत्ययान्तमिति हृदयवत्त्वात्; तेनैक हिने चित्तमेव हृदयवत्त्वं। चम्यते—हृदादिभ्यो 'हृदयवत्त्व' इत्यादिनिष्पद्यते। हृदयं चिच्छति इत्यादिवाक्ये 'हृदयवत्त्व' इत्यादि ना भवति। चिं, चिं हृदयवत्त्व इत्यादिभ्यः? वाक्यमकार्यं हृदयं चिच्छतीति विग्रहः क्रियते। चमिपुनैकदेश 'चक्' इव वाक्यः प्रत्ययः। अथा पुनर्ह्रिस्, ह्रिस्, चिच्छति अनेन वा चरति, इति चक् वदा भवत्येव हृदयवत्त्व ह्रिस्, हृदयवत्त्व इति। परमार्थो भिद्यते—चपि कर्ता चम्यते अथा पु. अर्थः चमिपुनैकदेश वा चरति। अतः, अतः एव चक् इति तत् तद्धितविधिना एव चक्त्वो ह्रिस्वाद्यो भवति चिं तस्य प्रत्ययश्चक्, इत्यादिना इत्यप्यकार्यमस्तीति 'चक्त्वापिच्छति' इत्यादि।

६८८। हा मोक्षसाधनोपेय ॥ ६३॥

सौ—। हृदयोक्तः हृदयशोकः। सौहाय्यम्—सौहृदयम्।

हृदोगः—हृदयशोकः। हृदयशोकपर्यायो हृदयशोक्तिः। तेन चिच्छे अप्यकार्यमिति।

The substitution of हृद् is optional when शोक, शय् or रोग follows. Thus हृत्शोकः etc., the heart's grief; शौचार्थम् etc., goodness of heart; हृद्रोगः etc., heart-disease. The purpose of the substitution is served by the independent word हृद् which means the same as हृदय, hence the substitution is only to illustrate diversity of derivation.

नित्—। 'हृदयस्य हृद्' इत्यसि। 'शोक' इति 'रोग' इति चोत्तरपदम्। 'शय' इति प्रत्ययः॥ हृदयस्य शोकः हृदयस्य रोग इति विग्रहः॥ शौचार्थं हृदयस्य सुहृदयः उदात्त इत्यर्थः। तस्य भाव इति ब्राह्मणादि-अभि सुहृदय शब्द इति स्थिते उदात्ते सुहृत् अत्र। "उद्गगतिश्रुते—" (११२२—आ११२८) प्रयुक्तपदद्वयी शौचार्थम् उदात्तता। अस्मिन् उदात्ते तु सुहृदय शब्द इति स्थिते "यथेति च" (१११—६।७।१३८) इति लोपे शौहृदयम्॥ एवञ्च अपि लोदादमिति॥ इदं "उदात्त-पदे उद्गगतिश्रुते पूर्वपदस्य वीर्युभयपदद्वयः" इति वदतां इतिज्ञतामनुरोचाम्। वस्तुतस्तु एव अपि अपि च यो हृद् हृदयस्य, लाघविकः सः। "लाघवमितिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तसौच" (परिभाषा) इति लाघविकस्य उद्गगदस्य "उद्गग—" इत्यत्र यदर्थं न भविष्यति। तेन उत्तरपदद्वय-रभावाम् अपि शौहृदम् अपि शौहृदम् इत्येव, न हि लोदादम् इति लोदादमिति च॥ "सुहृद् हृदौ—" (८८८—५।७।१५०) इति निपातिते सुहृदस्य यो हृद् सोऽपि लाघविक एव, तस्यापि उत्तरपदद्वयी न यदर्थम्। अथोच्यते सुहृदिति लाघविकं न हृदिति, तदा सुहृदित्यस्य अर्थवत्त्वेऽपि केवलं हृदिति नार्थवत्। किञ्च "उद्गग—" इत्यत्र "अर्थवद्वयस्ये नानर्थक्यम्" (परिभाषा) इति तावत् अर्थवत्त्वं उद्गगदस्य यदर्थं न भविष्यति। तत् प्राग्देव उत्तरपद-द्वयरभावः॥ तथा सति हृदयस्य न संबोधानार्थो यो उद्गगदस्येन समासे सुहृदिति स्थिते अपि अपि च लोदादम् लोदादमिति च॥ तदर्थं निष्कर्षः—अपि उदात्ते शौहृदमिति अपि शौहृदमिति च। प्रत्ययस्य चोः 'हृद्' स तु न अपि न न अपि हृद्, ततः लोदादमिति लोदादमिति च। एतदेव सूक्तं कात्यायनव्याख्य-सूत्रस्यैव अस्मिन् "अपि उदात्तम्" इति। एवञ्च कृत्वा युवादिनां ब्राह्मणादिनां

च सुहृत्सुहृदवभयोऽभवीरसि पादः सुहृत्सुहृत् । आयात् श्रीषादसीहृत्सी, विस्तेषात् श्रीहृदसीहृत्सी भङ्गतः । अन्तरङ्गवाधाने, अन्तरङ्गानि, प्रसङ्गे ॥

८८० । पादस्वः पदस्यतिगोपयतेषु ॥ ११५२ ॥

दी— । यवूस्तरपदेष्वा पादस्व 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । "अज्यतिभ्यां पादे च" [१ "अज्यतिभ्याञ्च" (७० ४११०), "पादे च" (७० ४१११)] इति इण् (?) इण्) प्रत्ययः । अजीर्णभाषो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।

पाद becomes पद when जाति, जाति, न or उपहत follows as उत्तरपद । The substitute is चदन्त । Thus प्रजाति etc. a foot-passenger. The affix is इण् by the चवादि rule "पादे च"—Also when पाद is the उत्तरपद । This has to be taken along with the previous rule "अज्यतिभ्याञ्च"—इण् is attached to चदन्त and चत also. चदन्त does not become दी by निपातन in "पादस्य—" (११०). Also पदग, travelling on foot ; पदो etc., struck with the feet.

नित— । जाति, जाति, न, उपहत इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्येव 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् ॥ एष 'पद' इति मुद्रप्रत्ययानम् । तदाह 'चदन्त आदेशः' इति । तत्र सिद्धम् उत्तरपदे 'पद' इत्यादिवाच्यत्वात् । इति इत्यापि वाच्यः आत् यथा उत्तरम् "प्रत्ययस्ये" इत्येव सूत्रेण । किञ्च 'पदगः' 'पदोपहतः' इति न सिध्यते ॥ पद भङ्ग इण् इति पदाजिः । अकिञ्चन सूत्रे 'जाति' इति निपातनात् अजीर्णभाषो न ॥ इह चवादिषु "अज्यतिभ्यां पादे च" इति सूत्रे गोपलभ्यते । तद्विधेः पुनरिह "अज्यतिभ्याञ्च" "पादे च" इति इति सूत्रे अन्त्यप्रत्यय इण् न इण् ॥

८८१ । पद यत्पदार्थे ॥ ११५३ ॥

दी— । पदस्य पदः स्वार्थः यति परे । पादो विध्यन्ति स्वार्थः स्वार्थः । यत्पदार्थे किञ्च पादार्थसुदको पादम् । "अज्यतिभ्याञ्च" (११५३—११५४) इति यत् ।

पादः hurt the feet when trod upon, so the sugar hurting the feet when trod upon, so the crystals. Why say चरद्वे ? Witness पादम्, etc., water for the feet which does not take the substitute because वत् implies तादृशम् । The वत् is by the rule “पादाभा” (२०९३).

नित—। पदिति दातोऽवयवादिभः । पदाः सर्वराः इत्यत्र “विधायकपदेषु” (१६१३—३१६८९) इति यत् ।

दी—। “इति चरतावुपसंख्यानम्” (वार्तिक) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (१५५८) छन् ।

The substitute has to be noted when the affix इन् follows in the sense चरति, walks. Thus पदिक, walks on foot ; the affix is छन् (इक्) because पाद ■ of the पर्पादि class.

नित—। ‘तेन चरति’ इत्यभिप्राये य इक्, उन्प्रत्ययः इत्यर्थः, तस्मिन् परे पादस्य ■ इत्यवयवादिभः स्थात् । पादाभ्यां चरति इति पाद छन् इति कृति पादस्य पद । उन्ः वकारवकारौ इतौ, उक्त्वा च इक् । तेन पदिक इति । इक् “पर्पादिभ्यः छन्” (१५५८—३१६१०) इति छन् । प्रत्ययस्य निष्ठात् कृिया पदिकी । वार्तिकनिर्देशः “पादः प्रक” इति पर्पादिषु यच्च उक्त्वात्तुपादः ।

८८२ । हिमकाविडतिषु च ॥ ३१३५३ ॥

दी—। पश्चिमम् । पत्काधी । पङ्कतिः ।

पाद becomes पद when हिम, कविन् or इति is the उत्तरपद । Thus पश्चिम, cold to the feet ; पत्काविन्, those who hurt their feet ; पङ्कति, trod upon with the feet.

नित—। हिम, कविन्, इति इतिषु उत्तरपदेन पादस्य पदित्वादीन् अवयवः । पादवोर्हिमं शीतमिति निग्रहः । पादौ चरतीति पत्काधी सद्वारी । “सुख-

जाती—(२८८८—२८९०८) इति विनिः । पादस्य इत्यस्य इति पञ्चतिः पद्याः ।
 चरचोपपदी त्रिम् ॥

८८३ । चरचः चो ॥ ३।३।५५ ॥

दो— । चरचः पादस्य पदं स्वाच्चे परि । गायत्रीं पञ्चः
 ग्रंसति । पादं पादमित्यर्थः । 'चरचः' किम् ? पादस्य कार्वाण्यं
 ददाति ।

पाद of a चरच becomes पद when the affix च follows. Thus
 पञ्चः in गायत्रीम् etc., cites a गायत्री a line of it each time. Why
 say चरचः ? Witness पादस्य without the substitution, in पादस्य etc.,
 gives away one कार्वाण्य measure of cowries a fourth of it each
 time.

नित— । 'चरचः' इति पादादिचवा वृद्धी । तदाह 'चरचः पादस्य' इत्यादि ॥
 चर 'पाद' इति चतुर्थीयः । स च परिमाणम्, नमः "संख्येकमवगमात्—" (२११०—
 २११०८) इति वच् चोपपत्तिम् ॥ कार्वाण्यमितान् मापयेत्तान् ददाति, तच्च दानं
 इति चरचं चतुर्थीयमित्यर्थः ॥

८८४ । वा चोपमित्यमन्देव ॥ ३।३।५६ ॥

दो— । पादस्य पदं । प्रद्वयोः—पाद्वयोः । पन्ध्रिभ्यः—
 पाद्विभ्यः । पञ्चभ्यः—पाद्वभ्यः ।

पाद optionally becomes पद when चोच, निच, or मन्द follows as
 उत्तरपद । Thus पद्विच etc., the noise of foot-steps; पन्ध्रिच etc.,
 mixed with a quarter, पञ्चभ्यः etc., the noise of foot-steps, or
 the word पाद ।

नित— । चोच, निच, मन्द इत्येतेषु उत्तरपदिषु पादस्य 'पद' इत्यादिभ्यः सांम् ।
 पद्विच इत्यादिभ्यः 'पद' इति एक इत्येतेषु । पद्विच इत्यादिभ्यः पदम् । पद्विच इत्यादि
 पञ्चभ्यः इत्यादिभ्यः पाद्विभ्यः इत्यादिभ्यः पाद्विभ्यः इत्यादिभ्यः पाद्विभ्यः इत्यादिभ्यः

(६६२—६६३) इति समाधिः ॥ पञ्चम इति पञ्चमः पदः ॥ यथा—पञ्चम इति पञ्चमः पदः ॥ अर्थधारयः ॥

दी—। “नित्यं चेति वाच्यम्” (धार्तिक) । पञ्चमः—

पादनिष्कः ।

Also when नित्य is the उत्तरपद । Thus पञ्चम etc., gold measuring one पाद ।

नित्य—। नित्यः सुमेधम् । तस्मिन् उत्तरपदे पादस्य पदः ॥ इह पादः पञ्चमः ॥ पञ्चमो वा । पादस्यासौ नित्य इति कर्मधारयः ॥

६६५ । उदकस्त्रोदः संज्ञायाम् ६६३२७ ॥

दी—। उदमेघः ।

उदक becomes उद when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus उदमेघ, the name of some one.

नित्य—। उदकस्य उद इत्यादेशः । सादृश्यात् परे समुदायस्य संज्ञा भवति ॥ उदकस्यो मेघः उदकमेघः । तत्र वर्णादिभिः सादृश्यात् यदि उदकमेघ इति कल्पयितुं संज्ञा विद्यते तदा उदकमेघ इत्यस्य उदमेघ इति रूपं भवति ॥

दी—। “उत्तरपदस्य चेति वाच्यम्” (धार्तिक) ।

चौरोदः ।

The substitute comes in also when उदक is the उत्तरपद if the whole is a proper name. Thus चौरोद, the sea of milk.

नित्य—। उत्तरपदनिति इह उदकविशेषणम् । उत्तरपदस्य च उदकस्य उद इत्यादेशो भवति संज्ञायाम् ॥ चौरोदकस्य चौरोदः उत्तरस्यागरे संज्ञा । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? उदकविशेषणः । प्रसङ्गोदकं सरः ॥

६६६ । पेषवासवाहनघ्नम् च ॥ ६६३५८ ॥

दी—। उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदघ्नघ्नः, समुद्रे तु पूर्वेषु सिद्धम् ।

उत्तरपदः । Thus उत्तरपदम् etc., grinds with water; उदवाक, stay in water; उदवाहन्, the carrier of water, i. e., a cloud; उदधिः etc., a jar in which water is stored (we say उदः because in the case of the sea the compound is available by the previous rule, being = संज्ञा of the sea).

शिव—। उदवायामिति निबद्धम् । पितृन्, मातृन्, वाहन्, वि द्रव्येतेषु उत्तर-
पदेषु च उदवाक्य उद इत्यादीनां भवति । उदवाक्यं वाहक्यं पितृदि द्रव्ये उदवाक्यं
पितृदि । “उदवाक्यं पितृः” (१६५०—१७५०) इति उदवाक्यम् । उदवाक्यं वाहः
उदवाक्यः । “उदवाक्यमीदृशवाक्यतत्परा” । उदवाक्यं वाहः । उदवाक्यं वाहः
वाहनी भवः । उदवाक्यं वाहनी चवाहन् उदधिः लवाधारः । उ चोद उदः । उदवाक्यः
उ उदधिरिति संज्ञा, तेन पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम् ।

॥ ८० ॥ एकदशाब्दी पूरयितव्योऽत्यन्तराजान् ॥ १५॥५८॥

शिव—। उदवाक्यम्—उदवाक्यम् । ‘एक—’ इति किम् ?
उदवाक्यादी । ‘पूरयितव्ये’ इति किम् ? उदवाक्यवर्ततः ।

उदवा optionally become उद if the उत्तरपद begins with a single consonant and means something to fill up. Thus उदवाक्य etc., jar of water. Why say एव etc. ? Witness उदवाक्य etc., without the change because the उत्तरपद begins with the conjunct consonant. Why say पूरयितव्ये ? Witness उदवाक्य etc., a mountain where it rains heavily, without the change because अर्पयत cannot be filled up.

शिव—। एवः अर्पयतः, अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः ।
‘पूरयितव्ये’ अर्पयतः । अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः । ‘पूरयितव्ये’ पूरयितव्ये
‘एवदशाब्दी’ अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः अर्पयतः ।

भङ्गवि वा इत्यर्थः । उक्ताची इति मूलविकृत्यादि संवीर्यादि । उक्तं न । उक्तरीत्या ।
पक्षेऽपि उक्तरीत्यादि अपि न पुरविद्यन्ते । किं न उदादिना ।

६६६ । सन्दीदनसक्तुविन्दुवज्जम्भारहारवीथधगाङ्गेषु च ॥ ६१३॥ ६०॥

दी— । उदमन्तः—उदकमन्तः । उदीदनः—उदकीदनः ।
इत्यादि ।

उदक optionally becomes उद also ■ the उत्तरपद is मन्त, उदीदन,
उक्त, विन्दु, वज्ज, भार, हार, वीथध or गाङ्ग । Thus उदमन्त etc., a paste
made with water ; उदीदन etc., food mixed with water ; etc.

मिति— । मन्त, उदीदन, सक्तु, विन्दु, वज्ज, भार, हार, वीथध, गाङ्ग इत्येतेषु च
उत्तरपदैषु उदकस्य उदादीशो वा स्यात् इत्यर्थः ॥ इन्द्रजित्पञ्चकताः उक्ताची मन्तः ।
उदकैश्च मन्तः । “यस्मै न श्वसनम्” (६६६—२१॥३४) इति समासः ॥ एवम्
उदकैश्च सक्तुः इत्यपि । उदकस्य वज्जः वज्ज इव प्राचर उदकमन्तैश्च इत्यर्थः ॥ उदकं
विभर्षीति उदभारः कर्त्तव्यः । कर्मव्याप्त् ॥ एवम् उदकं हरतीति । भारवहन-
साधनम् उदयतो यज्ञशिक्षो वंशदन्तो वीथध इत्युच्यते । शिक्षमोभारं श्वस्य सन्तमेन
वीथध उच्यते । उदकस्य उदकवहनसाधनम् वीथध इति निबधः ॥ उदकं गाङ्गति
उदगाङ्गः । कर्मव्याप्त् ॥ एतानि उत्तरपदानि एकवचनानिपि न पुरवित्त्यानि इति
पूर्वेण प्रामाणी विधिः ॥

६६६ । इको ज्ञस्तोऽष्टो गालवस्य ॥ ६१३॥ ६१॥

दी— । इगन्तस्य अक्षन्तस्य ज्ञस्तो वा स्यात् उत्तरपदे ।
ग्रामश्विपुत्रः—ग्रामश्वीपुत्रः । ‘इताः’ क्षिम् ? रमापतिः । ‘अक्ष्यः’
क्षिम् ? गौरीपतिः । ‘गालवः’-ग्रहणं पूजार्थम्, ‘अन्यतरस्याम्’
इत्यनुवृत्तेः ।

The learned Galava says इ-ज, अ except ज्ञो are shortened
optionally when an उत्तरपद follows. Thus ग्रामश्वि etc., son of
the headman of the village. Why say इकः ? Witness रमापतिः

in which the *व* is not shortened. Why say *व* because *व* witness श्रीरूपि which does not shorten its *व* because the *व* is from *को* in the feminine. *वि* is named to show respect and not to secure optionality because 'अन्तरस्याम्' comes in here from the preceding rule and allows the option.

नित—। इ उ ऋ ए इति इन् । तस्य । न कीः चकीः । तस्य चस्यः ।
-इन् इकः इत्यस्य विश्वेषणम् । 'अन्तरपदे' इत्यसि 'अन्तरस्याम्' इत्यनुवर्तते ।
चस्यः इको ऋकः कान् अन्तरस्याम् अन्तरपदे परतो गालवस्य चाचार्यस्य मतम्
-इत्यर्थः । यामं नयतीति लिपि यामचीः न यामः । तेन इत्यधिकृत्यः । 'पूर्णादेम्'
-इति पूर्व गालवस्य मतमिदम् ।

दी—। "इयङ्कुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च त्रिति वाच्यम्"
(वार्त्तिक) । शीमदः । श्रुभङ्गः । यत्नीभावः ।

The option to shorten does not exist in the case of words that admit इयङ् for इ or उवङ् for उ and of indeclinables. Thus श्री etc., the pride of wealth ; च्चु etc., a frown ; यत्नी etc., turning while.

नित—। इयङ्कुवङ्भाविः भवनसुत्पत्तिरित्यर्थः इयङ्कुवङ्भाविः । चः चकि
-एव इयङ्कुवङ्भाविनः । इतिर्मन्त्रे । तेभ्यम् । 'न' इत्येव 'अकः' इति योष्यम् ।
तेन वैकल्पिकस्य अक्षरस्य विवेकः । चतो द्वौ एव उदाहर्यते । 'अन्तरादिपि—'
(अन्तरस्याम्) इति निति निमित्तमुक्तं चिः पठ्यते तेन चमत्सेलम् ।

दी—। "अभ्रकुंसादीनामिति : यत्वाच्यम्" (वार्त्तिक) ।
अभ्रकुंसः अभ्रकुंसः । अभ्रकुटिः अभ्रकुटिः । अक्षरः अक्षरः
विधोयते इति व्याख्यानान्तरम् । अभ्रकुंसः । अभ्रकुटिः । अभ्रकुंसा
कुंसो भाषणं शीमा का यस्मिन् श्रीविशधारी मत्तकः । अभ्रकुं
कुटिः कौटिल्यम् ।

It should be stated that the option is not cancelled with

regard to भ्रुकुंश and the like. Thus भ्रुकुंश etc. one who speaks with his eyebrows, or one who shows well in his eyebrows, i. e. a male dancer in female attire ; भ्रुकुटि &c. curving of the eyebrows. The Vartulka is also explained as affixing वृ to भ्रु &c. in भ्रुवृ &c. Thus भ्रुकुंश, भ्रुकुटि ।

नित—। 'अथ कुंसादीनां भ्रुकुंशविश्वितानामित्यर्थः । एवमु पूर्ववातिज्ञप्रत्यय-
'इयङ्कुवृत्ताविनाम्' इत्यस्य विशेषणम् । भ्रुकुंसादिदन्तिनामिदमङ्कुवृत्ताविनाम् इत्य-
निवेशः । तेन भ्रुकुंसादीनां पाचित्री इत्थो भवत्येव ॥ यदा यद्यङ्कुंसादीनामिति
प्रसङ्गप्रतिषेधः । भ्रुकुंसादीनां न इत्यर्थः । किमेतां न ? यत् पूर्ववातिज्ञे उक्तम् ।
किसुक्तम् ? उक्तवृत्ताविनाम् इत्यनिवेश उक्तः । भ्रुकुंसादयश्च उक्तवृत्ताविनाम् । एतां
इत्यनिवेशो न ॥ एवं मर्यादायां प्रसङ्गप्रतिषेधेऽपि रूपद्वयं भ्रुकुंशः भ्रुकुंश इति ॥
केचित्तु वातिज्ञेयिन् चकारस्य विधिं नरुदन्ति । तेषाम् 'च' इति सुप्रथमानाम् ।
भ्रुकुंसादीनाम् इवः चकार आदेशो भवति, इति च तदा वातिज्ञायाः सम्प्रदाये । यद्यपि
सर्वोक्तस्य इत्यस्यापवादः । तेन भ्रुकुंश इति रूपम् । अतस्त्रैहयम्—'यद्यङ्कुंशः
भ्रुकुंशः भ्रुकुंश इति नरुदन्ति' इति ॥ इव 'अथ कुंसादीनाम्' इति इत्यपवादः
मातादिकः ॥

१००० । एकं तद्धितं च ॥ ५३६२ ॥

टी—। एकशब्दस्य कृत्वः स्मात् तद्धिते उत्तरपदे (?) च ।
एकस्मात् भागतम् एकरूप्यम् । एकरूपम् ।

एक becomes एक when an उत्तरपद follows also when a तद्धित
has to be attached. Thus एकदध् with the तद्धित affix दृष्य attach-
ed in the sense तत्त आगतः—derived from it. Also एक etc., milk
of a single cow.

नित—। 'एक' इति सुप्रथमासकम् । तद्धितविशिष्टवृत्ताविनाम् एकावृत्तस्य
अर्थे विधिः । तस्य इत्यर्थः । आकारस्य न इत्यर्थः पूर्ववातिज्ञे न प्राप्तिः ॥ इव

If in a तत्पुंस्ये the पूर्वपद ends in चच्-इत्येवम् कचच्-इत्येवम्
 or पति the चच्- will have to be substituted into चच्- (समससारणः) ।
 Thus कौमुदस्ये कचच्- gives कौमुदस्यि । तस्य कौमुदस्यश्च gives कौमुदस्यश्च
 with चच्- । The चच्- final 'हो' is replaced by चच्- which makes
 the ending 'हो' is चच्- । This gives कौमुदस्यश्च । With चच्- added in
 the feminine we have कौमुदस्यश्च । Now कौमुदस्यश्चाय पुनः will
 have सम्प्रसारण by this rule. The form then is कौमुदस्यश्चायुः ।
 We now look forward.

नित । 'समसारणम्' इति यकारादीनामिकारादिपादयः । 'चच्' इत्येव
 यकारककारी इति । 'य' इति द्वयः । तदन्तस्य सम्प्रसारणम् चच्-स्य यकारस्य
 यकारादेयः पुनश्च पतियच्- वा उत्तरपदे तत्पुंस्ये इत्यर्थः । 'तत्पुंस्ये' इत्यु-
 च्यते । तस्य च 'इ' एव पदे । तस्य 'पुनश्च' इति सतम्भत्वात् उत्तरपदनिर्देशकम्
 चच्- इति पूर्वपदान्तम् । तदा च 'चच्' इत्येवम् पूर्वपदस्य' इत्यादि । कौमुदस्ये चच्-
 चच्- कौमुदस्यि । "उपमानाय" (२०६—१।१।१०) इति यकारः यकारादेयः ।
 कौमुदस्येर्गोत्रापय' स्त्री इति कौमुदस्यि चच्- इति स्त्रियां कर्तव्यं कौमुदस्यश्च इत्यस्य
 स्त्रीत्वे विधात्वये "अभिधीरणाप्योः—" (११२८—३।१।०८) इति यकारादेयः
 यकारादेयः कौमुदस्यश्च इति रूपम् । तस्य "यकाराय" (११२८—३।१।०८) इति
 स्त्रियां चापि कौमुदस्यश्चाय इति जातम् । कौमुदस्यश्चायाः पुन इति वितर्के कौमुदस्यश्चायुः
 पुन इति स्त्रिये भवेत् सम्प्रसारणम् । कौमुदस्यश्चाय इ वा पुन इति वाति "समसारणम्"
 (११०—३।१।१०८) इति पूर्वपदे कौमुदस्यश्चायुः इति प्राप्तिः—

१००४ । सम्प्रसारणस्य ॥ ३।१।१०८ ॥

दी— । सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदस्यश्चायाः
 पुनः कौमुदस्यश्चायुः । कौमुदस्यश्चायुः । यकारादेयः यकारादेयः
 अस्त्री न ॥ "स्त्रीप्रत्यये चानुपमर्जने न" (परिभाषा) इति
 तदादिनियमप्रतिषेधात्, परमकारीषणम्भोपुनः । उपमर्जने तु
 सदादिनियमात् नेह—अतिकारीषणम्भोपुनः ॥

अस्मिन्कालो न भवति । स हि विद्वन्मोक्षमयस्त्वित्यर्थः—इह भवति इति गतेति तत्र
 भवत्या भवति । तेन एतन्नोक्तं ब्रह्मः । तदाह 'अस्मिन्कालः' इत्यादि । इह भवत्या
 पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं भवति इत्युक्तम् । अस्मिन्काले च साधनानामेव अत्र दृश्यते
 साधनानामेव प्रसङ्गात् । अत्र चिन्ताभाविकम् । तत्र नियमः क्रियते 'प्रत्ययवद्भवे यथातु
 यः विहितवशादेकदन्तस्य यद्वचः' (परिभाषा) इति । अयमर्थः—प्रत्ययवद्भवे
 तदन्तस्य प्रत्ययान्तस्य 'यद्वचः' भवति 'यथातु' अत्रात् 'यः' प्रत्ययो 'विहितः तदादिः'
 तस्य अक्षरस्य आदेशैर्वाधारम्य । एतेन अक्षरसमेतः प्रत्ययः प्रत्ययान्तम् नाधिकं निमित्तम्
 इति कथितम् । एष तावत् 'तदादिनियमः' । उदाहरणयोः 'कौस्तुभगन्ध्या'
 'कारोषगन्ध्या' इत्येतावत् अक्षरम् । यद्येवं परमा कारोषगन्ध्या परमकारोषगन्ध्या ।
 परमकारोषगन्ध्यायाः पुनः इति विग्रहे अक्षरम् पूर्वपदं नास्ति । 'कारोषगन्ध्या'
 इत्येतावदेव अक्षरम्, पूर्वपदं तु 'परमकारोषगन्ध्या' इति । सम्प्रसारणं तर्हि न
 प्राप्नोति 'परमकारोषगन्ध्यापुनः' इति भवति, इत्यर्थे च 'परमकारोषगन्ध्यापुनः' इति ।
 अत्र समाधिनाह 'स्त्रीप्रत्यये—' इत्यादि । अयमर्थः—'अनुपसर्गने' उपसर्गनम्यति-
 रिक्तो मन्दे स्थितः यः 'स्त्रीप्रत्ययः' तस्मिन् चिन्तये 'न च' नैव तदादिनियमो भवति ।
 तत्र तु यावत् सङ्घातस्य अन्ते प्रत्ययो दृश्यते तावन्मेव तत्प्रत्ययान्तः । प्रकृते अत्र इति
 स्थित्यामादेनः । स च इह अक्षरप्रत्ययस्य इति स्थापितारेण स्त्रीप्रत्ययः अत्र । अपि
 तु परमा कारोषगन्ध्या इति विग्रहे अनुपसर्गनं यः कारोषगन्ध्याशब्दः तत्र स्थितोऽयं
 स्त्रीप्रत्ययः । तेनात्र तदादिनियमो नास्ति । एवं 'तदादिनियमप्रतिषेधात्' परम-
 कारोषगन्ध्यायाः पुनः' इत्यत्र समुदाय एव अक्षरम् पूर्वपदम् । ततः सम्प्रसारणं
 परमकारोषगन्ध्यापुनः । 'अनुपसर्गने' इत्युक्तम् । अतिसङ्घाता कारोषगन्ध्याम् इति
 वाक्ये 'कारोषगन्ध्या' इत्युपसर्गनम् । तत्र स्थितः स्त्रीप्रत्ययः अत्र । अत्र 'अति-
 कारोषगन्ध्यायाः पुनः' इति विग्रहे अक्षरम् तदादिनियमः सम्प्रसारणस्य न भवति ।
 तदाह 'तदादिनियमात्रे—अतिकारोषगन्ध्यापुनः' इति ।

१००५ । बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६।१।१४ ॥

दी—। बन्धुशब्दे सप्तमपदे अक्षरः सम्प्रसारणं स्यात्
 बहुव्रीहौ । कारोषगन्ध्या बन्धुरस्य कारोषगन्ध्याबन्धुः । 'बहुव्रीहौ'

इति किम् ? कारीषगन्ध्याया वन्धुः कारीषगन्ध्यावन्धुः ।
स्त्रीविनिर्देशसु शब्दस्वरूपापेक्षया ।

In a बहुव्रीहि with वन्धु as उत्तरपद the चङ्गल word immediately preceding will have सम्प्रसारण । Thus कारीष &c., one of whom कारीषगन्ध्या is a friend. Why say बहुव्रीहि ? Witness कारीषगन्ध्यावन्धु without सम्प्रसारण in a कर्तृकारण । In the exposition we have वन्धु in the masculine because the rule does not want वन्धु to be taken in the neuter ; the neuter form is merely with reference to the form of the word and does not refer to its meaning.

मिति— । 'चङ्गलः सम्प्रसारणम्' इत्यसि । सर्वविधमानी बहुव्रीहिः, तद्विधं उपसर्गमेति क्लृप्ता चङ्ग । तेन तदादिनिमित्तीति, चङ्गपदस्य चङ्गलमात्रक च पदार्थं लक्ष्येन च सम्प्रसारणम् । परन्तु अनेकपदी बहुव्रीहिरिति उत्तरपदभावः पूर्वपदं आधिपत्येति । उत्तरपदं चङ्गलमात्रकं पूर्वपदस्य इति नीतम् ॥ 'वन्धुनि' इति वन्धुशब्दस्य चर्त्तौ न लक्ष्यते तेन स्त्रीविनिर्देशः । तदाह 'शब्दस्वरूपापेक्षया' इति । विपदि तु अक्षयिणा अक्षि चर्त्तौ 'वन्धुरस्य' इति पुंलिङ्गं लक्ष्यते ॥ पूर्वपदस्य अनाद्येपात् विपदि बहुव्रीह्यावपि परमकारीषगन्धीवन्धुः ॥

दो— । "मातृमातृकमातृषु मा" (वात्तिक) । कारीष-
गन्धीमातृः—कारीषगन्ध्यामातृः । कारीषगन्धीमातृक—
कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता—कारीषगन्ध्या-
माता । अस्मादिव निपातनात् मातृशब्दस्य मातृजादेशः
'नियतश्च' (८३३—३०३५३) इति कथंविशेषः ॥ बहुव्री-
ह्यावेदम्, निह—कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता ॥
चित्सर्वसामर्थ्यात् चित्सर्वतो बहुव्रीहिरित्येव बोधते ॥

मातृकम्—समाधिः । Options in 4. बहुव्रीहि हि मातृकम्, मातृक-
मातृकम्—कारीषगन्ध्यामातृकम् ।

अहं तुं इत्येति, अथैव व्याख्यानात् ॥ “यदावाधिकारि तस्य च तदुत्तरपदस्य च” इति परिभाषया ऋषिविभिरयम् इहकादीनां तदन्तानाञ्च भवति । ‘तदुत्तरपदस्य’ तदन्तस्य इत्यर्थः ॥ इहकाभिविभक्तौ इवीकायाश्चूतम्, मासो विभक्तिं इत्यादि विग्रहः ॥

१००७। कारि सत्यागदस्य ॥ ३।३।७० ॥

दी— । सुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ।

सुम् is the augment of सत्य and अगद when कार follows as उत्तरपदम् । Thus सत्यङ्कारः, the pronouncement of an oath अनङ्कारः, relief of disease.

मिति— । आरभ्यन्ते वक्तव्यः । “अहं विंश—” (१६३९—१।३।६७) इत्यन्ते ‘सुम्’ अतुवर्तते । सत्यस्य उपपन्नस्य कारः अकारार्थं सत्यङ्कारः । अगदस्य सत्यस्य समवकाङ्कार इत्याह । तत्र “सत्यादिसदृशे” (२१३७—५।३।६६) इति आचार्यपरत्वात् सुमा इति ॥ नदी रीतिः । अगद आदीर्यम् । तस्य कारः अरयम् ॥ अहं करोति अहं करोति इत्येते विग्रहे तु अस्मिन्स्य सुम् । अत एव अनङ्कारो वैद्यः ॥

दी— । “अस्त्योवेति वक्तव्यम्” (वास्तिक) । अस्तुङ्कारः ।

अस्तु takes सुम् when कार is the उत्तरपदम् । Thus अस्तुङ्कारः ।

मिति— । ‘अस्तु’ इति तिङ्प्रतिपदसंज्ञार्थं स्त्रीकारि । तस्मात्तुत्तरपदस्याहं करोति । ‘कारि’ इत्येति । अस्तु कारः अस्तुङ्कारः स्त्रीकरणम् । यदा अस्तु करोतीति अस्तुङ्कारः अभ्युपगमात्, द्वितीयादिनो यः ॥

दी— । “धेनोभं ध्यायाम्” (वास्तिक) । धेनुभध्या ।

धेनु takes सुम् when मया is the उत्तरपदम् । Thus धेनुभध्या, a cow that is nearing her term of delivery.

मिति— । अविभक्ति इति मया अविभक्तौ । “अव्ययी—” (२८२३—३।३।६८) इति अवेरि वत् । अत्यन्तं उत्तरपदो धेनुभध्या सुमावत् स्यात् ॥ मया धेनु-धेनुभध्या वात्तदन्तस्य स्त्री । अस्तुङ्कारोऽस्माद्विभक्तं विहितस्य परस्मिन्पदम् ॥

दो—। “लोकस्य पृथे” (वार्त्तिक) । लोकमृषः ।

‘पृथः’ इति भूलविभुजादित्वात् कः ।

लोक takes मृन् when पृथ is the उत्तरपद । Thus लोकमृन्, the joy of the world. Here पृथ is formed with the affix क because the word लोकमृन् is of the सूचविभुजादि class.

मित—। पृथे उत्तरपदे लोकशब्दस्य सुनागमः स्यात् ॥ लोकं पृथति इति किरणं भूलविभुजादित्वात् कर्मापपदे क-प्रत्ययः । पृथतीति ग्रीष्मे तुदादिपु—“पृथति विक्रदेवताय” इति इत्यायुषः ॥

दो—। “इत्थेऽगम्यास्य” (वार्त्तिक) । अगम्याशमित्यः कूरतः परितृप्तस्य इत्यर्थः ।

अगम्याश takes मृन् when इत्थ is the उत्तरपद । Thus अगम्याशमित्यः, not to be approached too close, i. e., one that has to be avoided from a distance.

मित—। अग्याशं समीपम् । न अग्याशः अगम्याशः दूरम् । इत्थः अगम्याशं उपसर्तव्य इत्यर्थः । “एतिष्ठ—” (२८५७—१११९=८) इति कप् अर्त्तश्च । अगम्याशशब्दस्य सुनागमः स्यात् इत्यशब्दे उत्तरपदे ॥ अगम्याशं यथा तथा इत्यः अगम्याशमित्यः । सुपुस्य ।

दो—। “आहुमिन्धोरिन्धे” (वार्त्तिक) । आहुमित्यः । अग्निमित्यः ।

आहु and अग्नि take मृन्, when इन्ध is the उत्तरपद । Thus आहु &c., ignites the pan ; अग्नि etc., lights fire.

मित । आहुशब्दस्य अग्निशब्दस्य च मृन् स्यात् इत्यशब्दे उत्तरपदे ॥ आहुो आलनविधेयः । आहुमिन्धे इति आहुमित्यः यौ हि पुत्रासविश्वधेन आहुं तापयति सः कर्मण्यम् । एवमग्निमित्ये प्रत्यययतीति अग्निमित्यः ॥

दो—। “गिलेऽगिलस्य” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलः । ‘अगिलस्य’ किम् ? गिलमित्यः ।

Words, except गिज, take तुम् when गिज is the उत्तरपद । Thus तिभि etc., ■ at which swallows a whale. Why say चगिजस्य ? Witness गिज etc., swallower of the swallower, without तुम् ।

नित—। चगिजस्य विचगिजस्य तुम् छात् गिजे परे ॥ तिभि विजतीति तिभिज्जो मझादिः । विरसो कः । सूचगिज्जुगदिः । तिभिग् च इति कित्ते ऋत इत्ये उपरमे तिभिगिर् च इति जाति “चधि विभावा” (२५४१—५४२१) इति । वैकल्पिके प्रकारे तिभिगिज इति प्राप्ते अनेन तुम् तिभिज्जिजः ॥ गिजतीति गिजः, चचाचच् । इद्वेव निपाठनात् गुणभावाः । च-प्रत्ययो वा । तं गिजतीति सूच-विभुजादित्वात् च—गिजगिजः । गिजस्य गिज इति वहीचकासी वा ॥

द्वी—। “गिजगिजे च” (वाचि क) । तिभिज्जिजगिजः ।

Words except गिज take तुम् also when गिजगिज ■ the उत्तर-पद । Thus तिभि etc. swallower of the swallower with respect to a whale, i.e., the whale is a swallower, but this is a swallower of the whale even,

नित—। गिजगिजस्य उत्तरपदे चगिजस्य पूर्वपदस्य तुम् छात् । गिज विजतीति गिजगिजः । तिभिर्गिजगिजः इति वहीचकासी तुम् ॥ कैयटादयश्च तिभिज्जिजं गिजतीति भ्युत्पन्नौ न्यस्ये वाचिज्जिति मन्थने ॥ अर्धमेव यदि द्वेद्वयस्य प्रत्ययभिन्यादिविभ्रं तिस्रोर्गिजस्य गिज इत्यर्थो भवति । यथा तु गवां दद्याद् इत्यस्य चरा गोद्वयं दद्यामादसीत्यर्थः तथा इक्षुदि तिस्रोर्गिजगिज इत्यस्य तिभिज्जिजो गिजस्यस्य गिजति इत्यर्थे इत्यने तदा सार्धको वाचिजम् ॥

द्वी—। “उच्यमकूयोः करणे” (वाचि क) । उच्यङ्ककरणम् । अकूङ्ककरणम् ॥

उच्य and अकू take तुम् when करणे is the उत्तरपद । Thus उच्यम् etc., the means to make want ; अकूङ्क, the means to make good.

नित—। अचर्यन्दस्य मद्रयन्दस्य च सुम् छात् चरति उत्तरपदे । त्रिविधे चरति इति चरचम्, मद्रस्य चरचम्, इति विग्रहः ॥

१०८८ । रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।१।७२ ॥

दो—। रात्रिचरः—रात्रिचरः । रात्रिमटः—रात्र्यटः ॥ अस्मिदर्थमिदं सूत्रम् । स्थिति तु “अहर्हिषत्—” (२८४२—६।१।६७) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिचरः ।

रात्रि takes सुम् optionally if a कृदन्त word is the उत्तरपद । Thus रात्रि etc., night-ranger. This rule is only for affixes that do not drop छ । In the case of स्थित् affixes the सुम् is compulsory by the rule “अहर्हिषत्—” (2942); thus रात्रिचरः, one that considers himself to be night.

नित—। कृदन्ते उत्तरपदे रात्रेर्सुम् वा छात् ॥ ननु “उत्तरपदाधिकारि सदनविधिर्नास्ति” इत्युक्तं प्राक् (८८८), अतः कथं ‘कृति’ इत्यस्य दृढ ‘कृदन्ते’ इत्यर्थः ? उच्यते—प्रातिपदिकात् कृतो न भवन्ति, तत् रात्रिचर्यात् कृत् न सम्भवति, तेनेह कृदन्ते’ इत्यर्थः सम्भवति ॥ रात्रौ चरतीति विभक्ति “चरेट्” (२८९०—१।२।१६) इति टप्रत्ययः ॥ रात्रौ अटतीति पञ्चात्यसि सुम् वा । आलाभतः कृति अर्थं विधिः, स्थिति कृति तु “अहर्हिषत्—” (२८४२) इत्यनेन बाध्यते । विष्णुस्य च न सति । तथा च रात्रिचर्यान्तं मन्थते इति विभक्ति अग्नि नित्यमेव सुम् । तेन रात्रिचरः शब्देन न तु रात्रिचर इत्यपि ॥

१०८९ । सहस्र सः संज्ञायाम् ॥ ६।१।७८ ॥

दो—। उत्तरपदे । सपञ्चाशम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? सहस्रयुष्मा ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows and the compound is a proper name. Thus सपञ्चाशम् which is a name of a certain

place having trees in abundance. Why say सङ्घातम् ? Witness सङ्घ etc., one that caused another to fight with him.

नित्य—। सङ्घस्य सः स्यात् उत्तरपदे परे समुदायबोत् संज्ञा भवति । पञ्चमोः सङ्घ इत्यर्थे समकाशम् इति संज्ञाविशेषः ॥ सङ्घ योषितवान् युजवान् वा इत्यर्थे “सङ्घे च” (३००६—३१२८६) इति कानिपि सङ्घस्य इत्यस्य सभायी न । तत्पुनर्वोदयम् न बहुव्रीहिः, तेन “वोपसर्जनस्य” (८४८—८५३८२) इति निश्चयवर्तते ॥

३०१० । अन्त्यान्ताधिके च ॥ ६१३७८ ॥

ही—। अमरयोः परयोः सङ्घस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुद्भूतं व्योतिषमधीति, सङ्घोच्चा स्वारी ।

सङ्घ becomes स also when the उत्तरपद implies the end of a subject of study or an excess over the proper measure of something. Thus समुद्भूतम् etc., studied Astronomy to the end of the chapter relating to सुद्भूतं; सङ्घोच्चा etc., a स्त्री with a द्वौच in excess.

नित्य—। अन्त्यान्ताधिके उत्तरपदे इति सम्बन्धः । सङ्घस्य सः स्यात् यदि उत्तरपदे “अन्त्यान्ताधिके” इत्यस्य अन्त्यान्तमर्थं भवति यदि वा प्रकृतादधिकं किञ्चिदिति । “अमरयोः अन्त्यान्ते” इति च इत्यर्थः । उत्तरपदविशेषमेतत् । अमरयोः उत्तरपदयोः परयोः सङ्घस्य सः । “उत्तरपदे” इत्येवमवचनम् अधिकाराविषया । सुद्भूतं समुद्भूतं अन्त्यान्तमर्थमवचनमवधीमावः । सुद्भूतमिति मुख्यतः काकयाचि सङ्घस्य च काकविषयकपदार्थः । तेन “सुद्भूतमीमांसे चाकाशे” (६६०—६६३८१) इति न सिध्यति । अमरयोः अन्त्यान्ते द्वौचमेव सङ्घ इति विषये द्वौच इव स्यात्प्राप्त्यधिक इति बोधः । “वोपसर्जनस्य” (८४८) इति विश्वकोशे प्राप्तं नित्याद्ये वचनम् । “सुद्भूतं” इति शब्दात् “द्वौच” इति बोधवत् । तदस्य “अमरयोः परयोः” इति । परम् अन्त्यान्ताधिके सङ्घस्य सः इति बोधः, तेन “अन्त्यान्ते” इति च अन्त्यान्तमर्थमवचनम् । अन्त्यान्ते इति कोशे च अन्त्यान्तम्

१०११ । द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ६।३।८० ॥

दो— । अनुमीये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows if the subordinate one has to be inferred not directly perceived. Thus सराक्षसीका etc., might implying the presence of a demoness. The presence of the demoness is not directly perceived but only inferred because it is night.

वित्— । सहस्यः प्रधानेन अप्रधानं शीलयति । अप्रधानमिह द्वितीय-
नित्यम् । उपप्राप्यते साक्षादनुपलभ्यते अनुपाख्यम् । समस्यप्रत्ययः । चार्थः
श्रीलाभायः । अथर्वे कप्रत्ययो वा । न उपप्राप्यतनुपाख्यम् अनुमीयम् ॥ राक्षसा
सह सराक्षसीका । इह निशा प्रधानम् राक्षसी अप्रधानं द्वितीया । “दीपसर्वगम्”
(८४२) इति विज्ञाने प्राचीं नित्यायं वचनम् ॥ निशासु राक्षसी चरति इति
निष्ठाप्रवृत्तिं हङ्गा राक्षसीप्रचारोऽनुमीयते ॥

१०१२ । समानस्य कन्दस्यमूर्धं प्रभृत्युदकेषु ॥ ६।३।८४ ॥

दो— । समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु ।
अनु भ्राता सगर्भः । अनु सखा सयुष्यः । यो नः सनुत्यः ।
‘तत्र भवः’ इत्यर्थे “सगर्भसयुष्यसनुताद्यन्” (३४६०—
३।३।११४) । ‘अमूर्धादिषु’ किम् ? समानमूर्धः । समान-
प्रभृतयः । समानोदकाः ।

समान becomes स in the Vedas when an उत्तरपद other than
मूर्धन्, प्रभृति or उदकं follows. Thus सगर्भ, the same womb, as in
अनु भ्राता सगर्भः, the uterine brother follows ; सयुष्य, the same
herd, as in अनु सखा सयुष्यः, the companion of the same herd
follows ; सनुत्य, similar prayer, as in यो नः सनुत्यः, what comes

unto us from a similar prayer. समं etc. in these examples are derived from समं etc., with the affix झ् in the same manner; by the rule "समं—" (3480). Why say असुहृदिषु; Witness समानसुहृद्, of the same height; समानप्रभवः, equals and others, समानोद्देशः, leading to the same end.

नित— । ह्योविषयं स्रम् ॥ समं, असुहृत्, स्रुतम् इत्याद्य उदाहरणानि ।
 सानि च समं, स्रुतः इत्यादिषु प्रयोगेषु उपलभ्यते ॥ समानो नमः समं, स्रुतं भवः समं, स्रुतः । "समं—" (३४८०) इति स्रु ॥ एतं समानं पूर्व-
 स्रुतम् । तत्र भवः स्रुतः एकस्रुतविशेषः । प्राप्तिं स्रु ॥ तुलं तुतिः । भाषे तः ।
 समानं तुलं स्रुतम् । तत्र भवः इति यदि स्रुतः, तुल्यमतिशयं तुल्यं स्रुतः ।
 "स्रुतः प्रसादः" इति सुवचोसमन्वीदाहरणम् ॥ स्रुतः परिचयः । समान स्रुतः ।
 एवमिति बहुव्रीहिः ॥

दी— । 'समानस्रु' इति योगो विभज्यते । तेन सपचः, साधर्म्यं, सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा स्रुतशब्दः स्रुतशब्दस्योद्दिष्टः, स्रुतः स्रुत्या सस्रुति इति यथा ।
 तन्मायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः—समानः पचोऽस्य इत्यादि ।

Here the Kāśika says समानस्रु is separated from its connection in the rule and is to be treated as a rule by itself. With the अस्रुति of स्रु from "स्रुतः स्रु—" (1009—6. 3. 78) this gives—समान becomes स्रु when an स्रुतपद follows both in the Vedas and classical Sanskrit. Thus स्रुतः etc. are obtained with the exposition समानः पचः स्रुतः etc. We may however, get these examples from बहुव्रीहि compounds of स्रु in the sense 'similar' and पच, etc. Thus when we say समानः पचः स्रुतः we do not mean that स्रुतः is compounded, but that स्रुतः is given in place of स्रुतः

to show that the विषयः is चरुपदः । सः in the sense 'similar' is seen in the चरुयुग्मम् compound सचरु (660). The योनिविभाग is therefore unnecessary.

नित्य— । समानः पञ्चः अस्मिन् सपञ्चः ॥ समानो योनिः सपञ्चः । तस्य भागः साधयश्च ॥ समाना जातिः जातिरस्या वा संजातिः । सजाति इदं समानत्वम् । “आत्मना—” (१०८१—५।४।८) इति वः ॥ अथ कचमैवमादिषु समानस्य सः सदाह—समानस्येति योगो विभज्यते । “सहस्र सः—” (१००८) इत्यतः सः इत्यनुवर्तते । इत्यसि इति ॥ न सम्बध्यते । तेन लोके वेदे च ‘समानस्य सः स्यात्’ इत्यर्थः सम्बध्यते । अतः सिध्यन्मुदाहरणानि ॥ अथ तु योनिविभागे भाष्ये न दृश्यते तत् समाधानान्तरमध्याह—अव्ययीभावेण सहस्रः सहस्र इत्यस्यपदविधौ सहस्रस्य समानो दृश्यते । इहामि सहस्रस्यैव चरुपदविधौ बहुव्रीहिरस्य । विवक्ष्य समानः पञ्चः अस्मिन् सपञ्चः पञ्चः अस्मिन् इत्यादि भवन्ति । समाने एव अथमर्थः सहस्रस्य दृश्यते, न वाक्ये । तेन व्याख्येयस्यपदविधयः । सति समाने “सोपसर्जनस्य” (८४८—६।२।८२) इति सहस्रस्य सौ वा ॥ ‘तेन’ सहस्रस्येन ‘अयम्’ एव वक्ष्यमाणः ‘चरुपदविधौ बहुव्रीहिः’ इत्यन्वयः ॥

१०११ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्षवयो-

वचनबन्धुषु ॥६।२।८५ ॥

द्वौ— । एषु द्वादशसु सत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः । इत्यादि ।

saman becomes स when the सत्तरपद is one of the following twelve—ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ष, वयस्, वचन, बन्धु । Thus सज्योतिः, equally brilliant; सजनपदः, of the same country; etc.

नित्य— । ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ष, वयस्, वचन, बन्धु इत्येतेषु सत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् लोके पूर्वोक्तात् वेदे च ।

१०१४ । चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥

दी— । ब्रह्मचारिणि उत्तरपदे सामानस्य सः स्वाचरणे
समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तद-
ध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तश्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः
सः सब्रह्मचारी ।

When ब्रह्मचारिन् is the उत्तरपद, सामान becomes स if equality in
the matter of Vedic study is implied. चरण is a school of
Vedic study. ब्रह्मन् is Veda. By transference of epithets the
vow to study the Veda is also ब्रह्मन् । Hence ब्रह्मचारी is the
practiser of that vow. Equal ब्रह्मचारी, i. e., equal in the matter
of ब्रह्मचर्य is सब्रह्मचारी ।

मिति— । 'समानस्य सः' इत्यर्थः । उत्तरपदे इति धाविकृतम् । तत्र 'चरणे'
इति 'समानस्य' इत्यस्य विशेषणम् । चरणे वर्तमानो यः समानश्चरः तस्य इत्यर्थः ।
समता चेत् चरणे इति फलितम् । तदाह 'चरणे समानत्वेन गम्यमाने' इति ।
'ब्रह्मचारिणि' इति तु 'उत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम् । 'शाखा' वेदशाखा ।
'तदध्ययनार्थं वेदाध्ययनार्थं चरणविशेषाध्ययनार्थमिति भावः ॥ 'ततः' ब्रह्म व्रतमित्यर्थः
'चरति' भवेति कृति इति ब्रह्मचारी । 'सुष्यजातो—' (२८८८--२।१।७८) इति
नियतिः ॥ 'समानः सः' असौ ब्रह्मचारी इति शेषः 'सब्रह्मचारी' । ब्रह्मचरणे यस्य
वृत्तात्त्वमसि सः । एकामिव शाखामधीतुं ये व्रतचारिणस्तैः सब्रह्मचारिणः इत्यर्थः ॥
'समानस्य सः सब्रह्मचारी' इत्युपपाठः ॥

१०१५ । तीर्थे वै ॥ ६।३।८७ ॥

दी— । तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते सामानस्य
सः स्यात् । सतीर्थः, एकगुरुकः । "समानतीर्थे वासी"

(१६५८--४।३।९०७) इति यङ्प्रत्ययः ।

beginning with य् has to be affixed. Thus सतीर्थः, a pupil of the same preceptors. The affix is यत् by the rule "समान—"
(1658):

नित्—। 'तीर्थे' इति 'सत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम् । 'ये' ये परे इत्यर्थः । परत्वाच्च सत्तरपदोपेक्षया । समासो सत्तरपदात् परे किं नाम स्यात् अन्त्यत् प्रत्ययात् ? यत्—इति प्रत्ययः । परे 'यत्' एव प्रत्यय इह विहितः न 'य' इति । 'यत्' च यादिः प्रत्ययः । तदाह 'यादौ प्रत्यये' इति । 'यति' इत्यनुक्ता आप्तार्थानुक्तं 'ये' इति ॥ तीर्थे शुरुः । समानम् एकः । समानं तीर्थम् समानतीर्थम् ॥ अथशब्दे कस्यति सेवते इति वाची । आवय्यके स्थितिः ॥ समानतीर्थे वाची इति निश्चये वैकल्पिक-कश्चित्ते यत्-प्रत्ययः । तद्धितस्य विवक्षायां तद्धितोत्पत्तेः प्रायेण समानस्य सः—सतीर्थः अभिवक्षायां वाक्यसेन, समासो वा समानतीर्थवासी इति ॥

१०१६ । विभाषोदरे ॥ ६।३।८८ ॥

दी—। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सीदर्थः—
समानोदर्थः ।

समान optionally becomes स when सदन is the सत्तरपद and some तद्धित beginning with य् has to be affixed. Thus सीदर्थः etc. uterine brother, the first with य and the second with यत् ।

नित्—। 'ये' इत्यनुवर्तते । तदाह 'यादौ प्रत्यये विवक्षिते' इति ॥ 'समानम्' एकम् । समानमुदरे समानोदरम् ॥ समानोदरे श्रवितः इति विपक्षे वैकल्पिक-यत्प्रत्यये कर्तव्यः (१६३८—४।३।१०८) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रायेण समानस्य समासो वा । अस्मिन् यादौ समानोदर्थः एकमाह्वानः ॥ यादौ तु सीदरी श्रवित इति वाचि-
"सीदरायः" (१६६०—४।३।१०८) इति यत्प्रत्ययस्य अपवादी स-प्रत्ययः—सीदर्थः ॥

१०१७ । दृग्दृशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥

दी—। सदृक्—सदृशः ।

समान becomes स when ह्य्, ह्य, or वत् follows. Thus सह्य् etc., looks like equal.

नित—। 'विभाषा' इति भातुवर्त्तते । ह्य् गन्धे, ह्यगन्धे, 'वती च परस्य समानस्य सः स्वात् ३ समानमिव पश्यन्ति जनाः' इति विषये "समानान्वयीः—"
(२८७३, वा) इति किन्करी प्रत्ययी । किञि सह्य्, कञि सह्यः ॥

दी—। "ह्ये चेति सप्तम्यम्" (वार्त्तिक) । सह्यः ।
वतुत्तरार्थः ।

समान becomes स also when ह्य follows. Thus सह्यः, looking like equal. वत् cannot be attached to समान ; it is mentioned here for the sake of the rule following.

नित—। "कोऽपि बाधः" (२६७३, वा) इति व्यदादिषु समानान्वयीषु ह्येः सम्प्रत्ययीऽपि विहितः । तत्र 'ह्य' इत्युत्तरपदं भवति । तस्मिन् परतः समानस्य सः स्वात् ३ ह्य्, ह्य, ह्य इत्युत्तरपदानि । वतुरिति प्रत्ययः । स च समानशब्दात् न विहितः । तथाह 'वतुत्तरार्थः' इति । सपरस्ये वतुत्तरार्थस्य प्रयोजनं नश्यति इति तत्प्रायेः ॥

१०१८ । इदं किमोरीशकी ॥ ६।३।८० ॥

दी—। इह्य् श्यसुषु इदम् ईश किमः कौ स्वात् । ईह्य्—
ईह्यः । कोह्य्—कोह्यः । वतुदाहरणं दृश्यते ।

इह्य् becomes ई and किम् becomes कौ when ह्य्, ह्य or वत् follows. Thus ईह्य् etc., like this ; कोह्य् etc., like what ? वत् will be illustrated later.

नित—। 'ईशकौ' इति लुप्तप्रथमादिवचनात् । तौ च यथासंख्यं भवतः ।
"व्यदादिषु—"
(३६८—३।१।२०) इति द्विः किन्करी । किञि 'ह्य' इत्युत्तर—
पश्यन्, कञि 'ह्य' इति । ह्य् गन्धे ह्यगन्धे 'वती च परस्य समानस्य सः स्वात् ३' इति विषये 'वतुत्तरार्थः' इति तत्प्रायेः ।

अवयवविन्-प्रति । "अवसोऽस्ति" (४१८-८१८०) इति दसः शब्दे आकारस्य
 अकारस्य अमृद्वत्त्वं एतन् अवयवम्, अमृद्वत्त्वं । अमृद्वत्त्वं अवसो न भवति ॥ इति
 "अमृद्वत्त्वं" अमृद्वत्त्वं इति प्राप्तादिकी व्यत्यसः पाठः ॥

१०१८ । समासेऽङ्गुलीः सङ्गः ॥ ८१८० ॥

दी- । अङ्गुलिशब्दात् सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे ।
 अङ्गुलिपङ्क्तः । 'समासे' किम् ? अङ्गुलीः सङ्गः ।

When सङ्ग is compounded with अङ्गुलि leading, its स will
 becomes व । Thus अङ्गुलिपङ्क्तः, touch with fingers. Why समासे ?
 Witness अङ्गुलीः सङ्गः with स unchanged when not compounded.

नित्यम् । "अङ्गुलीः" इति पङ्क्तौ । गम्यमानपरमव्ययी पङ्क्तौ । तेन समासे
 अङ्गुलिपङ्क्तः पूर्वपदे, सङ्गमव्यय उत्तरपदे, इत्यायाति । सङ्गः संस्पर्शः । भावे लप् ।
 तस्य । अकारस्य प्रथमा । अङ्गुलीः सङ्गः इति विग्रहे सुप्रसूति "अङ्गुलि सङ्ग" इति-स्मिन्
 "इत्युक्तोः" (१११-८११५०) इतिप्राप्तं तत् "सात्पदायोः" (१११५-८११११)
 इति प्रतिषिद्धम् । तस्मात् प्रतिप्रसवः । असमासे तु "अङ्गुलीः सङ्गः" इत्यत्र "गम्-
 निवर्जनीयम्" (४१४-८११५०) इति प्राप्तात् तत्तल्ले "सात्पदायोः" इति
 प्रतिषिद्ध एव ॥

१०२० । भौरीः स्थानम् ॥ ८१८१ ॥

दी- । भौरीशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे ।
 भौरीस्थानम् । असमासे तु भौरीः स्थानम् ।

When स्थान is compounded with भौरी leading, its स becomes
 व । Thus भौरीस्थानम्, resort of the timid. But if uncompounded,
 स is not changed ; thus-भौरीः स्थानम् ।

नित्यम् । "भौरीः" इति पङ्क्तौ । गम्यमानपरमव्ययी पङ्क्तौ । तेन समासे
 भौरीशब्दात् पूर्वपदे, स्थानमव्यय उत्तरपदे, इत्यायाति । स्थानः । प्राप्तात् "सात्पदायोः"

(२१२१) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सति एते 'मौदघ्यान्म्' इति स्थिते 'दुर्वा दुः' (२१२—८३७१) इति वकारस्य उच्चारः । जीतोः स्मरणम् इत्यत्र तु प्रतिविध एव ।

१०२१ । ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८३७८३ ।

दी— । आम्नां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योति-
ष्टोमः । आयुष्टोमः । 'समासे' किम् ? ज्योतिषः स्तोमः ।

When स्तोम is compounded with ज्योतिस् or आयुस् leading, its स is changed into य । Thus ज्योतिष्टोमः a kind of sacrifice, also आयुष्टोमः । Why say समासे ? Witness the absence of य in ज्योतिषः & or, which is uncompounded.

निरुक्त— । स्तोमः राशिः, कर्त्तृ राशिः । यद्वाप्य यच्चादि स्तोमः । यद्वाप्ये
मयमा ॥ 'ज्योतिरायुषः' इति इत्थं कर्त्तृ पश्यमी । ज्योतिस्-शब्दः आयुस्-शब्दस्य
पूर्वपदं, उत्तरपदं स्तोमशब्दः । "आयुषदायीः" (२१२१) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । "स्वर्परे-
यदि—" (१५१, या) इति विवर्तनीये पश्यन् । यस्मै लोपामासे ज्योतिःस्तोमः, ज्योतिस्-
ष्टोमः । "तुम्बिसर्गनीय—" (८३७—८२७५) इति श्रुतिः ॥

१०२२ । सुषामादिषु च । ८३७८४ ॥

दी— । सस्य मूर्धन्यः । 'शोभनं' सामं यस्य सुषामा-
सुषभिः ।

Words listed with सुषाम् leading have the स changed into य । Thus सुषामा, one who chants the सामम् well; सुषभिः, well-
joiners for a sacrifice-knower.

निरुक्त— । सुषामाशब्दः श्रुतशब्दाः पश्यन्ति । 'सुषामा' इति : "सामं यच्छाते" ।
(२१२१—८३७१११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सुषभिरेति अप्यु-
च्यते ।

१०२३ । एति संज्ञायामगात् । ८३७८५ ।

दी— । सस्य मूर्धन्यः । हरिविणः । एति किम् ? इति-
सकलम् । संज्ञायाम् किम् ? आयुषेण । विमर्शनात् किम् ?
विष्वक्सेनः । इण्कोः इत्येव—सर्वस्येनात् ।

It changes optically into क if followed by ह, the cause for the change being in a पूर्वपद designating some star, provided the change makes a सङ्गाः । Thus रोहिणी etc. which is a proper name. Why only रोहिणी ? Witness अतृ etc. where अतृनिबन्ध् changed its क् into तृ and the तृ changes into क but is regarded here as अ and hence वः । The सुवाभादि list is added to from usage.

नित—। “एति संज्ञायाम्—” इति सर्वमनुवर्तते । तस्य च नञ्प्रवृत्तिनि, पूर्वपदे १३ विकल्पो विधीयते ॥ भिन्न इति लकारः । तस्य कुत्वेन गभारः । तस्य अर्धमिन्वादि पिप्पलूसेन इव दृढव्यम् ॥ “अयं” सुवाभादिः “बाह्विगभः” । एव “सुवाभादिषु च” (१०२९) इति प्रायस्कृत्य एतत्प्रतिषेधः । तेन “एति संज्ञायाम्—” “नञ्प्रवृत्तिः” इति तस्मै च चर्गायं एतद्व्यतिरिक्तं दीक्षितस्वामयः ॥

१०२५ । अथष्टादशतीयास्त्यस्यस्य दुगाशीराशस्त्यस्यस्योत्-
सुकोत्तिकारकरागच्छेषु ॥ १।१।८८ ॥

दी—। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यात् आशीरादिषु प्रेषु । अन्यदायीः । अन्यदाया । अन्यदासा । अन्यदासितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यदुत्कारजः । अन्यद्रामः । अन्यदीयः । “अपठो” इत्यादि किम् । अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः ।

अन् receives the augment दुक् when the उत्तरपद is आशिर्, आशा, आसित, उत्सुक, कवि, कारक or राग also when it is affixed to it, but not if अन् is अज्ञान or तृतीयान् । Thus अन्यदायीः with दुक् in the sense अन्ना आशीः, अन्यशी आशीः &c. Similarly अन्ना दासा etc. give अन्यदासा etc. अन्यदीयः in the sense अन्यद्विन् मयः with ह् attached. Why say ‘अपठो’ etc. ? Witness अन्नाशी etc. which have no दुक् after अन् the sense being अन्ना आशीः or अन्येन आशीः etc.

२०२७ । नीः कत् तत्पुरुषेऽपि ॥ ६।३।२०२ ॥

दी—। अजादात्तरपदे । कुत्सितोऽयः कदवः । कदवम् ।
‘तत्पुरुषे’ किम् ? कुट्टी-राजा ॥

नित—। तत्पुरुष, if the उत्तरपद begins with a vowel, कु in the
पूर्वपद changes into कत् । Thus कदव, an unserviceable horse ;
कदवम् bad food. Why say तत्पुरुषे ? Witness कुट्टी without the
change in a कट्टी in कुट्टी राजा, a king with an unserviceable
camel corps.

नित—। कु इत्यव्ययं कुत्सितेति । तस्य “कुत्सित—” (७६१—३।२।२८)
इति समासि कदादेवः स्यात् अजादि वेदुत्तरपदम् ॥

दी—। “नी च” (वार्त्तिक) । कुत्सितास्तयः कचयः ।

Also if त्रि is the उत्तरपद । Thus कचयः, the wicked three.

नित—। निगद्ये च नीः कत् तत्पुरुषे ॥

२०२८ । रथवदयोः ॥ ६।३।२०३ ॥

दी—। कद्रथः । कद्रदः ।

Also when रथ or वद is the उत्तरपद । Thus कद्रथः a bad
chariot ; कद्रदः a bad speaker.

नित—। रथवदं वदवदं च उत्तरपदं नीः कत्तत्पुरुषे ॥ वदतीति वदः
अज्ञा । वेदाद्यम् । कुत्सितो वद इति निगद्यः ॥

२०२९ । द्रवे च जाती ॥ ६।३।२०४ ॥

दी—। कर्णवम् ।

Also when द्रव is the उत्तरपद provided the compound is a
old name. Thus कर्णवम् a sort of reed.

मित्र—। दशमर्षिः, उत्तरपर्वः, अष्टमस्कन्धः, सप्तशतिकाः, दशमस्कन्धः।

विशेषज्ञ ज्ञान ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ वासुदेवः सर्वभूतहिते रतः ॥ प्रसन्नोऽमृतमयः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ वासुदेवः सर्वभूतहिते रतः ॥ प्रसन्नोऽमृतमयः ॥

It becomes **का** if the **उत्तरपद** is **पञ्च** or **च**. Thus **वापङ्ग**,
 a bad road; **बाह**, bad eye, or defective axle. The last is either
 a **तन्त्रपद** with **च** or **बह्व्रीहि** with **च**.

(२) मित— पवित्रम् अथवा परतः कर्मण्ये कादियः स्थात् (तत्पुत्रवः) ।
 हृदयिना धन्या इति विग्रहे 'हृदयिना'— (२४४—२४५) इति अग्र्येयः
 पवित्रम् अथवा परतः कर्मण्ये कादियः स्थात् (तत्पुत्रवः) ।
 हृदयिना धन्या इति विग्रहे 'हृदयिना'— (२४४—२४५) इति अग्र्येयः
 पवित्रम् अथवा परतः कर्मण्ये कादियः स्थात् (तत्पुत्रवः) ।
 हृदयिना धन्या इति विग्रहे 'हृदयिना'— (२४४—२४५) इति अग्र्येयः

५०३१। दीपद्वयं ॥ अतिशय सुखी ॥ १७४८ । - ६

दी—। इषज्जल काजलम् । अजादादपि परत्वात्
कादयः—कावः ।

It becomes क also when it means 'slight, incomplete' &c. Thus कानलस, a little water. In the case of an एतरपद beginning with a vowel and क meaning 'and', there is conflict between rule 1027 and this rule. But this rule, ~~प्राधान्य~~ later, ~~अप~~ aside rule 1027. Thus कानल, slightly acid, with क instead of क.

मित्र—१. श्रीमद्वै. सर्वज्ञान. जगन्नाथ. काशी. का. गणपती. श्रीमद्वै.

इति विधौ कर्त्तृपदपर्यन्तं कोः अन्— (१०२७) इति प्राप्तम् अनेन च 'का' इति । परम्पराकादिस एव भवति । काश्च इति चक्षयश्च काश्चभ्यो वा । ईषदपूर्णे कृतचित्तादिष्वम् । दुष्परिचरते कृतचित्तम्, सुपरिणामाभिमुख्यमपरिचरते ईषत् इति विवेकः ॥

१०३२ । विभाषा पुरुषे ॥ ६।३।१०६ ॥

टी— । कापुरुषः—कपुरुषः ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव—ईषत् पुरुषः कापुरुषः ॥

कु optionally becomes का if पुरुष is the उत्तरपद in a कपुरुष । Thus कापुरुषः ३७, a deformed man. This case is not covered by "ईषदर्थे" (1031) when कु means कृतचित्त (not ईषत्) । Hence the option is for an unprovided for case. If कु means ईषत् the का is compulsory setting aside the option allowed by this rule ; thus कापुरुषः, incomplete man.

नित— । केष्वप्यस्य विभाषा कादिसोऽप्यपि पुरुषभक्ते उत्तरपदे ॥ सामान्येन विभाषा कृतचित्ताद्ये च ईषदर्थे च । तच्च कृतचित्ताद्ये अप्राप्तः ईषदर्थे पूर्वेण प्रावः कादिसः यः अप्राप्तः कृतचित्ताद्ये कादिसः तच्च ईष विभाषा । तदाह 'अप्राप्तविभाषेयम्' इति । तेन कृतचित्तः पुरुषः कापुरुषः कपुरुषो वा । यस्तु ईषदर्थे पूर्वेण प्रावः कादिसः नेयं तस्य विभाषा । अ परावपि विभाषानिर्मा वाचते । कोऽर्थे सामान्यिकस्य परनिर्मातृविधौ वाच्ये इह पूर्वविप्रतिषेधः । तेन ईषत् पुरुष इति विधौ निजे कादिसो कापुरुष इत्येव ॥

१०३३ । कवक्षोष्णम् ॥ ६।३।१०७ ॥

टी— । कवक्षोष्णम्—कवक्षोष्णम् । कवक्षोष्णम्—कवक्षोष्णम् ।

कु becomes का or कव optionally when कव is the उत्तरपद । Thus कवक्षोष्णम् ३७, tepid.

[illegible]

१०३४ । पृषोदरादीनि यद्योपदिष्टम् ॥ ६॥३१०८॥

ह्री— । प्रषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारिताणि तथैव
साधूनि स्युः । प्रषट्पदं प्रषोदरम् । तत्त्वोपः ॥ अत्रियाहको
बलाहकः । पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश सत्वम् ॥

अवेक्षणागमाहः सः सिंही वर्णविपर्ययात् ।

गुह्येष्वा वर्षानिहतेर्वर्षनाभात् सुषोदरम् ॥

Words like वृषोदर, the belly of a stag, in the form they are pronounced by the older sages, are to be deemed as regular. Thus वृषोदर for वृषदुदर with the elision of न् ; दवाङ्क for दारि-
वाङ्क, water-carrier, with व substituted for दारि and क for the first letter of the उत्तरपद. Similarly ईश has a letter added, शिव has letters transposed, गृहीष्ठा has a letter substituted and वृषोदर a letter elided.

[illegible]

‘उत्तरं पूर्वोत्तरम् । इह पूर्वोत्तरम् । इत्यस्य पूर्वोत्तरे कति वेदेषामाद्याः । वाग्विनाशकः । वेदेषाम्
नाशिनश्च । वेदेषामाद्याः । वाग्विनाशकः । इति अर्थविवक्षितः । पूर्वमिदं नान्यथाविच्छेद-
साधुतायाः न तु । अथवाप्यस्य असाधुतायाम् । तेन वाग्विनाशकारण्योऽपि भवति ।
इति नञ्छेति साधुतायास्तथैव पञ्चाशन्ति इति । अथवा उक्तप्रकारेण । इति । किञ्चित्
अत्रापि हिंसा इत्यत्र उक्तप्रकारयोर्हि पश्येति चेत् । शुद्धः भावः अथ शुद्धा-
इत्यत्र आकारस्य अकारण्ये विचारे शुद्धोक्ताः । यथा एकादिभात् प्रायेण आत्मा इत्यत्र
उक्ता इति विचार्य शुद्धोक्ता इति ।

ही— । ‘दिक्शब्देभ्यस्तोरस्य तारभावो वा’ (वाचस्पतिः) ।

दक्षिणतारम्—दक्षिणतोरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतोरम् ।

तोर optionally becomes तार coming as an उत्तरपद after a
दिक्शब्द in the पूर्वपद । Thus दक्षिण etc., the south bank, उत्तर
etc., the north bank.

नित— । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इति एवमौनिर्देशात् दिक्शब्दानां पूर्वपदत्वम् ।
उत्तरपदे वक्षीयशब्दः तस्य तारभावो वा दिक्शब्दे पूर्वपदे ।

ही— । ‘दुःखे दास्यते दूषणः । दुःखेन नाशयति दूषणः ।
दुःखेन दम्बयति दूषणः । खलु तिष्ठति । दम्बयन्तीति निपात्यते ।
दुःखेन ध्यायतीति दूषणः । “आतस—” (२८८८—३१११३३)
इति कः । ब्रूयन्तीत्यां सीदन्तीति हसी । ब्रूयन्तीत्यस्य ‘उ’
‘आदेशः । सदेरधिकारश्चे कट् । आत्तरिणोऽप्यस्यम् ।

The final of दुर् becomes उ when दास्य, नाशय, दम्ब, or ध्याय is the
उत्तरपद and then the first letter of the उत्तरपद changes into the
corresponding letter of the टर्ती । Thus दूषणः, giving

२०२७। महिष्ठतिष्ठविष्यविरचितसहितमिषु कौ ॥ १०१२१६ ॥

दी—। छिद्यन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्।
नोद्यत्। प्रावृष्ट्। मर्मावित्। नोद्यक्। मर्मावित्। नोद्यत्।
परीतत्। 'कौ' इति किम्? परिणहनम्। "विभाषापुरुषे"
(१०१२) इत्यतो मन्त्रकाम्यत्वा विभाषा अनुवर्तते। सा
च व्यवस्थिता। तेन गतिप्रकारकयोरेव। निह—पटुवक्,
तिम्भवक्।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, is lengthened when the
verbs नद्य, इत, हव, मव, कव, वव, लव follow with छिप् attached.
Thus उपानत्, shoes; नोद्यत्, a country; प्रावृष्ट्, the rains; मर्मावित्,
that which wounds the vitals; नोद्यक्, bright; मर्मावित्, chastising;
मर्मावित्, tolerant of censure; परीतत्, spreading all round. Why
say कौ? Witness परिणहनम् without lengthening of व in परि।
विभाषा comes in here at a bound like a frog from the hole
"विभाषा—" (1032) and the option is restricted, lengthening
being allowed when the पूर्वपद is a नदि or वकार and not allowed
in other cases. Hence पटुवक्, तिम्भवक् etc., are unchanged
पटुवक्, तिम्भवक् etc., are neither नदि nor वकार।

भित्त—। 'उत्तरपदे' इत्यसि 'दीर्घः' इति च। पूर्वपदवाचिस्तुतरपदेन।
कौचरे विनयादयो वातवः तपुः, छिद्यन्ते तपुः शब्दः, उत्तरपदे तु पूर्वपदस्य दीर्घः
—कव्॥ उत्तरपदे, पादौ भवति। इत्युपानत्। 'मर्मा' कौ (१०१२) (१०१२१६)
—इति च। उत्तरपदे, उत्तरपदेन। भित्तः भवति इति मन्त्रम्। पूर्वपदेति
वातवः शब्दः, उत्तरपदेति। नदि विद्यते। मर्मावित्। 'मर्मावित्—'
(१०१२—कौचरे) इति उत्तरपदेन। भित्तः भवति इति नोद्यक्। 'मर्मा-'
शब्देन दीर्घः मर्मावित्। 'मर्मावित्' इति मर्मावित्। 'मर्मावित्' इति मर्मावित्।

“दोः” (२२४—२२५) इति उः, कर्त्तृ, चर्त्तविकल्पः । यदि यन्मात्रं
 वचने इति पर्येतत् । असादिवाचनोपः । परिषद्वचनम् इत्यत्र मुद्रितेषु प्रसक्तैः
 सूर्यवर्णावो इत्यत्रै च च प्रमादजः । ‘सा च स्ववर्त्तिता’ इत्यस्य अन्वयः—एकं च
 हि एकस्मिन् बोधाद्वर्यो दोर्त्तं भवति न च भवति किन्तु केषुचित् भवति केषुचित् न ।
 अधिकारकयोर्दोर्त्तं भवति इतरथा न । तथा च ‘उपासत्, नीकत्, प्राकट, नीकत्,
 चनीकत्, परीतत् इत्येतेषु न निर्देशः । सम्यक्त्, अतीवत् इत्येतयोः कारकयोः
 पठुः मिथ इति न गतिर्नापि कारकम्, तेन न दोषः ।

१०३८ । वणगिर्व्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ।

दा३११७ ।

दो— । कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च
 दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् ।

कोटर etc., have दीर्घ when वन follows and किंशुलुका etc. have
 it when गिरि follows as the उत्तरपद if the compound is a संज्ञा ।

मित— । वनगिर्व्योः उत्तरपदयोः इत्यर्थः । कोटरच किंशुलुका कोटर-
 किंशुलुकी । ती च तयोरादयश्च कोटरकिंशुलुकादयः, तदन्ता इत्यर्थः । वैयाम् ।
 कोटरकिंशुलुकी आदी येषामिति तु न । परस्मै कोटरादयो निर्दिष्टा एव न पुनः
 कोटरवत्सादितः ज्ञेयाः । कोटरादयो वनशब्देन किंशुलुकादयो गिरिशब्देन
 यथासंख्यं नैयाः । कोटराणां उपविशेषाणां वनम् इति विवक्षितं कोटरावन इति
 स्थितिः—

१०३९ । वने पुरगाभिश्चकासिभ्रकागारिकाकोटराग्रभ्यः ।

दा३१८ ।

दो— । वनशब्दस्य उत्तरपदस्य यभ्य एव पूर्व नाग्येभ्यः ।
 एक कोटरात्ताः, पञ्च दीर्घा विभो कोटरादयो, बोध्यः । तेषां
 छतदोर्वाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रे शब्दस्य तु
 विभक्त्यर्थः । पुरगाग्रभ्यः, सिभ्रकाग्रभ्यः, सिभ्रकाग्रभ्यः ।

शारिकावचम् । कोटरावचम् । 'एभ्य एव' इति किम् ? अचि-
यत्वनम् ॥ वनस्याग्रे अग्रेवचम् । राजदन्तादिषु निपातनाम्
सप्तम्यो अचुक् । प्रातिपदिकार्ये प्रथमा । किंशुलुकागिति ॥

न in the सप्तम्ये will have its न changed into च when it comes after पुरा, सिद्धा, सिद्धा, शारिका, कोटरा and एव and not in any other case. The five words here ending with कोटरा are referred to by कोटरादि in the rule "वनविधीः—" (1031) en-joining दीर्घ of the final. In the rule "न पुरा—" the words occur with the final already lengthened. But the lengthening is in the matter of a ईशा only. Hence the न after these five is in the case of a ईशा only. Now, the न in a ईशा is already secured by the rule "पूर्वपद" (857-2, 3). Hence the present rule is restrictive, i. e. it means that न final in a ईशा will change न into च only when after the five पुरा etc. In the case of एव, since एव ईशा is no ईशा, the rule is permissive. Thus पुरा etc. These are all ईशा of certain forests. Why say एव एव ? witness अचि etc. without च though the word is a ईशा and the cause for the change exists in the पूर्वपद। एव ईशा means just beyond the forest. The ह्रस्व is retained through निपातन in the राजदन्तादि list and, although the exposition has the sense of the locative prominent in it, that sense is now the sense of the प्रातिपदिक resulting from the ईशा. Hence we have प्रातिपदिकानि राजदन्तादिषु राजदन्तादि-विधिवत् etc. the अर्थ of विधिवत् is that the प्रातिपदिकानि राजदन्तादिषु राजदन्तादि-विधिवत् etc. are in the locative case.

पुरमादयः पूर्वपदस्य विशेषणीनि । तेन पुरमादयः पूर्वपदस्य कन्धस्य अन्तः स्यात्
 इत्यर्थः । किञ्च पुरमादयः 'यनगिणी'—(१०३८) इति संज्ञायामिव दीर्घान्ताः ।
 अतो दीर्घस्य एतेभ्यो षड्विधं चत्वरमुच्यते सन् संज्ञायां चत्वरम् । संज्ञायाश्च "पूर्वपदात्
 संज्ञायामगः" (८३७—८३८) इति सिद्धमेव चत्वरम् । एवं सिद्धे सति अयमारभ्यो
 नियमार्थः—पुरमादयश्च दन्धस्य नास्तीत्यर्थः—इति । पुरमावचप्रसृतयोः वनजिरादीनाम्
 संज्ञाः । अक्षिपत्तपनम् इति नरकविशेषस्य संज्ञाः । अक्षिपत्तमिति न संज्ञा, षड्वि
 चप्राप्तं चत्वरं विधीयते । सप्तस्यार्धप्रधानोऽयं समासः । स चार्थः सति समासि प्राक्
 षड्विकार्यः संज्ञाः । तेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ।

१०४० । वली ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् । कृषीवल् ।

The final of the stem, if a vowel, is lengthened when वल् is
 affixed to indicate a संज्ञा । Thus कृषीवल्, a farmer.

नित— । संज्ञायां किम् ? पुनवल् ॥

१०४१ । मती वल्चोऽनजिरादीनाम् ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । अमरावती । 'अनजिरादीनाम्' किम् ? अक्षि-
 पत्तौ । वल्चः किम् ? व्रीहिमती । 'संज्ञायाम्' इत्येव, नेह—
 वल्यवती ।

Of a stem of more than two vowels, the final, if a vowel, is
 lengthened when मत् is attached, the whole being a संज्ञा ; but
 not if the stem is of the अनजिरादि class. Thus अमरावती । Why
 say वल्चः ? Witness व्रीहिमती which is a संज्ञा, but व्रीहि, having only
 two vowels, does not lengthen the final. The word must be a
 संज्ञा—Witness वल्यवती, provided with a barcelet, which has a
 stem of more than two vowels, but not being a संज्ञा the stem
 does not lengthen its final.

मित—। वृद्धयः प्रतिपदिकस्य दीर्घः स्यात् मती परे संज्ञायां विधये।
अजिरवतीनां तु न न मस्य कवेऽपि एकदेशविज्ञायास्य अगन्तव्यात् भट्टवेन सः ॥

१०४२ । शरादीनाम् ॥ ६।३।१२० ॥

दी—। शरावती ।

Words of the शरादि class lengthen their final when मत्तु is attached in the case of a संज्ञा । Thus शरावती । अजिरवती, ग्रीहि-
मती, शरावती etc. are names of rivers. The first is infested by
frogs (अजिर) the second flows through paddy fields, the third
passes through reeds (शर) ।

मित—। शरादीनां प्रतिपदिकानां दीर्घः स्यात् मती परे संज्ञायां विधये ।
शरवत्यानांभिनी नदी शरावती ॥ पूर्वस्योक्ता अजिरवत्यादयोऽपि नदीनामानि एक-
सुः । अजिरो मितः । मिकवत्या नदी अजिरवती । ग्रीहियत्यानांभिनी नदी
ग्रीहमती । इत्यादि ॥ शरादिशकृदिवचः ॥

१२४३ । वृक्षी वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

दी—। वृगन्तस्य दीर्घः स्वाहहे । ऋषीवहम् । कपी-
वहम् । वृक्षः किम् ? पिच्छवहम् । अपीलोः किम् ?
पीलुवहम् ।

A पूर्वपद ending in इ, उ, or वृ lengthens its final when वह् is attached, but not if the पूर्वपद is पीलु । Thus वृक्षी, etc. Why say वृक्षः ? Witness पिच्छ etc. Why say अपीलोः ? Witness पीलु
etc. carrying पीलु trees.

मित—। वृक्षोक्तिं वक्षः । यथावत् । अन्तस्य पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् वेदमन्त्रे
वृक्षवहन् पीलुवहन् तु न दीर्घः ॥ वृक्षोपाः वृक्षः इत्यादि । वृक्षीवहन् । पीलु-
वहन्मित्रम् । 'वह पीलुवहन्' इति भावते ।

दी—। “अपौष्पादीनामिति वाच्यम्” (वार्तिक)।

दादवद्धम् ।

We should say 'not of words of the पौष्पादि class'. Thus दादवद्धम् does not lengthen the द of दाद ।

नित—। अदिमब्दः प्रकारे । पौष्पादीनां पौष्टप्रकारार्था न दीर्घः ॥

१०४४ । उपसर्गस्य चञ्चलमनुष्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥

दी—। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्वात् चञ्चले परे न तु मनुष्ये । परीषाकः—परिषाकः । ‘अमनुष्ये’ किम् ? निषादः ।

The final of an उपसर्ग, if a vowel, is lengthened when the root following takes चञ् and the word does not refer to a human being ; but there is no uniformity in the matter. Thus परीषाक etc. Why say अमनुष्ये ? Witness निषाद, a low-class hunter, which does not lengthen नि ।

नित—। निषीदशब्दिन् पार्थ निषादो लुब्धकजातिमेतः । “इत्थञ्” (३६००—१।२.२२१) इत्यधिकरणे चञ् । अत न दीर्घः ॥ बहुलबहुलात् अनुष्ये प्रकाश इति चञि न दीर्घः, इमं प्रासाद इति न ञञः । साहस्ये भेदे वा प्रकार इति चञि न दीर्घः । प्राचीरे प्राकार इति न ञञः । इत्येवं मन्वते । अतएव “सादकारयोः छविर्मे” इति वार्तिकमिह परिहरयिष्ये ।

१०४५ । ऋकः काशे ॥ ६।३।१२३ ॥

दी—। इगन्तस्य उपसर्गस्य दीर्घः स्वात् काशे । वीकाशः । वीकाशः । ‘ऋकः’ किम् ? प्रकाशः ।

An उपसर्ग ending in ऋ or उ lengthens its final when काञ् follows as उत्तरपद । Thus वीकाश etc., that which shines well. Why say ऋकः ? Witness प्रकाश, that which shines.

वि०—। विदीयेय वाचते दीर्घात् । निवर्ण वाचते दीर्घात् । अचयेय वाचते दीर्घात् । अचयेय वाचते दीर्घात् । “अचयेय वाचते दीर्घात्” इति ३ अने । अचयेय वाचते दीर्घात् ।

१०४६। अचयः संज्ञावान् । ६।१।१२५ ।

दी—। अचयपदे दीर्घः । अचयपदम् । ‘संज्ञावान्’ शिम् । अचयपदम् ।

When an अचयपद follows, अचय् lengthens its final after the elision of च if the compound is a संज्ञा । Thus अचयपदम् । Why say संज्ञावान् ? Witness अचयपदम्, having eight sons.

वि०—। संज्ञायां निर्वी अचयपदम् अचयपदम् दीर्घः । अचयपदम् अचयपदम् । अचयपदम् अचयपदम् । अचयपदम् अचयपदम् ।

१०४७। अचिः अचिः । ६।१।१२६ ।

दी—। अचिचित्तोः । अचिचित्तोः ।

The word अचि lengthens its final when च् is attached. Thus अचि etc., having one heap of bricks etc.

वि०—। अचि अचिः अचि अचि अचि अचि अचि अचि अचि अचि । “अचिचित्तोः” (२८१—३।१।१२६) इति अचि ।

१०४८। अचि संज्ञावान् । ६।१।१२८ ।

दी—। अचिचित्तोः ।

The final of the अचि, if a vowel, lengthens when च् is the अचयपद । Thus अचिचित्तोः, one who deems all men his own.

वि०—। अचिचित्तोः इति अचिचित्तोः । अचिचित्तोः अचिचित्तोः अचिचित्तोः अचिचित्तोः । अचिचित्तोः अचिचित्तोः । अचिचित्तोः अचिचित्तोः ।

१०४८ । मित्रे चर्षी ॥ ३।३।१३० ॥

दी— । विश्वामित्रः । 'कृषी' किम् ? विश्वमित्रो मायवकः ।

Also when मित्र = the उत्तरपद the compound being a संज्ञा of of some ऋषि । Thus विश्वामित्र, a celebrated sage. Why say चर्षी ? Witness विश्वमित्र in विश्व etc., the little fellow has all for his friend.

मित्र— । 'विश्वस्य' इत्यस्ति । मित्रे चोत्तरपदे चर्षी ऋषिर्वै विश्वमित्रस्य दीर्घः ॥ मित्रं मित्रमस्य विश्वामित्रः कौशिल्यस्य नाम ॥

दी— । "शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाचः" (वार्त्तिक) । शब्दादन्तः इत्यादि ।

The word च्न् lengthens its final after the elision of न when दन्त etc., are the उत्तरपदः । Thus शब्दादन्त etc., a dog's tooth etc.

मित्र— । च्न् शब्दस्य दीर्घः स्नात् दन्तादिषु उत्तरपदेषु ॥ शुनो दन्तः शब्दादन्तः । शुनो दन्त इव दन्तः अस्य इति बहुव्रीहिर्वा । आकुन्दं कुन्दसदृशस्य पुष्पविशेषस्य नाम (?) ॥ वा च वराहस्य श्ववराहम् । वचः "विवाच विरोधः—" (८१३— ३।३।८) इति एकवद्भाष्यं ॥ शनिमेषु प्रयोगत एषां साधुत्वं मन्यते ॥

१०५० । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्रचान्वकार्षस्वदिरपौयूषाभ्योऽसंज्ञाया-
मपि ॥ ३।३।५ ॥

दी— । एभ्यो वनस्य चत्वं स्वात् । प्रवचाम् ॥ कार्षप्रवचम् । इह स्नात्परत्वात् चत्वम् ।

The न of वन in the उत्तरपद becomes च also when the compound is not a संज्ञा if न, निर्, चन्, अर्, इच्, इच्, चत्, चात्, कार्ष, स्वदिर,

बीजं are the पूर्वपद । Thus वनम्, deep forest; वार्षं etc. forest of Kāṇhya (?). In the last the cause for व is द, hence वार्षं with a palatal is a mis-reading.

विश्रु—। पूर्वपदात् 'वनम्' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात्' इत्यनेन चाभिव्यक्त्यर्थः पदमित्युक्तं वाक् । तेन 'वनम्' इत्यनुवर्तमानं, पदमन्त्याः वादः पूर्वपदानि । 'वर्णमन्त्रादिभिः' इत्यभिव्यक्त्यर्थेन कामान्तरः संज्ञावाचकं वाचाच्च विधिः । अत्र च वनं वनम्, विरेते निर्गुणं वा वनं निर्गुणम् । आदिबोद्धीः । वने इत्यर्थे वनमन्त्रं चकारोवाचः । वनपदादयः वदीयमाणाः । इह वनं वाचां वनमप्येव विहितं वनं पूर्वपदकाव्यनिर्माणं वाञ्छति इति प्रमिरादिभ्यः चकार, अथिच 'विभावीयवि—' (१०५१) इति विचली वाई विधिः । संज्ञावाच 'वनं पुरा—' (१०५२—पा० १४) इत्यत्र पुराविध्य एव मननकारणं वनं विहितं प्रमिरादिभ्यो न वाञ्छति इत्यत्रादे एव विधिः । इह 'वार्षं वनम्' इत्यत्र यदि वनस्यो वनस्य निमित्तं नाप्येवैव पदं वार्षं चकारो वदीय इति वदीयवत् वनमपि न भवति । अत्राच्च 'वात्पदवाच्यं वनम्' इति ।

१०५२ । विभावीयविचनप्रतिप्रकृतिभ्यः । ६।१४।६ ।

दी—। एभ्यो वनस्य वत्सं वा छात् । दूर्वावचम्—
दूर्वावनम् । शिरीषवचम्—शिरीषवनम् ।

The व of व optional changes into च when herb-names or names of trees are in the पूर्वपद । Thus दूर्वा etc. (herbs) ; शिरीष etc. (trees).

विश्रु—। चोक्तयः पदवाचकाः । 'वनवर्तिः' इत्यन्तात् । चोक्तयवाचिकाः पूर्वपदस्यः इत्यभिव्यक्त्यर्थं मननकारणं वनं वा छात् । दूर्वादि चोक्तिः, शिरीष इति इति ।

दी—। 'वाक्' वाच्यमिति (वाचिक) । नैव—
देवद्वारवनम् ।

This applies only to a पूर्वपद of two or three vowels. Thus द्वेवदावहनम् does not take चत्न because द्वेवदाव has four vowels, in it.

नित— । पूर्वपदं यदि वाच् वाच् वा भवति तदेव चत्न सूत्रस्य प्रवृत्तिः नाव्याया ।

दी— । “इरिकादिभ्यःप्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्त्तिवा) ।
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

The न of वत्न does not change if the पूर्वपद is one of the इरिकादि class. Thus इरिका etc.

नित— । इरिकादयः षोडशविधिकाः । इरिकादिभ्यः परस्म नन-नकारस्य चत्न न भवति । इरिकादिप्राप्तविधयः ।

१०५२ । वाहनमाहितात् । १।४।८ ॥

दी— । चारोप्य यदुच्यते तदाचिख्यात् निमित्तात् परस्म वाहन-नकारस्य. यत्वं ख्यात् । इन्दुवाहनम् । ‘माहितात्’ किम् ? इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिनां वाहनमित्यर्थः । वहेर्लुटि हृदिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

The न of वाहन becomes च when the cause for the change is in a पूर्वपद designating what is placed on back and carried. Thus इन्द्र etc., draft animal carrying sugar-canes. Why say माहितात् ? Witness इन्द्रवाहनम् without च the sense being Indra's mount, and not implying that इन्द्र is actually on its back. In वाहन, there is वहि in वह with लुट् by निपातन in this very rule.

नित— । माहितं वृद्धं कृतम् । उच्यते अनेन इति वाहनम् । चरये लुट् । वहेय निपातनात् वहिः । वहायै प्रथमा । माहितवाचके पूर्वपदे यदा निमित्तं तदा

वाङ्मयं च उच्यते परस्मैस्य नकारश्च शकारः स्यात् ॥ इच्छायां वाङ्मयम् इच्छावाङ्मयम् ।
नवा मदिवेद्य वा उच्यमानेषु चत्वम् ॥ इन्द्रसामिहं वाङ्मयम्, न किं तदानीमाहित-
व्यक्तिभिर्भूः इति न चत्वम् ।

१०५२ । पानं देशे ॥ ८॥४८ ॥

दो— । पूर्वपदस्यात् निमित्तात् परस्य पानस्य नस्य शत्वं
स्यात् देशे गर्भ्ये । चीरं पानं येषां ते चीरपाशा सशौनराः ।
सुरापाशाः प्राच्याः । पीयते इति पानम्, कर्मणि ल्युट् ।

When the cause for the change is in the पूर्वपद the न of पान
becomes च if there is reference to some country. Thus चीरपाश
with a च in चीरपाशा; etc., the sense being—people of the
country known as सशौनर are milk-drinkers; also सुरापाश is
सुरापाशा; etc., meaning—people of eastern countries are wine-
imbibers. पान in these compounds is derived with ल्युट् in the
कर्मण्य and means that which is drunk, i. e., the drink.

नित— । पीयते इति पानम् । वाङ्मयकात् कर्मणि ल्युट् । यद्वाच्ये प्रथमा ।
'देशे' इत्यस्य देशवाचितु इत्यर्थे इति नान्वयः ।

१०५३ । वा भावकरणयोः ॥ ८॥४९ ॥

दो— । 'पानस्य' इत्येव । चीरपाशम्—चीरपानम् ।

The न of पान with ल्युट् in the भाव or करणवाच्य optionally
changes into च the cause for the change being in a पूर्वपद ।
Thus चीर etc., meaning either 'drinking of milk' (भावे), or a
milk-bowl (करणे) ।

नित— । भावे करणे वा ल्युट्पक्षे यः पानशब्दः तस्य पूर्वपदस्यात् निमित्तात्

परस्य नस्य चः स्यात् । पीयते इति पानं पानकिया । कुट्टं भावे । पीयते चनेन इति पानं पानपावम् । कुट्टं करवे । समयस्य शीरेष्य पानम् इति विग्रहः । भावे करवे च एकमीषोदाहरणम् ।

दी— । “गिरिमद्यादोनां वा” (भार्तिक) । गिरिमदी—गिरिणदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

गिरिमदी &c., optionally change the न into च । Thus गिरि &c. चक्र &c.

भित— । गिरिमदीप्रथमीनां नस्य षी वा । गिरिमदी गिरिमदी गिरिष्वशी वा । चक्रनितं नितम्बो यस्याः सा चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा वा ॥

१०५५ । प्रातिपदिकान्तानुम्बिभक्तिषु च ॥ पा० ११ ॥

दी— । पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य एषु स्थितस्य नस्य षो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते—माधवापिणौ । नुमि—ब्रीहि-
कापाणि । विभक्तौ—माधवापिण । पक्षे माधवापिणौ इत्यादि ॥

If the cause for the change is in a पूर्वपद, the न is optionally change into च । If it is at the end of the प्रातिपदिक in the उत्तरपद, or in a नुम्, or again in a विभक्ति । Thus माधवापिणौ, the 1st case dual of माधवापिण्, has च because णिण् is a प्रातिपदिक in the उत्तरपद and it has न at its end ; माधवापाणि, the 1st case plural of माधवापि in the neuter, has च because the न is in नुम् ; माधवापिण, the 3rd case singular of the same, has च because the न is in a विभक्ति । Also optionally माधवापिणौ, माधवापाणि and माधवापिण ।

भित— । ‘पूर्वपदात्’ इति वर्तते । तेन च उत्तरपदनाश्रित्यते । तानु सामर्थ्यात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यनेनैव सम्बध्यते न नुमा न वा विभक्त्या, भक्त्यन्तात् । समासस्य उत्तरपदे येन प्रातिपदिकं रहस्ते यो नः तस्य, समासात् परो यो नुम् तस्य स्थितस्य च नकारस्य, समासादुत्तरपदायां विभक्तौ यो नस्यस्यापि षो वा स्यात् । मायः पुनःपुनश्च्यते

मात्रमिति मासवापिकी मासवापिकी वा । "बहुवचनीया" (२८८१—२८८२)
 इति द्विभिः । इह 'वापिन्' इति नाम्नं प्रातिपदिकसुत्तरपदम् । सुवृत्तपत्तेः अनेन
 समासः । तेन 'वापिन्' इत्यस्य पदत्वाभावेऽपि उत्तरपदसंज्ञा, उत्तरपदं हि समासस्य
 उत्तरपदमयम् इदम् । स चावयवः पदं वा प्रातिपदिकं वा उत्तरपदमित्येव कथ्यते ॥
 दीप्यते सत्यने एषु ग्रीष्मिनापादि ग्रीष्मिवापिना वा । अतिकरणे षष् । इह उत्तरपदं
 'वाप' इति प्रातिपदिकम्, ततो बह्वर्णकारः । तेन 'प्रातिपदिकान्ते' इति न प्राप्नोति ।
 चतो 'नुम्' इति वृत्तगुणश्चेति । एवं मासवापिच इत्यत्रापि प्रातिपदिकावर्तिभक्तौ
 स्थितौ नकारः । तस्य चावेन सत्वम् ॥

दी— । उत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव सत्वम् ।
 नेह—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुम्यहर्षं कृतम् ।
 अन्त्यस्य नुम्विधानात् तद्वक्तो हि नुम्, न तु उत्तरपदस्य ॥ किञ्च
 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ, द्विवेर्नुम्भो एत्वार्थमपि नुम्यहर्षम् ।
 'प्रैष्वनम्' इत्यादौ तु नुम्नादित्वाच्च (? कः) ।

Here the न at the end of a प्रातिपदिक changes only when the
 प्रातिपदिक is the उत्तरपद in the compound that is being formed.
 Thus if we compound with the exposition गर्गाणां भगिनी, the
 उत्तरपद being भगिनी, which does not end in न, there is no
 change. Hence it is that नुम् is separately mentioned in the
 rule, नुम् is enjoined of the entire stem to which the विसृति is
 attached; it is therefore a part of the whole stem and not of
 the उत्तरपद. Besides the separate mention of नुम् is necessary
 for the change in the नुम् that attaches itself — the root द्विभि न
 is seen in प्रहिण्वन् &c. The नुम् in the root द्विभि does not change
 because प्रैष्वनम् &c. that are derived from it are of the नुम्नादि
 class.

नित—। 'सत्तरपदं यत्' इत्यादि 'पूर्वपदान्' इत्यस्य अनुवर्तनात् कम्पते इति प्रदर्शितं प्राक् । अक्षरस्य—गर्भायां भगिनी इति विरुद्धे भगभगिनी इत्यस्य चत्वाभावात् । इह भगिनी इत्युत्तरपदं न तु तस्य चत्वा मकारः ॥ 'अक्षरस्य' प्रातिपदिकस्य सत्तरपदत्वादिषु तुमि चत्वात् यत् चत्वं तदर्थे 'तुम्यङ्' कर्तुं तुम् प्रवृत्त्यति इत्यर्थः ॥ तन्मि-
प्रोत्तिमिव दर्शयति 'अक्षर' इत्यादिना । 'त्रीहिवापायि' इत्यस्य त्रीहिवापयत्वात् अक्ष-
रस्यः यिः । 'त्रीहिवाप इ' इति स्थिते तुमि 'त्रीहिवापन् इ' इति आतम् । इह 'त्रीहि-
वाप' इत्येव अक्षरम्, न तु 'वाप' इति । तुम् च अक्षरस्य आगमः । अतः 'आगमासदनुषी
भूतासदनुषकेन सृष्टान्ते' (परिभाषा) इति त्रीहिवापयङ्ग्ये तुम् सृष्टति आपनातयङ्ग्ये
सु न सृष्टति सत्तरपदी वापन् इति न लभ्यते । तेन 'प्रातिपदिकान्ते' इति तुमो चत्वं
न प्रयोजयति ॥ तुम्यङ्गस्य प्रयोजनान्तरमप्याह—किञ्चेति । किञ्चि प्रीयते इकारित् ।
तेन तुमि अक्षरि द्रष्टव्यम् इति तुमि चत्वं दृश्यते । तदर्थमपि तुम्यङ्ग्ये कर्तव्यम्-
यद्येषम् इति व्याप्ती इत्यस्यापि तुमः सति निमित्ते चत्वं स्यात् । 'मिथ्यन्' इति
च चत्वाभावी दृश्यते । कथं नाम तत् ? शुभादिषु मिथ्यनमित्येवमादयो द्रष्टव्याः ॥
इह 'शुभादित्वाङ्' इति निर्धिसर्गकः पाठो लिपिकरप्रमादजः । यदा शुभादित्वात्
न चकारः इति लघुचित् समर्पणीयः ॥

दो—। "युवादेर्भ" (मार्षिक) । रम्ययुना । परिपक्वानि ।

If words of the युवादि class be in (i) सत्तरपद, the न at the end, or in a तुम्, or again in a निर्धिसर्ग does not change into च । Thus रम्ययुना without च though न is at the end of the सत्तरपद । Similarly परिपक्वानि does not change the न in its तुम् because एङ् is of the युवादि class.

नित—। युवादेः सन्ध्ये "प्रातिपदिकान्"— (१-५५) इति निर्धिसर्गः स्यात् ॥ 'रम्ययुना' इति प्रातिपदिकानकारस्य स्वभावात् । 'परिपक्वानि' इति तुमि स्थितस्य ॥

दो—। "यकाजुत्तरपदे यः" (३-७—८।४।१२) । नित्य-
मित्युक्तम् । स्रुतद्वयौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । तुमि—
धीरपायि । विभक्तौ—धीरयेण, रम्यविषा ।

It has been explained under the rule “एकाच्—” (307) that the च at the end of a प्रातिपदिक etc. is compulsory if the उत्तरपद has only one vowel in it. Thus इमङ्चौ, the उत्तरपद being इम्, an एकाच् ending in न. Similarly हरिमाचौ, worshipper of हरि, the उत्तरपद being माच् also having न final. Again चौरपाचि has च in इम्, the उत्तरपद being प् with only one vowel; चौरपेण has च in the विभक्ति. वि is पचौ; रम्यविः a fine bird; the instrumental singular of this is रम्यविष्ठा with ष्, the उत्तरपद having only one vowel.

नित—। “एकाक्षुत्तर—” (३०७) इति ‘प्रातिपदिकान्त—’ इत्यस्य विकल्पस्य नापत्तः ॥ इमङ्चन् इति द्विपि एकाक्षुत्तरपदम् ॥ हरिमान् इति च द्विपि एकाक्षुत्तरपदम् ॥ स्त्रियां कौपि हरिमाचौ । मानयतीति मानौ इति प्रागेव यदि कौपि द्विपि यदा हरिर्माचौ इति निवर्त्ते हरिमानौ इति तु न चलम् । नापि नकारः प्रातिपदिकान्तः न च उत्तरपदमेकाच् ॥ चौरं पिबतीति कप्रत्यये चौरम् इत्येकाक्षुत्तरपदम् ॥ रम्यो विः पचौ । तेन रम्यविष्ठा ॥

१०५६ । कुमति च । ८।४।१३ ॥

द्वौ—। कवर्गधरश्रुत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिचौ । हरिकामाचि । हरिकामिश्च ।

If the उत्तरपद has कवर्ग in it the न at the end of a प्रातिपदिक etc. becomes always च । Thus हरिकामिचौ with च at the end of a प्रातिपदिक, हरिकामाचि in इम्, हरिकामिश्च in the विभक्ति ।

नित—। ‘प्राग्वत्’ इति प्रातिपदिकान्तानुविभक्तिः ३ नित्यं चलम् इत्यर्थः । “एकाक्षुत्तर—” इति वार्तिकं लक्षयति ॥ हरिं मानयेते इति याच्योक्त्यै चिन्तौ हरिकामिचौ । ‘कामिन्’ इत्युत्तरपदम् । तदन्त्यस्य नस्य चः ॥ हरिं मानयन्ते इति च-प्रत्यये हरिकामाचिः । स्त्रियः पुंस्त्वान् इति सामान्ये नपुंसकम् । तुम्हि स्त्रियस्य चलम् ॥ हरिकामिश्च इति विभक्तिश्च ॥

१०५७ । पदस्यवायेऽपि ॥ ८।४।३८ ॥

दी— । पदेन व्यवधानेऽपि शर्त्तं न स्मात् । माधकुम्भ-
वायेन । चतुरङ्गयोगेन ।

The change does not take place when between the न and the cause for the change a whole पद intervenes. Thus माघ etc. does not change into च because between न and च there is कुम्भ which is a पद । Similarly चतुरङ्ग etc. has no च because चङ्ग is a पद between न and र ।

नित— । नकारस्य शतलिमितस्य च सध्वं यस्य पदेन किञ्चित् व्यवधानमस्ति तत् कर्त्तुं न भवति ॥ वपनं वायः । भावे चक् । मावाचां कुम्भः माघकुम्भः । तस्य वायः । तेन । “मातिपदिकान्त—” (१०५५) इति पैकत्विकं कर्त्तुं प्राप्तम् । तस्य च प्रतिषेधः ॥ यथा—कुम्भस्य वायः कुम्भवायः । मावाचां कुम्भवायः । तेन । “कुमति च” (१०५६) इति निव्यप्राप्तिः । तस्याय प्रतिषेधः ॥ चत्वारि अङ्गानि चत्त चतुरङ्गः । त्रीहाविशेयः, सेना वा । तेन योगः । तेन । “कुमति च” इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ अमु माघकुम्भः चतुरङ्गः इत्यादिषु ‘कुम्भ’ ‘चङ्ग’ इत्यादीनां “चत्तर-पदत्वे वापदादिविधौ” (चार्त्तिक) इति पदत्वं नास्ति । तन् कचं पदेन व्यवधानम् । नैवम् । अपदादिविधौ इति पर्युदासः । तेन चत्तरपदस्य अक्षरादिभिन्नस्य वचसां किञ्चिद्विधौ तदेव पदत्वप्रतिषेधः । नैव ‘कुम्भ’ ‘चङ्ग’ इत्यादीनां विधिः, तदस्त्वैव पदत्वम् अत्रप्रतिषेधश्च भवति ॥

दी— । “अतद्धित इति वाच्यम्” (चार्त्तिक) । चार्द्र-
गोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

The prohibition does not operate if the intervening पद is a पद because some तद्धित is attached to it. Thus चार्द्र etc. has च in spite of the prohibition because चो is a पद in connection with the तद्धित affix अघट् ।

मित— । तद्धिते यत् एदं तेन व्यवधाने तु न प्रतिषेधः ॥ शौ पुरीषं धीमवम् ।
अयद्व्ययः । तस्मिन् परे शीघ्रद्वय पदसंज्ञा । आह गीतयम् तेन ॥

१०५८ । कुसुम्बुरुणि जातिः ॥ ६।१।१४३ ॥

दी— । अत्र सुट् निपात्यते । कुसुम्बुरुणां कम् । कौष-
त्वमतन्तम् । जातिः किम् ? कुसुम्बुरुणि, कुसुमितानि
तिन्दुकीफलानि इत्यर्थः ।

The class-name कुसुम्बुरुणि is obtained with a स before न by
निपातन in this rule. कुसुम्बुरु is कान्बाक, coriander. The gender is
immaterial. Why say जातिः ? Witness कुसुम्बुरु without सुट् mean-
ing 'bad तिन्दुकी seeds'.

मित— । कुसुम्बुरुणि इत्यत्र कौषत्व' अनायकः । तदाह अतन्तम् इति ।
तन्त' बाह्य' विधिरित्यर्थः । कौषत्व' न विधीयते इति भावः ॥ एवं बहुलमपि ।
अतएव 'कुसुम्बुरुणां कम्' इति पुंसि एकवचनेन निर्देशः ॥ 'अत्र' अस्मिन् कुसुम्बुरु-
णन्दे 'सुट् निपात्यते' इहेव सूत्रे निपात्यते इत्यर्थः ॥ कुसुम्बुरुणि इत्यत्र "कुवसि—"
(७५१—१।१।१८) इति समाधः । कुसुम्बुरुणन्दे जातिर्वेदपि कुसुम्बुरुणन्दो न
जातिपरः तेन न सुट् ॥

१०५९ । अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥

दी— । सुट् निपात्यते । अपरस्परः सार्था गच्छन्ति ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्ति इत्यर्थः । 'क्रिया—' इति किम् ?
अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सक्तदेन गच्छन्ति ।

The word अपरस्पर has a सुट् by निपातन in this rule when
implying ceaselessness of action. Thus अपरस्परः etc., there and
yonder are caravans passing, i. e., passing always without cessa-

tion. Why say क्रिया etc. ? Witness अपरपराः etc. meaning—others and yet others are passing, i. e., passing simultaneously once only.

मि०—। अपरपराः इत्यत्र सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये नन्वमानी ॥ अपरे च परे च इति विग्रहे “इच्छे च” (२२४—१।१।२१) इति सर्वनामसंज्ञानिवेशः । अपरपरा इति रूपम् । क्रियासातत्ये तु अपरपरा इति ॥

१०६० । गोष्यदं सेवितसेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१८८ ॥

दी—। सुट् सस्त्व प्रत्यक्ष निपात्यते । गावः पश्यते अस्मिन् देशे स गोमिः सेवितो गोष्यदः । असेविते—अगोष्यदान्धर-
णानि । प्रमाणि—गोष्यदमात्रं क्षेत्रम् । ‘सेवित—’ इत्यादि किम् ? गोः पदं गोपदम् ।

In the word गोष्यद we have सुट् and the change of स into ष by निपातन in this rule meaning what is frequented, or what is incapable of being frequented, or again the dimensions of an object. Thus a piece of land is गोष्यद meaning thereby that cows are seen on it. Forests are अगोष्यद implying that it is not possible for cows to graze there. A field is a गोष्यद in the sense that it is small in measure.

मि०—। ‘सेवित’ इति कर्मणि क्तः ॥ ‘असेवित’ इति भावे क्तः । सेवितं सेवा । अविद्यमानं सेवितमस्मिन् असेवितः यत्र तत्रां प्रचारी न सम्भवति सः ॥ सेविते असेविते प्रमाणि च द्योति गोष्यदशब्दो निपात्यते । सर्वविधे निपातनं न हि चोप-
शेषः ॥ गावः पश्यते अस्मिन् इति अक्षरार्थे सः । अणि प्राप्ते निपातनादिन च ।
अथ “गोचरसप्त—” (३२८८—३२११८) इत्यत्र चक्षारण्य बहुलसमुच्चयार्थत्वात्
नः । अथवा लोकेषु प्रत्ययः, संग्राह्यको विधिनित्य इति ह्यभावात् । परादिनाङ्-
गाम् क्व निपात्यते ॥ गावो न पश्यन्ते एव इति तु सन्देहः इह गोपधरः प्रतिप्रिक्त

अत्र अस्मिन् इति । आद्ये अगोपदानि अस्मिन्नापि इत्येतत् न गोपदानि इति नञ्-
समासिमेव सिध्यति न हि तदर्थमसीवितव्यम् आद्यम् । अस्मिन्मसीवितव्यम् इत्येते
तदाह 'अगोपदान्तरस्थानि' इति ॥ नोः एहं पदस्यैव स्थानं गोपदं यदि तेन प्रमाणं
भवति । अस्या गोपदम् । गोपदं मात्रा प्रमाणमस्य गोपदमात्रम् अस्याप्रमाणमित्यर्थः ।
मात्राव्युत्पत्ति प्रयोगं दिश्यापि सुटा 'अन्ते' चेह प्रमाणं गच्छति । तथा च 'गोपदं' 'स्येदम्'
इत्येव नामेयस्य पाठः ॥

१०६१ । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् । ६।१।१४६ ॥

दी— । आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्यदम् ।
'प्रतिष्ठायाम्' इति किम् ? आ पदात् आपदम् ।

The word आस्यद takes सुट् by निपात्यन here in the sense 'foot-
ing for maintenance of self'. Why say प्रतिष्ठायाम् ? Witness the
आस्यदीमाय compound आपदम् without सुट् meaning reaching down
to the foot.

नित— । प्रतितिष्ठत्वस्थानिति प्रतिष्ठा समिवासस्थानम् । अह् अधिकरणे ।
तस्यां शोभावाभास्यदमिति निपात्यते ॥ आ समस्यात् पठ्यते अस्मिन् आस्यदम्
आत्मयापनाय स्थानम् । आत्मनः शरीरस्य वापनं आत्मानमात्मनः शरीररचनम् ।
आस्यत् यः अह् वा अधिकरणे कौबलमपि निपातनादेव ॥

१०६२ । आचर्य्यमनित्वे ॥ ६।१।१४७ ॥

दी— । अदभुते सुट् । आचर्य्यं यदि स भुञ्जीत ।
'अनित्वे' किम् ? आचर्य्यं कर्म शोभनम् ।

The word आचर्य्य takes सुट् by निपात्यन here if it means 'wonder-
ful' or some 'rare phenomenon.' Thus आचर्य्यम् etc, I should
be surprised if he ate. Why say अनित्वे ? Witness आचर्य्यम् etc.
etc. only good acts have to be done.

नित—ः अनित्यं कादाचित्कम् अनित्यवीकरणम् अङ्गुलम् अङ्गुलमित्यङ्गुल
पत्रम् । काङ्पूर्वात् परतेर्वति सुटा आचर्यमिति भवति अङ्गुलमिति शैत् तस्यार्थः ॥
यो न सुक्ते तस्य भोजनमाचर्यम् । “शेवे सुक्ते” (२८०८—३।१।१४१) इति
चिवीकरणे लिङ् ॥ अनित्यमतिरिक्ते चर्त्ते इति आचर्यमिति भवति : “चरिपणि
चागुरी” (२८४८, वा) इत्याङ्पूर्वापरतेर्यत् ॥

१०६३ । वर्चस्कोऽवस्करः ॥ ३।१।१४८ ॥

दी—ः कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमयमलम् । तस्मिन् सुट् ।
अवकीर्यते इत्यवस्करः । ‘वर्चस्के’ किम् ? अवस्करः ।

The word अवस्कर takes सुट् when meaning what is left of
rice sticking to the boiling pot. वर्चस्क is ‘the dregs of rice’
derived from वर्चस् with क्त् in the sense कुत्सितः अवस्कर has
the derivative meaning ‘what is scattered.’ Why say वर्चस्के ?
Witness अवस्कर which has the same derivation has no सुट् ।
The difference is, अवस्कर is any thing that is scattered, while
वर्चस्कर means the dregs of rice which are also scattered while
cleaning the utensils.

नित—ः वर्चः विजः लक्षण्या तेजस्कारं तस्य अस्मादिकमित्यर्थः । कुत्सितं
वर्चः वर्चस्कम् । क्त् कुत्सिते । “भाष्येण यज्ञम्” काष्ठादिना अपलाप्य काष्ठादिभ्यो
विकीर्यते भूमावचिप्यते । किरितैरपु कर्मणि ॥ अस्मदस्यतिरिक्ते चर्त्ते न सुट्,
अवस्कर इति रूपम् ॥

१०६४ । अपस्कारी रथाङ्गम् ॥ ३।१।१४९ ॥

दी—ः अपस्करः अन्यः ।

The word चपस्कर takes सुट् meaning 'carriage-wheel.' In other senses we have चपस्कर without सुट् ।

मित— । रथात् चक्रम् । अपरिचरति इति चनेन चपस्कारो रथचक्रम् । अपरिचरति; करणं चः ॥

१०६५ । विकिरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥

दी— । पक्षे विकिरः । वा वचनेनैव सुट् विकारो सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो भा भूत् इति वृत्तिः । तत्र, भाष्यविरोधात् ।

The word विकिर optionally takes सुट् when meaning a bird. The alternative form is विकिरः । Here the Vritti says— The particle वा is enough to make the सुट् optional in the case of a bird; yet विकिर is directly mentioned in the rule to show that विकिर also is not used except to mean a bird. This goes against theभाष्य and is therefore inadmissible.

मित— । विकिरति विकिरति, इति विकिरः विकिरो वा । विकरते; कः । "परिविकिर—" (१२७५—२२७०) इति वचनम् । तत्र भाष्यः शकुनादेव । इतरस्य शकुनौ चमत्तापि । उचितवारं चाह "विकिरः शकुनौ वा" इत्येतावन्तं सुविज्ञानो लभ्यते । यथापि सूत्रे विकिरग्रहो भवति इत्यादि । एतच्च "विकिरः शकुनौ विकिरो वा" इति सूत्रपाठे एव सङ्गच्छते । भाष्ये पुनः "विकिरः शकुनौ विकिरो वा" इति वाचिकपक्षेऽप्युपस्थापितं प्रस्थाप्यतश्च । एवं भाष्यविरोधात् सूत्रे प्राप्तिं नादर्शयः तत्र लक्षणे विकिरग्रहस्य शकुनेरन्यत्र प्रयोगो भा भूत् इत्यनुमानं हेयमेव । "विकिरः शकुनौ वा" इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठः प्रतिभाति । अर्थः— "शकुनौ चमत्तौ विकिरो वा" सुट् भवति वा, अप्यत्र सुवभावः विकिर इति रूपम् ।

१०६६ । प्रतिष्कशश्च क्षयिः ॥ ६।१।१५२ ॥

दी— । 'क्षय गतिप्राप्तनयोः' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्त्वं पचाद्यधि

सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरीयायी वा प्रतिष्कम्ब इत्युच्यते ।
 'कश्चेः' किम् ? प्रतिगतः कश्चां प्रतिक्वथः कश्चः । यद्यपि
 कश्चेरेव कश्चां तथापि 'कश्चेः' इति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रते-
 यं ह्यर्थम् । तेन धात्वन्त्यरोपसर्गाच्च ।

The word प्रतिष्कम्ब, when derived directly from the root कम्ब to move or to check, with प्रति as an उपसर्ग and the affix क्त्वं takes सुट् and the change into ष । प्रतिष्कम्ब is a companion or one that moves in advance. Why say कश्चेः ? Witness प्रतिक्वथः, a horse, with the derivation प्रतिगतः etc. coming in the way of the whip. But in this derivation कश्चां comes from the root कश्च, then why not सुट् and षत्व here too ? The fact is the root कश्च is mentioned to imply that प्रति should be an उपसर्ग to it ; no सुट् if it is an उपसर्ग to some other root in the derivation. The exposition प्रतिगतः etc. makes प्रति an उपसर्ग to the root कम्ब and not to कश्च ; hence no सुट् ।

निते— : कश्चेः कश्चातोः प्राक् प्रतिष्कम्बश्च इह सूत्रे निपातनात् सिद्ध इत्यर्थः । प्रतिक्वथि प्रतिक्वथि इति प्रतिष्कम्बः सहायः पुरीयायी वा पञ्चाशत् । कश्चां श्रुतपत्नी साक्षात् कश्चातोरेव प्राक् प्रतिष्कम्ब इति । अत इह सूत्रे निपातनात् सुट् षत्वञ्च । ननु कश्चति अथ प्रतिक्वथि इति कश्चा पञ्चाशपि सिद्धान् । प्रतिगतः कश्चां प्रतिक्वथः कश्चः इत्यत्र कश्चेरेव सिद्धं अर्थात् कश्च न सुट् षत्वञ्च ? उच्यते— सूत्रे 'कश्चेः' कश्चातोः, 'प्रतिष्कम्बः' इति वचनात् 'प्रति' इति कश्चेरेव उपसर्गो विधीयते । तेन यदा च 'पालकदल उपसर्गो' भवति नास्ति सदा सुट् । इह तु 'प्रतिगतः' इत्युक्ते गमैरेव उपसर्गः प्रतिः, न कश्चेः । तेन न सुट् ।

१०६७ । प्रक्लृप्तहरिश्चन्द्रावधौ ॥ ६।१।१५३ ॥

टी— । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । 'अवि' इति किम् ? प्रक्लृप्तो देशः । हरिश्चन्द्रो साणवकः ।

The words प्रकृत्य and हरिचन्द्र take सुट् when referring to sages. हरिचन्द्र is allowable in Mantras even when not referring to a sage. This rule sanctions its use outside Mantras. Why say पश्यो ? Witness प्रकृत्यः etc., a land of unrighteousness, हरिचन्द्रः etc., the urchin is named Harichandra.

नित्—। प्रकृत्यव्यञ्जे हरिचन्द्रव्यञ्जे च सुट् निपात्यते पश्यो अभिधेये । पश्यिः प्रकृत्यः, राजर्षिहरिचन्द्रः ॥ प्रभूतं कर्त्तुं पापमस्मिन् प्रकृत्यो देवः, प्रगतं कर्त्तुमस्मादिति वा ॥ “कृष्णसन्दीपन—” (१५२७—६१११५१) इति पश्यिमित्रेऽपि हरिचन्द्रः विज्ञो मन्त्रः । १६ अन्वयेऽपि यथा साधुः स्नातु तदर्थं वचनम् ॥

१०६८ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ ६१११५५ ॥

टी—। मस्करव्यञ्जः पञ्च्युत्पन्नः । तस्य सुट्, इनिश्च निपात्यते । ‘वेणु—’ इति किम् ? मस्करो वाहः । मस्करो समुद्रः ।

मस्कर with सुट् in the sense of वेणु, a reed, and मस्करिन् with सुट् and इनि in the sense परिव्राजक, a mendicant, are derived by निपातन in this rule. मस्कर is a primitive word ; it takes सुट् and इनि by निपातन । Why say वेणु etc. ? Witness मस्कर meaning ‘alligator’ and मस्करो meaning ‘sea’ without सुट् ।

नित्—। ‘मस्कर’ इति ब्रह्मरूपं निपात्यते वेणौ वाच्ये ‘मस्करिन्’ इति परिव्राजके ॥ वेणोरव्यय मस्करो वाहः ॥ मस्कराः सम्यक्किन् इति मत्तर्षोपे, एतौ मस्करी मस्करी वा । वाहः समुद्रवाच्यो विलोचस्तु इह परिव्राजके निपात्यते ॥ ‘एव हि मत्तान्’ इतिवाच्यं प्राह । भार्गवो तु भा कुर्वन् कर्त्तापि इति भाष्यव्यञ्जे अभिधेये नास्ति उपपदे । लज्जसाक्षीर्था इनिः नास्ती कृतः लज्जः सुट् च निपात्यते इति मस्करिन्व्यञ्जश्च व्युत्पत्तिवत्ता, उपपत्तिरपि दृश्यते । एवञ्च मस्करो इति प्रसू-

दाहरणे चिन्तम् । नकार-नकारात् न, नकरीः । तथा सति नकारिन्वाहणं नञ् धनति ।

१०६८ । कासीराजसुन्दे नगरे । ६।१।१५५ ।

दी— । ईषत्तोरमश्वासीति कासीरं नाम नगरम् । अज-
स्त्रेव सुन्दमस्त्र इति अजसुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ?
कासीरम् । अजसुन्दम् ।

The words कासीर and अजसुन्द are names of two cities and
got by विपातन in this rule. कासीर is a city with a short length
of sea-beach. अजसुन्द is another with its middle like that of a
goat. Why say नगरे ? Witness कासीर and अजसुन्द without न in
a different sense.

नित— । "देवदेवे" (१०६१—६।१।१०५) इति कुम्भजन कादिनि कासीसु-
दना ।

१०७० । कारकरो वृक्षः । ६।१।१५६ ।

दी— । कारं करोतीति कारकरो वृक्षः । अन्त्येन कार-
करः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ।

The word कारकर has सुट् by निपातन in this rule in the word
'tree'. Thus कारकर, that which brings in revenue, i. e., a tree.
But कारकर is any thing that adds to the revenue, except
trees. Some place this in the चकारादि list and not among
the Sūtras.

नित— । एर एव कारः । कारं करोतीति किञ्च कारकरः । कारकर-
विशयिणा—" (१०६५—६।१।१५१) इति ५ । इत्येवो राकसहृत्पयवे इति इत्यो-

एति चारं करोति । अथ ह दृडा चारचर एति वच निपातयि । विविक्त्वं चरचरा
 दृष्टव्यमिति । चरचरादीनां चरचरी निपातनात् इह ह व चरचरा इत्येवम् ।

१-७२ । चरचराद्यन्तरीणि च संज्ञायाम् । ६।१।१५७ ।

ही— । एतानि यण्डूकानि निपातयन्ती भाषि । चरचराट् ।
 विविक्ता ।

Words listed with चरचर leading, are obtained by निपातन
 when they are used as proper names. Thus चरचर, name of
 a country or town ; विविक्ता, name of a mountain.

विष्णु-संहिता-प्रमाणानि विष्णो चरचरादीनि चरचराणि चरचराणि चरचराणि
 अन्तिम इति निपातनाम् । चरं करोतीति चरचरादीनि दृष्टव्यमिति । "अथ चरचरा
 (२८३-२८४) एति चरचरी इति । चरचरा निपातनात् । चरचरा इति विविक्ता
 चरचरा इति । चिं चिं इति इति चरचरा इति चरचरा निपातनाम् च । अथ चरचरा
 चरचरा इति । चरचरा च चरचरा चरचरा निपातनाम् । चरचरा विविक्ता चरचरा
 चरचरा इति ।

ही— । "चरचरादीः चरचरादीन्तरीणि चरचराणि चरचराणि
 (चरचरा) । तात् पूर्व चरचरा इति चरचरा । चरचरा
 चरचरा इति चरचरा, चरचरा चरचरा चरचरा । 'चरचरा' इति
 चरचरा इति । चरचरा । चरचरा ।

When चर and चरि are the चरचरा respectively, चर and चरि
 drop their final letter and the चरचरा takes चर । Here चरचरा
 is really चरचरा which becomes चरचरा । The meaning
 then is चर drops र and चरि drops र while चर and चरि take चरि ।

“वीरद्वयकोः” is the sense of the entire compound respectively, i. e., मयू drops इ, वीर becomes वीर and the compound वीरमयू which thus results means a thief ; इन्द्र drops न, वसि becomes वसि and the resultant compound इन्द्रवसि refers to a god.

[illegible]

दो—। "प्रायश्च विस्तिष्ठितोः" (नचत्प) । प्रायश्चित्तः ।
प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्पतिः । इत्यादि । शास्त्रविनयोऽयम् ।

विणि and विन् take वृद् when in the उत्तरपद after ज्ञात्. Thus
ज्ञात्विणि etc., vow for penance. क्वचविणि etc., also are in this list
which is not a closed one but is added to from usage.

[illegible]

भारस्वरसिन्नु द्रष्टव्यः । आह्वया प्रयोगेन भारस्वरसिन्नु नष्टो इत्याह 'आह्वयि-
नयोऽयम्' इति ।

इति त्रीसारदारश्चनविद्याविनोदकृतायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्यां समासप्रकरणम् ।

समासस्य त्रितोयो भागः ॥

व्याख्याने कौमुदीये हरिहरचरणे यातु भागो द्वितोयः
प्रौढतां तातपादा विदधतु च हृति शेषसम्पूर्ये नः ।
आह्वयः कार्ये प्रसन्ना नियतशुभकरोराशिषः संवत्सरे
प्रत्यहः कालः पूरे दिनकरकिर्यैर्वाविता वाग्धकाराः ॥

OPINIONS

ON

BHATTOJI'S SIDDHANTA-KAUMUDI

".....European students...will be grateful for your new work which will remove doubts and difficulties and enable them to grasp the full meaning of Bhattoji's Remarks....."—*Dr. E. Hultsch, Halle.*

"..... Of great value.. I should like to say how much I admire the purity and excellence of the English style.....I found your exposition very clear..."—*E. J. Thomas Esqr. University Library, Cambridge.*

".....I have gone carefully through your Tika and am delighted with it. It is full of useful matter and written in the style of old writers.....It will give one deep insight into the science of Grammar..."—*Mahamahopadhyaya Pandit Kamahayanath Tarkavagisa.*

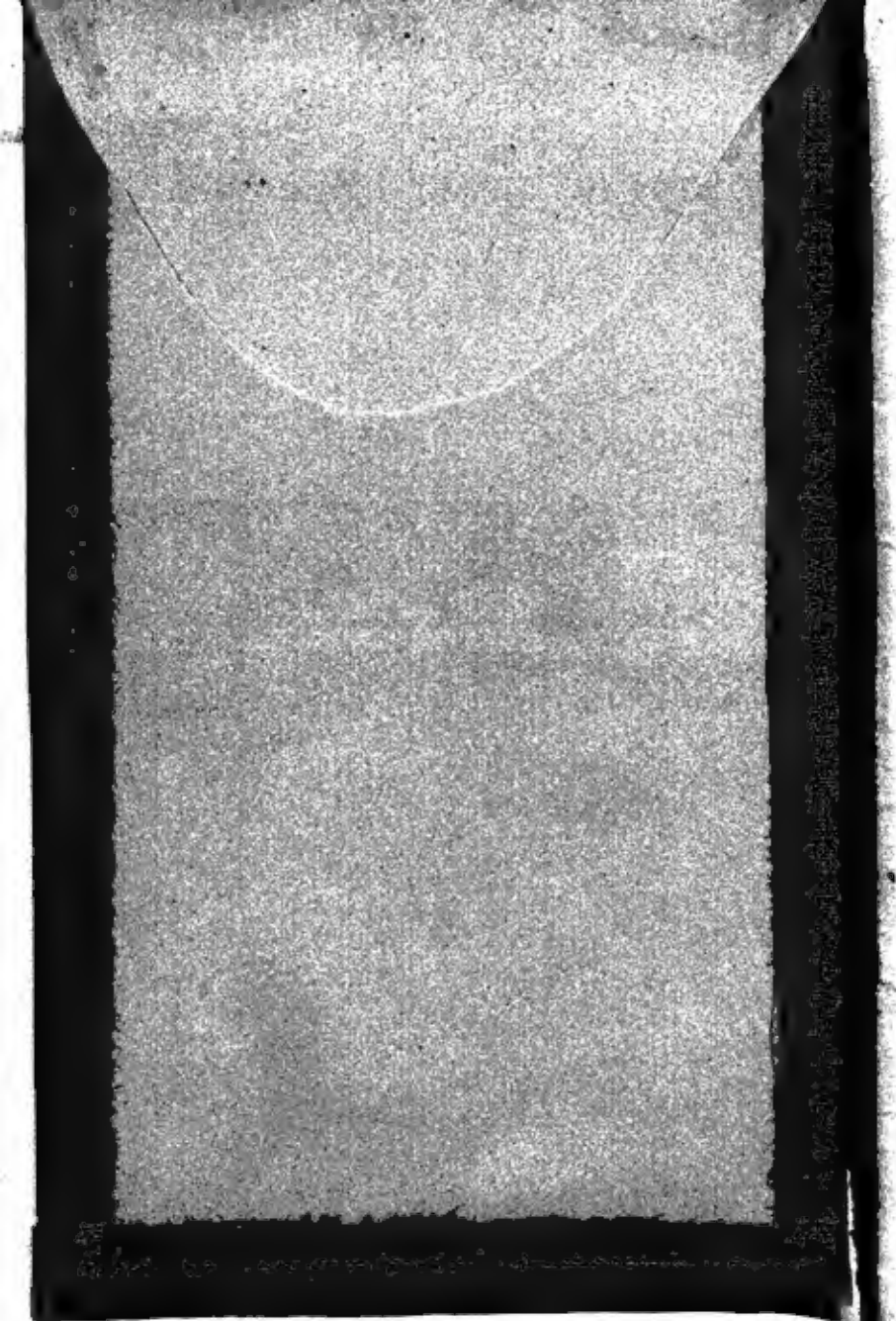
".....The tika is very well done I was delighted to read it"—*Pandit Ganes Sastri Godbole, Poona.*

"I like exceedingly the plan...your commentary is so lucid...Older commentators...never try to explain the text in the way modern scholars learning without the aid of a regular Pandit would like it to be explained...Your Commentary would serve the needs of both the old and the new school."—*Gajendragadar, M.A. Ph. D. Elphinstone College, Bombay.*

Published by **K. RAY**, 7, Bhawani Dutt Lane.

Printed by C. C. Santra at the **LALIT PRESS**
81, Simla Street, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. 32 4V/Dik/Ray.- 447.

Author—Dikshita, Bhattogji.

Title—Si Chanta-Kaumudi.
Vol.II, Pt.2.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. V. Nagaswami Dr. M. N. S. R. Board Sub. G. P. No. 28-6-60	28-6-60	2-8-60

P.T.O.